Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

Historijski pogledi

Historical views

UDK/UDC: 94 ISSN 2637-1502 (Print)
pogledi.cimoshis.org ISSN 2712-0651 (Online)

God./Vol III, Br./No. 4

4

Tuzla, 2020.

"HISTORIJSKI POGLEDI" 4

Izdavač:
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

Za izdavača:
Prof. dr. Sead Selimović

Redakcija:
Prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Senaid Hadžić, Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Safet Bandžović, prof. dr. Denis Bećirović, doc. dr. Zećir Ramčilović, prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Mariyana Stamova, doc. dr. Filip Škiljan, prof. dr. Sead Selimović, doc. dr. Sibel Akova, prof. dr. Adnan Velagić, dr. sc. Šefko Sulejmanović, mr. sc. Omer Zulić

Glavni i odgovorni urednik:
Prof. dr. Sead Selimović

Urednik:
Prof. dr. Izet Šabotić

Sekretar Redakcije:
Mr. Jasmin Jajčević

Lektor:
Hatidža Fetahagić, prof.

Korektor:
Mr. Jasmin Jajčević

Prevod na engleski jezik:
Mr. Adnan Tinjić

Dizajn korica:
Mr. Adnan Tinjić

Štampa:
"OFF-SET" d.o.o Tuzla

Za štampariju:
Sadika Murić

Tiraž:
200 primjeraka

Časopis izlazi dvaput godišnje

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu glavnog i odgovornog urednika (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije, nego su isključivo autora.

"HISTORICAL VIEWS" 4

Publisher:
Center for Research of Modern and Contemporary history Tuzla

For Publisher:
Prof. dr. Sead Selimović

Editorial board:
Prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Senaid Hadžić, Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Safet Bandžović, prof. dr. Denis Bećirović doc. dr. Zećir Ramčilović, prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Mariyana Stamova, doc. dr. Filip Škiljan, prof. dr. Sead Selimović, doc. dr. Sibel Akova, prof. dr. Adnan Velagić, dr. sc. Šefko Sulejmanović, mr. sc. Omer Zulić

Editor-in-chief:
Prof. dr. Sead Selimović

Editor:
Prof. dr. Izet Šabotić

Secretary of the Editorial board:
Mr. Jasmin Jajčević

Lector:
Hatidža Fetahagić, prof.

Proof Reader:
Mr. Jasmin Jajčević

English Translation:
Mr. Adnan Tinjić

Design cover:
Mr. Adnan Tinjić

Printed by:
"OFF-SET" d.o.o Tuzla

For printing office:
Sadika Murić

Edition:
200 copies

The journal is published twice a year

All manuscripts are to be sent to the editor-in-chief e-mail address (sead.selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

The views expressed in papers published in this journal are not at the same time the views of the Editiorial board, they are exclusively the author.

UDK/UDC: 94 ISSN 2637-1502 (Print)
pogledi.cimoshis.org ISSN 2712-0651 (Online)

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

HISTORIJSKI POGLEDI
HISTORICAL VIEWS

4

HISTORIJSKI POGLEDI/HISTORICAL VIEWS
GOD. III, BR. 4/VOL. III, NO. 4, 1-366, TUZLA 2020.

SADRŽAJ // CONTENTS

PREDGOVOR 1

FOREWORD 5

I ČLANCI // ARTICLES

Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ
Uticaj Omer Lutfi pašinih reformi iz 1851. godine na kadiluk Bihor // The influence of the Omer Lutfi pasha's reforms from 1851. on kadiluk Bihor.....11

Mr. Sead BANDŽOVIĆ
Položaj i nadležnosti kadije u osmanskom pravnom sistemu // The position and competencies of Qadis in Ottoman legal system 28

Mr. sc. Omer ZULIĆ
Srpska nacionalna ideologija i projekti u oblasti kulture u Bosni i Hercegovini, sa osvrtom na šire područje Tuzle u austrougarskom periodu (1878-1918) // Serbian national ideology and projects in the field of culture in Bosnia and Herzegovina, with reference to the wider area of Tuzla in the Austro-Hungarian period (1878-1918) 47

Dr. sc. Amir AHMETOVIĆ
Izbori u Bosni i Hercegovini za Konstituantu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i pretvaranje društvenih rascjepa u političke podjele // Elections in Bosnia and Herzegovina for the Constitution assembly of the Kingdoms of Serb, Croats and Slovenes and the transformation of social splits into political divisions 66

Mr. sc. Mirza ČEHAJIĆ
Srpska i hrvatska velikodržavna politika i odnos prema Bosni i Hercegovini na primjeru udžbenika historije // Serbian and Croatian great state policy and attitude towards Bosnia and Herzegovina on the example of History textbooks 91

Mr. sc. Osman SUŠIĆ
Bosna i Hercegovina u koncepcijama Srpskog kulturnog kluba // Bosnia and Herzegovina in Serbian cultural club concepts 108

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ
Politika i historijski revizionizam: Tokovi relativizacije kolaboracionizma i normalizacije "Ravnogorskog antifašizma" // Politics and historical revisionism: Flows of relativizaton of collaborationism and normalization of „Ravna Gora anti-fascism" 133

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ
Političke i društveno-ekonomske promjene u Bijeljini od 1945. do 1953. godine // Political and socio-economic changes in Bijeljina from 1945. to 1953. 178

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Doprinos Radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo" kulturnom životu Tuzle i njene okoline (1945-1953) // Contribution of the Workers' Cultural and Art society „Mitar Trifunović-Učo" to cultural life of Tuzla and its surroundings (1945-1953) 205

Doc. dr. Mirza DŽANANOVIĆ
Uloga fabrike "Bratstvo" u razvoju Novog Travnika // The role of the factory "Bratstvo" (Brotherhood) in the development of Novi Travnik 228

Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
Udruženi zločinački poduhvat – Bosna i Hercegovina u hrvatskom velikodržavnom projektu // Joint criminal enterprise – Bosnia and Herzegovina in Croatia's great project 240

Doc. dr. Ermin KUKA, Hamza MEMIŠEVIĆ
Višegradski zločinački krvavi pirovi – jučer, danas, sutra // Visegrads criminal, bloody revels – yesterday, today, tomorrow 267

Dr. sc. Mesud ŠADINLIJA
Učešće Vojske Jugoslavije u napadima na Sarajevo u decembru 1993. i januaru 1994. godine-operacija "Pancir-2" // The participation of the Yugoslav Army in the attacks on Sarajevo in december 1993 and january 1994 – Operation "Pancir-2" 287

II PRIKAZI // REVIEWS

Dr. sc. Ramiza SMAJIĆ
„Bilo bi bolje da nismo uopće došli i da nismo ništa učinili". Guillaume Ancel, Vent Glacial sur Sarajevo (Memoires de Guerre), Les Belles Lettres, Paris 2017, 224 str. 307

Dr. sc. Nada TOMOVIĆ
Šerbo Rastoder, Novak Adžić, Moderna istorija Crne Gore 1988-2017. Od prevrata do NATO pakta, Knj. I-III, Daily Press-Vijesti, Podgorica 2020, 1776 str. 310

Mr. Edin HALILOVIĆ
75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću, Zbornik radova, Posebna izdanja, knjiga CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 11/1, Odjeljenje humanističkih nauka, knjiga 46/1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2019, 574 str. 314

Mr. Nerman KOVAČEVIĆ
Edin Radušić, Dvije Bosne: Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019, 259 str. 317

Damir BOŠNJAKOVIĆ
Historijski pogledi//Historical Views, god. II, br. 2, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2019, 485 str. 320

Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ
Staro ruho – Novi sadržaji. Glasnik Bihora, br. 5, JU Centar za kulturu Petnjica, Petnjica 2020, 380 str. 329

III IZVJEŠTAJI // CONFERENCE REPORTS

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Izvještaj sa Naučne manifestacije „Historijski pogledi 2“, Tuzla, 8. i 9. novembar 2019. godine 335

IV AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA // ACTIVITIES OF CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

Aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u 2019. godini // Activities of Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla in 2019. 343

POPIS PUBLIKACIJA // LIST OF PUBLICATIONS 357

UPUTE SARADNICIMA // INSTRUCTION FOR AUTHORS 359

PREDGOVOR

U složenim okolnostima izazvanim pandemijom Covid-19, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla uspio je u 2020. godini izdati dva broja časopisa *Historijski pogledi.* Pred nama je četvrti broj, ovog već prepoznatljivog historijskog časopisa. Kao i prethodna tri, i ovaj broj časopisa se bavi raznovrsnom historijskom tematikom, koja tretira zanimljiva pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Kao i u prethodnim brojevima časopisa i u ovim, najznačajniji sadržaji su objavljeni u prvom poglavlju *Članci*, gdje je predstavljeno ukupno trinaest (13) historijskih radova. Isti se bave raznovrsnim pitanjima iz moderne i savremene prošlosti Bosne i Hercegovine.

Poglavlje počinje radom Saita Š. Šabotića sa Filozofskog fakulteta u Nikšiću, na temu: *Uticaj Omer Lutfi pašinih reformi iz 1851. godine na kadiluk Bihor*. Riječ je o važnom historijskom pitanju, koje sa ovog aspekta nije značajnije tretirano, gdje se na osnovu izvora prvoga reda donose zanimljiva stajališta vezana za uticaj Omer Lutfi pašinih reformi na ovu bosansku kazu. Mladi istraživač Sead Bandžović nam je približio ulogu i nadležnost kadije u osmanskom pravnom sistemu, ukazujući na najvažnije atribute i važnosti kadijske nadležnosti. Omer Zulić, u svom radu donosi zanimljivosti vezane za uticaj srpske nacionalne iedeologije na oblast kulture u Bosni i Hercegovini, sa posebnim osvrtom na šire tuzlansko područje u vrijeme austrougarske uprave (1878-1918). Amir Ahmetović u svom prilogu donosi važne činjenice vezane za izbore u Bosni i Hercegovini za Konstituantu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, sa osvrtom na pretvaranje društvenih rascjepa u političke podjele. O srpskoj i hrvatskoj velikodržavnoj politici i odnosu preme Bosni i Hercegovini na primjeru udžbeničke historije, zanimljiva stajališta donosi Mirza Čehajić. U radu je ukazano na ciljeve i posljedice udžbeničke politike, putem koje su izražene otvorene aspiracije prema Bosni i Hercegovini, svjesnim negiranjem njene historijske posebnosti. Da su velikodržavne aspiracije prema Bosni i Hercegovini proces dugog trajanja potvrđuje rad Osmana Sušića, *Bosna i Hercegovina u koncepcijama Srpskog kulturnog kluba*, u kojem je na osnovu relevantnih historijskih izvora ukazano na ciljeve Srpskog kulturnog kluba i aspiratorskog odnosa istog prema Bosni i Hercegovini. Veoma detaljan i cjelovit osvrt o revizionim historiograskim procesima u susjednim državama dao je Safet Bandžović u svom radu: *Politika i historijski revizionizam: Tokovi relativizacije kolaboracionizma i normalizacije "Ravnogorskog antifašizma"*. Ovaj sadržaj ukazuje na posljedičnost i pogubnost politizacije i "prekrajanja" historije od strane ostrašćenih politika u Srbiji, koje su, ne samo rehabilitovale četnički ravnogorski pokret, već ga označila kao najvažniju vojno-političku antifašističku snagu u Srbiji u vrijeme Drugog svjetskog rata. Safet Bandžović ukazuje na pogubnost ovakvog revizionizma, te posebno ističe anemičnost i poniznost historijskog esnafa u navedenom slučaju. U ovom broju časopisa značajno su zastupljene teme koje se odnose na socijalistički period bosanskohercegovačke prošlosti (1945-1990). Sead

Selimović u svom radu govori o političkim i društveno-ekonomskim promjenama u Bijeljini od 1945. do 1953. godine, iznoseći zanimljive podatke vezane za društvenu i privrednu transformaciju koja se izvršila u navedenom periodu. Ovaj sadržaj je potkrijepljen brojnim izvorima prvoga reda, što istom daje posebnu naučnu vrijednost. O kulturnim prilikama u Tuzli u socijalističkom periodu govori rad: *Doprinos Radničkog kulturno-umjetničkog društva "Mitar Trifunović –Učo",* mladog istraživača Jasmina Jajčevića. Privredna komponenta socijalističkog perioda zastupljena je u radu: *Uloga fabrike "Bratstvo" u razvoju Novog Travnika*, Mirze Džananovića iz Zenice. U istom su iznesena zanimljiva stajališta vezana za razvoj ovog privrednog subjekta, te doprinos istog u nastanku i razvitku jednog novog grada kakav je bio Novi Travnik. U ovom broju časopisa nekoliko radova se odnosi na teme iz neposredne bosanskohercegovačke prošlosti. Meldijana Arnaut Haseljić u svom radu: *Udruženi zločinački poduhvat–Bosna i Hercegovina u hrvatskom velikodržavnom projektu*, veoma utemeljeno i činjenično donosi značajan broj nepobitnih historijskih pokazatelja koji potvrđuju ciljeve, namjere i krajnji ishod navedenog zločinačkog poduhvata. Ermin Kuka i Hamza Memišević u svom radu *Višegradski krvavi zločinački pirovi–juče, danas, sutra*, su činjenično i pregledno ukazali na uzroke i posljedice stradanja Bošnjaka na području Višegrada u vrijeme agresije 1992-1995. godina. Mesud Šadinlija, u svom radu *Učešće vojske Jugoslavije u napadima na Sarajevo u decembru 1993. i januaru 1994. godine operacija "Pancir-2"*, sa puno relevantnih činjenica nepobitno potvrđuje ulogu i učešće vojske Jugoslavije u navedenoj operaciji "Pancir-2". Držimo da se radi o trinaest (13) iznimno vrijednih i sadržajnih historijskih priloga, koji donose nova saznanja i stajališta o važnim pitanjima iz prošlosti Bosne i Hercegovine.

U drugom poglavlju časopisa *Prikazi*, predstavljeno je šest zanimljivih historijskih izdanja, i to: "Bilo bi bolje da nismo uopće došli i da nismo ništa učinili", Guillaume Ancel, *Vent Glacial sur Sarajevo* (Memoires de Guere), Les Belles Lettres, Paris 2017. (Ramiza Smajić); Šerbo Rastoder, Novak Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1988-1917. od prevrata do NATO pakta,* Knj. I-III, Podgorica 2020. (Nada Tomović); *75. godišnjica Prvog zasijedanja ZAVNOBiH-a: Povijesna utemeljenost obnavljane državnosti Bosne i Hercegovine u 20 i 21. stoljeću,* Zbornik radova, Posebna izdanja, knjiga CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka,knjiga 11/1, Odjeljenje hzmanističkih nauka, knjiga 46/1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2019. (Edin Halilović); Edin Radušić, *Dvije Bosne: Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019. (Nerman Kovačević); *Historijski pogledi // Historical Views*, god II, br. 2, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2019. (Damir Bošnjaković); "Staro ruho-Novi sadržaji". *Glasnik Bihora,* br. 5, Centar za kulturu Petnjica, Petnjica 2020. (Sait Š. Šabotić). Navedeni prikazi su nam približili ove važne historijske sadržaje, koji su u poslednje dvije godine publikovani, a tretiraju teme iz prošlosti Bosne i Hercegovine i okruženja.

U poglavlju *Izvještaji* data su dva pregledna saopštenja, jedno koje se odnosi na Naučnu konferenciju "Historijski pogledi 2", održanu u Tuzli, 8. i 9. novembara 2019. u organizaciji Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, te drugo, koje se odnosi na Aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u 2019. godini.

Sadržaji objavljeni u časopisu *Historijski pogledi*, br. 4, u tematsko-sadržajnom pogledu predstavljaju važnu novinu u oblasti historiografije, pri čemu su obrađena važna pitanja iz bosanskohercegovačke prošlosti. Aktualnost tretiranih tema, metodološki pristup, te validnost naučne interpretiranosti sadržaja, potvrđuju visoki naučni domet istih, što je izravan doprinos razvoju bosanskohercegovačke historiografije. Na ovaj način, agilni tim Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u saradnji sa brojnim saradnicima, istrajava i u ovim teškim vremenima prouzrokovanom pandemijom Covid-19, opstaje na trasi zacrtanih ciljeva, promovišući na prikladan i naučno prihvatljiv način važne historijske vrijednosti.

Uredništvo

FOREWORD

In the complex circumstances caused by the Covid-19 pandemic, the Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla managed to publish two issues of the journal *Historical Views* in 2020. In front of us is the fourth issue of this already recognizable historical journal. Like the previous three, this issue deals with a variety of historical topics, which interesting issues from the past of Bosnia and Herzegovina. As in previous issues of the journal and in these, the most important contents were published in the first chapter of the *Articles*, where a total of thirteen (13) historical works were presented. They deal with various issues from the modern and contemporary past of Bosnia and Herzegovina.

The chapter begins with the work of Saita Š. Šabotić from the Faculty of Philosophy in Nikšić, on the topic: *The influence of Omer Lutfi Pasha's reforms from 1851. on the Kadiluk Bihor*. This is an important historical issue, which has not been significantly treated from this aspect, where, based on first-rate sources, interesting views are made regarding the influence of Omer Lutfi Pasha's reforms on this Bosnian kadiluk. The young researcher Sead Bandžović introduced us to the role and competence of the qadi in the Ottoman legal system, pointing out the most important attributes and importance of the qadi's competence. Omer Zulić in his work brings interesting facts related to the influence of Serbian national ideology on the field of culture in Bosnia and Herzegovina, with special reference to the wider Tuzla area during the Austro-Hungarian rule (1878-1918). In his article, Amir Ahmetović brings important facts related to the elections in Bosnia and Herzegovina for the Constituent Assembly of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, with a review of turning social divisions into political divisions. Mirza Čehajić makes interesting views on Serbian and Croatian great-national policy and the attitude towards Bosnia and Herzegovina on the example of textbook history. The paper points out the goals and consequences of the textbook policy, through which open aspirations towards Bosnia and Herzegovina are expressed, by consciously denying its historical uniqueness. That great-state aspirations towards Bosnia and Herzegovina are a process of long duration is confirmed by the work of Osman Sušić, dealing with *Bosnia and Herzegovina in the conceptions of the Serbian Cultural Club*, which points to the goals of the Serbian Cultural Club and its aspirational attitude towards Bosnia and Herzegovina based on relevant historical sources. Safet Bandžović gave a very detailed and complete review of revision historiographical processes in neighbouring countries in his work *Politics and Historical Revisionism: Currents of relativisation of Collaborationism and Normalization of "Ravna Gora Antifascism"*. This content points to the consequences and fatality of politicization and "rewriting" of history by passionate politicians in Serbia, who not only rehabilitated the Chetnik movement in Ravna Gora, but also marked it as the most important military-political anti-fascist force

in Serbia during World War II. Safet Bandžović points out the perniciousness of such revisionism, and especially emphasizes the anemia and humility of the historical profession in this case. Topics related to the socialist period of Bosnia and Herzegovina's past (1945-1990) are significantly represented in this issue of the journal. In his work, Sead Selimović talks about the political and socio-economic changes in Bijeljina from 1945. to 1953, presenting interesting data related to the social and economic transformation that took place in that period. This content is supported by numerous first-order sources, which gives it a special scientific value. The paper talks about the cultural opportunities in Tuzla in the socialist period *The contribution of the Workers' Cultural and Artistic Society "Mitar Trifunović-Učo"*, a young researcher Jasmin Jajčević. The economic component of the socialist period is represented in the paper *The role of the factory „Bratstvo" in the development of Novi Travnik*, Mirza Džananović from Zenica. It presents interesting views related to the development of this business entity, and its contribution to the emergence and development of a new city such as Novi Travnik. In this issue of the journal, several papers refer to topics from the immediate past of Bosnia and Herzegovina. Meldijana Arnaut Haseljić in her work *Joint Criminal Enterprise-Bosnia and Herzegovina in the Croatian great-state project*, very well-founded and factually brings a significant number of irrefutable historical indicators that confirm the goals, intentions and final outcome of this criminal enterprise. Ermin Kuka and Hamza Memišević in their work *Visegrad criminal bloody revels - yesterday, today, tomorrow*, factually and clearly pointed out the causes and consequences of the suffering of Bosniaks in the area of Visegrad during the aggression of 1992-1995. Mesud Šadinlija, in his work *Participation of the Yugoslav Army in the attacks on Sarajevo in December 1993 and January 1994, Operation "Pancir-2"*, with many relevant facts irrefutably confirms the role and participation of the Yugoslav Army in the said "Pancir-2". We hold that these are thirteen (13) extremely valuable and substantial historical contributions, which bring new knowledge and views on important issues from the past of Bosnia and Herzegovina.

In the second chapter of the journal *Reviews*, six interesting historical editions are presented, as follows: „It would be better if we did not come at all and did nothing", Guillaume Ancel, Vent *Glacial sur Sarajevo* (Memoires de Guere), Les Belles Lettres, Paris 2017. (Ramiza Smajić); Šerbo Rastoder, Novak Adžić, *Modern History of Montenegro 1988-1917. from the coup to the NATO pact*, Vol. I-III, Podgorica 2020. (Nada Tomović); *75th Anniversary of the First Session of ZAVNOBiH: Historical Foundations of the Renewed Statehood of Bosnia and Herzegovina in the 20th and 21st Centuries*, Proceedings, Special Editions, Book CLXXIX, Department of Social Sciences, Book 11/1, Department of Human Sciences, Book 46/1, Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo 2019. (Edin Halilović); Edin Radušić, *Two Bosnia: British Travel and Consular Images of Bosnia and Herzegovina, its Population and Mutual Relations*, Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, Sarajevo 2019. (Nerman Kovačević);

Historical pogledi // Historical Views, god II, br. 2, Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla, Tuzla 2019. (Damir Bošnjaković); „Old clothes-New contents". *Glasnik Bihora*, no. 5, Petnjica Cultural Center, Petnjica 2020 (Sait Š. Šabotić). These reviews have brought us closer to these important historical contents, which have been published in the last two years, and deal with topics from the past of Bosnia and Herzegovina and the surrounding area.

The *Reports* section provides two overview announcements, one related to the Scientific Conference "Historical Views 2", held in Tuzla, on November 8 and 9, 2019, organized by the Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla, and the other, which tells us of the Activities of the Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla in 2019.

Contents published in this fourth issue of the journal, in terms of themes and content, represent an important novelty in the field of historiography, dealing with important issues from the past of Bosnia and Herzegovina. The topicality of the treated topics, the methodological approach, and the validity of the scientific interpretation of the content, confirm the high scientific reach of the same, which is a direct contribution to the development of Bosnian historiography. In this way, the team of the Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla, in cooperation with numerous associates, persists in these difficult times caused by the Covid-19 pandemic and stays on the set goals, promoting important historical values in an appropriate and scientifically acceptable way.

Editors

I
ČLANCI // ARTICLES

Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Nikšić
E-mail: sabos@t-com.me

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.16 Bihor)"1851" (093)
314.1:323.2:338 (497.16 Bihor)"1851"

UTICAJ OMER LUTFI PAŠINIH REFORMI IZ 1851. GODINE NA KADILUK BIHOR

Apstrakt: *Već sa porazom pod Bečom 1683. godine na osmanskom dvoru su postali svjesni potrebe prilagođavanja zapadnom svijetu. Nužnost uspostavljanja harmoničnih odnosa između muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva, nametnula je preduzimanje niza reformi, koje su do punog izražaja došle sa stupanjem na vlast sultana Mahmuda II, koji je stvorio uslove za društvenu modernizaciju Osmanskog carstva. Donošenjem Hatišerifa od Gulhane 1839. godine, kojim su u pravima formalno izjednačeni muslimanski i nemuslimanski podanici, otvorena su vrata za dalje reforme koje su se nametale kao istorijska nužnost, a znatno manje kao rezultat pritiska velikih sila. Pod uticajem svojih mislilaca, stanovništvo Osmanskog Carstva je već od Hatišerifa od Gulhane isticalo svoje zahtjeve za uspostavljanjem režima koji bi omogućio veći stepen demokratije i slobode, koji bi stvorio uslove za slobodniju trgovinu i kvalitetnije obrazovanje. Veliki problem bile su i finansije koje je trebalo reformisati na način da ostvare produktivnost. Sa takvim zahtjevima osmansko društvo je krenulo u reforme koje su ostale poznate pod imenom Tanzimat. Bilo je to vrijeme u kome su se „propast i napredak hvatali u koštac", pa otuda i konstatacija da je to bio „najduži vijek" Osmanske imperije.*

Planirane reforme posebno teško su se sprovodile u balkanskim provincijama. Centralna osmanska vlast je pokazivala dosta nemoći u smirivanju lokalnih ustanaka, bez obzira da li se radilo o onima koji su bili socijalnog ili nacionalnog karaktera. Velika smetnja u tom procesu bilo je i miješanje evropskih sila, koje su na taj način ostvarivale svoje interese i balkanske države smatrale svojom sferom uticaja. Osim u političkim pitanjima, teško stanje se osjećalo i na planu agrara. Primitivno stočarstvo i tradicionalna zemljoradnja nisu mogli da obezbijede uslove za podmirivanje svih ostalih životnih potreba, zbog čega su zahtjevi najširih slojeva stanovništva bili usmjereni ka liberalizaciji i uklanjanju barijera koje su mogle dovesti do prisustva bilo kakve zavisnosti, posebno one koja je dolazila od zelenaša.

Pored prisustva progresivnih snaga, u Osmanskom carstvu je bilo i tvrdokornih struktura društva koje su željele očuvanje sistema koji je bio prisutan prije sprovođenja reformi. Otpor sprovođenju tanzimata sredinom XIX vijeka bio je vrlo izražen u osmanskim provincijama na Balkanu. U tom smislu nisu izostale ni reakcije seoskog stanovništva sa područja kadiluka Bihor i Rožaj, prije svega na primjenu pojedinih odluka u oblasti agrarnih odnosa. Ključna mjera, koja je prelila čašu strpljenja, odnosila se na uvođenje plaćanja desetine, što je među siromašnijim slojevima smatrano još jednim novim porezom. Odgovor na ovu mjeru centralne vlasti bila je oružana pobuna koja je 1851. godine izbila u Bihoru i rožajskom kraju. Nju su surovo ugušile vojne jedinice pod komandom Omer Lutfi-paše. Cilj ovog rada je upravo da prikaže okolnosti u kojima je došlo do ove pobune i da ukaže na njene posljedice. Dok su pomenuti nemiri trajali, Omer Lutfi-paša je izvršio određene administrativne reforme na tlu Bosanskog ejaleta, koje su svoje refleksije imale i na području kadiluka Bihor. Čvršćim vezivanjem za Bosanski ejalet, kadiluk Bihor sa Trgovištem (Rožajem) će se u svom narednom periodu oblikovati kao sastavni dio tog područja, a u duhu odluka koje su donošene u Sarajevu kao novom sjedištu bosanskog valije.

Ključne riječi: *Osmansko carstvo, Tanzimat, Bosanski ejalet, Omer Lutfi-paša, agrarni odnosi, Bihor, Trgovište (Rožaje), pobuna, pobunjenici.*

THE INFLUENCE OF THE OMER LUTFI PASHA'S REFORMS FROM 1851. ON KADILUK BIHOR

Abstract*: Already with the defeat at Vienna in 1683. the Ottoman court became aware of the need to adapt to the Western world. The necessity of establishing harmonious relations between the Muslim and non-Muslim populations imposed the undertaking of a series of reforms, which came to full expression with the coming to power of Sultan Mahmud II, who created the conditions for the social modernization of the Ottoman Empire. The enactment of Haticerif by Gulhana in 1839, which formally equated Muslim and non-Muslim subjects in rights, opened the door for further reforms that imposed themselves as a historical necessity, and much less as a result of pressure from the great powers. Under the influence of their thinkers, the population of the Ottoman Empire has been emphasizing its demands for the establishment of a regime that would enable a greater degree of democracy and freedom, which would create conditions for freer trade and better education, since Haticerif of Gulhana. A big problem was also the finances that needed to be reformed in a way to achieve productivity. With such demands, Ottoman society embarked on reforms that remained known as the Tanzimat. It was a time when*

"ruin and progress were tackled", hence the conclusion that it was the "longest life" of the Ottoman Empire.

The planned reforms were particularly difficult to implement in the Balkan provinces. The central Ottoman government showed a lot of inability to quell the local uprisings, regardless of whether they were of a social or national character. A major obstacle in that process was the interference of European powers, which in that way realized their interests and considered the Balkan states as their sphere of influence. Apart from political issues, the difficult situation was also felt in the field of agriculture. Primitive cattle breeding and traditional agriculture could not provide the conditions for meeting all other living needs, which is why the demands of the broadest strata of the population were aimed at liberalization and removing barriers that could lead to the presence of any dependence, especially from greengrocers.

In addition to the presence of progressive forces, there were also stubborn structures of society in the Ottoman Empire that wanted to preserve the system that was present before the implementation of reforms. Resistance to the use of Tanzimat in the middle of the 19th century was very pronounced in the Ottoman provinces in the Balkans. In that sense, the reactions of the rural population from the area of the kadiluks Bihor and Rožaj were not absent, primarily to the application of certain decisions in the field of agrarian relations. The key measure was the introduction of tithing, which was considered another new tax among the poorer strata. The response to this measure of the central government was an armed uprising that broke out in 1851. in Bihor and the Rožaje region. It was brutally quelled by military units under the command of Omer Lutfi-pasha. The aim of this paper is precisely to present the circumstances in which this revolt took place and to point out its consequences. While the mentioned riots lasted, Omer Lutfi-pasha carried out certain administrative reforms on the territory of the Bosnian eyalet, which also had their reflections in the area of the Bihor kadiluk. With a stronger connection to the Bosnian eyalet, the kadiluk Bihor with Trgovište (Rožaje) will be formed in its next period as an integral part of that area, and in the spirit of the decisions made in Sarajevo as the new seat of the Bosnian vali.

Key words*: Ottoman Empire, Tanzimat, Bosnian eyalet, Omer Lutfi-pasha, agrarian relations, Bihor, Trgovište (Rožaje), rebellion, rebels.*

Reforme, poznate pod imenom *Tanzimat-i hayriyye* (spasonosne uredbe), proklamovane su u Osmanskoj državi svečanim ukazom - Hatišerifom od Gulhane 5. oktobra 1839, a nešto kasnije potvrđene *Hatihumajunom* (Islahat fermani) od 18. februara 1856. godine. Idejni tvorac tanzimatskih reformi bio je Mustafa Rešid-paša

(1800-1858), koji je predložio čitav niz reformskih koraka i konkretnih mjera.[1] Tanzimatske reforme zahvatile su najkrupnije sfere društva - upravu, pravo, sudstvo i obrazovanje, nastojeći da jasno uspostave razliku između svjetovnog i religijskog u osmansko-islamskom kontekstu. Zagovornici *Tanzimat-i hayriyye* su težili da se pored postojećih religijskih, formiraju nove - svjetovne institucije.[2] U tom naumu postiglo se dosta, ali je bilo i onih područja gdje je reforma samo djelimično uspjela.

Česte smjene namjesnika u Bosanskom ejaletu od 1840. do 1847. godine, onemogućavale su efikasnije sprovođenje odredbi Tanzimata.[3] Štaviše, nemiri i bune seljaka islamske religije iz tog perioda, bili su i te kako prisutni o čemu je pisala i onovremena štampa, pa se u novinama moglo pročitati i sljedeće: *...nemiri među turskom rajom (fukarom) neprestano traju, šta više i rastu*.[4] Kada je na mjesto valije postavljen Mehmed Tahir-paša, 4. jula 1847. godine, izgledalo je da će tok pokrenutih reformi krenuti u željenom pravcu. No, iako je iskusni valija bio čovjek prijeke naravi, teret nagomilanih godina umanjivao je njegovo energično djelovanje za koje je imao priličnu volju.[5] Nastojeći da izvršava sultanova naređenja i ostane sasvim lojalan centralnoj vlasti, Tahir-paša je 18. juna 1848. godine uputio naredbu svim kadijama da na svojim teritorijama odmah srede deftere za opremanje vojske, kao i one u kojima su bilježeni podaci o hrani i to u dva primjerka.[6] Iako je svoje naredbe zaogrtao plaštom strogoće, Tahir-paša nije bio dosljedan u svojim nastojanjima, u prvom redu jer je u Posavini dobio dio imanja koja su nekada bila u posjedu Husein kapetana Gradaščevića, pa je kao krupni zemljoposjednik, želio da ih sačuva.[7]

1 Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, OIS, Posebna izdanja, XI, Sarajevo 1983, 54-60.

2 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964, 155; Fikret Karčić, Odnos bosanske uleme prema reformama u Osmanskoj carevini u XIX vijeku, *Anali Gazi Husrev begove biblioteke*, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996, 228; Илбер Ортајли, Најдужи век Империје, превод с турског и предговор Мирјана Маринковић, Београд 2004, 28-31.

3 Galib Šljivo, *Omer Lutfi-paša u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, drugo izdanje, Tešanj 2007, 67. (dalje: G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*); Senaid Hadžić & Adnan Velagić, *Balkanska praskozorja, Od idejā do ujedinjenjā, Jugoistočna Evropa u dugom 19. stoljeću (1790-1918)*, Mostar 2019, 189. (dalje: S. Hadžić & A. Velagić, *Balkanska praskozorja*).

4 *Србске Новине*, br. 78, Београд, 29. септембра 1843. год.

5 Fra Grga Martić, *Zapamćenja*, Zagreb 1906, 9-10; Galib Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 69-70, 71.

6 S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, Sarajevo 1999, 1022. (dalje: S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2); G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 72.

7 Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II dio (1739-1878), Naklada J. Studeničke i druga, Sarajevo (?), 68. (dalje: M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II dio (1739-1878)).

Naredba valije Mehmed Tahir-paše o sređivanju deftera za opremanje vojske i pribavljenu hranu, odnosila se i na kadiluke na krajnjim istočnim granicama Bosanskog ejaleta – Bihor[8] i Trgovište (Rožaje).[9] Veće prisustvo državnih činovnika na terenu, koji su popisivali muškarce starosti od sedamnaest do sedamdeset godina, uz koje je išla i oružana pratnja, uslovila je smirivanje situacije u tim kadilucim nakon nemira koji su 1847. godine izbili oko pitanja uvođenja carina, ali izgleda sasvim kratko. Carinu kojoj su podlijegali Bihorci, uzeo je u zakup Jakup-beg, mutesellim Novog Pazara[10] i time ovo pitanje, samo na kratko vrijeme, uklonio sa dnevnog reda. Samo nekoliko godina kasnije, poreska politika Tanzimata, nastojaće da posredni način sakupljanja poreza preko zakupaca poreza, zamijeni direktnim ubiranjem koji su vršili plaćeni državni službenici *muhasili*. Na taj način svi ostvareni prihodi išli su u centralnu riznicu.[11]

Kratkotrajni mir uspostavljen na području kadiluka Bihor 1848. godine, bio je narušen novim odlukama bosanskog valije Tahir-paše. Naime, sredinom marta 1849. godine on je naredio ubiranje trećine, navodno, jer su ga za to molili *i raja i Turci*.[12] Slijedila je zatim naredba da obrada beglučkih zemljišta više ne

8 Bihor je geografska oblast na prostoru sjeveroistočne Crne Gore koja danas, u administrativnom pogledu, pripada opštinama Bijelo Polje, Berane i Petnjica. Svojim većim dijelom ona se prostire sa desne strane toka rijeke Lim, zahvatajući ukupnu površinu od oko 1.050 km². Uzimajući u obzir korito Lima kao prirodnu granicu prema oblasti Vasojevićima i obroncima planinskog masiva Bjelasice, moglo bi se reći da je Bihor, posmatran u tom smislu, smješten između dvije klisure – Tivranske na jugu i Kumaničke na sjeveru. Tivranska klisura odvaja Bihor od Beranske kotline, dok ga Kumanička klisura odvaja od Brodarevskog kraja. Utvrđeni Bihor grad, a sa njim i cjelokupna oblast, pali su pod osmansku vlast u vrijeme opsežnih osvajanja sultana Mehmeda II Fatiha. U do sada publikovanim radovima pojedini istoriografi su kao datum pada utvrđenog Bihor grada pod osmansku vlast, najčešće navodili 1455. godinu. Novija istraživanja i pronađeni dokumenti ukazuju da se taj događaj desio i nekoliko godina prije (Istanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplıgı, Muallim Cevdet Evrāki (MCE), 36-03, 125-145). Sa zauzimanjem Bihora, pod osmansku vlast došla je i župa Budimlje, kao i čitava oblast Gornjeg Polimlja. Ubrzo nakon pada Bihor grada bio je formiran i kadiluk Bihor, čija je teritorija, tokom vremena, bila nekada veća, a nekada manja. U širem pogledu područje Bihora se, sasvim prirodno, vezivalo za Bijelo Polje i Rožaje, kao dva najznačajnija onovremena gradska središta. Različite administrativne podjele ovaj kraj su vezivale za Novopazarski sandžak. Prošlošću Bihora bavili su se, između ostalih, Milisav V. Lutovac, Olga Zirojević, Raif Hajdarpašić, Salija Adrović, Izet Šabotić, Jovo Medojević, Tatjana Katić, Ema Miljković, Milan Lj. Bulatović, Zumber Muratović, Marijan Premović, Sait Š. Šabotić, Admir Adrović...

Rožajska oblast se prostire na krajnjem istočnom dijelu Crne Gore. Od susjednih oblasti odvojena je visokim planinama: Žljeb, Hajla, Mokra planina, Cmiljevica, Krš, Turjak, Vlahovi, Krstača, Gradina, Vranjača, Petka i Karaula (Branko Radojičić, *Geografija Crne Gore – društvena osnova*, Podgorica 2002, 575, 577). Ovo područje je imalo burnu prošlost. Pod osmansku vlast ovaj kraj je pao 1455. godine. Jedno vrijeme je pripadao Prizrenskom sandžaku, potom i Skadarskom. Osmansko utvrđenje Rožaje podignuto je 1638. godine. U osmanskoj administraciji rožajska oblast se naziva Trgoviška kaza, a centralno naselje Trgovište, odnosno Rožaj(e). Nalazeći se na važnoj saobraćajnici koja je povezivala Skadar sa Novim Pazarom i ostalim naseljima u kontinentalnom dijelu Balkana, Rožaje je imalo ulogu važnog tranzitnog mjesta.

9 S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1022.

10 *Isto*, 1018.

11 S. Hadžić & A. Velagić, *Balkanska praskozorja,* 162 (vidi napomenu 341).

12 G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 89.

može biti besplatna i da se troškovi oko održavanja njegovog dvora i administracije moraju organizovati na drugačiji način.[13] Agrarni odnosi koji su bili regulisani po jednom anahronom modelu, još više su se zakomplikovali kada je centralno pitanje u njima postala fiskalna politika.[14] Posebno teška mjera bila je naredba o ubiranju desetine u korist države. Ta odluka, koja je važila za cjelokupni Bosanski ejalet, u Bihoru je dočekana sa ogorčenjem i sasvim očekivano je izazvala revolt tamošnjih aga i begova. Smatrajući da se takvim mjerama doprinosi pogoršanju njihovog ekonomskog stanja, a i stanja njihovih čifčija, čiji bi novac sada odlazio u valijinu blagajnu, pripadnici uglednih begovskih porodica iz Bihora (Ćorović, Hajdarpašić, Begović, Batilović i dr), su 1849. godine pokušali da ospore njihovo usvajanje.[15] Bihorski begovi, među kojima se posebno isticao Hasan-beg Ćorović, su oko sebe okupili svoje čifčije i bili spremni da se upuste i u oružanu borbu.[16] Bez obzira što su predstavnici lokalne vlasti uviđali realnu opasnost, oni nisu mogli odlučnije reagovati. Direktno ukidanje desetine od strane države nije se moglo primijeniti sve dotle dok se ne ukine timarski sistem.[17]

Znajući da krajnje represivnim mjerama ne mogu ugušiti nemire koji su se rasplamsali u Bihoru i njegovom susjedstvu, predstavnici centralne vlasti su skadarskom sandžak-begu, zbog teritorijalne bliskosti, administrativne pripadnosti[18] i lakše mogućnosti angažovanja vojnih snaga, preporučivali opreznost koja može doprinijeti da se stvar *riješi na najbolji način*.[19] Kako stanje nije bilo ništa bolje ni u susjednim krajevima, to su se begovima i agama iz Bihora ubrzo pridružili i begovi i age sa područja Rožaja, ne želeći da prihvate odluke bosanskog valije Tahir-paše. Pošto taktika pregovora i odugovlačenja nije davala rezultate, pa čak ni propisivanje odredbi o vrijednosti kovanog novca,[20] nezadovoljstvo se produbljivalo. U takvim okolnostima uslijedila je i iznenadna smrt Tahir-paše, 20. maja 1850. godine.[21]

13 S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1026-1027.

14 Васиљ Поповић, *Аграрни односи у Босни и турски нереди за вријеме реформног режима Абдул Меџида (1839-1861)*, Београд 1949, 71, 75, 83, 90.

15 U vrijeme o kome je ovdje riječ, jedna porodica je prosječno plaćala oko 110-130 groša dažbina, što je bila prilično velika suma.

16 Prva reakcija na ovaj valijin zahtjev bila je pobuna u Krajini, tačnije u Vrnograču, koja je izbila 6. jula 1849. godine, pod vođstvom dizdara Cerića iz Bužima i Alage Rizvića iz Velike Kladuše. Pobunjenici su smatrali da je takav način ubiranja desetine novi porez (*Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998, 198; G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 114, 122). Nakon Krajine, izbijale su pobune i u drugim krajevima.

17 Ahmed S. Aličić, Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka, *Prilozi*, Institut za historiju, XVI, 17, Sarajevo 1980, 133. (dalje: A. S. Aličić, *Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka*).

18 Godine 1850. Bihor i Trgovište su bili u sastavu live Prizren (*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (S.D.A.O)*, sene 1266, s. 65; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade, Meclis-i Vâla (İ. MVL), 175, 5186 (Zahvalnost za prevod dokumenata sa staroosmanskog jezika, korišćenih u ovom radu, upućujemo mr. Admiru Adroviću, istoričaru, koji nam je nesebično izašao u susret).

19 BOA, İ. MVL, 134, 3624 (19. Rebiülevvel 1265. – 12. februar 1849).

20 Opširnije: S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1028-1029.

21 S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1030; Izet Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878)*, Tuzla 2013, 100. (dalje: I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*).

Svjesna lošeg stanja i nezadovoljstva u Bosanskom ejaletu, centralna vlast je na mjesto umrlog Tahir-paše, postavila muširа Hafiz-pašu, stavljajući mu kao hitan zadatak da pripremi doček seraskeru rumelijske vojske Omer Lutfi-paši, koji je bio određen da uspostavi mir u Bosanskom ejaletu i sprovede planirane reforme.[22]

Omer Lutfi-paša je u Sarajevo ušao 4. avgusta 1850. godine.[23] Njegov dolazak unio je posebnu radost među hrišćanske stanovnike Bosanskog ejaleta, jer su se nadali poboljšanju položaja u kome su se nalazili. Već 16. avgusta Omer Lutfi-paša je na Musali u Sarajevu, dao da se pročita sultanov ferman o njegovom postavljenju za vrhovnog vojnog komandanta u Ejaletu i o namjerama vlasti da reforme budu sprovedene.[24]

Jedna od prvih mjera koju je preduzeo Omer Lutfi-paša, bila je upućivanje predloga Uzvišenoj Porti da valijska stolica iz Travnika bude premještena u Sarajevo, koje je bilo stvarni centar Ejaleta Bosna. Porta je na njegov zahtjev pozitivno odgovorila.

Svojim sigurnim djelovanjem Omer Lutfi-paša je gušio ustanička žarišta na tlu Bosanskog ejaleta, ali su novi problemi iznova iskrsavali. Kulminacija dešavanja uslijedila je sa odlukom države, hidžretske 1267. godine (1851), da sve timare uzme pod svoju kontrolu i putem licitacije ih ustupa zainteresovanim timarnicima, odnosno zakupnicima, koji bi dio nadoknade davali starim vlasnicima.[25] Smatrajući takve odluke pogubnim po sopstvene interese, ugledne begovske porodice iz Bihora su ustale protiv njihovog sprovođenja u djelo. Prije zahuktavanja bune, bihorski prvaci su osluškivali vijesti o stanju u centralnim i zapadnim djelovima Bosanskog ejaleta. U već zahuktaloj situaciji desilo se i ubistvo jednog hrišćanina po imenu Ato i još *dva Turčina* u blizini Sjenice u martu 1851. godine o čemu su izvijestile *Srbske Novine.*[26] Osjećajući da stanje nije dobro i da bi svakog časa varnica nezadovoljstva mogla prerasti u otvoreni sukob, Omer Lutfi-paša je zatražio da se u Skadru pokrene akcija upisivanja dobrovoljaca u vojne spiskove, nakon čega bi tako formirane jedinice krenule prema Bosanskom ejaletu. Za te potrebe Omer Lutfi-paša je naredio Hadži Mustafi Kočijaniju da pođe do Prištine i tamo pokuša vrbovati zainteresovane dobrovoljce. Svakom pojedincu koji bi stupio u te jedinice, bilo je obećano da će dobiti 7 fr. i 20 kr. na mjesec, osim hrane.[27]

Dok je trajalo stvaranje dobrovoljačkih jedinica i dok su one upućivane prema centralnim i zapadnim djelovima Bosanskog ejaleta, pobunjenički plamen

22 G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 171; Senaid Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko) nacionalnih ideja*, Tuzla 2016, 241. (dalje: S. Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko) nacionalnih ideja*).

23 G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 210; I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*, 101

24 S. Hadžić & A. Velagić, *Balkanska praskozorja,* 190-192.

25 Sve do 1851. godine na snazi je bio zakon prema kome su timari, u slučaju smrti timarnika, ukoliko je imao muške djece, prelazili u njihovo vlasništvo. U slučaju da nije imao muških nasljednika, timar se prenosio na treće lice. Te poslove obavljao je ovlašćeni činovnik koji je imao naziv *timar-defterdar*. S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1048-1049.

26 *Србске Новине*, бр. 37, Београд, 31. марта 1851, 144.

27 *Србске Новине*, бр. 42, Београд, 14. априла 1851, 164.

planuo je i u Bihoru, a zatim u rožajskom kraju[28] u ljeto 1851. godine.[29] Pobuna je, sa promjenljivom snagom, trajala do početka jeseni što se vidi iz izvještaja konzula Atanackovića koje je upućivao u Beč.[30] Naročito je bila izražena u selima u kojima su begovski posjedi činili većinu obradivih površina, a koja su gravitirala većim naseljima poput Lozne i Radulića, mada po svojoj ratobornosti i zahtjevima za njima ni malo nisu zaostajali ni stanovnici sela koja su gravitirala Rožajama. Prema podacima sa kojima je raspolagao austrijski konzul Dimitrije Atanacković, u Bihoru je bilo 1.500 pobunjenika.[31] Razumljivo je da je do ovih podataka konzul Atanacković došao posrednim putem, preko obavještajaca, tako da prema navedenom broju pobunjenika treba biti oprezan. No, bez obzira na tu činjenicu i da ih je bilo znatno manje, s obzirom na veličinu područja zahvaćenog nemirom, broj pobunjenika nije bio za zanemarivanje. Na žalost, u svojim izvještajima Atanacković, što je sasvim i razumljivo, ne pominje ko je bio inicijator, odnosno vođa pobune, koja je, po svoj prilici, bila izraz kolektivnog duha. Tokom svojih istupa pobunjenici su javno manifestovali da ne žele da plaćaju previsoke poreze koji su, u tom trenutku, bili zavedeni u tom dijelu Bosanskog ejaleta.[32] Sa namjerom da sa predstavnicima sandžačkih vlasti dogovori smirivanje situacije, iz Sarajeva se prema Novom Pazaru, uputio Omer Lutfi-paša sa svojom pratnjom. Došavši u Novi Pazar, Omer Lutfi-paša je dogovorio da se za gušenje pobune, angažuju snage iz Skadra, kojima bi komandovao Mahmud-beg. U direktnom angažovanju te snage su uspjele da uguše pobunu, odvodeći u ropstvo nekoliko uglednih aga i begova iz Bihora i Rožaja.[33] Sa pohvatanim begovima i agama, Omer Lutfi-paša je surovo postupao. Za neke od njih tražio je otkup u novcu. Nakon sprovedenih istraga,

28 Trgovište (Rožaje) je 1847. godine izdvojeno iz Skadarskog i pripojeno Bosanskom ejaletu (Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853-1870*, Sarajevo 1956, 76). To je, sudeći prema drugim izvorima, trajalo kratko, jer 1850. godine ovo područje je bilo u sastavu Prizrenskog sandžaka.

29 Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 295, 314. (dalje: В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*).

30 Sagledavajući ukupnu situaciju u Bosanskom ejaletu, konzul Atanacković je u jednom pismu iz jula 1851. godine konstatovao da u njemu *vlada opšte nezadovoljstvo*. Noel Malcom, *Bosna, Kratka povijest*, Sarajevo 2011, 102.

31 Генерални конзул Атанацковић – Кнезу Шварценбергу, № 689, Сарајево, 18. децембар 1851. (*Босна и Херцеговина за вријеме везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*), Исправе из Бечког Државног архива сабрао Фердо Шишић, Зборник за Историју, језик и књижевност српског народа, друго одјељење, књ. XIII, СКА, Београд 1938, 421). (dalje: *Босна и Херцеговина за вријеме везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*).

32 Ејуп Мушовић, *Муслимани Црне Горе од пада Зете (1499)*, Нови Пазар 1997, 110. (dalje: Е. Мушовић, *Муслимани Црне Горе*).

33 Генерални конзул Атанацковић – Кнезу Шварценбергу, № 473, Сарајево, 28. август 1851. (*Босна и Херцеговина за вријеме везировања Омер-паше Латаса (1850-1852),* 372; Миомир Дашић, Хајдучија и четовање на Горњим токовима Лима и Таре од средине XIX вијека до почетка Велике источне кризе (1875-1878)*, Историјски записи*, 1, Титоград 1979, 23-24. (dalje: М. Дашић, *Хајдучија и четовање на Горњим токовима Лима и Таре од средине XIX вијека до почетка Велике источне кризе (1875-1878)*).

oni koji su smatrani manje krivim, ili čija krivica nije mogla biti dokazana, bili su pušteni iz zatvora 1853. godine.[34]

Intervencijom Omer Lutfi-paše buna je bila ugušena, ali njeni uzroci nisu bili otklonjeni. Po ugušivanju pobune, smatrajući da najveću odgovornost snose predstavnici lokalne vlasti, Omer Lutfi-paša je izvršio određene promjene smjenjujući „domaće" predstavnike vlasti, na čija je mjesta doveo ljude koji su bili iz drugih krajeva Osmanskog carstva.[35] Posebnu pažnju Omer-paša je posvetio sastavu lokalnih medžlisa i sudova u koje je postavljao pristalice reformi i predstavnike hrišćana. Mještanima onih sela koji su podnijeli zahtjev za popravku postojeće ili podizanje nove crkve, izlazilo se u susret.[36] Sa tim potezima ruralna vjerska arhitektura je poprimala na svojoj raznolikosti. Nakon tih mjera, a sagledavajući ukupnu situaciju, Omer Lutfi-paša je bio svjestan da mora izvršiti ukidanje timara, ukoliko želi da ostvari kakav-takav mir u Bosanskom ejaletu.[37]

Da bi namjera bila što lakše realizovana iznova je trebalo pristupiti popisivanju prihoda od desetine.[38] Kada je za to Medžlisi kebir (Veliko vijeće Ejaleta) dobio dozvolu, za popisivače su određeni obrazovani ljudi, uglavnom kadije ili druge efendije.[39] Popisivači su tokom rada unosili sva naselja i druge lokalitete koji su bili od značaja za prihode desetine. Takođe su taksativno navodili sve proizvode i iznose desetine od svakoga od njih pojedinačno. Nakon toga su utvrđivali novčanu vrijednost desetine na osnovu cjenovnika koji su donosila vijeća odgovarajućih upravnih jedinica.[40] Defteri nastali za ove namjene nazivaju se *A' šar defteri* (defteri desetine).[41] Podaci o Bihoru i Trgovištu (Rožaju), sadržani su u A' šar defteru live Novi Pazar, u kojoj je bilo 900 timarnika i zaima.[42] U tabeli koja slijedi date su vrste proizvoda, količina u okama, cijena i iznos desetine u grošima za kazu Bihor sa Trgovištem za hidžretsku 1267. i 1268. godinu (1850/'51, 1851/'52).[43]

34 M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II dio (1739-1878), 77.

35 S. Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, 241.

36 BOA, A. MKT. UM, 119, 94, 22. Ramazan 1269. – 28. jun 1853. (Već od Hatišerifa iz 1839. godine među nemuslimanskim stanovništvom probudila se želja za izgradnjom crkvenih objekata. Zahtjevi su pristizali iz raznih krajeva države, ne samo za izgradnju i obnavljanje, već i zaštitu od razbojnika. Vlast je izlazila u susret mnogim zahtjevima, tražeći da se, tamo gdje je bilo potrebno, zadrži izvorni oblik građevine. U ovim postupcima poštovana je i procedura koju je propisala centralna vlast, što je do 1856. godine podrazumijevalo i izdavanje fetve).

37 A. S. Aličić, *Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka*, 133.

38 *Isto*, 134.

39 *Isto*, 134.

40 *Isto*, 134.

41 *Isto*, 135.

42 *Isto*, 136. Original A' šar deftera za livu Novi Pazar, za hidžretsku 1267/1268. godinu (1850/1851, 1851/1852. godinu), kao i za live Hercegovina, Zvornik, Travnik i Banja Luka, čuva se u Ankari u depoima Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü pod zajedničkom oznakom *Defteri za Bosnu*. Defter za livu Novi Pazar ima oznaku 123. A. S. Aličić, *Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka,* 140.

43 A. S. Aličić, *Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka*, 169-170.

Vrsta proizvoda	Količina oka	Cijena para	Iznos groša
Pšenica	86.346	25	53.966
Ječam	121.754	18	54.789
Raž	16.945	11	4.660
Sklata	800	12	240
Krupnik	24.597	10	6.149
Zob	76.012	10	19.003
Kukuruz	72.093	20	36.047
Heljda	19.477	14	6.817
Proso	32	12	10
Sijeno	452.529	6	67.889
Konoplja	2.778	80	3.498
Sjeme konoplje	172,5	20	86
Grah	2.343	40	2.343
Kupus	2.172	6	2.172
Šljive	24.807	4	2.481
Jabuke	7.539	2	377
Kruške	2.468	3	186
Orasi	67	40	67
Duhan	385	80	769
Med	1.724	140	6.032
Krompir	1.793	6	269
Crveni luk	69	15	26
Dunja	---	---	---
Crvena boja	---	---	---
Porez na voćnjake	---	---	---
U k u p n o:			**268.116**
Vrsta proizvoda	**Količina oka**	**Cijena para**	**Iznos groša**
Pšenica	67.847	16	27.138
Ječam	81.919	12	24.575
Raž	9.177	9	2.065
Sklata	1.566,5	8	313
Krupnik	16.015	6	2.402
Zob	59.634	10	14.909
Kukuruz	52.766	20	26.383
Heljda	13.342,5	14	4.670
Proso	35	12	11
Sijeno	406.025	4	40.603
Konoplja	1.878	80	3.756
Sjeme konoplje	952,5	20	476
Grah	2.059,5	40	2.060
Kupus	13.584	6	2.038

Šljive	16.776,5	4	1.678
Jabuke	831	2	42
Kruške	74	3	6
Orasi	275	40	275
Duhan	111,5	80	223
Med	1.764,5	140	6.176
Krompir	2.214	6	332
Crveni luk	1	15	0,5
Dunja	2	---	---
Oskoruše	23	8	5
Crvena boja	3	---	---
Porez na voćnjake	431	---	---
U k u p n o:			**160.136?**

Dok su još trajale borbe sa pobunjenicima po raznim djelovima Bosanskog ejaleta, Omer Lutfi-paša je sredinom januara 1851. godine uspostavio novu administrativnu podjelu, dijeleći ga na četiri kajmakamije, od kojih je svaka imala po deset mudirluka.[44] Prema mišljenju istoričara Galiba Šljiva, Latas je ovim potezom *pokušao umanjiti značaj Bosanskog ejaleta u cjelini*.[45] Na osnovu onoga što se može saznati iz onovremene štampe, tokom januara 1851. godine bilo je ustanovljeno pet kajmakamija i to: Bihać, Banja Luka, Travnik, Tuzla i Novi Pazar.[46] Prema pisanju Hazima Šabanovića, Omer Lutfi-paša je administrativne reforme izvršio na način što je Bosanski ejalet bio podijeljen na dva vilajeta (naziv koji je zamijenio termin ejalet) – Bosanski i Hercegovački. Bosanski vilajet se dijelio na šest kajmekamluka (okruga) i to: sarajevski, travnički, banjalučki, bihaćki, zvornički i novopazarski, i mudirluke (srezove) koji su se teritorijalno razlikovali od sandžaka, odnosno kadiluka. U okviru novopazarskog kajmekamluka bili su sljedeći mudirluci: Novi Pazar (s Mitrovicom i Banjskom), Višegrad, Sjenica (sjedište kajmekama), Akova (Bijelo Polje s Bihorom), Trgovište (Rožaje) i Nova Varoš.[47] Hercegovački vilajet imao je sljedeće mudirluke (okruge): mostarski, trebinjski i pljevaljski.

44 *Босна и Херцеговина за вријеме везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 248-251; G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 312.

45 G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 312.

46 *Србске Новине*, бр. 7, Београд, 18. јануара 1851, 24.

47 BOA, İ. MVL, 14182, 17 (17. Şa' ban 1271. – 4. maj 1855. godine). Ovakva administrativna podjela zadržaće se do jula 1865. godine kada je donijeta posebna uredba za Bosanski vilajet. Naime, pomenutom uredbom obnovljen je Bosanski vilajet i podijeljen na sedam sandžaka, među kojima je bio i Novopazarski sa sjedištem u Sjenici. Tom prilikom su kajmakamluci promijenili ime u sandžake ili live. Kaza Akova sa Bihorom je i tada ostala u sastavu Novopazarskog sandžaka. Ta administrativna promjena bila je u Osmanskom carstvu uvedena po uzoru na Francusku, a njenu osnovu činili su: vilajeti (pokrajine), koji su se dijelili na sandžake (okruge), a ovi na kaze (srezove). Manje administrativne jedinice od kaza bile su nahije (opštine). Na čelu vilajetske uprave nalazio se valija, u sandžaku kajmakam, a u okrugu mudir. Od 1867. godine, kada je donijeta Uredba o organizaciji vilajeta, upravljači sandžaka se nazivaju mutesarifi, a kaza (srezova) kajmakami, koji su bili i zapovjednici policijskih snaga svoje kaze. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk,* Sarajevo 1959*,* 233-234.

Sprovedeni reformski koraci od strane Omer Lutfi-paše označili su završetak jednog dugog perioda istorije Bihora i ulazak tog područja u razdoblje drugačijih društvenih odnosa. Uloga bihorskog begovata bila je značajno narušena, što se odrazilo i na izmjene u odnosu kmetova prema njima. U Latasovoj oružanoj intervenciji 1851. godine stradali su ugledni bihorski seoski prvaci, koji su imali snage da svojim istupima, onima iz svoga okruženja, ukažu na njihovo loše stanje i težak položaj.[48]

U okviru reformi koje je sproveo mušir Omer Lutfi-paša, kadiluku Bihor je pridružena teritorija ranijeg kadiluka Trgovište, pa se on, u osmanskoj administraciji, od tada pa do narednih reformi sprovedenih početkom sedme decenije XIX vijeka, zvao kaza Bihor sa Trgovištem, o čemu nas obavještavaju izvori osmanske provenijencije.[49] Ovaj važan podatak ima poseban značaj među podacima koji se odnose na administrativne podjele Bosanaskog ejaleta. U ovoj kazi bilo je 318 naselja, mahala i sl, zbog čega je ona, izvjesno vrijeme, bila najveća kaza u Bosanskom ejaletu.[50] Razlozi za objedinjavanje dva susjedna kadiluka, ležali su u lakšoj kontroli njihove teritorije i stanovništva koje je sredinom XIX vijeka bilo sklono čestim nemirima i pobunama. Drugi razlog za ovakvo postupanje Omer Lutfi-paše, treba tražiti u strateškom položaju područja Bihora i Trgovišta, koja su bila smještena na samoj istočnoj granici Bosanskog ejaleta, gdje se on graničio sa Rumelijskim ejaletom i južno sa područjem Skadarske live. Loše iskustvo sa Arbanasima, sa kojim su se bosanski namjesnici susreli tokom nemira u Krajini sredinom XIX vijeka,[51] ukazivalo im je na primjenu drugačijih, reklo bi se fleksibilnijih pristupa u rješavanju problema u pogledu etničkog sastava vojničkih posada na strateški važnim mjestima, kakva su bila Bihor i Trgovište. Ova područja su, takođe, kao i Krajina, smatrana *serhadskim* i u tom smislu im je trebalo dati na važnosti. Upravo tu je moguće uočiti i treći razlog koji je Omer Lutfi-pašu opredijelio da se odluči za pomenute mjere, a on se odnosio na mogućnost lakše regrutacije mladića prispjelih za vojsku sa jedinstvenog administrativnog područja, nego ako se, kao ranije, radilo o dva posebna kadiluka. U vrijeme kada su popisivači Omer Lutfi-paše vršili popis kaze Bihor, nije se mogao utvrditi veliki broj timarnika.[52] Razlog je bio taj što su pojedina naselja bila upražnjena, dok su druga pripadala carskom hasu.

48 Slično je bilo i u drugim djelovima Bosanskog ejaleta. Vidi: I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*, 104.

49 A. S. Aličić, *Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka*, 169.

50 *Isto*, 169 (obrati pažnju na napomenu 51).

51 G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 167.

52 A. S. Aličić, *Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka*, 138-139.

Međutim, i pored toga sva naselja su popisana izmiješano, s tim da prihodi u pojedinim od njih nisu mogli biti utvrđeni, jer su se stanovnici tih sela odmetnuli uzimajući učešća u buni koja je bila u toku.[53]

Iako je izgledalo da je Omer Lutfi-paša do kraja sproveo planirane reforme, kmetovi-seljaci islamske i pravoslavne religije i dalje su ostali ekonomski opterećeni, što je bilo dovoljan razlog za nove pobune.[54] To će jasno pokazati nemiri koji su izbili novembra 1852. godine,[55] nastavljajući se i s proljeća 1853. godine, kada je izbila nova buna u kazi Bihor sa Trgovištem.[56] Pobuna s kraja 1852. godine izbila je zbog naredbe Omer Lutfi-paše donijete 1851. godine, da se započne sa kupljenjem harača za narednu godinu, koji je iznosio 45 groša.[57] Za one koji bi utajili porez, bilo je predviđeno da idu *u surgunluk za 6 godina*.[58] Iako je i ta pobuna bila pacifikovana, prisutno nezadovoljstvo među bezemljašima ostalo je da i dalje tinja i vrlo lako i brzo se moglo pretvoriti u vatru koja je mogla zahvatiti cjelokupno područje. Prema navodima jednog osmanskog izvora, vrata za tanzimatske reforme u Bihoru i Trgovištu bila su otvorena tek 1854. godine.[59] Da bi takva dešavanja spriječili, ugledniji mještani Rožaja su 1859. godine uputili jednu delegaciju u sultanovu prijestonicu, kako bi njeni članovi ukazali na teško ekonomsko stanje seljaštva i uticali da se ono popravi.[60] Međutim, i pored takvih koraka, ništa bitnije se nije promijenilo na planu popravljanja stanja u oblasti agrarnih odnosa u kadiluku Bihor sa Trgovištem. U tom pogledu potrebne korake nisu preduzimali ni sudovi, upravo iz razloga što je u sudstvu tanzimatski sistem ponajmanje zaživio.[61] Osiromašeno seljaštvo je, usljed toga, i dalje odbijalo da plaća svoje fiskalne obaveze pa i da priznaje nadležnost državnih sudova u sporovima koji su, po tom

53 *Isto*, 169 (obrati pažnju na napomenu 51).

54 *Босна и Херцеговина за вријеме везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 372. U knjizi Vilijama Dentona, sveštenika anglikanske crkve, pod nazivom *Kristijani u Turskoj*, na jednom mjestu se kaže i ovo: *Поред свег тога трпи и пати и турски сељак, само у много мањој мјери...* Vidi: В. А. Дентон, *Кристијани у Турској*, Нови Сад 1864, 68. Stanje seljaka kmetova u Bosanskom ejaletu po Omer-pašinim reformama, franjevac Ivan Frano Jukić je opisao na sljedeći način: *Turčin i kršćanin na ništa je dotjeran i u prosjake je otpraćen. Sjeme, koje je on posijao* (Omer-paša – primj. autora), *ragjati će unaprijed dračom i glogovinom.* M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II dio (1739-1878), 78.

55 BOA, Sadâret, Mühimme Kalemi Evrakı (A.) MKT. MHM), 49, 96, 25. Muharrem 1269. – 7. novembar 1852. god.

56 *Konzul Atanacković - Grofu Buol-Schauenstein-u*, Sarajevo, № 1108, 12. oktobar 1853. Dokument je objavljen u: Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853. do 1870. godine*, Građa, knj. IV, Odjeljenje Istorisko-filoloških nauka, knj. 2, Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1956, 78.

57 В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству,* 295.

58 Владимир Ћоровић, Из Дневника Прокопије Чокорила, *Гласник Земаљског музеја у БиХ*, XXV, св. 2, Сарајево 1913, 195.

59 BOA, İ. MVL, 14182, 16 (16. Şa' ban 1271. – 3. maj 1855. godine).

60 Е. Мушовић, *Муслимани Црне Горе,* 110; М. Дашић, *Хајдучија и четовање на Горњим токовима Лима и Таре од средине XIX вијека до почетка Велике источне кризе (1875-1878),* 25.

61 I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu,* 104.

osnovu, nastajali.[62] To je posebno bilo izraženo među seljacima hrišćanima.[63] Na ovom mjestu takođe je potrebno ukazati i na činjenicu da među istoričarima ima i onih koji zastupaju mišljenje da su zbog ekonomskih odnosa i njihovog uređenja, u podizanju pobuna prednjačili isključivo stanovnici hrišćanske konfesije, što jasno negiraju navedeni podaci.

Uspostavljenom administrativnom podjelom uloga kadije Bihora uveliko je porasla. Istina, uvećanje teritorije kaze, na koju se proširila njegova nadležnost, donijela mu je uvećanje i veću složenost obima posla, u čijem obavljanju mu je pomagao naib. Sa uvećavanjem moći koju je koncentrisao u svojoj funkciji, uvećavala se i odgovornost bihorskog kadije. Tom izazovu trebalo je naći pravu mjeru.

Omer Lutfi-paša se krajem aprila 1852. vratio u prijestonicu Osmanske države – Istanbul. Među stanovnicima Bosanskog ejaleta ostao je upamćen kao đaur paša, odnosno kao čovjek koji je posvuda imao uhode i špijune koji su, *po njegovoj želji, potvaranjem svakojakim, opazivali, i činili da dopadnu tamnice i glave da pogube*, oni koji nisu željeli postupati po njegovim naredbama.[64]

Zaključak

Osmanska istorija XIX vijeka obilježena je upravnim reformama koje su uveliko uticale na promjenu slike te države u očima Evropljana. Donošenje Hatišerifa od Gulhane Osmanska država je napravila odlučujući korak u uvažavanju ljudskih prava i sloboda uveliko se približavajući evropskim društvima građanskog tipa. Sa tim značajnim pravnim aktom započeo je i period Tanzimata koji će trajati sve do donošenja Ustava 1876. godine. Ipak, najavljenim promjenama i dinamikom njihovog sprovođenja, nije bilo zadovoljno ni hrišćansko ni muslimansko stanovništvo u balkanskim provincijama. Dok su hrišćani očekivali potpuno rješavanje njihovog ekonomsko-socijalnog i političkog statusa, stanovnici islamske religije su u sprovođenju reformi vidjeli težnje da se ukinu neke tradicionalne institucije, sa kojima je, navodno, odlazio i privilegovani položaj. Upravo zbog takvog shvatanja na tlu Bosanskog ejaleta javile su se mnoge pobune koje su bile izraz neslaganja sa tanzimatskim težnjama. Svjesna situacije u kojoj se našla, centralna vlast ipak nije željela da poklekne pred otporom koji se javio u sprovođenju planiranih reformi. Centralna provincija koju je trebalo pacifikovati

62 В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству,* 235; Uz navedeno, potrebno je dodati da se radi o periodu u kome je ministarstvo finansija Osmanske države imalo velikih problema oko vanrednih izdataka, tako da se vrlo malo pažnje moglo posvetiti ulaganju u poljoprivredu. U toku 1859. godine, dakle kada je delegacija iz Rožaja boravila u Istanbulu, država je štampala šestprocentne obligacije na 4,5 miliona f. st. Ibrahim Tepić, O finansijskom položaju Bosne i Hercegovine u sastavu Osmanskog carstva od 50-tih do 70-tih godina XIX stoljeća u svijetlu ruskih izvora*, Prilozi Instituta za istoriju*, Sarajevo 2008, 13-14.

63 I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*, 104.

64 *Narodne novine*, god. XVIII, br. 132, Zagreb, 10. jun 1852. god.

i u kojoj je trebalo ukloniti nezadovoljstvo prema idejama koje su dolazile iz prijestonice, bio je Bosanski ejalet. Taj zadatak Porta je povjerila izuzetno sposobnom generalu Omer Lutfi-paši.

Opremljen sa 34 topa, 11 bataljona pješadije i 1.500 tovara džebhane, Latas je u Sarajevo stigao avgusta 1850. godine. Iako je na jednom od sastanaka sa najuglednijim prvacima izložio zahtjeve centralne vlasti, njegove riječi kao da nisu bile shvaćene. Štaviše, otpor reformskim težnjama postao je agresivniji. Na takvo ponašanje Omer Lutfi-paša je reagovao odlučno i oštro, ispoljavajući svu svoju energičnost.

Otpor reformama bio je prisutan i u kadilucima Bihor i Rožaj, zbog čega je Omer paša morao vojno intervenisati i na toj strani. Pobuna je najprije izbila u Bihoru, a zatim na području kadiluka Rožaj u ljeto 1851. godine. Učešća u pobuni uzelo je, prema austrijskim izvorima, oko 1.500 pobunjenika. Vojne jedinice koje su stavljene pod komandu Omer Lutfi-paše, a bile upotrijebljene za slamanje ove pobune, bile su stacionirane u Skadru. Neposredni komandant ovih snaga, Mehmed-beg, reagovao je sa odlučnom žestinom i pobunjenike prisilio na polaganje oružja. Najodlučniji protivnici reformi, oni koji nisu stradali u sukobu sa regularnim jedinicama osmanske vojske, bili su pohvatani i otpremljeni na suđenje u Sarajevo. Predstavnici austrijskog diplomatskog kora čestitali su Omer-paši na njegovim uspješnim intervencijama. Nakon obračuna sa ustanicima Omer-paša je nastavio sa radom na sprovođenju reformi. Nezadovoljan funkcionisanjem lokalne uprave u kadilucima Bihor i Rožaj, Omer Lutfi-paša je pribjegao administrativno-teritorijalnim promjenama, odnosno upravnom objedinjavanju ova dva područja. Na taj način je stvoren kadiluk Bihor sa Trgovištem, koji je jedno vrijeme, prema broju naselja, bio najveći kadiluk Bosanskog ejaleta. Nezadovoljni stanovnici Bihora i Rožaja bili su prinuđeni da za izvjesno vrijeme pritaje i sačekaju povoljniju priliku za ispoljavanje svojih namjera.

Iako je Omer-pašina akcija dala rezultate u smislu eliminisanja najokorjelijih protivnika reformi, ona preko noći nije mogla ukloniti uzroke nezadovoljstva. Zbog toga je na području Bihora i Trgovišta (Rožaja), nova buna uslijedila već krajem 1852, a naredna s proljeća 1853. godine. Odlučna da istraje u reformama, vlast se nije dala pokolebati, već je i ovoga puta istupila sasvim sračunato i organizovano. Slamanjem i ovih pobuna država je uvjeravala svoje stanovnike da njena politička moć dolazi iz jednog centra, koji treba da ima efikasnu upravu usklađenu sa upravnim principima stoljeća u kome je egzistirala.

Summary

The Ottoman history of the 19th century was marked by administrative reforms that greatly influenced the change in the image of that country in the eyes of Europeans. With adoption of Hatisherif of Gulhana the Ottoman state took a decisive step in respecting human rights and freedoms, greatly approaching European civil societies. The period of the Tanzimat began with this important legal act, which will last until the adoption of the Constitution in 1876. However, neither the Christian nor the Muslim population in the Balkan provinces was satisfied with the announced changes and the dynamics of their implementation. While Christians expected a complete resolution of their economic, social and political status, the inhabitants of the Islamic religion saw in the implementation of reforms aspirations to abolish some traditional institutions, with which, allegedly, their privileged position went away. Precisely because of such an understanding, many revolts arose on the soil of the Bosnian eyalet, which were an expression of disagreement with the Tanzimat aspirations. Aware of the situation in which she found herself, the central government did not want to give in to the resistance that arose in the implementation of the planned reforms. The central province that needed to be pacified and in which dissatisfaction with the ideas coming from the capital needed to be removed was the Bosnian eyalet. The Sublime Porte entrusted this task to the extremely capable General Omer Lutfi-pasha.

Equipped with 34 cannons, 11 battalions of infantry and 1,500 loads of dzebhana, Latas arrived in Sarajevo in August 1850. Although he presented the demands of the central government at one of the meetings with the most prominent leaders, his words did not seem to be understood. Moreover, resistance to reform aspirations has become more aggressive. Omer Lutfi-pasha reacted decisively and sharply to such behavior, showing all his energy.

Resistance to the reforms was also present in the kadiluk of Bihor and Rozaje, which is why Omer Pasha had to intervene militarily on that side as well. The revolt first broke out in Bihor, and then in the area of the Rožaj kadiluk in the summer of 1851. According to Austrian sources, about 1,500 rebels took part in the uprising. Military units placed under the command of Omer Lutfi-pasha, and used to crush this rebellion, were stationed in Shkodra. The immediate commander of these forces, Mehmed-beg, reacted with decisive ferocity and forced the rebels to lay down their arms. The most determined opponents of the reforms, those who did not die in the conflict with the regular units of the Ottoman army, were captured and sent to trial in Sarajevo. Representatives of the Austrian diplomatic corps congratulated Omer Pasha on his successful interventions. After the showdown with the insurgents, Omer Pasha continued to work on the implementation of reforms. Dissatisfied with the functioning of the local government in the kadiluks of Bihor and Rožaj, Omer Lutfi-pasha resorted to administrative-territorial changes, i.e. the administrative unification of these two areas. In this way, the kadiluk Bihor with Trgovište was

created, which at one time, according to the number of settlements, was the largest kadiluk of the Bosnian eyalet. Dissatisfied residents of Bihor and Rožaje were forced to hide for a while and wait for a better opportunity to express their intentions.

Although Omer Pasha's action yielded results in terms of eliminating the most staunch opponents of the reforms, it could not remove the causes of dissatisfaction overnight. Therefore, in the area of Bihor and Trgovište (Rožaje), a new revolt followed as early as the end of 1852, and the next in the spring of 1853. Determined to persevere in the reforms, the government did not hesitate, but this time it acted quite calculatedly and organized. By crushing these revolts as well, the state convinced its inhabitants that its political power came from one center, which should have an efficient administration harmonized with the administrative principles of the century in which it existed.

Mr. Sead BANDŽOVIĆ
Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
E-mail: sead1994@live.com

Pregledni rad/Review article
UDK/UDC: 34(560)(1-44)(094)
347.9(-052)(560)(091)

POLOŽAJ I NADLEŽNOSTI KADIJE U OSMANSKOM PRAVNOM SISTEMU

Apstrakt: *Kadije su bili nosioci pravosudne funkcije u Osmanskom carstvu. Porijeklo ove pravne institucije potiče iz rane razvojne faze islamske države - doba dinastije Omajada kada su prvi namjesnici, a kasnije halife, postavljali kadije radi presuđivanja sporova. Za njihova imenovanja u Osmanskom carstvu bili su nadležni kadiaskeri – dva vojna suca od kojih je svaki za svoje područje upravljanja, anadolsko i rumelijsko, imenovao sudije i muderise (vjerske profesore). Pravno obrazovanje su sticali u medresama (sejmanijama), a u ovisnosti od svojih sposobnosti i znanja kadije su mogle napredovati dalje na više položaje u osmanskom pravosudnom i administrativnom sistemu. Kao pripadnici uleme (sloja vjerskih učenjaka) kadije su uživale velik ugled u Osmanskom carstvu sa visokim stepenom nezavisnosti i integriteta u svome radu. Oblast koja je bila pod kadijinom jurisdikcijom zvala se kadiluk (ili kaza). Jedan sandžak (veća upravno-teritorijalna jedinica u Carstvu) mogao je biti podijeljen na nekoliko kadiluka zavisno od gustine naseljenosti muslimana u njemu. Kadije su obavljale širok spektar odgovornih poslova: sastavljanje i ovjeravanje ugovora, postavljanje staratelja, nadzor nad upravom vakufa, upravljanje džamijama, vjerskim školama, javnim kupatilima, sirotištima, javnim putevima, bedemima i drugim bitnim objektima. Regulirali su, zajedno sa muhtesibima, snabdijevanje gradova u kojima su obavljali službu, a odlučivali su o davanju vakufskog zemljišta u zakup (mukat). Specifičnost kadijske funkcije se, pored primjene vjerskih propisa, ogledala i u sudskom postupku. Osmansko krivično pravo je pravilo razliku između krivičnih djela kojima se narušavaju prava pojedinaca (krađa, ubistvo) i onih usmjerenih protiv Boga – hadd djela (pobuna, razbojništvo, nedozvoljeni spolni odnosi, neosnovano optuživanje za njihovo počinjenje, konzumiranje alkohola, istupanje iz vjere). U skladu s vrstom djela iniciranje postupka je moglo tražiti oštećeno lice i njegovi srodnici ili bilo koji član društvene zajednice budući da osmansko pravo nije poznavalo institut javnog tužilaštva. Kod izricanja krivičnih sankcija posebno je bio važan princip zakonitosti i minimum sumnje da je lice počinilo krivično djelo za koje se tereti, pa se tako u situacijama neusklađenosti konkretnog djela sa šerijatskim propisima odustajalo od bilo kakvog daljnjeg postupanja.*

Kadije su se tokom suđenja rukovodile postulatom pravde i pravičnosti (hukm, adl, mizan, insaf) čijem je ostvarenju trebao težiti svaki musliman u svom životu. Nasuprot pojmu pravde javljao se termin zulm koji označava nepravdu, tamu. Usko povezan s ostvarenjem koncepta pravde jest i pravni pojam istihsana koji je uglavnom prihvaćen kao dopunski, sekundarni izvor prava. Rasuđivanje na osnovu pravičnosti inspirisano je razlozima poštenja i savjesti, te u tom smislu dozvoljava odstupanje od pozitivnog prava ukoliko ono vodi nepravičnom rješenju. Istihsan nije bio superioran u odnosu na šerijatski pravni poredak nego predstavlja njegov sastavni dio. Primjena istihsana omogućava fleksibilnost islamskog prava i njegovo prilagođavanje datim potrebama. Kadije koje su primjenjivale istihsan mogle su smatrati da je neka važeća odredba preširoka ili preuska za konkretni slučaj, te da primjenom te odredbe viši ciljevi šerijata neće biti zadovoljeni. U tom slučaju bilo je moguće odstupanje koje će doprinijeti zadovoljenju osjećaja pravde. Zbog potrebe zaštite svih uključenih strana u postupku, vremenom su stvorena procesna načela (načelo zakonitosti, pravo na branioca) koja su sastavni i nezaobilazni dio modernih pravnih sistema.

Ključne riječi: *Osmansko carstvo, šerijatsko pravo, kadija, nadležnosti, sudski postupak*.

THE POSITION AND COMPETENCIES OF QADIS IN OTTOMAN LEGAL SYSTEM

Abstract: *Qadis were representatives of judicial branch in Ottoman Empire. The origin of this legal institute comes from the early development phase of islamic state – Omeyyad dinasty when the first rulers and later caliphs apointed qadis for solving disputes. For their appointment in Ottoman Empire qadiasker (military judges) were competent. Each of these judges appointed qadis and religious scolars (muderis) in their area of administration: Rumelian or Anatolian. As members of ulema (religious scolars) qadis enjoyed huge reputation in Ottoman Empire with high degree of independence and integrity in their work. The area under qadis jurisdiction was called kadiluk (or kaza). One sanjak (bigger administrative unit in Ottoman Empire) could be divided in more kadiluks depending on density of muslim population. Qadis were engaged in solving marriage, family and other disputes, regulating prices on the market, securing the public order, control over mosques, religious schools, public bathrooms, orphanages, roads and other legal duties. Together with muhtesibs they controlled the procurement in cities where they served and also in giving the waqf land into lease (mukat). Qadis were educated in medresas (seymaniye schools) and depending on their competence and knowledge they could go further on higher positions in Ottoman legal and administrative system. Beside the implementation of Sharia Law, functions of Qadi was also*

specific due to the judicial procedure. Ottoman criminal law made a difference between criminal offences against the rights of individuals (murder, theft) and the one against God – so called Hadd offences (consumation of alcohol, apostasy, slander, illicit sexual intercourses, robbery, rebellion). According to the type of offence the procedure could be started by the impaired person, his relatives or any member of the community since the Ottoman law did not know the institute of public prosecutor. When it comes to the inaction of punishments, the principle of legality was important as also the minimum degree of doubt that the person perpetrated the crime for which he was charged so in cases of incompatibility between offence and sharia law no other legal actions were taken. During the procedure qadis used the principle of justice and fairness (arabic: hukm, adl, mizan, insaf) where every Muslim had to follow and achieve it in his life. On the other side there was injustice (Zulm). Connected with the justice there was istihsan as a subsidiary source of law. The judging on basis of fairness was inspired by reasons of conciousness which allowed to divert from the current law if it led towards unfair solution. Istihsan was not superior over Sharia law but it represented its constitutive part. Its impelementation allowed Sharia Law to be flexible and to adjust itself to current needs. Qadis who used istihsan could in concrete case retreat from the legal norm, which according to their legal opinion was legally either too narrow or wide, in order to find fair solution. In order to protect other involved parties in procedure different procedural principles (principle of legality, right to defence, prohibition of retroactive application of law) were created where a lot of them are part of todays modern legal systems.

Key words: *Ottoman Empire, Sharia Law, Qadi, competences. judicial procedure*.

Osnov stabilnosti svake društvene zajednice, pored funkcionalnog aparata vlasti, predstavlja i njen sudski sistem. On se od prvih primitivnih društava pa sve do modernih zajednica manifestirao u različitim oblicima: od plemenskih autoriteta koji su presuđivali sporna pitanja, raznih vijeća sastavljenih od najstarijih i najiskusnijih članova jednog kolektiva, pa sve do savremenih sudova. Svaki državnopravni sistem, bilo vjerski ili sekularni, na posebne načine je uređivao ovo bitno pitanje u zavisnosti od vremena i okolnosti, kulturoloških, vjerskih i socijalnih potreba okruženja. U ovom radu će se govoriti o položaju i nadležnosti kadija u Osmanskom carstvu sa osvrtom na pojedine slučajeve iz sudske prakse u balkanskim provincijama. Za potpunije razumijevanje ove teme također je bilo važno dati osvrt na kontekst, prirodu i izvore šerijatskog prava te krivični postupak.

U islamu, kao i hrišćanstvu, kroz historiju postojale su brojne struje, pravci, pravne škole, teološka učenja od zemlje do zemlje djelimično različitih kulturno-vjerskih tradicija.[1] Objava Kur'ana postavila je temelje za pojavu i razvoj

1 Olga Zirojević, "Islam i reforme", *Republika*, br. 486-489, Beograd, 1. oktobar-20. novembar 2010.

islamskih nauka. One su se u klasično doba islama klasificirale u (1) *al-'ulūm al-naqliyya* (nauke koje daju znanje na osnovu "prenijetih" izvora, tj. Kur'ana i Sunneta) i (2) *al-'ulum al-'aqliyya* (nauke koje daju znanje na osnovu upotrebe uma). Muslimanski učenjaci ispoljavali su interes za pitanja pravne metodologije od početaka nastajanja islamskih nauka.[2] Vjerski pravni sistemi se zasnivaju na vjerskim doktrinama. Šerijatsko pravo, kao skup propisa namijenjen pravnom uređenju života muslimana, predstavlja sakralno pravo (*sacred Law*), dok se nauka o šerijatu (*the science of shari'a*) naziva *fikh*. Postoji zato razlika između onoga što se u islamu smatra Božjim zakonom (šerijat) i između ljudskog razumijevanja tog Zakona (*fikh*). Kur'an predstavlja osnovni izvor šerijata, jer se, prema vjerovanju muslimana, radi o Božjem (Allahovom) govoru koji je na arapskom jeziku objavljen Muhammedu, te ga kao takvog karakteriše nadnaravna, univerzalna priroda. Nakon Kur'ana slijedi sunet (*suna*) pod kojim se podrazumijeva "sve ono što je preneseno od Poslanika, a.s, osim Kur'ana, bilo to verbalnog, praktičnog ili odobravajućeg karaktera". Od naročitog značaja je tzv. verbalni sunet koji se obično naziva hadis (*hadith*).[3]

Joseph Schacht, naučnik koji je svojim istraživanjima dao bitan doprinos razvoju islamske pravne nauke i savremene orijentalistike, naglašava da je „jedno od najvažnijih naslijeđa koje je islam ostavio civilizovanom svijetu njegovo vjersko pravo – šerijat". U islamu se pod pojmom prava podrazumijeva ono što je u hrišćanstvu teologija, a to je najtipičnija manifestacija vjerskog učenja. Pravo za muslimane nije samo element cjelokupnog islamskog učenja već i njegov funkcionalni izraz.[4] Primjena šerijata počiva na sljedećim principima: princip dogovaranja (šura), pravda, jednakost, na obavezi države da primjenjuje zakone koji proizlaze iz izvora islamskog zakonodavstva, na poštovanju sloboda ljudi i njihovih prava.[5] U osnovne ciljeve šerijata spadaju zaštita vjere, života, čovjekovog intelekta, potomstva i imetka.[6] Islam je propisao različite kazne i sankcije kao preventivne mjere i lijekove za ljudsku prirodu. Jasno su naznačena ona djela koja se smatraju neupitnom opasnošću za svaku zajednicu i društvo.[7] Uobičajeno se predstavlja

2 Fikret Karčić, *Metodi istraživanja u islamskim naukama: kratak uvod*, Centar za napredne studije, Sarajevo 2013, 16-28.

3 Emir Ćorović, Senad Ganić, Osnovne karakteristike šerijatskog krivičnog prava u poređenju sa dominantnim krivičnopravnim sistemima, *Strani pravni život*, br. 3, Beograd 2016, 39-58.

4 Fikret Karčić, *Sharia Courts in Yugoslavia 1918 – 1941*, Centar za napredne studije, Sarajevo 2019, 17-18.

5 Hazim Ali Mahir, *Neovisnost pravosuđa i primjena šerijata*, 2016, 143. (http://cdv.ba/tekstovi/pdf-izdanja-centra-za-dijalog-vesatijja/hazim-ali-mahir-neovisnost-pravosuda-primjena-serijata, pristup 3. aprila 2018). (dalje: H. Ali Mahir, *Neovisnost pravosuđa i primjena šerijata*).

6 Harun Karčić, *Kratki uvod u šerijat*, Centar za napredne studije, Sarajevo 2017, 20-24.

7 Islamski pravnici su takva djela nazvali ovim terminima: džeraimu-l-hudud (zločini koji se sankcionišu fiksnim kaznama) i džeraimu-l-kisas i dijje (zločini koji se sankcionišu odmazdom i krvarinom). Potom je šerijat, radi univerzalizacije svog krivičnog zakona, dao pravo nadležnim organima da propišu sankcije za svako zabranjeno djelo koje nije normirano fiksnom kaznom, te je u isto vrijeme dao i pravo da se zabrani svako djelo kada to opći interes zahtjeva u određenim situacijama i da odredi kaznu za svakoga ko ga počini. Islamski pravnici takvu

da je pravni sistem muslimanskih zemalja u prošlosti bio isključivo izveden iz šerijata. Historija, pak, poznaje dvije komponente pravnih sistema muslimanskih zemalja – pravo izvedeno iz šerijata i sekularne propise muslimanskih vladara.[8] U vrijeme Omajada, da bi se rasteretili suđenja, namjesnici su počeli da postavljaju prve kadije. Njih će potom imenovati halifa. Teorijski one su bili nezavisne, ali su praktično bile vezane za uputstva halifa i njegovih predstavnika čiji je vrhovni sudija bio i ostao.[9] Kadije (arapski naziv za sudiju u Osmanskom carstvu) su pripadale sloju uleme.

Osnovne sudske ustanove u muslimanskom svijetu, prije osmanskih modernizacijskih reformi, poznatih kao Tanzimat (1839-1876), bili su šerijatski sudovi. Postupak pred njima bio je jednostavan, bez insistiranja na tehnikalijama.[10] U klasičnom islamskom pravu nije bilo službe javnog tužioca. Gonjenje počinilaca krivičnih djela ovisilo je od vrste kojoj počinjeno djelo pripada. Za krivična djela protiv lica (ubistvo, povreda) kojim se vrijeđaju "prava ljudi" gonjenje je pripadalo oštećenom, odnosno srodnicima žrtve. Za krivična djela kojima se vrijeđaju "Božija prava" (krađa, razbojništvo, nedozvoljeni spolni odnosi kao i neosnovano optuživanje za njihovo počinjenje, konzumiranje alkohola, istupanje iz vjere) gonjenje je pripadalo cijeloj muslimanskoj zajednici, odnosno pravnoj vlasti. Takva djela su se nazivala *hadd* što na arapskom znači zabrana ili sprječavanje. Kod izricanja krivičnih sankcija za ova djela posebno je važan princip zakonitosti, pa se tako u situacijama neusklađenosti konkretnog djela sa šerijatskim propisima odustajalo od bilo kakvog daljnjeg postupanja. Klasična teorija šerijatskog prava poznavala je sedam ovakvih djela: blud (*zina*), kleveta nevinog (*kazf*), ispijanje opojnih pića (širb), krađa (*sirkat*), pljačka (*hiraba*), otpadništvo od vjere (*riddet*) i pobuna (*bagy*).[11]

Osnovna specifičnost kod procesuiranja ovih djela je minimum sumnje da je osoba počinila neku od navedenih protivpravnih radnji, uz dalju poprilično

vrstu kazni nazvaju t'azir – diskreciona kazna – vidi: Sulejman Topoljak, *Temelji na kojima počiva zločin i sankcija u islamu*. (https://www.preporod.com/index.php/duhovnost/tradicija/item/6354-temelji-na-kojima-pociva-zlocin-i-sankcija-u-islamu).

8 U toku kolonizacije muslimanskog svijeta, od XVI do XIX stoljeća, u oblastima života gdje su važili sekularni propisi muslimanskih vladara, uvedeni su sekularni propisi evropskih država. Umjesto kanuna (propisi koje su izdavali muslimanski vladari na osnovu svog političkog autoriteta, a odnosili su se na pitanja koja nisu precizno regulisana izvorima Šerijata) muslimanskih vladara uvedeni su zakoni evropskih država. Na taj način, u većini muslimanskih zemalja primjena šerijatskih propisa je svedena na oblast ličnog statusa (pravna sposobnost, brak, porodica, nasljeđivanje, muslimanske fondacije) dok su ostale oblasti regulisane recipiranim evropskim pravom – prema: Fikret Karčić, Alternativne muslimanske grupe između šerijata i sekularnog prava, u: *Islamska scena u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2011, 59.

9 Olga Zirojević, "Kadija", *Republika*, br. 586-587, Beograd, 1-31. decembar 2014.

10 Fikret Karčić, *Kroz prizmu historije*, Centar za napredne studije, Sarajevo 2017, 325. (dalje: F. Karčić, *Kroz prizmu historije*).

11 Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, *Nepoznata osmanska država kroz sedam stoljeća*, Dobra knjiga, Sarajevo 2016, 679-681. (dalje: A. Akgündüz, S. Öztürk, *Nepoznata osmanska država kroz sedam stoljeća*).

zahtjevnu dokaznu proceduru. Ako se utvrdilo da nisu ispunjeni svi uvjeti propisani za izricanje kazne, umjesto hadda bi se izricao ta'zir (sankcija koju samostalno određuje kadija). Kao primjer se može uzeti dokazivanje bluda koje je prolazilo kroz tri stadija. U prvom su četiri punoljetna svjedoka morala posvjedočiti da su lično vidjeli da je blud izvršen. U drugom stadiju se pristupalo ponovnom davanju iskaza svjedoka a u trećem se upotrebom pretpostavki ovo djelo moglo dokazati samim činom trudnoće neudate žene. Praksa je pokazala da su se hadd sankcije za blud rijetko izvršavale, budući da je bilo teško ispuniti sve tražene uvjete. Čak i u situacijama kada je djelo dokazano i kazna izrečena, njenom izvršenju se rijetko pristupalo. Islamsko pravo pojedinih država u pravnim propisima je često propisivalo brojne izuzetke i ograničenja koja su odudarala od prvobitne šerijatske koncepcije krivičnih dijela. Tako se u krivičnom zakonu plemena Zulkadiroğlu propisane alternativne sankcije za preljub kada su u pitanju počinitelji adolescenti: umjesto kamenovanja je propisana kazna 13 zlatnika, a kada se radilo o oženjenom čovjeku, zakon je nalagao da se od njega uzme 15 zlatnika. Kao dodatan primjer se može navesti i kanunama sultana Sulejmana Veličanstvenog (Kanunija) koja je za punoljetne izvršitelje ovog djela nalagala da se odustane od izvršenja krivične sankcije.

U osmanskoj historiji slučajevi izvršenja ovakvih sankcija bili su veoma rijetki, a među njih spada onaj iz 1091. kada je žena jednog ostarjelog janjičara počinila preljub sa komšijom Jevrejem. O tome se ubrzo proširila vijest po cijelom naselju, a tome su naknadno posvjedočila i četiri svjedoka. Po okončanju postupka rumelijski kadiasker Ahmed-efendi je donio odluku da se ova lica kamenuju. Iz sidžila (sudskog registra) je takođe primjetno da su slične kazne izricane i za druga djela, primjerice krađu. Tako se u krivičnom zakonu plemena Zulkadiroğlu za krađu propisivalo odsijecanje ruke, a ukoliko je ukradena stoka, ona se mora vratiti svom vlasniku. Ako je nema, onda kadija nije trebao insistirati na nadoknadi. U osmanskim kanunamama propisano je da se u slučaju krađe žita odsijeca ruka. Kada nije dosegnut nisab (minimalna količina za izricanje kazne) kadija je bio ovlašten za izricanje ta'zira.[12]

Za krivična djela protiv javnog poretka i bezbjednosti države (ta'zir i siyasa) gonjenje je pripadalo različitim državnim organima (nadzornik trgova i javnog morala, guverneri, vojni komandanti). Postupak pred sudijom je imao oblik spora među strankama (*adverzijalni sistem*). Cjelokupni sistem islamskog krivičnog prava počivao je na principu pravičnosti kojem treba težiti svaki musliman. Termini koji se koriste za pravdu jesu *adl* (pravda), *mizan* (balans), *insaf* (pravda, poštenje, nepristrasnost), *kist* (pravičnost), *hukm* (pravičnost u suđenju). Nasuprot pojmu pravde javlja se termin *zulm* koji označava nepravdu, tamu. Usko povezan s ostvarenjem koncepta pravde jest i pravni pojam istihsana koji je uglavnom prihvaćen kao dopunski, sekundarni izvor prava. Rasuđivanje na osnovu pravičnosti inspirisano je razlozima poštenja i savjesti, te u tom smislu dozvoljava

12 A. Akgündüz, S. Öztürk, *Nepoznata osmanska država kroz sedam stoljeća*, 679-681.

odstupanje od pozitivnog prava ukoliko ono vodi nepravičnom rješenju. Istihsan nije superioran u odnosu na šerijatski pravni poredak nego predstavlja njegov sastavni dio. Primjena istihsana omogućava fleksibilnost islamskog prava i njegovo prilagođavanje datim potrebama. Pravnici koji primjenjuju istihsan mogli su smatrati da je neka važeća odredba preširoka ili preuska za konkretni slučaj, te da primjenom te odredbe viši ciljevi šerijata neće biti zadovoljeni. U tom slučaju bilo je moguće odstupanje koje će doprinijeti zadovoljenju osjećaja pravde. Praktična realizacija ideje pravičnosti u islamskoj državi bila je ostvarena putem vanrednih sekularnih sudova za ispitivanja nepravde, tzv. mazalim sudova, svojstvenih kroz historiju svim muslimanskim pravnim sistemima.[13]

Osmansko carstvo počivalo je na poštovanju muslimanskog prava – šerijata. Predstavnici visokoobrazovanih ljudi na polju poznavanja vjerskog zakona (*ulema*) imali su izuzetan uticaj, a naročito šejhul-islam kao najviši dostojanstvenik uleme i vrhovni vjerski poglavar u Carstvu (savremeni evropski putnici doživljavali su njegov autoritet kao "tursko papstvo").[14] Iako su se kadije u periodu trajanja islamske države pa sve do ukidanja hilafeta 1924. smatrale halifinom zamjenom, tj. pripadali su izvršnoj vlasti, u njihov integritet i nezavisnost se nije zadiralo. Sudije su u to doba imali vrlo široka ovlaštenja u pogledu donošenja zakonskih pravila, te predlaganja oštrih sankcija. Nijedan halifa nije se usuđivao osnovati posebne sudove koji bi procesuirali građane (podanike) u zamjenu za regularnog sudiju, ili da se suzdrži od izvršenja sudske kazne, dok se sa druge strane kadija uvijek vodio islamskim propisima pri vođenju postupka i presuđivanju, budući da se radi o pravu koje potiče direktno od Boga te ga niko ne može mijenjati ili odstupati od njega.[15] To što su rane kadije svoje presude morale da usaglašavaju sa zahtjevima vjere imalo je bitan udio na oblikovanje islamskog prava. Kadija se, u prvom redu, bavio onim stranama prava o kojima se govori u Kur'anu i tradiciji (*hadis*) i time

13 Šejla Maslo Čerkić, Koncept pravičnosti kao univerzalan model usklađivanja prava i stvarnosti, *Anali Pravnog fakulteta u Zenici*, br. 6, Zenica 2016, 203-232.

14 Pored njega, širom države bile su imenovane muftije sa zvaničnom funkcijom tumačenja šerijata. Njihova je obaveza bila da, u slučaju potrebe odnosno kad god se to od njih zatraži, daju pismena tumačenja i odgovore da li je određeni postupak ili namjera u skladu sa islamom ili ne. Fetva je "pisano pravno mišljenje koje izdaje poseban pravnik, muftija, na traženje kadije ili privatne osobe. Na temelju fetve, kadija donosi odluku o spornom slučaju. U ispravi je redovno naznačen izvor na temelju kojeg je mišljenje izdato". Fetve nisu imale naredbodavnu težinu (i sam naručilac odnosno kadija nisu morali da ih slijede), a s obzirom na to da su dati odgovori i mišljenja bili opšteg, tj. principjelnog karaktera, osmanske fetve rijetko kad imaju datum. Fetve su imale značajnu ulogu u urednom funkcionisanju osmanskog prava zahvaljujući muftiji koji je usklađivao kadijsku odluku sa pravnim principima (u vrijeme kada u pravnom sistemu nije postojala apelacija kao njegov obavezni sastavni dio. Tokom vremena nastale su mnogobrojne zbirke fetvi, koje su služile kao osnova za nove fetve. Zbirka fetvi (*Fetava Alemgirije)*, iz doba Mogulske imperije (nastala u XVIII stoljeću) postala je glavni izvor muslimanskog zakonodavstva u Indiji – prema: Olga Zirojević, *Fetva,* prerađen i dopunjen tekst iz *Helsinške povelje*, broj 127-128, Beograd, januar-februar 2009. (Peščanik.net, 23. 10. 2015, https://pescanik.net/fetva).

15 H. Ali Mahir, *Neovisnost pravosuđa i primjena šerijata*, 145.

su bili dio religije, a to su: brak, porodica, nasljedno i vakufsko pravo, kao i pravna pitanja vjere. Otuda je, nasuprot staroarapskom pravu, islamsko pravo u prvom redu vjersko pravo.[16]

U Osmanskom carstvu kadija je sudio po šerijatu i po kanunu. tj. sultanskim ukazima sa zakonskom snagom.[17] Pravno obrazovanje sticali su u medresama (tur. *semaniye* - semanije). Sultan Mehmed II je osnovao osam ovakvih obrazovnih institucija u Istanbulu. One su, zajedno sa višim školama sultana Sulejmana Zakonodavca, spadale u sami vrh tadašnje obrazovne hijerarhije.

Kadije su u osmanskim provincijama postavljane neposredno iz Istanbula, djelovale su neovisno od sandžak-bega. Za njihova imenovanja bili su nadležni kadiaskeri – dva vojna suca od kojih je svaki za svoje područje upravljanja, anadolsko i rumelijsko, imenovao sudije i *muderise* (vjerske profesore).[18] Između muderisa, muftija i kadija postojala je stroga hijerahija i sistem unaprijeđenja.[19] Apsolventi semanija ili harič medresa[20] mogli su postati kadije u manjim gradovima

16 Olga Zirojević, "Kadija", *Republika*, br. 586-587, Beograd, 1-31. decembar 2014.

17 Zanimljivu bilješku o "osmanskoj pravdi" ostavio je engleski putnik i poslanik na Porti doktor Edward Brown (XVII stoljeće). Ne našavši u mjesnoj stanici konje poslanstvo je riješilo da sa postojećim konjima jaše do sljedeće stanice. Zakupac mjesne pošte ih je, međutim, zaustavio i izveo pred kadiju tužeći ih da su ga oštetili jer nisu uzeli njegove konje. Kao službenik sultana on je, naime, imao pravo da naplaćuje neku taksu za sebe od svakog iznajmljenog konja. I to pravo da snabdijeva putnike konjima imao je samo on."Kadija uze da razmatra naš slučaj - kaže Brown - sjedeći prekrštenih nogu na ćilimu i oslanjajući se laktom na četiri ili pet knjiga velikog formata, naredi slugama da svakome napune šolju kave. U odbranu našu čauš reče da smo imali važna posla; da smo imali pisma od kajmakama; da smo poslom išli od Sultana njemačkom imperatoru; da je on lično bio čauš budimskog vezira, i da je imao da nas odvede u Budim, i da niko ne bi mogao ili ne bi trebalo da nas zaustavi. Kadija na to reče da se čaušu ne smije prekidati put, niti zakupac pošte treba da ostane bez naknade. Zatim zatraži knjigu zakupca pošte i svojim tršćanim perom napisa da ovome tefterdar ima da da naknadu. Nama požele srećan put" – prema: Olga Zirojević, "Kadija", *Republika*, br. 586-587, Beograd, 1-31. decembar 2014.

18 Gilles Veinstein, Carstvo na vrhuncu moći (XVI vek), u: Rober Martran (ur), *Istorija Osmanskog carstva*, Clio, Beograd 2002, 189-272. (dalje: G. Veinstein, *Carstvo na vrhuncu moći (XVI vek)*).

19 Djelatnost muftija datira još iz ranog islamskog vremena, preciznije iz VIII stoljeća, kada su izdate fetve služile kadiji (sudiji) kao pomoć u presuđivanju. U vrijeme formiranja islamskog pravnog sistema svaki je pravnik-tumač bio pravna instanca koja izdaje fetve i kojoj se svaki pojedinac slobodno mogao obratiti. To znači da su i muderisi (profesori) po medresama istodobno bili i muftije. Kako su muftije morale da odgovaraju na aktuelna pitanja, fetve su, indirektno, postale sredstvo kojim se islam prilagođavao problemima vremena. U diplomatičkom smislu one sadrže ove elemente: molitvu Allahu (*Davet*), pitanje ili problem za koji se traži mišljenje (*Sual*), odgovor muftije ili šejhulislama (*Cevab*) i potpis (*Imza*) – nav. prema: Olga Zirojević, "Fetva", *Republika*, br. 588-591, Beograd, 1. januar-28. februar 2015.

20 Niže medrese, poznate kao *ibtida-yi hariç*, poučavale su učenike osnovama arapske gramatike i sintakse, logike, skolastičke teologije, astronomije, geometrije i retorike. Te su medrese bile poznate kao tedžrid-medrese, prema komentaru Sejjida Šerifa na Tedžrid, teološko djelo Nasiruddina iz Tusa koje je bilo glavni udžbenik tokom školovanja u njima. Bile su poznate i pod imenom "medrese od dvadeset" jer su muderisi za svoj rad u ovim obrazovnim ustanovama primali po dvadeset akči dnevno. – prema: Halil Inalcik, Religija i kultura, u: Ahmet Alibašić (ur), *Historija osmanske države – hrestomatija,* Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Sarajevo 2005. (dalje: H. Inalcik, *Religija i kultura*).

sa platom od 50 do 150 akči dnevno ili, u ovisnosti od sposobnosti i profesionalnog uspjeha, obavljati više kadijske dužnosti sa zaradom od 300 ili više akči. Te funkcije smatrane su visokim položajima u pravnoj i vjerskoj sferi. Njihovim nositeljima dodjeljivana je titula mula (molla) sa mogućnošću daljeg napredovanja na uticajnije pozicije (vezirske, defterdarske, kadiaskerske ili kadijsku službu u Istanbulu).[21]

Oblast koja je bila pod kadijinom jurisdikcijom zvala se kadiluk (ili kaza). Jedan sandžak (veća upravno-teritorijalna jedinica u Carstvu) mogao je biti podijeljen na nekoliko kadiluka zavisno od gustine naseljenosti muslimana u njemu. Pojedini kadiluci, kao što je to bio slučaj sa sarajevskim, podignuti su 1578. na nivo mullaluka. Sarajevski kadija je stekao status mulle izjednačivši time Sarajevo sa drugim većim gradovima u Carstvu - Beogradom, Sofijom i Istanbulom. Kadiju je u mullalucima, tokom sudskih postupaka, zastupao njegov zamjenik - naib.[22] Prema formulaciji Halila Inaldžika, mreža kadiluka bila je kičma osmanske provincijske organizacije.[23] Kadiluci su bili glavni oslonac centralne administracije u svojim jedinicama, pošto su osiguravali sprovođenje svih naredbi iz prijestonice.[24] U okviru kadiluka - svojih administrativnih jedinica, kadije su

21 H. Inalcik, *Religija i kultura*, 229-237.

22 Aziz Hadžihasanović, *Sarajevo: istine i mitovi – o nekim mistifacijama tzv. turske ere grada*, Svjetlost, Sarajevo 2001, 99.

23 Tako je bilo i u južnoslavenskim balkanskim dijelovima Carstva. Na prostoru Srbije, nekadašnjeg Smederevskog sandžaka, postojale su kadije u svim nahijama (kadilucima) sve do donošenja hatišerifa od 1830. godine. Sudili su (po šerijatu i kanunima) sporove između muslimana i mješovite sporove gdje se stvar raspravlja između "Turčina i Srbina". Nakon pomenute godine kadije se nalaze samo u mjestima u kojima je bilo ostalo muslimansko stanovništvo i vojska (Beograd, Šabac, Smederevo, Fetislam/Kladovo, Užice). Nakon iseljenja muslimanskog stanovništva i vojske (1862-1867) nestalo je i kadija u Kneževini Srbiji. U Bosni i Hercegovini Austro-Ugarska je priznala zatečene šerijatske sudove i propisala njihovu organizaciju i nadležnost (carskom naredbom i naredbom Zemaljske vlade, obje iz 1883). Ovim naredbama uvodi se dvostepenost u šerijatskom sudstvu. Osim kotarskih, ustanovljen je bio i vrhovni šerijatski sud u Sarajevu. U kotarskim šerijatskim sudovima sudio je kadija, šerijatski sudija, u prvom stepenu porodične, nasljedne i vakufske sporove muslimana, a vrhovni šerijatski sud, kao kolegijalni sud, bio je zadužen da raspravlja u drugom i posljednjem stepenu o žalbama na odluke kotarskih šerijatskih sudova. Za spremanje kadija u Sarajevu je osnovana (1887) Šerijatska sudačka škola. Ona je podignuta u rang visoke škole pod nazivom Viša islamska šerijatsko-teološka škola (prestala je sa radom 1946). Crna Gora je priznala da su šerijatski sudovi nadležni za bračne sporove muslimana, što je 1905. potvrđeno u Zakoniku o sudskom postupku u građanskim parnicama. U novonastaloj jugoslavenskoj državi šerijatski sudovi priznati su Ustavom iz 1921. godine. (U porodičnim i naslednim poslovima muslimana sude državne šerijatske sudije), a 1929. donijet je *Zakon o šerijatskim sudovima*. Ovim zakon je predvidio dvostepenost u šerijatskom sudstvu; sreski šerijatski sudovi koji sude u prvom stepenu i vrhovni šerijatski sudovi (u Sarajevu i Skoplju) koji sude u drugom i posljednjem stepenu i izdaju obavezna uputstva. U Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji ustavom od 1946. narodni sudovi postali su isključivo nadležni da raspravljaju po zakonima sve sporove bez razlike na vjersku pripadnost stranaka, što označava i kraj postojanja šerijatskih sudova na ovom prostoru; opšir. vidi: Enes Durmišević, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni Hercegovini u prvoj polovini XX stoljeća*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2008.

24 Postojale su četiri vrste kanuna na osnovu kojih su kadije sudile: - sultanovi dekreti sa karakterom zakona (pretežan dio osmanskih kanuna, najbrojniji); - dekreti koji se odnose na neku posebnu oblast ili određenu društvenu grupu - kanunname, zakonski zbornici koji su se primjenjivali u cijelom

morale biti upoznate sa svim javnim ili privatnim sporovima, kao i sa primjenom kanuna i šerijata. Informirali su Portu i o pitanjima za koja su se otuda tražili izvještaji ili zahtijevale istrage. Kadije su obavljale i dužnost bilježnika, a bili su u mogućnosti da odrede pravni lijek u privatnim sporovima.[25] Kadija je bio sudija opće nadležnosti, zadužen da presuđuje sve građanske i krivične sporove, nadležan i za vanparnične poslove, kao što su: sastavljanje i ovjeravanje ugovora, postavljanje staratelja, nadzor nad upravom vakufa. Kadije su imale zaduženja i za upravljanje džamijama, vjerskim školama, javnim kupatilima, sirotištima, javnim putevima, bedemima i drugim bitnim objektima. Regulirali su, zajedno sa muhtesibima[26], snabdijevanje gradova u kojima su obavljali službu, a odlučivali su o davanju vakufskog zemljišta u zakup (mukat).[27] Uloga kadije, uočava Rudolph Peeters, bila je pasivna kao u angloameričkom pravu: on nije istraživao okolnosti slučaja, već je samo kontrolirao poštivanje procedure i dokaznog postupka.[28] Kadijski sudovi, kao osnovni oblik vršenja pravosudne vlasti, predstavljaju spoj vjerske i državne dužnosti. Iako je sudija (kadija) bio formalno nezavisan u odnosu na politički autoritet koji ga postavlja i vezan jedino pravilima šerijata, u stvarnosti je uglavnom bio lojalan onima od kojih je zavisila njegova funkcija. Osim toga, na presude kadije nije postojao institut apelacije. Bilo je moguće ponoviti postupak jedino pred istom osobom. Kadija je sudio, po pravilu, u prvom i posljednjem stepenu. Protiv njegove odluke mogla se zatražiti obnova postupka i uložiti neka vrsta žalbe halifi kao vrhovnom sudiji. Niti jedno optuženo lice nije moglo biti kažnjeno bez pismene kadijine presude. Isključivo pravo sprovođenja sudske odluke imao je sandžak-beg, ali on bez kadijine osude nije mogao naplatiti čak ni najmanju novčanu kaznu.[29]

Carstvu - adaletnama, imao za cilj sprečavanje zloupotreba od strane državnog aparata. Kadija je bio glavni sudija u svojoj oblasti, s tim da je mogao imati i zamjenika (naib) koji je sudio za manje prekršaje. Ova institucija je bila važan stub u osmanskom sudsko-upravnom sistemu, međutim pošto je kadija često bio podložan korupciji, to je trajanje njegove službe u jednoj oblasti vremenom smanjeno na svega godinu dana, a kako se ne bi povezao sa lokalnim spahijama koji su svoju moć često zloupotrebljavale na štetu podanika. Za sprovođenje odluka kadije, isljednih mjera, kao i za pogubljenja, bio je nadležan sandžak-beg. Kada bi ovaj po nalogu sultana ili vezira poveo vojsku u pohod, kadija je preuzimao civilnu upravu nad sandžakom. Osim vršenja sudske dužnosti kadija je imao, na teritoriji kadiluka, i široka upravna ovlašćenja. Morao je da pomaže pri ubiranju dažbina, da nadgleda carinu, vođenje rudnika i upravu nad drugim carskim prihodima, da kontroliše cijene (koje su bile tačno utvrđene), kao i da sprovodi zapovijesti koje su stizale sa Porte – vidi: Darko Prstić, Sudski i upravni sistem na prostoru Negotinske krajine u vreme turske vladavine i razvoj sudstva kroz XIX vek, *Iustitia*, br. 1, Novi Sad 2015, 49.

25 Kadije su dijelile pravdu prvenstveno među muslimanima, pošto je država priznavala određenu sudsku autonomiju u građanskim i krivičnim postupcima nemuslimanskim zajednicama. Ali sve zimije (jevrejski ili hrišćanski podanici) imale su pravo da se obrate kadiji. To je obraćanje bilo često u sporovima između dva „nevjernika“, pripadnika različitih vjerskih zajednica. S druge strane, oni su bili obavezni da presuđuju u svim procesima u kojima je bar jednu stranku predstavljao musliman.

26 Muhtesib – osoba zadužena za očuvanje morala i poštivanje vjerskih propisa. (preuzeto sa: https://islamansiklopedisi.org.tr/muhtesib 8. juni 2020. godine).

27 G. Veinstein, *Carstvo na vrhuncu moći (XVI vek),* 250.

28 F. Karčić, *Kroz prizmu historije*, 328.

29 U slučajevima obuhvaćenim građanskim zakonom, koji se nalazio u sklopu šerijata, i sam sultan je morao poštovati kadijine odluke (ovdje su, naravno, prikazani idealni oblici osmanskog

O načinu i samom toku sudskog postupka u Osmanskom carstvu više informacija se može saznati iz historijskih izvora, prvenstveno sidžila (sudskih registara). Posebno se mogu izdvojiti tri zanimljiva slučaja. Prvi datira iz 1618. i značajan je zbog same prirode spora i stranaka od kojih je tužilac nemusliman, a tužena strana je bio janičar. Pred kadiju u Sofiji došao je Ilija sa optužbom da je janičar Osman – baša oteo Ilijinu ženu Petkanu i držao zatočenom u njegovoj kući. Istovremeno je tu ženu prisiljavao da se razvede od Ilije. Kadija je potom pozvao Osman-bašu da se očituje na ovu optužbu, što je on priznao te ubrzo doveo Petkanu na sud i vratio je Iliji. Navedeni slučaj je dobar primjer ostvarivanja koncepta pravde i vladavine prava u Osmanskom carstvu bez obzira na vjeroispovijest.

Drugi slučaj datira iz 1700. godine. Naime, Ivan, sin Nikolin iz grada Vidina, Karamanski okrug, pojavio se pred sudom u prisutnosti brijača, usta-Jumera, sina Alijeva. Podignuo je tužbu protiv njega zbog sljedećeg razloga: Ivan je naslijedio vinograd od 3/4 jutra u okrugu Kozlovec, koji graniči s vinogradima drugih lica: Manuša, Jovana pekara, Nikole, kao i sa državnom cestom. Spomenuti Jumer otuđio je vinograd. Tijekom ispitivanja Jumer je izjavio da je prije nekog vremena bio kupio sporni vinograd, koji graniči s vinogradima navedenih lica, i to za 15 groša od državnog službenika kao državno dobro bez vlasnika. Naime, nakon smrti prijašnjeg vlasnika, Ivana Simičijate, koji je umro bez nasljednika, vinograd je postao državno vlasništvo. Nikola je prigovorio da to što je Jumer rekao nije istina i pozvao je dva svjedoka, koji su potvrdili da vinograd doista pripada njemu. Potom je sud zapovjedio optuženom da pozove svjedoke koji će potvrditi njegov iskaz i za to mu je odredio rok. Kako Jumer nije uspio pronaći svjedoke u datom roku, sud je predložio da pod zakletvom izjavi da je zaista kupio vinograd kao dobro bez vlasnika. Jumer se složio i zakleo se u Boga. Na osnovi toga sud je naložio Ivanu da obustavi sve daljnje zakonske postupke u vezi sa vinogradom.[30]

U sidžilu mostarskog kadije iz perioda 1632-1634. godine zabilježen je interesantan slučaj iz sela Šurmanci kod Mostara. Njegovi stanovnici su se žalili kadiji zbog mustahfiza (vojnika) iz tvrđave Počitelj koji su bez osnova izvodili stoku na ispašu i to na područje koje je pripadalo stanovnicima spomenutog sela.

zakonodavstva). U međusobnim poslovima i sporovima hrišćani nisu bili obavezni da se obraćaju kadiji ukoliko se proces nije ticao nekog muslimana ili državnih interesa. Kadija je vodio svoju knjigu protokola – sidžil (*sicil*) - u koju je upisivao sve svoje odluke, kao i naredbe koje su mu stizale sa Porte. Ovi protokoli predstavljaju danas jedan od najvažnijih izvora za proučavanje historije osmanskog vremena. Dokumenat koji je kadija izdavao strankama nazivao se *hudžet* (potvrda, presuda, odluka; poslije carske zapovijesti bio je akt najviše pravne vrijednosti, otuda su i hudžeti veoma vrijedni historijski izvori). Broj kadija je ograničavan, a kasnije su, u cilju očuvanja nezavisnosti sudstva, bili postavljani samo na godinu dana. Sredinom XVI stoljeća kadije su bile razvrstane u pet kategorija. Na visoku titulu mule imali su pravo samo prve dvije kategorije (tako su postojale mule u Beogradu i Sarajevu). Na ime izdržavanja kadije su, uz prihod od taksi, dobijali, sve do sredine XVI stoljeća, i zemljišni posed (*timar*), uz pripadajuće obaveze – vidi: Olga Zirojević, "Kadija", *Republika*, br. 586-587, Beograd, 1-31. decembar 2014.

30 Halil Bergtay, Bogdan Murgescu (ur), *Nastava suvremene povijesti Jugoistočne Evrope – Osmansko carstvo*, Hrvatski helsinški odbor, Zagreb 2007, 67-69. (dalje: H. Bergtay, B. Murgescu (ur) *Nastava suvremene povijesti Jugoistočne Evrope – Osmansko carstvo*).

Pred sudom su bili prisutni Redžep, sin Jusufa, Sulejman, sin Abdurahmana, Jusuf, sin Abdurezaka, Ibrahim, sin Abdurahmana i drugi a od kršćana Did, sin Stipana, Luka, sin Petra, Petar, sin Isvalije i ostali. Nakon pregleda dokumenata, saslušanja svjedoka i obavljenog uvida na licu mjesta kadija je utvrdio da je tužba osnovana i presudio je u korist mještana Šurmanaca.[31] Česti su bili slučajevi nezadovoljstva radom određenog kadije, što je dovodilo do podnošenja zahtjeva za njegovom smjenom. Takva situacija zabilježena je na ostrvu Mikonos 1710. godine, gdje su članovi tamošnje zajednice pismenim putem zahtijevali da se imenovani kadija povuče sa tog područja budući da im je prouzrokovao velike nevolje i metež, te ih često neosnovano optuživao.[32]

U predislamskoj Arabiji kao način kažnjavanja se koristio princip osvete (*lex talionis*) usmjeren protiv plemena čiji je pripadnik počinio krivično djelo. Priroda kazne ovisila je od same vrste krivičnog djela, pa je tako za ubistvo primjenjivana smrtna kazna; za krađu amputacija ruke dok je za preljubu najčešće izricana kazna javnog kamenovanja i bičevanja počinilaca djela. Postojala je mogućnost izbjegavanja kazne kroz posredovanje i mirenje plemena, što je rezultovalo plaćanjem određene novčane kompenzacije žrtvi, najčešće u davanju novca ili kamila. Pojavom i prihvatanjem islama dolazi do uspostave jednog sasvim novog društvenog i političkog sistema u arapskom društvu koji se neminovno odrazio i na oblast krivične odgovornosti, gdje se sa kolektivne prelazi na individualnu krivičnu odgovornost. Osnovni pravni izvor koji je uređivao kako vjerski tako i društveni život muslimana u tom periodu bio je Kur'an**.** Mimo toga nije postojao jedinstveni zakonik ili skup pravila kojim bi se na jednom mjestu uređivala pitanja krivice i odgovornosti.[33] Sudski postupak nije bio uređen šerijatskim izvorima, već je njegovo regulisanje bilo u rukama islamskih vladara odgovornih i za održavanje javnog reda i mira. Međutim, prilikom uređivanja ove

31 Senad Hasanagić, *Osmanska tolerancija: pojam, osnove i karakteristične manifestacije*, Zalihica, Sarajevo 2013, 109-110.

32 H. Bergtay, B. Murgescu (ur.) *Nastava suvremene povijesti Jugoistočne Evrope – Osmansko carstvo,* 67-69. U ovoj knjizi se navodi, kao primjer i presuda protiv kodžabaše Todorakija iz Samakodžuka (1762): Presuda kadijinog pomoćnika (naiba) Midijske nahije: "Pošto se hadži-Ibrahim predstavio, i pošto se pokazalo da ima pravo ubirati džizju (glavarinu) za Istanbul i okolne okruge, ispričao nam je kako je u Midijskoj nahiji, koja pripada jednom od tih okolnih okruga, u selu Samakodžuk, koje pripada Midijskoj nahiji, izvjesni zimija (podanik nemusliman) po imenu Todoraki, koji je kodžabaša za zaštićenu raju ovoga sela, okupio oko sebe više od sto pedeset ljudi i rekao: mi podanici Samakodžuka nećemo da primamo pozive za džizju, nećemo ti dozvoliti da kročiš u naše selo, pa je tvrdoglavo pružao otpor, i čak je išao dotle da je udario stražare koji su pratili spomenutog tužioca, i istrajavao u pobuni, zbog čega su prihodi za državnu kasu samo djelimično i nepotpuno prikupljeni. (Hadži-Ibrahim) me je zamolio da izdam carsku naredbu kojom će se spomenuti zimija osuditi na veslanje na galiji sve dok se ne popravi. Neka ovo bude moja pismena zapovijest: ako ponovo pokuša da omete plaćanje poreza koje nalaže Sveti zakon (šerijat), neka bude silom doveden pred moj Carski sud (to jest u Carigrad) i potom bačen na galiju kako bi bio istinski kažnjen".

33 Matthew Lippman, Islamic Criminal Law and Procedure: Religious Fundamentalism v. Modern Law, u: *Boston College International and Comparative Law Review*, Volume 12, Issue 1, 1989, 29-61. (dalje: M. Lippman, *Islamic Criminal Law and Procedure: Religious Fundamentalism v. Modern Law*)

materije, i oni su se koristili raznovrsnim Kura'nskim principima. Osnovni princip islama, a i samim time i sudske procedure, je poštovanje čovjeka kao individue i najvrednijeg Božjeg stvorenja. Stoga Kur'an na više mjesta propisuje da se prema čovjeku mora odnositi pravično i sa milosrđem. Prema šerijatu svim ljudima se garantuje jednakost i pravo na pravnu zaštitu. U prilog tome govore i hadisi poslanika Muhammeda a.s. u kojim je ukazao da su svi ljudi jednaki kao zupci na jednom češlju, te da će čak i njegova ćerka Fatima krivično odgovarati, kao i svi ostali, ako počini neko krivično djelo. Od navedenog principa su postojali određeni izuzeci. U nešto nepovoljnijem položaju bili su robovi sa manjim stepenom zaštite uz isključenje od krivične odgovornosti za određena krivična djela. Nemuslimanima je pružan određeni stepen pravne sigurnosti, s tim da oni nisu mogli odgovarati za krivična djela pijanstva ili klevete, budući da su ova djela spadala u kategoriju *hudud* za koju su mogli biti sankcionisani samo muslimani.[34]

Postoje i neka druga odstupanja u pogledu jednakosti, pa tako nemuslimani nisu mogli svjedočiti protiv muslimana, a iskaz dvije žene bio je jednak po snazi iskazu jednog muškarca. U slučaju povrede žene, njena naknada štete iznosi ½ iznosa koji bi primio muškarac za istu povredu. Sami sadržaj sudskih odluka i organa vlasti mora biti u skladu sa Kur'anom. Svi oni koji postupaju suprotno su nevjernici. Svaka osoba mora biti upoznata sa djelom koje joj se stavlja na teret i relevantnim pravnim propisima koje je prekršila. Poslanik Muhammed nije kažnjavao lica koja su prije prelaska na islam prekršila šerijatske propise, čime se direktno zabranjuje retroaktivna primjena prava. Presumpcija nevinosti je bila priznata svakom optuženiku dok se ne dokaže suprotno. Teret dokazivanja leži na tužiocu dok se u slučaju sumnje ide u korist optuženika. Izrečena sankcija mora biti u skladu sa težinom krivičnog djela. Prilikom odmjeravanja kazne u obzir se uzimaju interesi šire zajednice i humanosti. U kategoriju prava koja stoje na raspolaganju optuženom licu u postupku spadaju: oslobođenje od pritvaranja prije postupka, sloboda od prisiljavanja na davanje iskaza, pravo na branioca i zabrana privođenja i pretraživanja bez adekvatnog naloga.[35]

Općenito posmatrajući, pritvaranje predstavlja jednu poprilično negativnu pojavu islamskim pravnicima, budući da sama činjenica podizanja optužbe nije dovoljna da se nekome ograniči sloboda jer je ona još u Kur'anu zagarantovana svakom licu. Prilikom ispitivanja i utvrđivanja krivnje zabranjena je primjena bilo kakvog fizičkog ili psihičkog nasilja ili iznuđivanja priznanja. Takvi postupci imaju višestruke posljedice: s jedne strane narušava se zdravlje i dostojanstvo osobe dok se s druge strane tako dobijeni dokazi ne mogu koristiti u postupku. Pravo na branioca počiva na islamskoj teoriji zaštićenih interesa gdje se svakoj osobi garantuje pravo na vjeru, potomstvo, posjed i zaštitu svoje ličnosti. U vezi s tim, omogućeno je korištenje pomoći drugih osoba u promoviranju i zaštiti ovih prava pred sudom, što se odnosi na pravnu pomoć od drugih osoba. Posjed i vlasništvo su vrijednosti koje uživaju visok položaj u islamskoj pravnoj nauci. Prema šerijatskim propisima

34 M. Lippman, *Islamic Criminal Law and Procedure: Religious Fundamentalism v. Modern Law*, 46.
35 *Isto*, 46-47.

zabranjeno je bilo kakvo uzurpiranje privatnosti doma. Izuzetak postoji ukoliko se nečiji stan ili kuća pretražuje u sklopu vođenja određenih procesnih radnji. U takvoj situaciji morao je postojati nalog za pretres prostorija sačinjen od odgovarajućeg organa vlasti na osnovu određenog stepena sumnje u počinjeno djelo. Ta sumnja se mogla temeljiti ili na iskazu vjerodostojnog svjedoka ili prisustva dokaza kao što je npr. miris alkohola koji se širi iz kuće. Svi predmeti pronađeni bez adekvatnog naloga se nisu mogli koristiti kao dokaz u krivičnom postupku.[36] Za pokretanje krivičnog postupka žrtva, ili svjedok krivičnog djela, morali su obavijestiti organe vlasti ili kadiju. Od guvernera, sultana ili nekog drugog nosioca vlasti moglo se tražiti izdavanje posebne naredbe (*ferman* ili *bujuldija*) s ciljem sprovođenja istrage u određenom predmetu. Ukoliko bi se ovakvom zahtjevu udovoljilo, pristupalo se sporovođenju istrage, a rezultati bi se saopštavali podnosiocu zahtjeva. Lažne prijave su, prema kanunima, bile krivično djelo.

Kod drugih krivičnih djela, kao što je remećenje javnog reda i mira ili kršenje vjerskih pravila, postupak su mogli inicirati noćni čuvari, zaptije (tur. *zaptiye* – žandari) ili komšije počinioca krivičnog djela. U većini gradova su postojali zasebna tijela koja su djelovala u okviru džemata (zajednice) sa zadatkom da paze na održavanje javnog reda i mira. Postojala je mogućnost kažnjavanja bez pokretanja sudskog postupka. Naime, kada bi zaptija ili inspektor tržnice uhvatio počinioca djela *in flagrante* mogao ga je kazniti na licu mjesta ako se radilo o manje ozbiljnom djelu. Kada se optuženi nije želio pojaviti pred sudom podnosilac tužbe ga je mogao prisilno dovesti. Ipak, boravak optuženika na određenim mjestima poput džamija, javnih trgova ili kućama uglednih ljudi imao je snagu azila, što su vlasti u većini slučajeva poštovale. Ako se nije znalo optuženikovo prebivalište, kadija je mogao narediti zadržavanje njegove rodbine ili, kad je riječ o robu, njegovog gospodara. Prethodno bi se sprovela procedura utvrđivanja postojanja *kef͞ıla,* lica koje se obavezalo u korist druge osobe da će se pojaviti pred sudom ukoliko bi beneficijar (*mekf͞ul)* bio iz nekog razloga spriječen. Ovakvi pravni poslovi su se sklapali pred kadijom, a najčešće su se zaključivali u korist lica puštenih sa izdržavanja kazne, ili nakon sprovođenja istrage bez pritvaranja. U nekim slučajevima bi *mekf͞ul* pobjegao, pa bi *kef͞ıl* bio prisiljen voditi potragu za njim, što je značilo da je i on morao za sebe osigurati slične garancije. Sličan oblik odgovornosti postojao je i u *qas͞ama* postupku. Naime, kada bi u blizini nekog sela bila pronađena žrtva nasilja ili ubistva, stanovnici su bili obavezni pronaći počinioca, u suprotnom bi plaćali krvarinu. Identična situacija je bila u slučaju krađe robe iz karavansaraja, gdje su svi oni, koji su tamo boravili, bili obavezni pronaći počinioca uz prijetnju krivičnim gonjenjem ako se ne postupi po naredbi. Od ovog pravila se odstupalo ukoliko bi na licu mjesta bili pronađeni određeni tragovi, poput rušenja vanjskog zida.[37] Radi ostvarivanja ideje pravičnosti, islamsko pravo propisuje poprilično detaljna pravila

36 *Isto*, 48-50.

37 Rudoplh Peters, *Crime and Punishment in Islamic Law - Theory and Practice from the Sixteenth to theTwenty-first Century,* Cambridge University Press, 2005, 79-81. (dalje: R. Peters, *Crime and Punishment in Islamic Law - Theory and Practice from the Sixteenth to theTwenty-first Century*).

dokazivanja pred sudom. Predstavljati se mogu oni dokazi koji su u velikoj mjeri povezani sa samim sporom. Postupak započinje iznošenjem optužbi od strane podnosioca tužbe. Nakon iznošenja optužbe, optužena strana se o njoj izjašnjava uz mogućnost osporavanja svoje krivice. U tom slučaju, tužilac poziva svjedoke da iznesu svoje iskaze. Za utvrđivanje odgovornosti potrebni su iskazi dvojice svjedoka izuzev za blud gdje su pravila dokazivanja drugačija. Općenito je ženama ograničeno pravo na svjedočenje zbog stava da žene imaju slabije pamćenje i ne mogu samostalno djelovati pred sudom. Ipak, neki učenjaci dopuštaju da dvije žene mogu zamijeniti muškarca u svjedočenju.

Za svjedoka se tražilo da bude uračunljiva i zdrava osoba sa određenim stepenom zrelosti (15 godina starosti), da nije ranije bila osuđivana za krivično ili neko drugo protupravno djelo i da uživa ugled u društvu kao moralna i časna osoba. Svjedočenje je moralo biti istinito, davanje lažnog iskaza predstavljalo je krivično djelo. Na početku svjedočenja svjedok je izgovarao frazu *ashadu* (arap. ja svjedočim) i bilo je zabranjeno koristiti neke druge fraze poput ja sam siguran, ja znam, pretpostavljam. Da bi se uzeli kao valjano dokazno sredstvo, svjedočenja se moraju poklapati u svim činjeničnim elementima. Preferiraju se iskazi temeljeni na direktnom zapažanju budući da se ono što je opaženo ili prenešeno od neke druge osobe ne može koristiti za uvtrđivanje krivične odgovornosti. U slučajevima kada tužilac ne bi uspio da obezbijedi dovoljan broj svjedoka, pristupalo se korištenju drugog dokaznog sredstva, a to je zaklinjanje.[38] Njime se koristila optužena strana kada je željela da pobije tužiteljeve navode. Nije postojala posebna forma, ali se zaklinjanje obično obavljalo u džamiji uz prisustvo dvojice bilježnika. Zakletve su se koristile kod ubistava sa nepoznatim počiniocem (*Quesama*). Stanovnici naselja ili domaćinstva, u kojem je pronađeno tijelo ubijene osobe, bili su obavezni dati zakletvu 50 puta. Ukoliko bi to odbili, bile bi pritvarani sve dok ne bi promijenili svoju odluku. Posljednje dokazno sredstvo je priznanje optuženog. On se davao na dobrovoljnoj bazi bez bilo kakve prisile. Priznanje se obavljalo više puta na posebnim saslušanjima u skladu sa brojem svjedoka potrebnih za dokazivanje optuženikove krivice. Jednom data izjava se mogla povući sve do izvršenja sankcije. U tom slučaju, presuda bi gubila svoju važnost. U kasnijem periodu kadije su pronašle načine da zaobiđu ova stroga procesna pravila. Tako se u slučaju nemogućnosti utvrđivanja krivice za *hudud* djela (krađa) može utvrditi krivnja za manje ozbiljnija *tazir* djela (oduzimanje posjeda uz prevaru ili prevaru). Kod odmjeravanja kazne prisutan je visok stepen diskrecije i vlastitog procjenjivanja datih okolnosti. Tako se kod seksualnih prestupa moglo odustati od krivičnog gonjenja ukoliko bi počinilac oženio svoju žrtvu.[39]

Navedene mjere se u teoriji islamskog prava zovu *ta'zir*, a pod njima se podrazumijevalo kažnjavanje osoba koje su počinile *hadd* krivična djela, ali iz nekog razloga, primjerice procesne prirode, nedostatka dokaza ili prisustva

38 M. Lippman, *Islamic Criminal Law and Procedure: Religious Fundamentalism v. Modern Law,* 53-54.

39 *Isto*, 54-55.

stepena pravne nesigurnosti u istinost tužbenih navoda, ne mogu biti krivično sankcionisani. Takve mjere mogu imati retributivan i vaspitni karakter za počinioca djela. Kao najčešće korištene mjere se izdvajaju pritvaranje, bičevanje, izlaganje javnoj osudi. Postojala je i s*iyasa* kao skup mjera korištenih u slučaju prevencije djela usmjerenih protiv interesa društva i javnog poretka, neovisno od krivice počinioca djela. Islamska historija je zabilježila slučaj iz vremena vladavine halife Umara koji je ovakvu mjeru primjenio protiv jednog čovjeka imena Nasr Hajjaja iz Medine. Halifa je smatrao da je Nasr zbog svoje ljepote izvor grijeha za žene te da ih može nagnati na loše misli i djela, iako on nije bio krivično odgovoran zbog takve situacije. Najčešće se izricala smrtna kazna, protjerivanje ili zatvaranje. Razlika u odnosu na *tazir* je u činjenici da te mjere mogu izricati i kadija i vladari u vaspitne i retributivne svrhe dok su se siyasom mogli koristiti isključivo vladari, politički autoriteti, radi zaštite javnog interesa.[40]

Dugo vremena su se u islamu vodile debate o pitanju da li žena može obnašati kadijsku funkciju. Većina islamskih škola je na takvo pitanje odgovorila negativno, dok je hanefijska škola to omogućila jedino ženama koje su bile svjedoci pri izvršenju nekog krivičnog djela. U tradicionalnim sredinama ovakva praksa nije mogla doći do izražaja, dok su u modernom dobu pojedine muslimanske zemlje, primjerice Indonezija, Pakistan, Malezija i Sudan, imenovale po prvi put žene kao sudije pri šerijatskim sudovima. Ipak, prvi koji su započeli sa ovakvom praksom bili su ruski muslimani tokom 20-ih godina XX stoljeća. Na prodor novih učenja uticala su tri važna faktora: muslimanke iz ovih podneblja su bile vjerski obrazovane i učestvovale su u procesu vjerskog obrazovanja. Za obrazovane muslimanke korišćen je termin *abistay* (izvedenica od hafiza). Drugi faktor je bio snažan reformatorski, džedid pokret koji se zalagao za reformu obrazovanja i medresa. Zahvaljujući ovom pokretu osnovan je znatan broj mekteba u kojim se mogli školovati muškarci i žene. Modernisti, potpomognuti revolucionarnom strujom, preuzimaju 1917. kontrolu nad najvažnijim političkim tijelom ruskih muslimana: Centralnom duhovnom administracijom muslimana unutrašnje Rusije i Sibira sa sjedištem u Ufi. Uveden je princip demokratskog izbora muftija i kadija. Početkom maja 1917. održano je zasjedanje Sveruskog muslimanskog kongresa koji je imenovao Mukhlisu Bubi za kadiju, čime je ona postala prva žena na toj poziciji. Bubi je poticala iz vjerski obrazovane porodice, a bavila se držanjem nastave u novootovorenim vjerskim školama, izučavanjem bračnog i porodičnog prava. Prva je izradila nacrt bračnog ugovora kojeg su kasnije koristili svi imami. Po svojim opredjeljenjima bila je modernista, zalagala se za ograničenje poligamije, uspostave minimalne starosne dobi za zaključenje braka i ukidanja leviratskih brakova. Reizabrana je na poziciju kadije u dva naredna perioda: 1923. i 1926. godine. Ostala je na poziciji kadije sve do 1937. godine. Ruske vlasti su 1922. započele sa ograničavanjem vjerskih aktivnosti. Zatvorene su vjerske škole, a u novembru 1937. Mukhlisa Bubi je optužena za članstvo u kontrarevolucionarnoj

40 R. Peters, *Crime and Punishment in Islamic Law - Theory and Practice from the Sixteenth to theTwenty-first Century,* 66-68.

buržujskoj organizaciji, što je ona odlučno odbacivala. Pogubljena je u decembru 1937, u 68. godini života.[41]

Tokom skoro pet stoljeća postojanja Osmanskog carstva kadije su činile kičmu njegovog pravosudnog sistema. Obrazovane u duhu šerijatskog prava, obavljale su niz različitih pravnih poslova: rješavanja imovinskih, porodičnih i drugih sporova, zaključenja ugovora, reguliranja cijena na tržištu, očuvanja javnog reda i mira itd. Njihov rad karakterisao je znatan stepen samostalnosti i neovisnosti od drugih državnih autoriteta. Odluke kadija su bile konačne, bez prava na žalbu. Jedini raspoloživi pravni lijek bilo je ponavljanje postupka pred istim kadijom, ili obraćanje halifi kao vrhovnom vjerskom autoritetu. Bez odgovarajuće presude nije se mogla izreći bilo kakva kazna, niti naplatiti najmanji dug ako to nije bilo predmetom odlučivanja pred šerijatskim sudom. U sudskim postupcima kadije su uzimale u obzir interese društvene zajednice i vlasti, ali i procesne stranke koje su se pojavljivale pred njima. Radi balansiranja ovih često suprostavljenih interesa vremenom se razvio niz procesnih načela i pravnih instituta. Tako su pri odmjeravanju kazne cijenjene okolnosti počinjenja krivičnog djela i počinitelja, bila su propisana ograničenja u primjeni pritvora i pojedinih istražnih radnji (pretraga prostorija, oduzimanje predmeta), dok je za neka teža krivična djela propisivana zasebna dokazna procedura.

Zaključak

Nosioci pravosudne funkcije u Osmanskom carstvu bile su vjerske sudije – kadije. Riječ je o pravnom institutu koji svoje porijeklo vuče iz ranog razvojnog perioda islamske države – dinastije Omajada. Tadašnji namjesnici, a kasnije vrhovne vođe halife su postavljale vjerske sudije (kadije) radi rješavanja sporova. Za imenovanje kadija u Osmanskom carstvu bila su nadležna dva vojna suca – kadiaskeri koji su, svaki za svoje područje djelovanja anadolsko ili rumelijsko, postavljali sudije i vjerske profesore (muderise). Svoje pravničko obrazovanje kadije su sticale u medresama (sejmanijama). Prema svom znanju i stručnosti mogli su napredovati kroz osmansku administrativno – pravosudnu hijerarhiju krećući se od kadijskih funkcija u gradovima i manjim mjestima pa sve do vezirskog, defterdarskog, kadiaskerskog zvanja ili kadijske službe u Istanbulu. Te funkcije smatrane su visokim položajima u pravnoj i vjerskoj sferi. Njihovim nositeljima dodjeljivana je titula mula (molla). Svakom sudiji je pripadala određena geografska oblast (kadiluk) čiji je broj mogao varirati u ovisnosti od gustine naseljenosti muslimana na nekom području. Pojedini kadiluci, kao što je to bio slučaj sa sarajevskim, podignuti su 1578. na nivo mullaluka. Sarajevski kadija je stekao status mulle izjednačivši time Sarajevo sa drugim većim gradovima u Carstvu - Beogradom, Sofijom i Istanbulom. Kadije su obavljale velik broj odgovornih pravnih poslova: sastavljanje i ovjeravanje ugovora, postavljanje staratelja,

41 Fikret Karčić, „Nepoznata prošlost: prva žena kadija“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 11. mart 2018.

nadzor nad upravom vakufa, upravljanje džamijama, vjerskim školama, javnim kupatilima, sirotištima, javnim putevima, bedemima i drugim bitnim objektima. Specifičnost kadijske funkcije se, pored primjene vjerskih propisa, ogledala i u sudskom postupku. Osmansko krivično pravo je pravilo razliku između krivičnih djela kojima se narušavaju prava pojedinaca (krađa, ubistvo) i onih usmjerenih protiv Boga – hadd djela (pobuna, razbojništvo, nedozvoljeni polni odnosi, neosnovano optuživanje za njihovo počinjenje, konzumiranje alkohola, istupanje iz vjere). U skladu s vrstom djela iniciranje postupka je mogao tražiti oštećeno lice i njegovi srodnici ili bilo koji član društvene zajednice budući da osmansko pravo nije poznavalo institut javnog tužilaštva. Kod izricanja krivičnih sankcija posebno je bio važan princip zakonitosti i minimum sumnje da je lice počinilo krivično djelo za koje se tereti, pa se tako u situacijama neusklađenosti konkretnog djela sa šerijatskim propisima odustajalo od bilo kakvog daljnjeg postupanja. Kadije su se tokom suđenja rukovodile postulatom pravde i pravičnosti (hukm, adl, mizan, insaf) čijem je ostvarenju trebao težiti svaki musliman u svom životu. Nasuprot pojmu pravde javlja se termin zulm koji označava nepravdu, tamu. Usko povezan s ostvarenjem koncepta pravde jest i pravni pojam istihsana koji je uglavnom prihvaćen kao dopunski, sekundarni izvor prava. Rasuđivanje na osnovu pravičnosti inspirisano je razlozima poštenja i savjesti, te u tom smislu dozvoljava odstupanje od pozitivnog prava ukoliko ono vodi nepravičnom rješenju. Istihsan nije bio superioran u odnosu na šerijatski pravni poredak nego predstavlja njegov sastavni dio. Primjena istihsana omogućava fleksibilnost islamskog prava i njegovo prilagođavanje datim potrebama. Kadije koje su primjenjivale istihsan mogle su smatrati da je neka važeća odredba preširoka ili preuska za konkretni slučaj, te da primjenom te odredbe viši ciljevi šerijata neće biti zadovoljeni. U tom slučaju bilo je moguće odstupanje koje će doprinijeti zadovoljenju osjećaja pravde. Zbog potrebe zaštite svih uključenih strana u postupku, vremenom su stvorena procesna načela (načelo zakonitosti, pravo na branioca) koja su sastavni i nezaobilazni dio modernih pravnih sistema.

Summary

The holders of judicial office in the Ottoman Empire were religious judges - qadis. It is a legal institute that has its origins in the early development period of the Islamic State - the Umayyad dynasty. The then governors, and later the supreme leaders of the caliph, appointed religious judges (qadis) to settle disputes. The appointment of qadis in the Ottoman Empire was the responsibility of two military judges - qadiaskers who, each for their area of activity Anatolian or Rumelia, appointed judges and religious professors (muderises). Qadis acquired their legal education in madrasas (seimanias). According to their knowledge and expertise, they were able to advance through the Ottoman administrative-judicial hierarchy, ranging from cadet positions in cities and smaller towns to vizier, defterdar, cadiac

rank or cadet service in Istanbul. These functions were considered high positions in the legal and religious spheres. Their holders were awarded the title of mullah (molla). Each judge belonged to a certain geographical area (kadiluk) whose number could vary depending on the population density of Muslims in an area. Some kadiluks, as was the case with the Sarajevo ones, were raised in 1578 to the level of mullaluk. The Sarajevo qadi gained the status of a mullah, thus equating Sarajevo with other larger cities in the Empire - Belgrade, Sofia and Istanbul. Qadis performed a large number of responsible legal tasks: drafting and certifying contracts, appointing guardians, supervising the administration of waqfs, managing mosques, religious schools, public baths, orphanages, public roads, ramparts and other important facilities. The specificity of the qadi function, in addition to the application of religious regulations, is also reflected in court proceedings. Ottoman criminal law distinguished between crimes that violate the rights of individuals (theft, murder) and those directed against God - hadd acts (rebellion, robbery, illicit sex, unfounded accusation of their commission, alcohol consumption, apostasy). According to the type of crime, the initiation of the proceedings could be requested by the injured party and his relatives or any member of the social community, since Ottoman law did not know the institute of public prosecution. When imposing criminal sanctions, the principle of legality and the minimum suspicion that the person committed the criminal offense for which he is charged were especially important, so in situations of non-compliance of a specific act with Sharia regulations, any further action was waived. During the trial, the Qadis were guided by the postulate of justice and fairness (hukm, adl, mizan, insaf), the realization of which every Muslim should strive for in his life. Opposite the notion of justice is the term zulm which means injustice, there. Closely related to the realization of the concept of justice is the legal notion of istihsana, which is generally accepted as a supplementary, secondary source of law. Judgment on the basis of fairness is inspired by reasons of honesty and conscience, and in that sense allows deviation from the positive right if it leads to an unfair solution. Istihsan was not superior to the sharia legal order but is an integral part of it. The application of istihsana allows for the flexibility of Islamic law and its adaptation to given needs. Qadis who applied istihsan may have considered that a valid provision was too broad or too narrow for a particular case, and that applying that provision would not meet the higher goals of sharia. In that case, a deviation was possible that would contribute to satisfying the sense of justice. Due to the need to protect all parties involved in the proceedings, procedural principles (principle of legality, right to counsel) have been created over time, which are an integral and unavoidable part of modern legal systems.

Mr. sc. Omer ZULIĆ
JU Arhiv Tuzlanskog kantona
E-mail: omer.arhiv@gmail.com

Pregledni rad//Review article
UDK/UDC: 94(497.6)"1878/1918" (093)
32:323.1:327.8:39(497.6 Tuzla))"1878/1918"

SRPSKA NACIONALNA IDEOLOGIJA I PROJEKTI U OBLASTI KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI, SA OSVRTOM NA ŠIRE PODRUČJE TUZLE U AUSTROUGARSKOM PERIODU (1878-1918)

Apstrakt: *U Bosni se od sredine XIX stoljeća sistemski i ciljano, među bosanske pravoslavce i katolike nameću hrvatske i srpske nacionalne ideje. Na taj način se u Bosni, na religijskoj osnovi obrazuju srpska i hrvatska nacija. "Srpstvo" i "hrvatstvo" kao nacionalno-političke odrednice u Bosnu se unose iz Srbije i Hrvatske. Njihov cilj je nacionaliziranje katoličkog stanovništva u hrvatskom, a pravoslavnog u srpskom nacionalnom smislu.*

U austrougarskom periodu djelovanje na polju jačanja nacionalnih identiteta primijetno je i u oblasti kulture. Tada dolazi do masovnijeg organiziranja stanovništva kroz raznorodne oblike kulturnih, prosvjetnih, sportskih, privrednih i drugih društava. Ta udruženja, formalno nevladina i nepolitička, djelovala su politički, sa zadatkom izvršavanja nacionalnih pokreta i jačanja nacionalne svijesti pravoslavaca i katolika. Na taj način je u Bosni i Hercegovini, u navedenom periodu formiran vjerski i etnički mozaik, koji je stvorio svojevrsne forme nacionalnih pokreta. To je bilo naročito izraženo kod pravoslavnog stanovništva, koje je u simbiozi i sadejstvu kulturnih, obrazovnih, privrednih društava, te crkve i crkvenih općina, ostvarivalo značajne pomake i rezultate na planu nacionalnog osvještenja, te jačanju nacionalnog i kulturnog identiteta. Cilj osnivanja srpskih pjevačkih društava jeste da kroz njegovanje crkvene pjesme bude i jačaju srpsku nacionalnu svijest, knjigom (prosvjećivanjem), pjesmom i prikazivanjem srpskih pozorišnih, a naročito historijskih sadržaja. Na taj način su pjevačka društva bili nosioci nacionalnog, te prosvjetno-kulturnog preporoda pravoslavnog stanovništva.

Za političko djelovanje i širenje nacionalnih ideja i aspiracija, značajnu ulogu odigrala je štampa. Naime, štampa je bila najpodesniji oblik na planu širenja ideja i jačanja nacionalno-vjerskog identiteta, prevashodno kod pravoslavnog, ali i ostalog stanovništva. Stoga je okupaciona vlast strogo kontrolisala i uz stroge provjere odobravala osnivanje štamparija. Pa i pored toga, to nije predstavljalo

prepreku da određeni listovi, kroz kolumne ističu i političke stavove i opredjeljenja, zbog čega su neki i zabranjivani, kao što je to slučaj sa tuzlanskim listom, pod nazivom „Srpski pokret", koji je zabranjen 1914. godine.

Pozorišta su u navedenom periodu takođe bila jako podesna za djelovanje na nacionalno-političkom planu. Prevashodni cilj djelovanja pozorišta nije bilo kulturno uzdizanje, već agitacija na razvijanju nacionalne svijesti, prvenstveno kod pravoslavnog stanovništva, i u tom smislu djelovanja protiv okupacione vlasti, ali i Bosne i Hercegovine. Putujuća pozorišta su prevashodno davala predstave historijske tematike, sa ciljem razbuktavanja nacionalne svijesti, kod pravoslavaca.

Stoga ovaj rad ima za cilj da ukaže na refleksije, prevashodno srpskih nacionalno-političkih aspiracija u oblasti kulture u Bosni i Hercegovini, sa osvrtom na Tuzlu, u austrougarskom periodu.

Ključne riječi: *Srpske nacionalne aspiracije, kultura, austrougarski period, udruženja, štampa, pozorište, Tuzla.*

SERBIAN NATIONAL IDEOLOGY AND PROJECTS IN THE FIELD OF CULTURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA, WITH REFERENCE TO THE WIDER AREA OF TUZLA IN THE AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD (1878-1918)

Abstract*: Since the middle of the 19th century, Croatian and Serbian national ideas have been systematically and purposefully imposed on Bosnian Orthodox and Catholics in Bosnia. In this way, the Serb and Croat nations are formed on a religious basis in Bosnia. "Serbs" and "Croats" as national-political determinants are introduced into Bosnia from Serbia and Croatia. Their goal is to nationalize the Catholic population in the Croatian, and the Orthodox in the Serbian national sense.*

In the Austro-Hungarian period, activities in the field of strengthening national identities were also noticeable in the field of culture. Then there is a more massive organization of the population through various forms of cultural, educational, sports, economic and other societies. These associations, formally non-governmental and non-political, operated politically, with the task of executing national movements and strengthening the national consciousness of Orthodox and Catholics. In this way, a religious and ethnic mosaic was formed in Bosnia and Herzegovina in the mentioned period, which created a kind of forms of national movements. This was especially pronounced among the Orthodox population, which in symbiosis and cooperation of cultural, educational, business associations, and church communities, achieved significant progress and results in terms of national awareness and strengthening national and cultural identity. The goal of

founding Serbian singing societies is to nurture and strengthen the Serbian national consciousness through nurturing the church song, through books (enlightenment), song and presentation of Serbian theatrical, and especially historical contents. In this way, the singing societies were the bearers of the national and educational-cultural revival of the Orthodox population.

The press played a significant role in political action and the spread of national ideas and aspirations. Namely, the press was the most suitable form in terms of spreading ideas and strengthening the national-religious identity, primarily among the Orthodox, but also the rest of the population. Therefore, the occupation authorities strictly controlled and approved the establishment of printing houses with strict checks. Nevertheless, this was not an obstacle for certain newspapers to emphasize their political views and commitments through columns, which is why some were banned, as is the case with the Tuzla newspaper, called "Serbian Movement", which was banned in 1914.

Theaters in this period were also very suitable for action on the national-political level. The primary goal of the theater's activities was not cultural uplifting, but agitation in order to develop national consciousness, primarily among the Orthodox population, and in that sense of action against the occupying authorities, but also Bosnia and Herzegovina. Traveling theaters primarily gave performances of historical themes, with the aim of igniting national consciousness, among the Orthodox.

Therefore, this paper aims to point out the reflections, primarily of Serbian national-political aspirations in the field of culture in Bosnia and Herzegovina, with reference to Tuzla, in the Austro-Hungarian period.

Key words*: Serbian national aspirations, culture, Austro-Hungarian period, associations, press, theater, Tuzla.*

Uvodne napomene

Sredinom XIX stoljeća u Bosanskom ejaletu su se odigrale promjene koje su značile završetak dugog osmanskog perioda i ulaska u razdoblje novih društvenih odnosa. Pohod Omer Lutvi-paše na Bosanski ejalet doveo je do slamanja i djelimičnog uništenja bosanskog plemstva. Na taj način je bosansko plemstvo u velikoj mjeri izgubilo svoju fizionomiju, svoju poziciju i vodeće ljude i političku ulogu. Stoga su posljedice ovih dešavanja u Bosni bile nesagledive. Uporedo sa slomom bosanskog plemstva dat je prostor za jačanje određenih vjerskih skupina u Bosni i Hercegovini. "(...), onda je jasno zbog čega je u Bosanskom ejaletu počeo ubrzaniji tok hrišćanskih buna i ustanaka sa sve jasnijim i otvorenijim ne samo društvenim, nego i nacionalnim koncepcijama".[1] Muslimani[2] su gubitkom svoga plemstva bili veoma oštećeni za budućnost. Oni su u dalju fazu nacionalnog preporoda ušli bez onih koji su ih u taj preporod počeli uvoditi. Stoga je bio potreban duži period i proces društvenog i intelektualnog sazrijevanja, da bi stasale mlađe generacije. Poslije 1851. godine, u razvitku bosanskih muslimana javio se prividan ili stvaran zastoj, koji je bio obilježen povlačenjem ili kod nekih, pojavom izvjesnog konzervatizma usljed opće zastrašenosti. "To se moralo nepovoljno odraziti, ne samo na njihov politički i idejni nego i društveni, ekonomski i kulturni razvitak".[3]

U austrougarskom periodu dolazi do progresivnijeg djelovanja na planu organiziranja stanovništva kroz razne kulturne, prosvjetne, privredne, sportske i druge asocijacije, odnosno udruženja. One su u navedenom periodu, kao nevladine i nepolitičke, djelovale između ostalog i politički, sa zadatkom izvršavanja nacionalnog pokreta i jačanja nacionalne svijesti. Na taj način je u Bosni i Hercegovini, u navedenom periodu formiran vjerski i etnički mozaik, koji je stvorio svojevrsne institucije nacionalnih pokreta.[4] Udio domicilnog stanovništva

1 Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852,* Sarajevo 1977, 177-178. (dalje: G. Šljivo*, Omer-paša Latas*). Uvođenje srpske nacionalne identifikacije i ideologije kod pravoslavnog stanovništva razvija se brže zbog razvijenosti srpske nacionalne ideje u samoj Srbiji, a kod bosanskih katolika, taj proces traje pet-šest decenija, ako ne i duže. Od tada Bosna dolazi u središte srpsko-hrvatskih odnosa koji se uvijek pokazuju kao njihovi sukobi. Bosna postaje razmirište srpskih i hrvatskih nacionalnih interesa i pokreta. Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo 1998, 14. (dalje: Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*).

2 Ukoliko se u radu koristi termin muslimani, onda se on prevashodno odnosi na konfesionalnu, odnosno vjersku pripadnost stanovništva. Međutim, u etno-nacionalnom smislu, radi se o Bošnjacima, pripadnicima islamske vjere. Prvih godina austrougarskog perioda, nacionalno ime muslimana je bilo degradirano na vjersku odrednicu. Prvo se zvanično upotrebljavao naziv *muhamedanci* a kasnije *muslimani* u vjerskom, odnosno konfesionalnom smislu. Dakle, riječ je o Bošnjacima u nacionalnom smislu, ali će se u radu, zbog praktičnosti navođenja, prisutnoj u postojećoj literaturi, te historijskim izvorima, koristiti uglavnom konfesionalna odrednica muslimani, osim u dijelu autorovih zaključaka, analiza i elaboracija, u kojem slučaju će se koristiti nacionalna odrednica Bošnjaci. Identičan je primjer i sa navođenjem ostalog stanovništva Bosne i Hercegovine, odnosno pravoslavcima i katolicima (u konfesionalnom), odnosno Srbima i Hrvatima u etno-nacionalnom pogledu.

3 G. Šljivo, *Omer-paša Latas*, 179.

4 Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 1990,

(muslimana[5], pravoslavaca[6] i katolika[7]), u kulturnom razvoju i uzdizanju u Bosni i Hercegovini, bio je veoma značajan.

U austrougarskom periodu, kroz djelovanje, kulturnih, prosvjetnih, privrednih institucija, dolazi do jačanja nacionalnih pokreta, koji su imali i politički karakter. To je bilo naročito izraženo kod pravoslavnog stanovništva, gdje su u simbiozi i sadejstvu kulturnih, obrazovnih, privrednih društava, te crkve i crkvenih općina[8], ostvarivani značajni pomaci i rezultati na planu nacionalnog osvještenja, te jačanju nacionalnog i kulturnog identiteta. Uloga trgovaca u tim procesima je bila itekako velika. "Nikad se srpski trgovački stalež nije digao do tako organizovane borbe da postaje vođa u nacionalnim stvarima".[9]

Zvanična vlast je imala brojne mehanizme da utiče na rad društava, te da ih i zbog najmanje sitnice raspušta. Međutim, mnogobrojne prepreke i procedure nisu mogle zaustaviti proces kulturnog djelovanja i organizovanja, koje je u biti imalo za cilj i političko djelovanje.

96. (dalje: I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*).

5 Od devedesetih godina XIX stoljeća, u vrijeme pokretanja lista "Bošnjak", bosanski muslimani se sami, ali i od drugih, poistovjećuju s bošnjačkom nacionalnom ideologijom. U XX stoljeće Bošnjaci ulaze bez dovoljno razvijene nacionalne svijesti. Svijest o vjerskoj, kulturnoj i političkoj vlastitosti oni donekle imaju i izražavaju, ali svijest o nacionalnoj posebnosti im nedostaje. Ponašaju se i osjećaju kao vjerska, a ne nacionalna skupina. Oni figuriraju pod skupnim nazivom "muslimani", a ne "Bošnjaci". Svoj kulturno-nacionalni preporod Bošnjaci počinju sa pokretanjem lista "Behar". I sve oblike udruživanja, od čitaonica, humanitarnih, zanatlijskih društava, do političkih partija, oni osnivaju pod nazivom "muslimanski", a ne "bošnjački". Istovremeno, bošnjaštvo se kao politička kategorija razara i satanizira od narastajuće srpske i hrvatske nacionalne inteligencije, s ciljem onemogućavanja nacionalnog ustrojstva Bošnjaka. Najsigurnija brana "nacionaliziranju" i asimiliranju Bošnjaka, od strane Srba i Hrvata, bila je vjera, te je to razlog zašto se bošnjački narod u ukupnoj društvenoj ravni poistovjećuje s njom. Islam je bio najsigurnija i najdublja *differentia specifica* i od Srba pravoslavaca i od Hrvata katolika. Stoga Bošnjaci većinu nacionalnih potreba izražavaju putem vjerskog iskazivanja, a vjersko udruživanje je na početku XX stoljeća bilo jedino moguće. Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 16-20.

6 Već od sredine XIX stoljeća, kod bosanskih pravoslavaca, se pod uticajem Srbije, razvijaju srpske nacionalne ideje, u cilju nacionaliziranja pravoslavnog stanovništva u srpskom nacionalnom duhu. Bosanski Srbi ulaze u XX stoljeće kao dio već jedinstvenog srpskog nacionalnog bića. Naslonjenost na Srbiju, pogoduje razvoju svijesti o njihovoj vlastitoj posebnosti, tako da od cjelokupnog bosanskog stanovništva, oni tada imaju najizgrađenije političke stavove i najzrelije nacionalne odrednice. Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 16.

7 I kod katoličkog stanovništva se sistemski od druge polovine XIX stoljeća unose nacionalne ideje "hrvatstva", s tim da je proces nacionalnog sazrijevanja bosanskih katolika (Hrvata) tekao znatno sporije, nego kod pravoslavaca. Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 14.

8 Srpske crkvene opštine u Bosni i Hercegovini su sa aspekta izgradnje nacionalnog identiteta Srba u Bosni i Hercegovini igrale važnu ulogu. Austrougarske vlasti su crkveno-školske opštine smatrali centrima srpske nacionalne propagande, koja je dolazila iz Srbije. Stoga su austrougarske vlasti pokušavale raznim mjerama staviti crkvene opštine pod svoju kontrolu. Vidi više: Izet Šabotić, *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, Tuzla 2019, 85.

9 Edin Čelebić, Kulturne prilike u Mostaru krajem XIX i početkom XX vijeka, *Hercegovina, časopis za kulturno i istorijsko naslijeđe*, Mostar 1985, 248. (dalje: E. Čelebić, *Kulturne prilike u Mostaru*).

Osim ciljeva i zadataka istaknutih u pravilima, svako društvo je imalo i prevashodni zadatak djelovanja na konfesionalnoj osnovi, kao i jačanje nacionalnog osjećanja. "Svaka je konfesija imala svoja zasebna društva. Muslimani su bili nacionalno neprobuđeni, a kod katolika i pravoslavnih poklapala se uglavnom konfesija sa plemenom".[10]

Udruživanje u svrhu kulturnog uzdizanja (ali i nacionalnog) započeli su prvo pravoslavni zemaljski pripadnici, da bi se na njih ugledali katolici i muslimani. "Skoro svaku vrstu društva osnovali su ili pokrenuli prvi pravoslavni".[11] To je i razumljivo, jer je udruživanje na kulturnom uzdizanju usko povezano sa stepenom razvijene nacionalne svijesti, koja je kod pravoslavnog stanovništva bila itekako ispoljena, najvećim dijelom usljed jake veze sa "maticom Srbijom" koja je imala potpunog uticaja na pravoslavno stanovništvo u Bosni i Hercegovini. Ovdje treba dodati i činjenicu da su pravoslavci u Bosni i Hercegovini, po pitanju trgovine, bili daleko ispred katolika i muslimana, a ekonomska snaga svakako se direktno reflektirala i na aktivnosti i rezultate na kulturnom polju.[12]

Osim kulturno-prosvjetnih društava na kulturni, politički i nacionalni preobražaj uticale su biblioteke, štampa, listovi, putujuća pozorišta, škole, ali i crkve, odnosno crkvene opštine. Bosanskohercegovačka štampa, uključujući i listove raznih političkih opredjeljenja, odigrali su prvorazrednu ulogu u animiranju domicilnog stanovništva u kulturnom životu i stvaranju domaće čitalačke, pozorišne i koncertne publike.[13]

Bosanskohercegovački muslimani su za razliku od pravoslavaca, ali i katolika znatno kasnili u segmentu nacionalnog sazrijevanja, a što je i vidljivo u dijelu koji se odnosi na nazive čitaonica. Tako se čitaonice uglavnom nazivaju turskim ili muslimanskim, za razliku od pravoslavnog i katoličkog, nacionalno jače profilisanog, koje se svim snagama borilo, kako bi u nazive čitaonica, pjevačkih društava i udruženja unijeli prefiks "srpski" odnosno "hrvatski", kao nacionalni predznak.

10 Đorđe Pejanović, *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, Sarajevo 1930, 7. (dalje: Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna društva*).

11 Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna društva*, 8.

12 "Srpska trgovačka buržoazija je i prije okupacije ulazila u relativno krupne izvozno uvozne poslove, dok je poslovanje Hrvata i Muslimana, rijetko prelazilo okvire čaršije. Može se slobodno reći da je srpsko građanstvo ekonomski najspremnije dočekalo okupaciju i prvo se snašlo u novim uslovima. Još prije okupacije, Srbi su pretežno držali izvoznu trgovinu Bosne i Hercegovine". Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914,* Sarajevo 2007, 99, 123. (dalje: M. Imamović, *Pravni položaj*).

13 Risto Besarović, Kulturni razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1918, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 18, Sarajevo 1987, 373. (dalje: R. Besarović, *Kulturni razvitak BiH*).

Za razliku od muslimanskog, pravoslavno stanovništvo u Bosni i Hercegovini nije u tolikoj mjeri imalo izražene aktivnosti kroz rad čitaonica. Ali je zato njihovo djelovanje na kulturno-obrazovnom polju bilo izuzetno aktivno, kroz formu pjevačkih društava. "Pevačke družine karakterišu i ispunjuju u glavnom prvi period kulturno-socialno nacionalnog rada, putem modernog udruživanja. Taj je period trajao otprilike 15 godina (1886-1900)".[14]

Inicijatori ideje za osnivanje pjevačkih društava, ali i čitaonica bili su u većini sveštenici i učitelji srpsko-pravoslavnih osnovnih škola, zatim obrazovani ljudi, te trgovci. Postojao je izrazit i presudan uticaj crkve, na pokretanje aktivnosti i osnivanje pjevačkih društava, jer se kroz ista budila i razvijala nacionalna svijest. Jaka simbioza, kroz djelovanje i saradnju sa učiteljima pravoslavnih škola je bila itekako prisutna.

Za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, pravoslavno stanovništvo je djelujući kroz pjevačka društva, čitaonice i druga prosvjetna, kulturna i humana društva neprestano radilo na nacionalnom razvoju i sazrijevanju širih slojeva stanovništva. Djelovanjem kroz pomenuta društva pravoslavno stanovništvo je kontinuirano radilo na prosvjećivanju stanovništva, što je direktno vodilo njenom kulturnom uzdizanju, što je opet bilo pretpostavka nacionalnog osvještenja. "Udruživanjem u kulturna, prosvjetna i humana društva, Srbi su stvarali instrument borbe protiv kulturne zaostalosti i okupatorske politike, koja je ograničavala ispoljavanje nacionalne svijesti i njegovanje kulturnih tradicija".[15]

Glavni razlozi pokretanja i osnivanja društava uopće, kod katoličkog stanovništva, bili su izraženi kroz djelovanje nacionalnih pokreta i potrebu jačanja nacionalnog identiteta. Naime, Ilirski pokret, koji se smatra prvom nacionalno-integracijskom ideologijom, na slavenskom jugu, započeo je 30-tih i 40-tih godina XIX stoljeća, kao kulturno-politički pokret. Većina književnih historičara smatra da hrvatski narodni preporod započinje tridesetih godina pojavom Gajeve knjižice o pravopisu, a kao osmišljen i organizovan pokret 1835. godine, kada je pokrenut književni list *Danica*.[16] Međutim, poslije austrougarske okupacije, te dolaskom mnogobrojnog katoličkog stanovništva, vojnika, činovnika i drugih struktura stanovništva, u Bosnu i Hercegovinu, dodatno jača i agitacija na buđenju hrvatske nacionalne svijesti. Svi navedeni faktori "imali su za neminovnu posledicu pojačanje hrvatske svijesti, užu, skoro zajedničku saradnju svih Hrvata na prosvjetnom, kulturnom i ekonomskom polju, tako da se već devedesetih godina XIX stoljeća, nalazi jak hrvatski pokret, u kojem sudjeluju domaći i doseljeni katolici, koji dođoše u ove krajeve kao činovnici i bojnici, a što opet kao obrtnici i trgovci".[17]

14 Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna društva*, 9.

15 Božidar Madžar, *Prosvjeta srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Monografije, Knjiga II, odjeljenje društvenih nauka, knjiga V, Banja Luka-Srpsko Sarajevo 2001, 47. (dalje: B. Madžar, *Prosvjeta*).

16 Senaid Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Tuzla 2016, 178-179. (dalje: S. Hadžić, *BiH u vrijeme pojave*).

17 Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna društva*, 23. Citat preuzet iz fus note, a isti je preuzet iz teksta

Kod katolika, prvobitni je rad i djelovanje na kulturno-prosvjetnom i nacionalnom polju započeo sa pjevačkim društvima. Taj period počinje 1888. godine, osnivanjem hrvatskog pjevačkog društva "Hrvoje" u Mostaru.[18]

Početni oblici organizovanja i djelovanja kroz pjevačka društva, čitaonice, vremenom su prerasli u prave matice nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini. Ispunivši svoju prvobitnu ulogu, čitaonice i pjevačka društva, jačajući domaće građanstvo, kroz prosvjetno-kulturne aktivnosti, izlaze iz lokalnih okvira i organizuju se na nivou cijele zemlje. Tako je došlo do osnivanja kulturno-prosvjetnih, humanitarnih i sportskih društava. Naglašena vjersko-nacionalna izdifirenciranost stanovništva u Bosni i Hercegovini izražavala se i kroz zasebno osnivanje i paralelno egzistiranje, kulturno-prosvjetnih društava nacionalnih zajednica, Bošnjaka, Srba i Hrvata. Poseban značaj u ovoj oblasti djelovanja imala su društva s kulturno-prosvjetnim i humanim ciljevima i to srpska "Prosvjeta", osnovana 1902, zatim bošnjački "Gajret" naredne 1903. godine, te hrvatski "Napredak" osnovan 1904. godine.

Dok su u osnivanju prvih kulturnih društava značajnu ulogu imali: sveštenstvo, trgovci i učitelji, za osnivanje "Prosvjete" najveću zaslugu je imala obrazovana omladina, koja je pristupila novom konceptu udruživanja na nacionalnoj osnovi. Time je napravljen ogroman iskorak, jer se iz uskih, lokalnih okvira, prešlo na širi, cjelokupni prostor Bosne i Hercegovine. Na taj način su aktivnosti na kulturno-prosvjetnom planu bile organizovanije i sistematičnije. Na kraju jedan takav koncept je doveo do jačanja pravoslavnog stanovništva u procesu nacionalnog sazrijevanja. "Kao najvažnija karakteristika "Prosvjete" istican je njen nacionalni karakter, jer je to bilo prvo društvo koje je obuhvatalo sve Srbe u Bosni i Hercegovini".[19] Od 1905. godine "Prosvjeta" je predložila izmjenu naziva, od kada nosi naziv "Prosvjeta – prosvjetno i kulturno društvo Srba u Bosni i Hercegovini".[20]

Osnivanje "Gajreta", 1903. godine predstavljalo je i svojevrsnu probu bošnjačke svijesti i jedan od značajnijih zaokreta u novijoj historiji Bošnjaka, koji je bio u znaku prijelaza i smjene civilizacija i to iz orijentalno-islamsko-osmanske u zapadnoevropsku-kršćansku. S druge strane, osnivanje "Gajreta", označava samostalno istupanje mlađe generacije bošnjačke inteligencije, oslobođene režimskog uticaja, koji je bio prisutan u gotovo svim ranijim aktivnostima Bošnjaka, na polju kulturnog djelovanja. Stoga osnivanje "Gajreta" u poređenju sa osnivanjem čitaonica, kao prvih društava muslimana, predstavlja vidnu emancipaciju od režimskog uticaja.[21]

objavljenog u "Napretku" za 1926. godinu, 11.

18 Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna društva*, 23.

19 B. Madžar, *Prosvjeta*, 71.

20 B. Madžar, *Prosvjeta*, 75. Taj naziv će nositi sve do ukidanja društava u Jugoslaviji, 1949. godine.

21 Ibrahim Kemura, Osnivanje kulturno-prosvjetnog društva "Gajret", *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina XXV, Sarajevo 1985, 171-172. (dalje: I. Kemura, *Osnivanje Gajreta*).

Godine, 1904. osnovano je Hrvatsko društvo „Napredak“ za potpomaganje naučnika i đaka Hrvata katolika”.[22] Cilj i svrhu djelovanja hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva “Napredak” najbolje ilustruje slijedeća konstatacija. “Kulturom i prosvjetom pomoći čovjeku, socijalno ugroženom, nacionalno (nedovoljno ili nikako) osviještenom, spasiti ga od isključivosti, ekskluzivizma (ponajviše političkog), da uz pomoć koja mu se dodjeljuje učeći i radeći postane sposoban, uspješan, karakteran čovjek, svjestan svoje nacionalne pripadnosti, pa i svjetonazora, svjestan da je svim svojim bićem ukotvljen u zemlju u kojoj je rastao”.[23]

U periodu austrougarske okupacione uprave u Bosni i Hercegovini, povećan je broj štamparija, iako okupaciona uprava nije blagonaklono gledala na njihovo širenje i djelovanje. Pripadnici svih konfesionalnih zajednica nastojali su da osnuju svoje štamparije, kako bi pomoću istih došle do što većeg broja sredstava za agitaciju i širenje svojih ideja i pogleda.

Djelovanje srpskih kulturnih udruženja na nacionalnom planu u Tuzli i njenoj okolini

Glavni cilj osnivanja srpskih pjevačkih društava jeste da kroz njegovanje crkvene pjesme bude i jačaju srpsku nacionalnu svijest, knjigom (prosvjećivanjem), pjesmom i prikazivanjem srpskih pozorišnih, a naročito historijskih tema. Na taj način, su pjevačka društva bili nosioci nacionalnog, te prosvjetno-kulturnog preporoda pravoslavnog stanovništva. Međutim, narodu nije bilo naročito stalo do pjevanja, kulture i prosvjećivanja, čemu u prilog govore i loše posjete od strane naroda.[24] Ali je zato njegovanje nacionalnih tradicija i razvijanje i jačanje nacionalne svijesti bilo itekako izraženo. To se naročito vidi u stalnom nastojanju isticanja nacionalnih obilježja, od imena, obilježja na zastavama i što je zvanična vlast više osporavala takva nastojanja, to je čini se ona više bila izraženija. U tom smislu kao eklatantan primjer može poslužiti stalno nastojanje pravoslavaca iz Bijeljine da se u nazivu njihovog pjevačkog društva dozvoli ime “Srbadija”.

Značajnije uzdizanje na kulturnom planu, u segmentu njegovanja konfesionalnih i nacionalnih muzičkih običaja, rezultiralo je formiranjem pjevačkih društava. Tako je u Donjoj Tuzli osnovano, prvo u Bosni i Hercegovini, pjevačko društvo pod nazivom “Donjotuzlansko srpsko pravoslavno crkveno pjevačko

22 Tomislav Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902-1918*), Sarajevo 2002, 55. (dalje: T. Išek, *Napredak*).

23 T. Išek, *Napredak*, 17.

24 “Na žalost tuzlanska publika kao da nema pravog razumevanja za muzičku umetnost, jer ne posećuje te koncerte onako, kako bi trebalo”. S. M. Srpsko pevačko društvo “Njeguš”, Beleške, *Rad, mesečni časopis*, br. 5, maj 1923, Tuzla 1923, 22-25. Autoru ovoga rada nisu poznati inicijali dopisnika iz Tuzle koji je napisao ovaj tekst povodom proslave krsne slave društva “Njeguš” 17. maja 1923. godine. (dalje: S. M. *Srpsko pevačko društvo “Njeguš”*).

društvo".[25] U slučaju navedenog društva Zemaljska vlada je napravila izuzetak, iako je na snazi bila naredba iz 1884. godine, o zabrani stvaranja i djelovanja društava sa nacionalnim predznakom.[26]

Pripadnost pravoslavnom stanovništvu nije ni za jednu kategoriju članstva bila uslov za stupanje u članstvo srpsko-pravoslavnog tuzlanskog pjevačkog društva, te da su ograničenja postojala samo za učešće sudjelujućih članova inovjeraca pri bogosluženju u pravoslavnoj crkvi.[27] Međutim, ostajući gotovo dosljedni svojom konfesionalnom i nacionalnom pripadnošću, u praksi nije bilo primijetno veće uključivanje pripadnika drugih konfesija. Što se tiče muslimana, određeni broj njih je dao svoj doprinos u kategoriji utemeljača i to: Murad-beg Zaimović i Galib ef. Ćenanović, dok se u kategoriju članova pomagača upisao Murat-beg Jusufbegović.[28] Ovaj gest muslimanskih prvaka, svakako je bio gest dobrosusjedskih odnosa i iskazane želje za uspjehom sugrađana pravoslavaca, na prosvjetno kulturnom polju.

Značajan uspjeh na tom polju imalo je Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo iz Bijeljine. Osnovano je 1899. godine, kada su zvanično odobrena *Pravila* istog.[29] U kolikoj mjeri je bila izražena potreba i nastojanje za izražavanje nacionalnog identiteta govori u prilog činjenica da je pomenuto društvo u svom nazivu ugradilo ime "Srbadija" mada isto nije prihvaćeno od strane Zemaljske vlade, koja je to pravdala činjenicom da je naziv "Srbadija" naziv za srpski narod i aplicira se uglavnom, u političkom smislu i to prvenstveno na omladinu".[30]

Dobivši negativan odgovor po pitanju naziva, ali i nekih drugih spornih tačaka navedenih u Pravilima, Skupština je 12. jula 1900. godine zaključila da se ponovno uputi zahtjev Zemaljskoj vladi za odobrenje "da se ovo pjevačko društvo zove "Srbadija", pravdajući to time da naziv Srbadija ustvari znači društvo

25 Pomenuto pjevačko društvo je zvanično osnovano 25. oktobra 1887. godine. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond: Zemaljska vlada Sarajevo (dalje: ZVS), *Statistički izvještaji*, za društva osnovana do 31.12.1905. godine.

26 Kalajeva ideja o stvaranju bosanske nacije imala je za cilj da suzbije nacionalne pokrete i spriječi povezivanje Srba u Bosni i Hercegovini, sa Srbima u Srbiji. "Objašnjavajući suštinu ove politike, okružni predstojnik u Mostaru Zauervald rekao je jednom prilikom (...) da će vlada štititi nacionalnost, religiju i posebnost svih plemena u Bosni i Hercegovini, ali da stoji čvrsto na stanovištu (...), da u ovoj zemlji postoje samo Bosanci i Hercegovci različitih religija". Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo 1987, 186, 187. (dalje: T. Kraljačić, *Kalajev režim*).

27 Risto Besarović, Prvo pjevačko društvo u Bosni i Hercegovini u početnom periodu svoga djelovanja, *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina XVIII-XIX, knjiga XVIII-XIX, Sarajevo 1978/79, 164, 165. (dalje: R. Besarović, *Prvo pjevačko društvo*).

28 *Spomenica,* "*Njeguš*", 86, 87. U Spomenici je napravljena pogreška po pitanju navođenja Murad-bega Zaimovića, kao člana koji je potpomagao rad Društva. Naime, budući da je Murad-beg Zaimović rođen 1882. godine, samim time imao je svega nekoliko godina u to vrijeme. Moguće da je njegov otac bio član utemeljivač. Ismail Hadžiahmetović, *Muradbeg Zaimović, legenda i istina*, Tuzla 1997. (dalje: I. Hadžiahmetović, *Muradbeg*).

29 ABiH, ZVS, br. dok. 108267/1901, k-314, Š. 63-70. Pravila navedenog društva zvanično su odobrena 13. maja 1899. godine, pod brojem 1371.

30 B. Madžar, *Prosvjeta*, 55.

sastavljeno od Srba, odnosno da isto nema pretenzije u nacionalnom smislu.[31] Iz navedenog primjera je ustvari vidljivo u kolikoj mjeri je nacionalno pitanje bilo ključno, te u kolikoj mjeri su pjevačka i druga društva bila pokretači nacionalnih pokreta pravoslavaca u Bosni i Hercegovini. Dakle, odobrenje *Pravila*, odnosno odobrenje rada društva samo po sebi nije bilo dovoljno, ukoliko isto nije nosilo prefiks "srpski". Navedeno, kao i sva ostala društva pravoslavaca, naglašavala su svoj nacionalni karakter, te su stoga često dolazila u sukob sa vlašću, koja je nastojala da suzbije svaki oblik nacionalnog djelovanja, shvatajući opravdano, da na toj osnovi društva imaju značajnu političku ulogu djelovanja protiv vlasti.

Osim pjevačkih društava koja su odigrala ključnu ulogu, uslijedilo je osnivanje čitaonica i drugih kulturno-prosvjetnih i socijalnih društava. Međutim, osnivanje srpskih čitaonica, do kraja XIX stoljeća, nije došlo do izražaja. U Donjoj Tuzli je osnovana *Srpska narodna čitaonica* 1898. godine.[32]

Štampa u funkciji jačanja srpskih nacionalnih aspiracija

Za političko djelovanje i širenje nacionalnih ideja i aspiracija, značajnu ulogu odigrala je štampa. Naime, štampa je bila najpodesniji oblik na planu širenja ideja i jačanja nacionalnih identiteta kod pravoslavnog, ali i ostalog stanovništva.

Pokušaja osnivanja štamparija u Tuzli je bilo mnogo, ali je okupaciona vlast strogo kontrolisala i uz stroge provjere odobravala. Osim formalno-pravnih zahtjeva, koji su se ticali stručnosti, vlast je veću pažnju poklanjala ispitivanju političke podobnosti potencijalnih osnivača štamparija. Tako u jednoj žalbi upućenoj direktno Benjaminu Kalaju, historijski izvori potvrđuju pokušaj otvaranja štamparije izvjesnog Đorđa Vasiljevića iz Tuzle, koju mu je osporila vlast, sa izgovorom da ne posjeduje tražene kvalifikacije za navedeni posao. "Ja dadoh molbu za osnivanje jedne knjižare i štamparije, ali vlast me odbi sa navodom da ja nisam nikakav stručnjak, (...)".[33] Međutim, analizom dotične molbe dolazi se do zaključka da su svakako određeni politički razlozi, odnosno politički stavovi porodice Vasiljević naveli vlast da odbije zahtjev za otvaranje štamparije. Naime, kako navodi izvjesni Đorđe Vasiljević, on je "(...) poprimio špecerajsku radnju od brata Svetozara, koji je bio primoran istu napustiti i u Ameriku se odseliti".[34] Iz navedenog je vidljivo da su samo politički razlozi mogli navesti njegovog brata da se odseli za Ameriku, odnosno vjerovatno određeni politički rad uperen protiv

31 ABiH, ZVS, br. dok. 108267/1901, k-314, Š. 63-70. Dopis upućen Zemaljskoj vladi, potpisan od strane Sime Jovanovića, predsjednika odbora, upućen 18. septembra 1900. godine, kojim se osim navedenog traži odobrenje i za druge osporene tačke Pravila.

32 Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvjetna društva*, 95-97. Srpska čitaonica u Tuzli je osnovana 14. jula 1898. godine, po odobrenju Pravila iste. ABiH, ZVS, *Statistički izvještaji* za 1912. godinu.

33 ABiH, ZVS, br. dok. 5195/I. od šestog januara 1902, k-24, Š. 3-52. Radi se o sinu Alekse Vasiljevića iz Tuzle, "protokoliranog trgovca izvoznih zemaljskih proizvoda u D. Tuzli u Bosni", a dopis je napisan u Beču, dana 26. jula 1901. godine.

34 ABiH, ZVS, br. dok. 5195/I. od šestog januara 1902, k-24, Š. 3-52.

okupacione uprave. Naime, budući da se radi o trgovačkoj porodici, u tom slučaju ekonomski razlozi nisu mogli biti razlog za iseljenje. Činjenica je da su trgovci i u slučaju otvaranja štamparija (kao i kod čitaonica i društava) imali ključnu ulogu. Na takav zaključak nas usmjerava i činjenica da je molba i žalba napisana direktno u Beču, te upućena direktno Benjaminu Kalaju, što govori o dobroj upućenosti, ali i poznanstvu sa uticajnim ličnostima. "(...) ja sam i sada pitao za savjet mog dobrog jednog iskusnog prijatelja iz Beča i on me oslobodi na ovaj korak".[35] Međutim, sva njegova nastojanja nisu urodila plodom.

U kontekstu obrađivane teme vrlo je značajan za analizu sedmični, tuzlanski list "Srpski pokret", koji je počeo izlaziti 1913. godine.

СРПСКИ ПОКРЕТ

рој 19. Тузла, субота 10. (23.) маја 1914.

Јован Скерлић 1877.-1914.

Prilog 1. *Naslovnica lista "Srpski pokret" štampanog u Tuzli*.

Riječ je o političkom i prosvjetno-kulturnom listu, čiji je urednik bio dr. Ljubo Peleš, a vlasnik je bio Risto Sekulić. Zabranjen je 1914. godine.[36] Pomenuti list je u značajnoj mjeri, u kratkom periodu izlaženja, pratio pitanja vezana za kulturno-prosvjetne aktivnosti u Tuzli, ali i Bosni i Hercegovini. Ovaj list je umnogome uticao i na razvijanje političke i nacionalne svijesti pravoslavnog stanovništva Tuzle, ali i Bosne i Hercegovine. "Ideja, koja je krenula taj nedeljnik, znači jedan smeo nacionalni nastup, jedan dalekovidan kulturno-politički rad, (...)".[37] Naime, ovaj list je čak i otvoreno, kroz novinske kolumne iskazivao nacionalne aspiracije i teritorijalne pretenzije. Tako se u listu *Sredina*, prenosi tekst preuzet iz pomenutog lista, u kome je navedeno između ostalog i slijedeće: "ispravno nacionalno vaspitanje i neumoran rad na svim poljima to je pripremilo i omogućilo srpske vojne uspjehe. To će omogućiti i sve potonje uspjehe srpskih država, kojima one neosporno idu u susret, a njihovi uspjesi znače uspjehe naše

35 ABiH, ZVS, br. dok. 5195/I. od šestog januara 1902, k-24, Š. 3-52.

36 Đorđe Pejanović, *Štampa Bosne i Hercegovine 1850-1941*, Sarajevo 1949, 74. (dalje: Đ. Pejanović, *Štampa*).

37 Novinarska nastojanja grada Tuzle, hronološki pregled, *Sredina*, urednik Radovan Jovanović, br. 1. i 2, Tuzla 1926, 2. (dalje: *Sredina*).

narodne stvari. Stoga će cijelo srpsko društvo, i s ove i s one strane Drine i Save, pripremati našu bolju narodnu budućnost oprobanim sredstvima, nacionalnim vaspitanjem i istrajnim radom kulturnim i privrednim".[38] Iz navedenog je vidljivo u kolikoj mjeri je štampa imala uticaja na kreiranje nacionalne i političke svijesti ljudi, te krajnji cilj iste, koji se ogledao u ujedinjavanju srpskog stanovništva u jednu državu.

Jačanje srpskih nacionalnih aspiracija u Tuzli kroz djelovanje pozorišta

Pozorišni život u okupacionom periodu (1878-1918) odvijao se prvenstveno u vidu gostovanja putujućih i drugih pozorišnih ansambala iz drugih kulturnih centara. S druge strane na pozorišni život u Bosni i Hercegovini, značajnu ulogu odigrale su i dramske sekcije pjevačkih društava, iz čijih redova će se kasnije regrutovati glumci prvih, povremenih, a kasnije i stalnih pozorišta u Bosni i Hercegovini. Pored Mostara i Sarajeva, Tuzla je među prvim mjestima u Bosni i Hercegovini imala svoje diletantske predstave, a karakteristična je činjenica da su kasnije sva mjesna društva u Tuzli, osnovana na konfesionalnoj, kulturno-prosvjetnoj ili profesionalnoj osnovi, bez obzira na njihov karakter imala oformljene diletantske sekcije. Pozorišne družine počele su dolaziti u Tuzlu, još u vrijeme osmanske uprave. Tako je putujuće pozorište Fotija Iličića još 1873. godine, posjetilo Tuzlu, a broj putujućih pozorišta se naglo povećao u austro-ugarskom periodu.[39]

Pomenuto pozorišno društvo Fotija Ž. Iličića[40], često je posjećivalo Bosnu i Hercegovinu, ali i Tuzlu. *Bosanska vila* prenosi nam informacije o posjeti pomenutog putujućeg pozorišta, po Bosni 1886. godine. "U polovini marta krenusmo se iz Požarevca iz Srbije, preko Biograda i Zemuna željeznicom do Mitrovice, a odande s koli do Rače – pa preko Save u Bijeljinu u Bosnu".[41] Dalje se

38 *Sredina*, 2.

39 D. M. (moguće da se radi o Dušanu Medakoviću, koji je inače bio stalni saradnik časopisa, op. a), Druga pozorišna zgrada Tuzle, *Pozorište, Mjesečnik Narodnog pozorišta Tuzla*, broj 7-8, godina II, mart-april 1955, Glavni urednik Kalman Mesarić, Tuzla 1955, 5. (dalje: D. M, *Druga pozorišna zgrada*). Podatak vezan za 1873. godinu, kao godinu kada je pomenuto pozorište došlo u Tuzlu nismo mogli provjeriti, odnosno komparirati sa drugim izvorima. Međutim, izvjesnije je da je riječ o 1875. godini, kada je prema pisanju *Bosanske vile* ovo pozorište posjetilo Bijeljinu, pa je moguće da je pomenute godine posjetilo i Tuzlu. Listak, Pozorišno društvo F. Ž. Iličića u Bosni 1886. godine, (tekst priredio jedan od članova pozorišta), *Bosanska vila, List za zabavu, pouku i književnost*, broj 2, godina II, Sarajevo, 16. januara 1887, 30.

40 Pozorišno društvo Fotija Iličića sastojalo se od dvanaest članova. Prilikom traženja odobrenja od Zemaljske vlade, moralo se detaljno navesti ime i prezime člana pozorišta, te je i dozvola izdavana na ime pozorišta, odnosno upravnika, a zatim su u dozvoli morali biti navedeni i svi ostali članovi pozorišta. Ukoliko bi se neko dodatno uključio u rad pozorišne družine, to se opet moralo tražiti odobrenje od Zemaljske vlade. ABiH, ZVS, br. dok. 6255, k-273, Š. 48-144.

41 „Listak, Pozorišno društvo F. Ž. Iličića u Bosni 1886. godine", (tekst priredio jedan od članova pozorišta), *Bosanska vila, List za zabavu, pouku i književnost*, broj 2, godina II, Sarajevo, 16. januara

navodi da je to drugi dolazak u Bijeljinu, jer je pozorište već bilo u Bijeljini 1875. godine. Navodi dalje da je pozorište finansijski slabo poslovalo, jer je odziv publike bio izuzetno mali. "Kroz dva tri dana otpočnemo predstave sa dramom iz prošlosti srpske, na kojoj pade na kasi 9 forinti i nekoliko novčića.[42] Kroz navedenu, ali i mnoge druge pozorišne predstave, vidljivo je da su predstavama obuhvaćane uglavnom historijske teme iz srpske prošlosti".

S druge strane Tuzla je bila daleko veće mjesto, sa većim brojem stanovništva, te izraženijim radom na kulturno-obrazovnom polju, te je posjećenost pozorišnim predstavama bila daleko bolja. To su svakako dodatni razlozi po kojima je tuzlansko stanovništvo masovnije posjećivalo i pratilo predstave putujućih pozorišta. Tako je pomenuto pozorište Fotija Iličića izuzetno dobro prihvaćeno u Tuzli. “Mi dasmo u Sali “Varoši Tuzle” dvadeset i sedam predstava, koje gotovo uvijek bijahu dobro posjećene”.[43] Jedan od razloga dobre posjećenosti predstava jeste dobra organizacija i pripremljenost za doček pozorišta. U organizovanju stanovništva i agitovanju za posjećivanje pozorišnih predstava, naročito su se isticali Milan Petrović, gvožđar, Stevo Jurković, berberin, Miko Crnogorčević, Odisej Mavrakis, općinski tajnik.

U Tuzli je 1898. godine osnovano “Prvo bosansko-hercegovačko Narodno pozorište u Tuzli”.[44] Zvanično, svečano otvorenje je bilo 17. (30) aprila 1898. godine, na Vaskrs, s Veselinovićevim “Đidom” u sali “Grand Hotela” u kojem su inače u to vrijeme davane pozorišne predstave. “Bakir-beg Tuzlić, neobično bogat čovjek i inače veliki prijatelj Mihajlov, oduševljen ovakvim uspjehom domaćeg pozorišta, plati iz svog džepa dvije predstave, jednu za vojsku, a drugu za djecu”.[45]

Nakon dva mjeseca, poslije osnivanja, pozorište je krenulo na turneju. Gostovalo je u Gračanici, Gradačcu, Doboju, Maglaju i Tešnju. To je bio prvi dio turneje. Repertoar je bio dobar, a publika zadovoljna. Međutim, bilo je i nezadovoljnih, zato što u nazivu nije naglašena srpska nacionalna dimenzija istog. “Srpski dio publike, kome je uglavnom pozorište i bilo namjenjeno, revoltiran imenom pozorišta koje nije nosilo srpsko nacionalno obilježje, počeo je sistematski bojkotovati predstave i ne znajući da je pokretač i osnivač pozorišta dao pozorištu takvo ime namjerno, da lakše dobije dozvolu i da s druge strane, pod firmom

1887, 30. (dalje: "Pozorišno društvo F. Iličića u Bosni 1886", *Bosanska vila*, 1887).

42 „Pozorišno društvo F. Iličića u Bosni 1886“*, Bosanska vila*, 1887, 30. Da pozorište ne bi finansijski potpuno propalo, “jer se uvjeriše da to nije na čast i ponos srpski i da ne bi na njima ljaga ostala, skočiše dva dobra Srbina, Risto Jeremić i Risto Mirković i nađoše 40 pretplatnika na šest predstava”. O lošoj posjećenosti predstava, pa čak i u Sarajevu, prenosi nam informacije i *Sarajevski list.* Tako se u kolumni o gostovanju pozorišnog društva pomenutog Fotija Iličića u Sarajevu navodi da *redovno daje svoje predstave po četiri puta na heftu sa lijepim moralnim uspjehom, ali slabim materijalnim odzivom publike*. Dalje se navodi kako domaća publika, sa malim izuzecima, posjećuje pozorište samo onda kada su narodne ili historijske predstave, pa čak i onda u malom broju. Vidi: *Sarajevski list*, broj 63, godina VIII, srijeda, 10. juna (29. maja) 1885, 2.

43 „Pozorišno društvo F. Iličića u Bosni 1886“*, Bosanska vila,* 1887, 30.

44 Dušan Komadina, Pozorišni život Tuzle (III), *Pozorište, Časopis za pozorišnu umjetnost*, broj 2, godina V, mart-april 1963, Tuzla 1963, 61. (dalje: D. Komadina, *Pozorišni život Tuzle, III*).

45 D. Komadina, *Pozorišni život Tuzle, III*, 62.

koja nije obojena nacionalnim bojama može lakše djelovati i zalaziti u narod".[46] Poznati i bogati veleposjednik iz Tešnja, Ademaga Mešić, pisao je svom poznaniku, hrvatskom književniku Ivanu A. Miličeviću "ovdje je kod nas prvo Bosansko-hercegovačko pozorište, društvo Crnogorčevića iz Tuzle, ali ga Srbi slabo posjećuju, jer on je umjereni vlah, a oni to ne begenišu".[47] Iz navedenog je ustvari vidljivo u kolikoj mjeri se kultura i pozorište koristilo u političke svrhe, odnosno djelovanju na planu nacionalnog djelovanja.

Ondašnja štampa, je sa simpatijama propratila osnivanje Prvog pozorišta u Bosni i Hercegovini. Tako *Bosanska vila*, istina, tek u junu mjesecu donosi slijedeću kolumnu. "Mihajlo Ž. Crnogorčević, rodom iz Donje Tuzle, sastavio je pozorišno društvo, koje je pod imenom "Prvo bosansko-hercegovačko pozorište" putovalo po varošima i kasabama naše mile otadžbine. No kako je sada srpska svijest probuđena svuda (podvukao autor), upravitelj je nailazio na otpor zbog natpisa. Kada je vidio da ne more dalje, došao je u Sarajevo, gdje se posavjetovao sa više uglednih Srba, te promijenio natpis i od vlade dobio dopuštenje, da mu se društvo zove "Prvo srpsko pozorište u Bosni i Hercegovini". G. Upravitelj u najvećem oduševljenju otišao je odavde u Doboj, gdje će držati nekoliko predstava. Otalen će u Visoko, pa onda u Krajinu. Srpskome svijetu bez razlike vjere (podvukao autor) preporučujemo ovo srpsko domaće pozorište".[48]

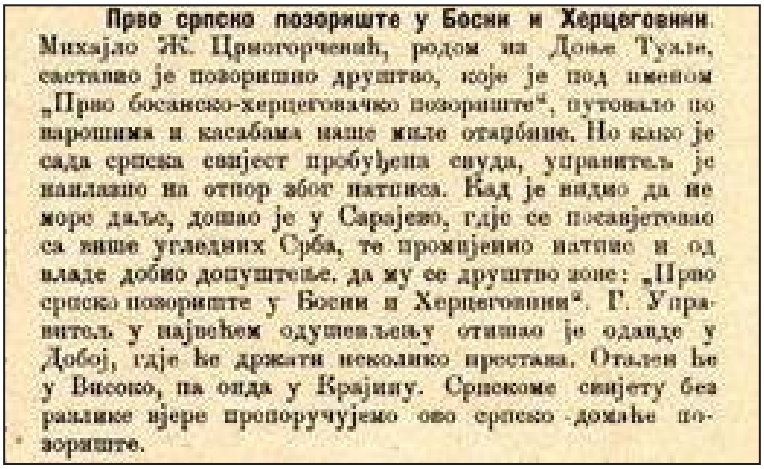
Прво српско позориште у Босни и Херцеговини.
Михајло Ж. Црногорчевић, родом из Доње Тузле, саставио је позоришно друштво, које је под именом „Прво босанско-херцеговачко позориште", путовало по варошима и касабама наше миле отаџбине. Но како је сада српска свијест пробуђена свуда, управитељ је наилазио на отпор због натписа. Кад је видио да не може даље, дошао је у Сарајево, гдје се посавјетовао са више угледних Срба, те промијенио натпис и од владе добио допуштење, да му се друштво зове: „Прво српско позориште у Босни и Херцеговини". Г. Управитељ у највећем одушевљењу отишао је одавде у Добој, гдје ће држати неколико представа. Отален ће у Високо, па онда у Крајину. Српскоме свијету без разлике вјере препоручујемо ово српско-домаће позориште.

Prilog 2. *Kolumna o „Prvom srpskom pozorištu u Bosni i Hercegovini".* (Izvor: *Bosanska Vila,* broj 11, godina XIII, Sarajevo, 15. juna 1898, 174).

46 Hamid Dizdar, Prvo bosansko-hercegovačko pozorište osnovano je u Tuzli, *Pozorište, Mjesečnik Narodnog pozorišta Tuzla*, broj 4-5, godina I, januara – februar 1954, 7. (dalje: H. Dizdar, *Prvo bosansko-hercegovačko pozorište u Tuzli*).

47 D. Komadina, *Pozorišni život Tuzle (III)*, 62.

48 Književne i kulturne bilješke, Prvo srpsko pozorište u Bosni i Hercegovini, *Bosanska Vila, List za zabavu, pouku i književnost*, vlasnik i urednik: Nikola T. Kašiković – Sarajlija, broj 11, godina XIII, Sarajevo, 15. juna 1898. godine, 174. Hamid Dizdar, u svom radu potvrđuje da je Zemaljska vlada stvarno odobrila promjenu imena, o čemu, kako on navodi, postoji dokument u državnom arhivu Bosne i Hercegovine. H. Dizdar, *Prvo bosansko-hercegovačko pozorište u Tuzli*, 9.

Iz navedenog je ustvari vidljivo, da su kulturno-prosvjetni i umjetnički oblici rada kod pravoslavnog stanovništva u značajnoj mjeri uticali na razvoj nacionalne svijesti. Znači, ukoliko srpstvo nije bilo na prvom mjestu, nije ih interesovala ni kultura ni umjetnost. Ovdje se čak argumentovano može zaključiti da su nacionalne težnje pravoslavnog stanovništva ustvari imale i nacionalne pretenzije i aspiracije, jer se u gore navedenom primjeru preporučuje Srbima "bez razlike vjere" što znači ne samo nacionalne, već i nacionalističke pretenzije. Primijetna je i isključivost, jer se ne podržava tuzlansko pozorište, ukoliko ne nosi nacionalni predznak „srpski", bez obzira što je osnivač istog i sam Srbin. D. Komadina, prenosi članak objavljen u "Srpskom pokretu", kojim poziva građanstvo da "shvati svoju dužnost" što znači da se pozorištu oduži svojom posjetom.[49]

Prevashodni cilj, bila je agitacija na razvijanju nacionalne svijesti, prvenstveno kod pravoslavnog stanovništva, i u tom smislu djelovanja protiv okupacione vlasti, ali i Bosne i Hercegovine. Putujuća pozorišta su uglavnom davala predstave historijske tematike, sa ciljem razbuktavanja nacionalne svijesti, kod pravoslavnog stanovništva. Naime, da pozorišne predstave nisu bile namijenjene prvenstveno u svrhu kulturnog profilisanja stanovništva, govori podatak da su pojedina pozorišta birala mjesta u kojima će izvoditi predstave. "Tuzla, Mostar, Travnik i Banjaluka bili su mnogo bolji za putujuća pozorišta, nego čak i Sarajevo, koje smo uvijek zaobilazili, jer su tamo vlasti bile strožije, a profil publike šareniji nego u manjim mjestima, gdje su obično nacionalni elementi preovlađivali".[50]

Putujuća pozorišta su znatno doprinijela širenju i jačanju nacionalnih osjećanja, koja su često bila usmjerena i na štetu Bosne i Hercegovine, u smislu nacionalističkih aspiracija. Tako je na primjer u Tuzli, 1908. godine, mjesec dana nakon proglašenja aneksije u Tuzlu doputovalo Putujuće pozorište Fotija Iličića. Isto je tada bilo pod upravom Bože Nikolića. On je u burnim danima nakon aneksije u Donjoj Tuzli dao predstavu "Hajduk Stanko" kojoj su prisustvovali (besplatno) i učenici tuzlanske gimnazije[51], kojom prilikom je usljed nacionalnog zanosa došlo do izgreda protiv okupacione vlasti. Dakle, pozorišta su vještim izborom predstava znala itekako uticati na nacionalne strasti. Pomenuti Božo Nikolić, gostovanje u Tuzli obezbijedio je zahvaljujući Mišku Jovanoviću i Veljku Čubriloviću koji su (zajedno sa Danilom Ilićem) obješeni 1915. godine zbog učešća u sarajevskom atentatu.[52] Dakle, putujuća pozorišta su imala veću ulogu na agitaciji i širenju nacionalnih osjećaja, nego li na kulturnom planu.

Naročito se Tuzla isticala svojim nacionalnim i revolucionarnim stavom. Mnogobrojni đaci i radnički i zanatski omladinci prošli su kroz mnoga dozvoljena i ilegalna udruženja... Danas možemo pouzdano reći, da su ne malu ulogu u

49 Dušan Komadina, Pozorišni život Tuzle (IV), *Pozorište, Časopis za pozorišnu umjetnost*, broj 4-5, godina V, juli-oktobar 1963, Tuzla 1963, 82. (dalje: D. Komadina, *Pozorišni život Tuzle, IV*).

50 D. Komadina, *Pozorišni život Tuzle, IV*, 79.

51 O djelovanju tajne tuzlanske đačke organizacije vidi više: Izet Šabotić, *Život, ljudi i događaji, Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Tuzla 2019.

52 D. Komadina, *Pozorišni život Tuzle, IV*, 73, 74, 83.

formiranju ovakvog nacionalnog i revolucionarnog stava odigrala i profesionalna putujuća pozorišta, u većini, jer ondašnji nacionalni repertoar, pun romantičnih i patetičnih tirada o nacionalnom pitanju, bio je najbolji podsticaj za visoko razvijanje svijesti i borbenosti. Najbolji dokaz su gostovanja pomenutih putujućih pozorišta Fotija Iličića (pod vođstvom Bože Nikolića) 1908. godine, kao i nekih drugih.[53]

Osim putujućih, i domaće diletantske sekcije su često davale pozorišne komade, koje je vlast često zabranjivala, jer je iste ocjenjivala kao propagandističke. Tako Zemaljska vlada upozorava na čestu pojavu da su "Srbi uobičajili da na Svetosavskim besjedama daju pozorišne nacionalne komade koji djeluju propagandistički. Sve takve komade valja zabraniti".[54]

Zaključak

Evidentno je da je djelovanje pravoslavnog stanovništva, kroz kulturno prosvjetne i druge forme udruživanja i djelovanja, kroz razna udruženja imalo za cilj jačanje nacionalnog identiteta, ali i nacionalnih aspiracija. U Bosni i Hercegovini, ali i Tuzli, kultura se vješto koristila kao paravan za političko djelovanje. To je vidljivo kroz mnogobrojne primjere kulturnog djelovanja udruženja, koje je u konačnici imalo za cilj političko djelovanje. Pjevačka, kao i sva ostala društva pravoslavaca, naglašavala su svoj nacionalni karakter, te insistirala da u nazivu bude sadržana odrednica „srpski", iako je Zemaljska vlada strogo zabranjivala osnivanje i djelovanje društava sa nacionalnim predznakom. Stoga su institucije vlasti nastojale da suzbiju svaki oblik nacionalnog djelovanja, shvatajući opravdano, da na toj osnovi takva društva imaju značajnu političku ulogu djelovanja protiv vlasti.

Štampa je u tom smislu bila naročito bitna, za jačanje i razvijanje političke i nacionalne svijesti pravoslavnog stanovništva Tuzle, ali i Bosne i Hercegovine. To je evidentno kroz analizirane kolumne tuzlanskog lista „Srpski pokret", koji je zbog takvog djelovanja zabranjen. Iz navedene kolumne, lista „Srpski pokret" vidljivo u kolikoj mjeri je štampa imala uticaja na kreiranje nacionalne svijesti i političkog djelovanja, te krajnji cilj iste, koji se ogledao u ujedinjavanju srpskog stanovništva u jednu državu, „s ove i s one strane Drine i Save". Čak se može argumentovano konstatovati da su nacionalne težnje pravoslavnog stanovništva ustvari imale etno-konfesionalne pretenzije i aspiracije, jer se u analiziranoj kolumni u listu „Bosanska vila" daje preporuka Srbima "bez razlike vjere", što predstavlja tendenciozno i ciljano osporavanje posebnosti i identiteta bošnjačkog, muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine.

Veliku ulogu u izgradnji nacionalne svijesti, ali i reakcionarnog (protiv okupacione vlasti) djelovanja, odigrala su putujuća pozorišta, jer se njihov

53 *Isto*, 83.

54 Arhiv Tuzlanskog kantona, *Prevodi ispisa Okružne oblasti u Tuzli,* Dopis Zemaljske vlade br. 1303, od 4. januara 1893. godine.

historijski, mitski, nacionalni repertoar uglavnom odnosio na pitanja iz „prošlosti srpske“, koji je bio najbolji podsticaj za dalje nacionalne, ali i nacionalističke težnje i pretenzije. Dakle, pozorišta su vještim izborom predstava znala itekako probuditi nacionalne strasti kod pravoslavnog stanovništva. Da djelovanje pozorišta nije imalo prvenstveno za cilj kulturno uzdizanje stanovništva, najbolje pokazuje primjer nezadovoljstva dijela pravoslavnog stanovništva, nazivom Prvog bosansko-hercegovačkog pozorišta u Tuzli, koje u nazivu nije sadržavalo prefiks „srpsko“, i koje je zbog toga bojkotovalo posjete pozorišnim predstavama. To najbolje potvrđuje konstatacija Ademage Mešića iz Tešnja, koji je u pismu, upućenom njegovom poznaniku, hrvatskom književniku Ivanu A. Miličeviću, naveo slijedeće: “ovdje je kod nas prvo Bosansko-hercegovačko pozorište, društvo Crnogorčevića iz Tuzle, ali ga Srbi slabo posjećuju, jer on je umjereni vlah, a oni to ne begenišu”.

Sve mjere okupacione, austro-ugarske vlasti nisu uspjele spriječiti jačanje pravoslavnih nacionalnih težnji, koje su vremenom postajale sve izraženije. Takvo bujanje nacionalnih osjećaja kod pravoslavnog stanovništva, nije bilo pogubno samo za okupacionu vlast, već i za Bosnu i Hercegovinu, a posebno za muslimane Bošnjake.

Summary

It is evident that the activities of the Orthodox population, through cultural, educational and other forms of association and action, through various associations, aimed to strengthen national identity, but also national aspirations. In Bosnia and Herzegovina, but also in Tuzla, culture was skillfully used as a screen for political action. This is evident through the many examples of cultural activities of the association, which ultimately aimed at political action. The singing society/ association, like all other Orthodox societies, emphasized its national character, and insisted that the name contain the term “Serbian”, although the Provincial Government strictly forbade the establishment and operation of societies with a national marks. Therefore, the institutions of government sought to suppress any form of national action, realizing justifiably that on that basis such societies had a significant political role to act against the government.

In that sense, the press was especially important for strengthening and developing the political and national consciousness of the Orthodox population of Tuzla, but also of Bosnia and Herzegovina. This is evident through the analyzed columns of the Tuzla newspaper “Srpski pokret”, which was banned due to such activities. From the mentioned column, the list “Serbian Movement” shows to what extent the press had an influence on the creation of national consciousness and political activity, and its ultimate goal, which was reflected in the unification of the Serbian population into one state, “on both sides of the Drina and Sava“. It can even be argued that the national aspirations of the Orthodox population actually

had ethno-confessional pretensions and aspirations, because in the analyzed column in the newspaper "Bosanska vila" a recommendation is given to Serbs "regardless of religion", which is a tendentious and targeted challenge to the uniqueness and identity of Bosniaks, Muslim population of Bosnia and Herzegovina.

Traveling theaters played a great role in building national consciousness, but also reactionary (against the occupying power) action, because their historical, mythical, national repertoire mainly referred to issues from the "Serbian past", which was the best incentive for further national, but also nationalist aspirations and pretensions. Thus, the theaters, with their skilful selection of plays, knew how to arouse national passions among the Orthodox population. That the activities of the theater were not primarily aimed at cultural upliftment of the population is best shown by the example of dissatisfaction of part of the Orthodox population, called the First Bosnian-Herzegovinian Theater in Tuzla, which did not contain the prefix "Serbian" and which boycotted visits to theater performances. This is best confirmed by the statement of Ademaga Mešić from Tešanj, who in a letter sent to his acquaintance, the Croatian writer Ivan A. Miličević, stated the following: for he is a moderate Vlach, and they are not well liked among Serbs. "

All the measures of the occupation, the Austro-Hungarian authorities failed to prevent the strengthening of Orthodox national aspirations, which over time became more pronounced. Such a flourishing of national feelings among the Orthodox population was not only disastrous for the occupying power, but also for Bosnia and Herzegovina, and especially for Bosniak Muslims.

Dr. sc. Amir AHMETOVIĆ
JU Srednja medicinska škola Tuzla
E-mail: amir.ahmetovic1966@gmail.com

Pregledni rad/Review article
UDK/UDC:94(497:497.6)"1920" (093)
32:324:329(497.6)"1920"

IZBORI U BOSNI I HERCEGOVINI ZA KONSTITUANTU KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA I PRETVARANJE DRUŠTVENIH RASCJEPA U POLITIČKE PODJELE

Apstrakt: *Na osnovu dostupne literature, društvena podjeljenost (rascjep) se određuje kao mjerilo koje odvaja članove zajednice na skupine. Kada je u pitanju Bosna i Hercegovina i njeno stanovništvo koje je govorilo istim jezikom i dijelilo istu teritoriju, konfesionalna (milet) podjela iz vremena turske uprave, kao temeljna socijalna činjenica na osnovu koje su oblikovani (i prihvaćeni) srpski i hrvatski nacionalni identitet bosanskohercegovačkog katoličkog i pravoslavnog stanovništva ostala je u Bosni i Hercegovini i nakon odlaska Austro-Ugarske uprave 1918. godine. Povijesni konfesionalni i etnički rascjepi koji su se razvijali u osmanskom i austrougarskom razdoblju postali su ključni i jedini osnov za političko i stranačko okupljanje a bitni su i za današnje bh. segmentirano društvo.*

U radu se pokušava ispitati upotrebljivost analitičkog okvira (teorije) Lipseta i Rokana (formulisanog 1960-ih) o društvenim rascjepima na slučaju izbora u Bosni i Hercegovini za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Slovenaca, Hrvata i Srba 1920. godine? Elemente za odgovor može ponuditi analiza odnosa između etnokonfesionalne pripadnosti građana, na jednoj, partijskog opredjeljenja, na drugoj i njihovog prihvatanja određenih političkih stavova i vrijednosti na trećoj strani. Ako postoji značajna međusobna veza moglo bi se zaključiti da bar posredno linije društvenih rascjepa uslovljavaju stranačko-političku podjelu. Politički sistem, naravno nije tek prosti refleks društvenih podjela. Prethodno se treba pokušati pronaći odgovor na polazna pitanja: koje su to ključne linije društvenih rascjepa? Kako se one međusobno preklapaju i presjecaju? Kako i pod kojim uslovima se odvija transformacija društvenih rascjepa u stranački sistem? Prethodno iskazani društveni rascjepi prolazili su kroz filter političkih poduzetnika i vraćali se kao politička ponuda u koju su uračunati i ugrađeni specifični interesi i motivi (etno) političkih poduzetnika. Po završetku Prvog svjetskog rata etničke, konfesionalne i kulturne podjele su bile (a i danas su) vrlo prisutne u Bosni i Hercegovini. Ključne linije podjela u etničkoj, konfesionalnoj i kulturnoj sferi, njihov razvoj i dominantno višepolarni (četvoropolarni) karakter preko promjena u formama i

širini interesnog i političkog organizovanja uticali su na političke opcije (podjele) i na dodatno usložnjavanje i pojačavanje bh političkih rascjepa. Koncept rascjepa je posredujući koncept između koncepta društvene stratifikacije i njenog uticaja na političko grupisanje i političke institucije i političkog koncepta koji akcenat stavlja na povratni uticaj političkih institucija i odluka na promjene društvene strukture.

Upravo zahvaljujući političkoj mobilizaciji na etnokonfesionalnim, kulturnim i klasnim podjelama, zatim „historiji kolektivnog sjećanja" i na naslijeđenim etnokonfesionalnim sukobima, veoma brzo su, u Bosni i Hercegovini kao sastavnom dijelu Kraljevine Slovenaca, Hrvata i Srba, formirani masovni politički pokreti-stranke (Jugoslavenska muslimanska organizacija, Komunistička partija Jugoslavije, Jugoslavenska demokratska stranka, Hrvatska težačka stranka, Hrvatska pučka stranka, Savez zemljoradnika, Narodna radikalna stranka...). Linije društvenih podjela se preklapaju sa etničkim podjelama (Jugoslavenska muslimanska organizacija, Hrvatska težačka stranka, Hrvatska pučka stranka, Savez zemljoradnika, Narodna radikalna stranka...) ali ih i presjecaju tako da više etničkih grupa može da koegzistira unutar istog stranačko-političkog okvira (Komunistička partija Jugoslavije). Značajan, čak presudan uticaj stranačke pripadnosti i identifikacije na usvajanje određenih stavova, govori o snažnom povratnom djelovanju stranaka pa čak i o nekoj vrsti stvorenog stranačkog identiteta.

U radu se govori o prvim izborima u Bosni i Hercegovini organiziranim u vrijeme Kraljevine Slovenaca, Hrvata i Srba i formiranju bh političkog spektra na osnovnim linijama društvenih rascjepa.

Ključne riječi: *Društveni rascjepi, linije podjela, Ustavotvorna skupština, Jugoslavenska muslimanska organizacija, (Jugoslavenska) Demokratska stranka, Komunistička partija Jugoslavije, Hrvatska pučka stranka, Hrvatska težačka stranka, Savez težaka, Radikalna stranka*.

ELECTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FOR THE CONSTITUTION ASSEMBLY OF THE KINGDOMS OF SERBS, CROATS AND SLOVENES AND THE TRANSFORMATION OF SOCIAL SPLITS INTO POLITICAL DIVISIONS

Abstract: *Based on the available literature, social division is defined as a measure that separates community members into groups. When it comes to Bosnia and Herzegovina and its population who spoke the same language and shared the same territory, the confessional (millet) division from the time of Turkish rule, as a fundamental social fact on the basis of which the Serbian and Croatian national identity of the Bosnian Catholic and the Orthodox population remained in Bosnia and Herzegovina even after the departure of the Austro-Hungarian administration*

in 1918. Historical confessional and ethnic divisions that developed in the Ottoman and Austro-Hungarian periods became the key and only basis for political and party gatherings and are important for today's Bosnia and Herzegovina segmented society.

The paper attempts to examine the applicability of the analytical framework (theory) of Lipset and Rokan (formulated in the 1960s) on social divisions in the case of the elections in Bosnia and Herzegovina for the Constituent Assembly of the Kingdom of Slovenes, Croats and Serbs in 1920? Elements for the answer can be offered by the analysis of the relationship between the ethno-confessional affiliation of citizens, on the one hand, party affiliation, on the other and their acceptance of certain political attitudes and values on the third side. If there is a significant interrelation, it could be concluded that at least indirectly the lines of social divisions condition the party-political division. The political system, of course, is not just a simple reflex of social divisions. One should first try to find the answer to the initial questions: what are the key lines of social divisions? How do they overlap and intersect? How and under what conditions does the transformation of social divisions into a party system take place? The previously stated social divisions passed through the filter of political entrepreneurs and returned as a political offer in which the specific interests and motives of (ethnic) political entrepreneurs were included and incorporated. After the end of the First World War, ethnic, confessional and cultural divisions were (and still are) very present in Bosnia and Herzegovina. The key lines of division in the ethnic, confessional and cultural spheres, their development and predominantly multipolar (four-polar) character through changes in the forms and breadth of interest and political organization have influenced political options (divisions) and further complicating and strengthening B&H political splits. The concept of cleavage is a mediating concept between the concept of social stratification and its impact on political grouping and political institutions and the political concept that emphasizes the reciprocal influence of political institutions and decisions on changes in social structure.

Thanks to political mobilization in ethno-confessional, cultural and class divisions, then the „history of collective memory" and inherited ethno-confessional conflicts, mass political party movements were formed very quickly in Bosnia and Herzegovina as an integral part of the Kingdom of Slovenes, Croats and Serbs (Yugoslav Muslim organization, Communist Party of Yugoslavia, Yugoslav Democratic Party, Croatian Farmers' Party, Croatian People's Party, Farmers' Union, People's Radical Party ...). The lines of social divisions overlap with ethnic divisions (Yugoslav Muslim Organization, Croatian Farmers' Party, Croatian People's Party, Farmers' Union, People's Radical Party ...) but also intersect them so that several ethnic groups can coexist within the same party-political framework (Communist Party of Yugoslavia). The significant, even crucial influence of party affiliation and identification on the adoption of certain attitudes speaks of the strong feedback of the parties and even of some kind of created party identity.

The paper discusses the first elections in Bosnia and Herzegovina organized during the Kingdom of SCS and the formation of Bosnia and Herzegovina's political spectrum on the basic lines of social divisions.

Key words: *Social divisions, dividing lines, Constituent Assembly, Yugoslav Muslim Organization, (Yugoslav) Democratic Party, Communist Party of Yugoslavia, Croatian People's Party, Croatian Farmers' Party, Alliance of Farmers, Radical Party*.

Uvod

Društveni (socijalni) rascjepi definišu se na različite načine. Dok jedni društvene rascjepe određuju kao društvenu podjeljenost u kojoj uključene društvene grupe stiču svoj kolektivni identitet, dijelom (ali ne i obavezno) i zbog toga što se uspostavlja organizacija (npr. u zemljama Zapadne Evrope: crkva, sindikat i sl) koja postaje izraz njihovog kolektivnog identiteta.

U nastojanju da doprinese preciznijem definisanju "potpunog" socijalnog rascjepa i boljem razumijevanju složene prirode odnosa između socijalnog statusa, stavova i vrijednosnog sistema i političkih opredjeljenja građana Digan Krauz uvodi podjelu elemenata rascjepa na tri tipa rascjepa koji se mogu smatrati djelimičnim jer se ne radi o potpunom preklapanju između podjela sve tri analizirane dimenzije, nego se radi o preklapanju samo dvije od tri dimenzije:[1] razlike (*difference*); podjele (*division*) i rascjepe (*cleavage*).

1. Kod razlika (difference) postoji samo jedan od 3 elementa potpune socijalne podjeljenosti: ili a) strukturalni (socio-demografski), ili b) institucionalni (organizacioni), ili c) stavovski (u vezi sa različitim uvjerenjima, ideologijama i vrijednosnim sistemima).
2. Podjela (division) nastaje kada istovremeno postoje dva elementa potpune socijalne podjeljenosti u interakciji. Kako postoje 3 elementa (3 razlike) moguće je imati i 3 para podjela:
   a) strukturalni i stavovski – *poziciona podjela* (*position division*), odnosi se na situaciju u kojoj postoji sociodemografska i stavovska (vrijednosna) osnova, ali ne i politička artikulacija podjele, pa se ova situacija naziva i "nepolitizovani rascjep" koji može prerasti u potpuni rascjep ako nađe odgovarajući izraz na političkoj sceni;
   b) strukturalni i organizacioni – *podjela po popisu* (*cenzus divide*) – primjer ovakve podjele bila bi situacija u kojoj bi pripadnici jedne etničke zajednice glasali za "svoje" nacionalne stranke, bez obzira na njihove individualne interese ili ideološku orjentaciju. U krajnjoj instanci to podrazumijeva da je izborni rezultat adekvatan društvenoj strukturi, odnosno rezultatima popisa (pa otuda i ime modela);

1 Kevin Deegan-Krause, New Dimensions of Political Cleavage, Klingemann Dalton (ur), *The Oxford Handbook of Political Behaviour*, Oxford University Press, Oxford 2007, 539.

c) stavovski i organizacioni – tematska podjela (*issue divide*) je najrasprostranjenija situacija socijalne podjeljenosti, u kojoj vrijednosne podjele i političko organizovanje oko njih nemaju jasno izloženu sociodemografsku osnovu...

3. Kada sva tri elementa djeluju u koordinaciji, dobija se *potpuni socijalni rascjep/podjeljenost*. Npr. kada pripadnici jedne socioekonomske ili etničke (demografske) grupe dijele iste stavove i poglede te kada su skloni podupirati istu stranku upravo zato što zastupa njihove stavove i vrijednosti, tada možemo govoriti o potpunom društvenom rascjepu koji ima šanse ostaviti trag na oblik i strukturu stranačkog sistema i političke arene.

Političke prilike od završetka Prvog svjetskog rata do ujedinjenja

Prvi svjetski rat je završen 11. novembra 1918. godine pobjedom Saveznika i kapitulacijom Njemačke. Nestala su četiri carstva: Austrougarsko, Otomansko i Rusko, te Njemački rajh. Mir je, nakon dugih pregovora o uslovima, potpisan 28. juna 1919. godine. Jedna od posljedica rata je i nastanak pojasa novih evropskih država.

Prvi svjetski rat otvorio je mnoga pitanja, između ostalih i mogućnost za rješenje problema južnoslavenskih naroda. Vlada Kraljevine Srbije na čelu sa Nikolom Pašićem nije sjedila skrštenih ruku, nego je probuđenu nacionalnu svijest južnoslavenskih naroda, koja je krajem 19-og stoljeća kreirala i ideju jugoslavenstva, pokušavala pretvoriti u političku stvarnost – zajedničku državu. Naime, već 7. decembra 1914. u Nišu, Vlada Kraljevine Srbije usvojila je *Deklaraciju o ujedinjenju jugoslavenskih naroda*, a zatim u proljeće 1915. godine, formirala *Jugoslavenski odbor* u Parizu. Dvije godine kasnije, *Jugoslavenski odbor* i srpska vlada potpisali su *Krfsku deklaraciju*, koja je precizirala težnje jugoslavenskih naroda ali je bila i neka vrsta kompromisa – *Odbor* je prihvatio vladavinu dinastije Karađorđevića u Jugoslaviji kao ustavnoj monarhiji, a srpska vlada izbore za ustavotvornu skupštinu i dvotrećinsku većinu za donošenje ustava (od čega se kasnije odstupilo).[2]

U Zagrebu je (u oktobru 1918) osnovano *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba* (*NV SHS*) *iz Austrougarske*,[3] koje je postalo treći faktor u stvaranju zajedničke države, pored *Jugoslavenskog odbora* i *srpske vlade*. U sastav *NV SHS* ušli su predstavnici Hrvatske, Međumurja, Dalmacije, Slovenije, Bosne i Hercegovine (tj. predstavnici *Bosanskog sabora* i *Jugoslavenskog kluba u Carskom vijeću*), kao i

2 Pregovori o uređenju buduće zajedničke države vođeni su u dva navrata - na Krfu 1917. godine, što je rezultovalo *Krfskom deklaracijom* i u Ženevi 1918. godine što je rezultiralo *Ženevskom deklaracijom*. Istovremeno se južnoslavenski političari u Austro-Ugarskoj organiziraju u *Jugoslavenski klub* i izričito traže da Južni Slaveni ostvare pravo na jedinstvenu državu.

3 *Narodno vijeće SHS* je 19. 10. 1918. odbacilo ponudu cara Karla o formiranju trijalističke države. *Hrvatski sabor* je deset dana kasnije raskinuo državnopravne odnose sa Kraljevinom Ugarskom i Carevinom Austrijom.

zastupnici pokrajinskih sabora Kranjske, Štajerske, Koruške, Gorice i Istre, ukupno 80 predstavnika, među kojima 18 iz Bosne i Hercegovine (10 Srba, 6 Hrvata i 2 Bošnjaka). U središnjem odboru *NV SHS*, među 36 članova bilo je i 9 članova iz Bosne i Hercegovine, a iz redova bosanskohercegovačkih muslimana dvojica (dr. Halil-beg Hrasnica i Hamid Svrzo). Ovako mali broj muslimanskih predstavnika u *NV SHS* objašnjava se sljedećim razlozima: prije svega, dotadašnjim nedovoljnim angažovanjem bh muslimana u rješavanju jugoslavenskog pitanja, zatim i činjenicom da bosanskohercegovački muslimani nisu imali svog predstavnika u *Jugoslavenskom odboru* i da nisu potpisali Memorandum bh. političara mađarskom predsjedniku Tisi od 20. 10. 1918. godine. Uz sve ovo treba imati u vidu i da je u redovima bh muslimana (Bošnjaka) postojala razjedinjenost (jedni su se zalagali za autonomiju u sastavu Mađarske, drugi za pripajanje Hrvatskoj i ostanak u sastavu Austro-Ugarske) zatim, problem je bila i nedovoljno razvijena nacionalna svijest, a i to što su se bošnjački političari jugoslavenske orijentacije kasno uključili u jugoslavenski pokret (dr. Mehmed Spaho, Hamid Svrzo i drugi).[4] Sve su to razlozi zbog čega je izostalo veće učešće bošnjačkih političara u rješavanju tadašnjih složenih političkih pitanja u danima agonije Austro-Ugarske.[5]

Pasivnost građanskih političara u jugoslavenskim zemljama Monarhije počela se smanjivati tokom 1917. i 1918. godine (na njihovo aktiviranje, između ostalog, djelovala je i *Oktobarska revolucija* u Rusiji). O njihovoj aktivnosti govore (pored mnogih drugih) i sljedeći događaji.

U Zagrebu su se, 8. 03. 1918. godine, sastali predstavnici političkih grupa i stranaka iz južnoslavenskih zemalja Monarhije radi osmišljavanja daljnje politike. Na tom sastanku donijeli su izjavu u kojoj se rješenja traže izvan Austro–Ugarske. Vojnički slom Centralnih sila uslovio je konkretne akcije tih političkih grupa, pa se u Zagrebu, sedam mjeseci kasnije (24. 09. 1918), ponovo sastaju političari iz južnoslavenskih zemalja Monarhije i objavljuju memorandum u kome su izjavili da ne priznaju carsku i kraljevsku vladu Austro-Ugarske i oduzimaju joj pravo da ih zastupa prilikom zaključenja mira.[6] Tu se rađa inicijativa za udruživanjem snaga, a inicijativa je rezultirala stvaranjem *Narodnog vijeća SHS* (6. 10. 1918). *NV SHS* postaje glavno (i jedino) političko predstavništvo svih južnih Slavena u Monarhiji a cilj mu je stvaranje južnoslavenske države izvan Monarhije. *NV SHS* imenovalo je: *Plenum* i *Središnji odbor*, čiji je predsjednik bio Antun Korošec (Slovenac) a potpredsjednici Svetozar Pribičević (Srbin) i Ante Pavelić (Hrvat).

4 Kada je bio u pitanju budući status Bosne i Hercegovine, tada su unutar bosanskohercegovačkih muslimana bile 3 opcije: mađarofilska, koju je zagovarao Šerif Arnautović, prosrpska sa Derviš-beg Miralemom na čelu, i jugoslavenska sa dr. Mehmedom Spahom.

5 Ibrahim Karabegović, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1995, 70. (dalje: I. Karabegović, u: *BiH od najstarijih vremena*).

6 Omer Ibrahimagić, *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Biblioteka Posebna izdanja, Sarajevo 1998, 27. (dalje: O. Ibrahimagić, *Državno-pravni ratvitak BiH*).

Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu formirano je početkom oktobra 1918. godine, a njegov Glavni odbor najvjerovatnije 20. oktobra iste godine. Već na sjednici Glavnog odbora od 24. 10. 1918. godine donesena je odluka o organizaciji okružnih, kotarskih i seoskih odbora. Glavni odbor *NV SHS* za Bosnu i Hercegovinu imao je 25 članova od kojih 14 Srba, 7 Hrvata i 4 Muslimana/Bošnjaka (dr. H. Hrasnica, dr. H. Svrzo, Smajo Ćemalović i Salih Bašić). U Predsjedništvu Glavnog odbora *NV SHS* za Bosnu i Hercegovinu nalazili su se: Gligorije Jeftanović, dr. Jozo Sunarić, dr. Halil-beg Hrasnica, dr. Savo Ljubibratić i dr. Hamid Svrzo. Tih dana formirana je i *Narodna vlada* za Bosnu i Hercegovinu na čelu sa Atanasijem Šolom,[7] a u njenom sastavu, bilo je: 6 Srba, 4 Hrvata i samo 1 Bošnjak – dr. Mehmed Spaho.[8]

Država Slovenaca, Hrvata i Srba susrela se, krajem *Prvog svjetskog rata* s više različitih problema: političkih, privrednih (Bosna i Hercegovina, ali i drugi dijelovi *Države SHS* su privredno bili iscrpljeni a njihovo stanovništvo osiromašeno...) i sigurnosnih (prijetili su unutrašnji neredi zbog otimanja zemlje muslimanima u Bosni i Hercegovini i zbog *Zelenog kadra*[9] u Hrvatskoj…). Krajem 1918. godine u *Državi SHS*, uređenoj na principima federacije, istina nepriznatoj od međunarodnih faktora, Bosna i Hercegovina je, u nepromijenjenom teritorijalnom okviru, jedna od njenih ravnopravnih članica sa vlastitim organima vlasti. U toku dvomjesečnog postojanja *Narodnog vijeća* i *Narodne vlade* za Bosnu i Hercegovinu njihova uloga kao samostalnih tijela dolazi do punog izražaja. U mnogim pitanjima oni su istupali samostalno, a preko svojih predstavnika (*Narodno vijeće* za Bosnu i Hercegovinu) ostvarivalo je kontakte sa *Središnjim odborom Narodnog vijeća SHS* u Zagrebu.

Solunski front je probijen 14. 09. 1918. i srpska vojska dolazi, početkom novembra, pod vođstvom Dušana Simovića do Drine i Save. Pritisci, po dolasku srpske vojske, su se ogledali i u jačanju socijalne napetosti i nesigurnosti (hapse se hrvatski političari, u Bosni i Hercegovini se sukobljavaju zemljoposjednici i kmetovi,[10] srpski nacionalisti vrše razna nasilja nad bosanskohercegovačkim muslimanima) a Simović prijeti i preuzimanjem Bosne i Hercegovine i Hrvatske ako ne dođe do ujedinjenja. Istovremeno politički lideri ubrzano rade na pronalaženju kompromisa: sjednica *Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS*

7 I. Karabegović, u: *BiH od najstarijih vremena*, 71.

8 Sakib Đulabić, *Od Spahe do Alije: korjeni i budućnost savremenih Muslimana*, Ljiljan, Sarajevo 1994, 52. (dalje: S. Đulabić, *Od Spahe do Alije*).

9 „*Zeleni kadar* predstavlja organizaciju bjegunaca i vojnika, koji su prekoračili dozvoljeni dopust, a koji se skitaju po šumama i žive od razbojništva i pljačke.“ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I. i II, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1961, 23. (dalje: F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I).

10 U Bosni i Hercegovini: mnogi kmetovi koji su se borili za vlasništvo nad zemljom, nisu mogli da čekaju odgovarajuće zakonske propise, već su odmah počeli da uskraćuju feudalcima učešće u prihodu, što je izazvalo talas nasilja (zemlja je otimana nasilno i zemljoposjednicima ali i muslimanskim zemljoradnicima...); napadi na muslimane u istočnoj Bosni, u Hercegovini i na Sandžaku su bili poprimili takve razmjere da su morale reagirati sile pobjednice u *I. svjetskom ratu* i *Mirovnim ugovorom sa Austrijom*, članom 10. obavezati srbijanske vlasti da zaustave pokolje...

održana je 23-24. 11. 1918. (ne prisustvuju Korošec i Trumbić, a predsjedavao je Pribičević, s još puno gostiju iz Srbije, sličan scenario se istovremeno odvijao i u Novom Sadu i u Podgorici).[11] Trebalo je tačno dogovoriti kako provesti ujedinjenje sa Srbijom. Za razliku od Novog Sada i Podgorice u Zagrebu su se pojavile dvije struje – centralistička i (kon)federalistička:

- centralistička – zalaže se za bezuslovno ujedinjenje u što čvršće povezanu (unitarnu) državu (zastupala ga grupa oko Svetozara Pribičevića);
- (kon)federalistička – zalaže se da sve zemlje koje ulaze u zajedničku državu sačuvaju visok stepen samostalnosti (Stjepan Radić i HPSS).

Na sjednici *Središnjeg odbora Narodnog vijeća* 23-24. 11. 1918. godine diskutovalo se o te dvije opcije. Odlučeno je da se poduzmu aktivnosti za provođenje ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom. Međutim, prije nego je delegacija *Narodnog vijeća SHS* stupila u pregovore o ujedinjenju, zbila su se dva, pokazaće se, presudna događaja:

1. Narodna skupština u Novom Sadu 25. 11. 1918. donosi odluku po kojoj se Vojvodina (tada Srem, Bačka i Banat) ujedinjuje sa Srbijom (ovdje treba naglasiti da je Vojvodina inače bila u sastavu Države SHS, nešto slično se pokušalo i sa Bosnom i Hercegovinom);
2. Dan kasnije, *Velika narodna skupština* u Podgorici (26. 11. 1918) donosi odluku o ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom, vlast je oduzeta dinastiji Petrović.

Nakon ova dva događaja u Beograd je 28. 11. 1918. došla delegacija *NV SHS*, predvodio ju je Ante Pavelić (stariji). U tadašnjim vanjskim i unutrašnjim okolnostima *Delegacija* nije bila ravnopravan sagovornik s predstavnicima Srbije. Delegacija nije raspolagala vojnom silom pa je bila prisiljena da moli *Generalštab Srpske vojske* da uputi srpsku vojsku u Hrvatsku i Sloveniju kako bi se zapadni krajevi zaštitili od agresivnih namjera Italije. Delegacija je morala pristati na onakvo ujedinjenje kakvo je odgovaralo velikosrpskoj politici. Princu Aleksandru su zahtijevi iz *Naputka* bili neprihvatljivi pa je Delegacija na brzinu napisala novu izjavu[12] („Adresu o ujedinjenju“) bez zahtjeva i obaveza zemalja, koju je 1. 12. 1918. pročitao Ante Pavelić (stariji). Princ Alaksandar je zatim, umjesto bolesnog kralja Petra I, uzvratio svojom „Adresom“[13] – (*Proglasom o ujedinjenju* Kraljevine Srbije sa *Državom Slovenaca, Hrvata i Srba* u jedinstveno *Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca*). „Tom prilikom ni u jednoj ‘adresi’ nisu bile sadržane ‘upute’ date delegaciji *Narodnog vijeća SHS*, a posebno da ‘konačnu organizaciju nove države

11 U Podgorici, na *Velikoj narodnoj skupštini srpskog naroda Crne Gore*, donijeta je odluka o ujedinjenju sa Kraljevinom Srbijom pod vođstvom dinastije Karađorđević.

12 Raniji dogovori o načinu ujedinjenja i unutrašnjem uređenju države, koji su sadržani u *Krfskoj deklaraciji* iz jula 1917. i *Ženevskoj deklaraciji* iz novembra 1918. potpuno su zanemareni. Ideja jugoslavenstva je, dakle, bila paravan iza koje se krila velikosrpska politika.

13 Taj akt, poznatiji pod imenom *Prvodecembarska proklamacija*, nije međudržavni dokument nego odluka regenta.

može odrediti samo sveopća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinjenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca s većinom od dvije trećine glasova'. Time je već na početku nastala klica budućeg nezadovoljstva nesrpskih naroda sa Jugoslavijom i uzrokom njenog prvog raspada 1941. godine, jer nije ostvarena ravnopravnost za sve južnoslavenske narode".[14]

Odmah po konstituiranju, 18. 12. 1918. formirana je prva zajednička vlada (predsjednik vlade Stojan Protić, potpredsjednik Antun Korošec, ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribičević, ministar vanjskih poslova Ante Trumbić, ostali – 13 Srba, 4 Hrvata, 1 Slovenac i 1 Bošnjak). Naredbe, rješenja i pravni dekreti donose se direktno u Beogradu.[15]

Prvi privremeni parlament Kraljevine SHS (*Privremeno narodno predstavništvo*), nije nastao na izborima, što je u ratnim prilikama i uobičajeno. U njega je, dogovorom predstavnika Srba, Hrvata i Slovenaca, pa ukazom zajedničke vlade Stojana Protića, ušlo tri stotine poslanika - zastupnika ranijih lokalnih parlamenata. Taj se parlament sastao već 1. 03. 1919. godine, a šest mjeseci kasnije - 3. 09. 1919. godine usvojen je *Izborni zakon* za Ustavotvornu skupštinu kojim je predviđeno da u Ustavotvornoj skupštini budu poslanici izabrani tajnim, neposrednim i općim pravom glasa. *Privremeno narodno predstavništvo* je zakazalo izbore za 28. 11. 1920. godine i sazvalo Ustavotvornu skupštinu za 12. decembar iste godine.[16]

Formiranje političkih stranaka u Bosni i Hercegovini, socijalni rascjepi i izbori za *Konstituantu*

Izbori su Odlukom *Privremenog narodnog predstavništva* zakazani za 28. 11. 1920. godine. Birali su se narodni poslanici za Ustavotvornu skupštinu (*Konstituantu*) Kraljevine SHS. Ovi izbori su predstavljali prvo odmjeravanje snaga između političkih stranaka u novonastaloj državi. Već tada se pokazalo da nova država nije država ravnopravnih naroda već je favorizirala Srbe i negirala obilježja drugih naroda (posebno u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Makedoniji...). U izbornom procesu su učestvovale stranke sa cijelog prostora nove države.

14 O. Ibrahimagić, *Državno-pravni ratvitak BiH*, 29

15 Proglašenjem ujedinjenja jugoslavenskih zemalja 1. 12. 1918. godine i stvaranjem Kraljevstva SHS, posebno osnivanjem prve jugoslavenske vlade (20. 12. 1918), bitno su smanjene kompetencije najviših privremenih organa vlasti u Bosni i Hercegovini. *Narodnu vladu* za Bosnu i Hercegovinu, koja je svoj rad zaključila 31. 1. 1919. godine zamjenila je *Zemaljska vlada* za Bosnu i Hercegovinu koja je bila odgovorna centralnoj vladi u Beogradu (na čelu sa Atanasijem Šolom) i imala je sužen djelokrug svojih ovlašćenja – umjesto deset, imala je samo 4 povjereništva: za prosvjetu i vjerske poslove, za unutrašnje poslove, za pravosuđe i za poljoprivredu. O. Ibrahimagić, *Državno-pravni ratvitak BiH*, 29.

16 Suad Arnautović, *Političko predstavljanje i izborni sistemi u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću*, Promocult, Sarajevo 2009, 415. (dalje: S. Arnautović, *Političko predstavljanje i izborni sistemi u BiH*).

Nakon proglašenja *Kraljevstva SHS* 1. 12. 1918. godine, počinje formiranje novih političkih stranaka. „Građanske političke snage već od januara 1919. godine počinju da stvaraju svoje političke organizacije. Oni time daju obilježje novom vremenu i novim političkim prilikama. Ubrzan rad na organizovanju političkih stranaka bio je u vezi sa skorim sazivom *Privremenog narodnog predstavništva* (Državnog vijeća), u koje su pojedine političke stranke trebalo da delegiraju svoje poslanike i njihove zamjenike. U Bosni i Hercegovini političke stranke stvarale su se, uglavnom, prema kriterijumu nacionalno-vjerske pripadnosti i to je u mnogome određivalo njihovu političku fizionomiju i njihov politički program i davalo obilježje stranačko-političkim odnosima".[17]

Osoba, koja je pokrenula ujedinjavanje stranaka i grupa iz Srbije, Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine i osnivanje nove stranke, bio je Srbin, Svetozar Pribićević. Rezultat tih njegovih napora i napora njegovih suradnika je osnivanje *Demokratske stranke*. Službeno ime stranke bilo je *Jugoslavenska demokratska stranka*, dok je u javnosti gotovo uvijek nazivana samo *Demokratska stranka*, pa se pod tim imenom spominje i u publicistici i historiografiji.[18]

Već sredinom februara 1919. održan je veliki skup u Sarajevu, na kojem sudjeluju predstavnici hrvatsko-srpske koalicije te još desetak stranaka i grupa sa područja Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne, Slovenije i Vojvodine. Tadašnja vladajuća ideologija nacionalnog i državnog unitarizma nije priznavala postojanje posebnih nacija već samo tri „plemena": Srba, Hrvata i Slovenaca, kao jednog „jedinstvenog jugoslavenskog naroda", a u slučaju Bošnjaka i činjenicu da oni kao muslimani predstavljaju zasebnu kulturno-vjersku grupu. Na toj unitarističkoj nacionalnoj ideologiji, koja je bila osnova za koncept centralističkog državnog uređenja, osnovana je upravo u Sarajevu, 15. 02. 1919. - *Demokratska stranka*.[19] Od političkih grupa iz Bosne i Hercegovine njoj su pristupile srpske grupe oko listova *Narod* i *Radena*, te bošnjačka grupa oko lista *Jednakost*.[20] Konferencija ujedinjenja održana je u Sarajevu, 28. 05. 1919. godine, a rezultirala je formiranjem zajedničkog kluba u *Privremenom narodnom predstavništvu* sa zadatkom da koordinira aktivnosti među članovima u izvršavanju priprema za izradu programa stranke.[21]

17 Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925: privredni i politički razvoj*, Institut za historiju, Sarajevo 1991, 43-44. (dalje: N. Šehić, *BiH 1918-1925*).

18 Stranka je osnovana na „Kongresu ujedinjenja" u Sarajevu, u maju 1919. godine, sa programom integralnog jugoslavenstva i nepomirljive borbe protiv „separatizma" (prvenstveno hrvatskog).

19 Program (J)DS naglašava da *Demokratska stranka* „smatra narod Srba, Hrvata i Slovenaca kao nacionalnu cjelinu, jednu po krvi i jeziku i po svojim osjećajima. (…) Stoga *Demokratska stranka* isključuje sve historijske, plemenske, vjerske i pokrajinske razlike i obzire kao razlog i podlogu za političko i administrativno uređivanje i posebno stranačko odvajanje. *Demokratska stranka* će (…) suzbijati svako djelovanje separatizma". F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, 278.

20 Mustafa Imamovic, *Historija Bošnjak*a, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod", Sarajevo 1997, 492. (dalje: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*).

21 Istog dana kada je otpočelo sa radom *Privremeno narodno predstavništvo* (01. 03. 1919) oformljen je i demokratski klub u koji su ušla 82 poslanika iz Hrvatske, Slavonije, Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Istre. Klub je preuzeo inicijativu u nastavku formiranja stranke. Pošto su propali pokušaji o fuziji s *Radikalnom strankom*, koja nije bila spremna da se odrekne imena i tradicije, preovladala je orjentacija povezivanja sa srbijanskom opozicijom. Već sljedećeg mjeseca su se toj inicijativi

U isto vrijeme organizuju se i Bošnjaci (bosanskohercegovački muslimani): „Ubijanje, progoni, pljačka imovine, koji su uslijedili odmah nakon južnoslavenskog ujedinjenja, a što je pripisivano grupama, ekstremistima itd, te neravnopravan tretman uz ekonomsku eksploataciju natjerala je Muslimane na okupljanje. U državi parlamentarnog višepartijskog sistema osnovali su političku organizaciju. Pošto su autohtoni Slaveni, a država se osniva na slavenskom jugu, a organizacija treba da zastupa interese muslimanskog naroda, pa su je nazvali *Jugoslavenska muslimanska organizacija*".[22] Nakon dužih priprema, *Jugoslavenska muslimanska organizacija* (JMO), formirana je 17. 02. 1919. godine u Sarajevu.[23] Prvi predsjednik JMO bio je tuzlanski muftija, hadži hafiz Ibrahim ef. Maglajlić. JMO, u vrijeme osnivanja, imala je svoj političko-informativni list *Vrijeme* a uređivao ga je Sakib Korkut sa drugovima. Poslije formiranja JMO u Sarajevu, list *Organizacije* nastavlja izlaziti ali pod novim imenom - *Pravda*. Time je JMO već samim nazivom svog glasila istakla da Bošnjaci kao muslimani traže pravdu, odnosno ličnu i imovinsku sigurnost, ostvarivanje i zaštitu svojih prava.[24] U listu *Pravda* svakodnevno su se muslimani pozivali na okupljanje u političku stranku (JMO) i da radi većeg uspjeha u zaštiti građanskih prava ostvare što veću jedinstvenost, bez obzira na različite lične interese. Za takvu političku agitaciju rukovodstva JMO, odlično su služili kao neoborivi dokaz razne nepravilnosti i propusti prema muslimanima na svim sektorima javnog života i društvene djelatnosti.[25] „Sama zamisao o političkoj organizaciji u kojoj bi se okupili svi bh muslimani, neovisno o staležu, društvenom položaju i nacionalnom usmjerenju, organski se nadovezivala na konfesionalno utemeljeni političko-stranački sustav u Bosni i Hercegovini iz austro-ugarskog razdoblja, a koji se, bez obzira na nove stranačke oblike i promijenjene političko-nacionalne i državno-pravne okolnosti, u svojoj biti održao i u političkom i parlamentarnom životu Kraljevine SHS/Jugoslavije.[26] Konfesionalna razdioba istojezičnog stanovništva, kao temeljna socijalna činjenica na podlozi koje su oblikovane i prihvaćene nacionalne ideologije, ostala je u Bosni i Hercegovini i nakon 1918. ključni i gotovo jedini temelj političko-stranačkog okupljanja".[27]

---

pridružile i tri stranke iz Srbije: *Samostalna radikalna stranka* (predsjednik Ljubo Davidović), *Napredna stranka* (Vojo Marinković) i *Liberalna stranka* (Vojo Veljković). Fuzija je sprovedena 11. 04. 1919. godine, potpisivanjem programske deklaracije od strane predstavnika demokratskog kluba i klubova opozicionih srbijanskih stranaka.

22 S. Đulabić, *Od Spahe do Alije*, 53.

23 Salim Ćerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, IP Svjetlost, Sarajevo 1968, 187. (dalje: S. Cerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*).

24 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 493

25 S. Cerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, 189

26 O političko-stranačkom životu u Bosni i Hercegovini u austro-ugarskom razdoblju: Luka Đaković, *Političke organizacije bh katolika Hrvata*, (*I. dio: Do otvaranja Sabora 1910*), Zagreb 1985; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo 2007, 159-227

27 Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929-1941. (U ratu i revoluciji 1941-1945)*, Bošnjačka nacionalna zajednica-Institut društvenih znanosti Ivo Pilar-Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Zagreb 2012, 17.

Program JMO polazio je od zaštite već ugrožene lične i imovinske sigurnosti bošnjačkog stanovništva. Osnovi programa su ravnopravan položaj ljudi i vjera u svim društvenim zbivanjima, vladavina *Narodnog predstavništva* sa proporcionalnim pravom glasa, sa suverenom iz porodice Karađorđevića i autonomnim pravima Bosne i Hercegovine, u granicama njene srednjovjekovne države, potvrđenih i od oba bivša okupatora. Program je imao jugoslavenski osnov. Zahtijevala se država građanskih prava i sloboda na ravnopravnoj osnovi svih jugoslavenskih naroda, odnosno plemena, kako su nazivani tada drugi narodi osim srpskog, hrvatskog i slovenačkog, država sa jedinstvenim osnovnim zakonodavstvom u čijoj administrativnoj podjeli Bosne i Hercegovine treba da sačuva svoju cjelovitost.[28]

Jugoslavenska muslimanska organizacija (najznačajnija bh politička stranka u tom periodu) nastala je, dakle, ujedinjenjem muslimanskih/bošnjačkih lokalnih političkih organizacija u februaru 1919. godine.[29] Najprije se pred JMO postavio zadatak da se odbrani od optužbi da je organizacija stvorena na konfesionalnoj osnovi, i da se kao takva, ne može tolerisati u javnom životu. „Organizovanje na konfesionalnoj osnovi, rukovodstvo JMO je obrazložilo činjenicom da muslimani nisu svjesni *plemenskog* imena, a naglasilo je da se u političkom radu ne rukovode vjerskim motivima. To dokazuju time što su u svojoj organizaciji dali mjesta objema nacionalnim strujama (Srbima i Hrvatima) i *što simpatično pozdravljaju bliženje pomoću jugoslavenstva*“.[30] Drugi zadatak JMO bio je da se zaustave fizički progoni, bezakonja i razni drugi pritisci prema Muslimanima, koji su, istina u blažem obimu, nastavljeni i 1920. U tome je naročito bila aktivna *Organizacija jugoslavenskih nacionalista* – ORJUNA.[31]

Ubrzo nakon formiranja JMO-a obnovljena je stara *Hrvatska narodna zajednica* (HNZ), koja se kasnije podijelila na *Hrvatsku težačku stranku* i *Hrvatsku pučku stranku*[32] a dr. Milan Srškić je osnovao bosanski ogranak *Radikalne stranke*. Početkom 1920. godine dio građanstva i bogati seljaci osnovali su *Savez težaka*, kasnije preimenovan u *Savez zemljoradnika*. Pored ovih izvornih bosanskih stranaka, na području Bosne i Hercegovine djelovale su i neke druge političke stranke i organizacije (npr. *KPJ* i *Hrvatska pučka seljačka stranka*...).

28 S. Đulabić, *Od Spahe do Alije*, 53-54.

29 Interesantno je napomenuti da je dr. Mehmed Spaho ušao u JMO 16.03.1919. godine, mjesec dana poslije njenog osnivanja (kada se 01.03.1919. godine formiralo *Privremeno narodno vijeće Kraljevine SHS*, dr. Spaho i Hrasnica su ušli u njega u želji da brane političke interese bh muslimana). Iako je od početka pripadao političkoj grupi sarajevskih muslimana koji će na kraju i formirati JMO, na osnivačkoj skupštini nije izabran u glavna stranačka tijela. U JMO-u je stajao u sredini između autonomističke frakcije, frakcije bliske hrvatskim nacionalnim koncepcijama, te grupe koja je zagovarala saradnju sa vladom u Beogradu i srpskim strankama.

30 S. Cerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, 189.

31 *Isto*, 189.

32 Uobičajeni naziv za članove i pristaše HPS-a bio je *pučkaši*. Stranka je svoje ishodište imala u *Hrvatskome katoličkom pokretu*, u sklopu kojega je od 1912. djelovao Hrvatski katolički seniorat, organizacija katoličkih intelektualaca. Na sastanku Seniorata, održanom u Zagrebu 6. i 7. maja 1919, zaključeno je da se provede u život već donesena odluka o pokretanju i organiziranju vlastite političke stranke – *Hrvatske pučke stranke*.

„U organiziranju seljaštva, koje je bilo najbrojnije iz redova Srba, vidnu ulogu imali su sveštenici, učitelji i dobrovoljci. Oni su imali važnu ulogu i u stvaranju *Težačke organizacije Bosne i Hercegovine* koja je obrazovana na *Skupštini težačkih predstavnika*, održanoj u Sarajevu 24. i 25. avgusta 1919. godine. (...) Težačka organizacija shvatala je svoju ulogu u tome da podstakne vladajuće faktore i tada najuticajnije stranke, u prvom redu *Radikalnu stranku* i *Jugoslovensku demokratsku stranku*, da se ozbiljnije angažuju u rješavanju agrarnog pitanja. Kako smo već istakli, ona je djelovala kao vanstranačka, ograničavajući se isključivo na problem agrara i ostvarenje svog programa iz te sfere, koji je sadržan u zahtjevu da se sva kmetska selišta i beglučki posjedi dodjele težacima bez ikakve odštete i uslova. Ovaj program, posebno što se tiče beglučkog posjeda, nisu ni najviše vlasti u zemlji, a ni pomenute političke stranke, u potpunosti prihvatile, pa se *Težačka organizacija* zbog toga odlučuje da, proglašavajući se u junu 1920. kao politička stranka pod nazivom *Savez težaka Bosne i Hercegovine*, preuzme na sebe dalju borbu za radikalnim rješenjem agrarnog pitanja. U toj svojoj aktivnosti *Savez težaka* će se čvršće orjentisati na *Savez zemljoradnika* u Srbiji, a od 5. 12. 1920. godine i ujediniti s pomenutom strankom u jedinstvenu organizaciju, pod nazivom *Savez zemljoradnika*“.[33]

Prvi izbori u Kraljevini SHS, Vidovdanski ustav i društvene podjele

Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su, kako je bilo i predviđeno, 28. 11. 1920. godine. Na izborima je od 11.646.985 stanovnika Kraljevine SHS pravo glasa imalo samo njih 2.480.623. To pravo iskoristilo je 64,79% upisanih u birački spisak. Na izborima su učestvovale 22 stranke i jedna nestranačka organizacija. Birano je 419 poslanika u 56 izbornih jedinica. Izabrano je 415 od 419 poslanika (ostali su bili u izbornim jedinicama pod italijanskom okupacijom), koja nije dozvolila održavanje izbora za državu sa kojom je imala teritorijalni spor. Na izborima su sudjelovale skoro sve postojeće stranke, a najznačajnije rezultate su ostvarile: *Demokratska stranka*, *Narodna radikalna stranka* (NRS), *Hrvatska pučka seljačka stranka*, *Komunistička partija Jugoslavije*[34] i *JMO* koje su dobile 315 od 415 mandata za Ustavotvornu skupštinu.

33 N. Šehić, *BiH 1918-1925,* 52

34 U Kraljevstvu SHS su tada uspješno djelovale građanske i radničke stranke. Za razliku od građanskih stranaka u *Kraljevstvu SHS*, KPJ je bila revolucionarna i podržavala je štrajkove, demonstracije, pa čak i terorističke aktivnosti. Prekretnica je bio štrajk rudara u Husinu kod Tuzle, u kome su ubijeni jedan policajac i četiri rudara. Zato je vlada, na prijedlog ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića, 30. 12. 1920. donijela *Obznanu*, zakonsku uredbu kojom je privremeno zabranjena KPJ (jedina legalna komunistička aktivnost je bilo angažovanje u Ustavotvornoj skupštini). Komunisti u želji da se osvete Draškoviću za *Obznanu*, izvršili su na njega atentat 21. 07. 1921. Kao odgovor na ubistvo ministra Vlada je donijela *Zakon o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi*, kojim je zabranjena *Komunistička partija* i svaka aktivnost njenih članova.

R. br.	Naziv stranke ili koalicije	Glasova	%	Mandata
1.	Demokratska stranka - Ljubomir Davidović	319.448	19,9	92
2.	Narodna radikalna stranka - Nikola Pašić	284.575	17,7	91
3.	Komunistička partija Jugoslavije	198.736	12,4	58
4.	Hrvatska pučka seljačka stranka - Stjepan Radić	230.590	14,3	50
5.	Savez zemljoradnika i Samostalna kmetijska stranka-J. J.[35]	151.603	9,4	39
6.	Jugoslavenska muslimanska organizacija - Mehmed Spaho	110.895	6,9	24
7.	Slovenska ljudska stranka - Anton Korošec	58.971	3,7	14
8.	Hrvatska pučka stranka i Bunjevačko-šokačka stranka	52.333	3,3	13
9.	Jugoslovenska socijaldemokratska stranka	46.792	2,9	10
10.	Narodna turska organizacija «Džemijet»	30.039	1,9	8
11.	Hrvatska težačka stranka	38.400	2,4	7
12.	Hrvatska zajednica	25.867	1,6	4
13.	Jugosl. republikanska stranka – Ljubomir Stojanović	18.136	1,1	3
14.	Hrvatska stranka prava	10.880	0,7	2
15.	Narodno-socijalistička stranka	6.186	0,4	2
16.	Nezavisna lista - Ante Trumbić	6.581	0,4	1
17.	Liberalna stranka	5.061	0.3	1
18.	Ostali (bez mandata) [36]	12.118	0.7	0
UKUPNO		**1.607.265**	**100,00**	**419**

Tabela 1. *Rezultati političkih stranaka na izborima za Ustavotvornu skupštinu.*[37]

Rezultati izbora za NRS i Pašića su bili jako povoljni, jer *Demokratska stranka* nije imala drugih mogućnosti, osim da se udruži sa NRS, ukoliko je željela da svoj koncept centralističke države pokuša sprovesti u djelo. Sa druge strane, iskusni i uvijek oprezni Pašić je držao otvorenom i opciju mogućeg dogovora sa hrvatskom opozicijom. (J)DS, osvojila je pojedinačno najviše glasova i mandata: 319.448 glasova (19,9%) tj. 92 (ili 22,2%) mandata (od 415).[38] Bila je jedina stranka koja je istakla svoje liste u svih 55 izbornih jedinica (komunisti u 54, radikali u 47) i bila je jedina stranka koja je osvojila mandate u svih osam pokrajina tadašnje države.

Rezultati izbora su pokazali da je *Demokratska stranka* osvojila najviše mandata, ali tek jedan više od NRS. Za stranku koja je bila dominantna u *Privremenom predstavništvu* to je ipak bio neuspjeh. Naime, (J)DS je loše prošla i u svim bivšim austro-ugarskim krajevima. To je kod njihovih lidera poljuljalo vjerovanje da njihova centralistička politika predstavlja ono što žele građani

35 *Savez zemljoradnika* je osvojio 30 mandata, a *Samostalna kmetijska stranka – Jovan Jo*vanović 9 mandata.

36 *Srpska narodna organizacija* (6.215 glasova); *Radnička stranka* (2.484 glasa); *Prekomurska gospodarska organizacija* (1.960); Češka stranka (704); *Nezavisna muslimanska stranka* (449); *Muslimanska narodna stranka* – S. Bašagić (306)...

37 S. Arnautović, *Političko predstavljanje i izborni sistemi u BiH*, 422

38 U sjevernoj Srbiji (bez Vojvodine) i južnoj Srbiji (područje koje je Srbija osvojila u Balkanskim ratovima 1912–1913, sa Makedonijom) osvojili su ukupno 56 mandata (radikali 46, komunisti 32). Nakon Srbije, najviše mandata osvaja u Hrvatskoj i Slavoniji: 19 od ukupno 93.

novonastale države. Ni NRS nije bolje prošla u tim krajevima, ali je to njima predstavljao mnogo manji problem jer su otvoreno istupali kao srpska partija. Vrlo značajan uspjeh su postigle dvije antirežimske partije: HPSS i KPJ.[39] Drugi dobitnici ovih izbora su bili *komunisti*, koji su bili treća stranka po jačini u skupštini i koji su prošli izuzetno dobro u Makedoniji. Ostatak mjesta u *Konstituanti* (Skupštini) su zauzele manje stranke koje su, u najboljem slučaju, bile skeptične prema centralističkoj platformi *Demokratske stranke*.

R. br.	Politička stranka	Broj mandata	Broj glasova (i % mandata u odnosu na ukupan broj mandata iz Bosne i Hercegovine)
1.	Jugoslovenska muslimanska organizacija	24	110.895 (38,1%)
2.	Savez težaka (zemljoradnika)	12	54.506 (19,0%)
3.	Narodna radikalna stranka (Pašić)	11	59.443 (17,5%)
4.	Hrvatska težačka stranka	7	38.390 (11,1%)
5.	Komunistička partija Jugoslavije	4	18.074 (6,3%)
6.	Hrvatska pučka stranka	3	20.774 (4,8%)
7.	(Jugoslavenska) Demokratska stranka	2	17.980 (3,2%)
8.	Ostale stranke (4 stranke) [40]	0	10.876 (0,0%)
U k u p n o		**63**	**330.938 (100,0%)**

Tabela 2. *Rezultati izbora po pojedinačnim izbornim listama političkih stranaka u Bosni i Hercegovini*.[41]

Kada su u pitanju izbori na teritoriji Bosne i Hercegovini - JMO je ostvarila najbolji uspjeh dobivši 110.895 glasova ili 24 od ukupno 63 mandata sa prostora Bosne i Hercegovine u *Konstituanti*. Da JMO nije okupila skoro sve bosanskohercegovačke muslimane/Bošnjake u svoje redove, oni bi svoje glasove dali drugim strankama i ne bi bili važan politički faktor i tako bi bili od Srba i Hrvata lakše asimilirani. Ovaj politički uspjeh novoformirane JMO je bio iznenađujući za sve tadašnje političke subjekte, naročito su bili iznenađeni politički krugovi u Beogradu, kojima nikako nije odgovarala činjenica da su bh. muslimani kompaktni, da se organiziraju i da imaju političku dominaciju na prostoru Bosne i Hercegovine.

„Bosanskohercegovačko srpsko pučanstvo je glasovalo za srpske stranke koje su se u državno-političkom pogledu očitovale za jasno velikosrpstvo a međusobno su se razlikovale samo u stupnju radikalnosti s kojom su izlazili

39 „Vođstvo *HPSS - Hrvatske pučke seljačke stranke* je bilo pušteno iz zatvora tek kada je izborna kampanja već počela, ali prema nekim historičarima ovo im je više pomoglo nego aktivna kampanja (u Bosni i Hercegovini je Zemaljska vlada početkom 1919. godine zabranila "...rasprostranjenje zagrebačkih brošura sa proglasom za republiku od 31. 12. 1918, štampanu kao prilog *Domu*, listu HPSS, br. 52 od 30. januara 1919, kao štetne za državne interese u području Bosne i Hercegovine'')". Šire u: Arhiv Bosne i Hercegovine, fond: Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, 1919, br. 1126.

40 Ostale stranke: *Socijaldemokratska stranka* – srpska skupina oko lista *Zvono* (2.784 glasa), *Srpska narodna organizacija – Čokorilo* (6.215 glasova), *Muslimanska težačka stranka* (1.122 glasa), *Nezavisna muslimanska lista – Muslimanska narodna stranka* i *Nezavisna muslimanska stranka* (755 glasova)

41 Sastavljeno prema: N. Šehić, *BiH 1918-1925,* 175-180.

u javnost kad se radilo o zemljišnoj reformi ili o izgonu neslavenskih 'stranaca' koji su u austro-ugarsko vrijeme u Bosni i Hercegovini našli novu domovinu, ili o pritisku na muslimane da se priznaju pripadnicima srpske nacionalnosti. Bosanskohercegovačko hrvatsko izborno tijelo je, slično kao u austro-ugarsko vrijeme, glasovalo više za 'kršćansko-liberalnu' HTS nego za 'doktrinarnu' HPS. Bosanskohercegovački muslimanski birači su se već na prvim parlamentarnim izborima u očiglednoj većini odlučili za 'svoje stranke', naime za JMO, koja je artikulirala muslimanske ekonomske i vjerske interese. Uspjeh komunista kao i socijaldemokrata u Bosni i Hercegovini ležao je ispod jugoslavenskog prosjeka i odgovarao njihovu uticaju na radništvo u Bosni i Hercegovini... Većina bosanskohercegovačkog radništva, čiji se ukupan broj u „Prvoj Jugoslaviji" kretao između 60.000 i 80.000, odlučila za domaće nacionalne stranke".[42]

	Popis stanovništva iz 1921.	**Izborni rezultati 1920.**
Muslimani	31,1 %	33,5 %
Srbi (pravoslavci)	43,7 %	40,2 %
Hrvati (katolici)	21,3 %	17,8 %
Ostali	--	5,46 %

Tabela 3. *Usporedba rezultata glasanja 1920. i popisa građana 1921. (prema vjerskoj pripadnosti) za Bosnu i Hercegovinu*.[43]

Kompaktnost Muslimana na izborima 1920. komentarisali su:[44]

1) Sarajevska *Srpska riječ*, radikalski list (od 30. 11. 1920): „muslimanski težaci su shvatili, da su njihovi zajednički interesi osobito zbog pogrešnog i jednostranog postupanja u agraru i zbog nemilih događaja koji se dešavaju iza oslobođenja u nekim krajevima, jači i preči, od nekoliko dunuma zemlje više ili manje. Činjenica je, koja se ne da pobiti, da se svijest solidarnosti među muslimanima... tako probudila, da su skoro svi kao jedan čovjek glasali za svoju muslimansku stranku...";
2) Sarajevski *Jugoslovenski list* (od 3.12.1920. godine), demokratsko liberalno hrvatsko glasilo: „Nezadovoljni tužeći se na mnoge nepravde, svi su došli na biralište kao jedan čovjek da u Beograd pošalju svoje pouzdane ljude...";
3) Beogradski *Balkan*, radikalski list (od 5.12.1920): „Ona divljačka hajka naših *državotvoraca* odmah po ujedinjenju pa sve do danas protiv braće muslimana nije ni mogla doneti kakav bolji plod. Svi oni muslimani u Bosni, koji su bili gonjeni... ne bi bili ljudski stvorovi... kad bi drukče odgovorili...".

42 Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)*, Svjetlo riječi, Sarajevo - Zagreb 2004, 193. (dalje: S. M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*).
43 Florian Bieber, *Bosna i Hercegovina poslije rata: politički sistem u podjeljenom društvu* (s engleskog Milena Marić-Vogel), Buybook, Sarajevo 2008, 18.
44 S. Cerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, 188

Na izborima za *Ustavotvornu skupštinu* na prostoru Bosne i Hercegovine, poslije JMO koja je dobila najviše (glasova i) mandata (110.895 glasova i 24 mandata), bio je *Savez težaka*/zemljoradnika[45] sa 12 mandata, zatim: *Radikalna stranka* – 11, *Hrvatska težačka stranka* – 7, KPJ – 4, *Hrvatska pučka stranka* – 3 mandata i *Demokratska* stranka – 2 mandata.[46] Tako je JMO iz izbora za Ustavotvornu skupštinu izašla kao najjača i najuticajnija bosanskohercegovačka stranka. Ona je glasovima značajne većine Bošnjaka, svih slojeva, uspjela osigurati za sebe pravo na političko predstavljanje bošnjačkog naroda. Na izbore 1920. izašle su još tri bošnjačke stranke: *Muslimanska težačka stranka* „*Mutež*“ (115 glasova), *Muslimanska radikalna stranka* (449 glasova) i *Muslimanska narodna stranka*, koju je uoči izbora osnovao dr. Safet-beg Bašagić (ekstremni feudalci), ali su pretpjele potpuni neuspjeh – 306 glasova. Dvije prve su vodili srpski nacionalisti a sve tri zajedno nisu osvojile ukupno ni hiljadu glasova i raspale su se poslije izbora.[47] Tako je JMO ostala jedini kvalificirani predstavnik bh muslimana (Bošnjaka). (J)DS i NRS zajedno nisu imale dovoljno mandata da same donesu ustav, pa su pravile koaliciju sa *Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom*. JMO je tražila i dobila ustupke oko očuvanja Bosne u njenim granicama ali i uticaja agrarne reforme na zemljoposjednike Bošnjake/muslimane u Bosni.

Parlamentarni izbori za Konstituantu (ustavotvornu skupštinu) predstavljali su prvo zvanično odmjeravanje uticaja 22 političke partije koje su učestvovale na izborima. Izbori su, kao što je rečeno, održani 28. 11. 1920. godine. I pored općeg prava glasa (samo za muškarce, jer su žene bile isključene) stepen apstinencije je bio visok, tj. glasalo je samo 64,95% građana sa pravom glasa.[48] U vrijeme izbora „znatan dio birača se izjašnjavao u suglasnosti sa vjerskim ubjeđenjima i nacionalnim opredjeljenjima. Posebno je to bilo izraženo na tlu Bosne i Hercegovine. (...) Na tlu Bosne i Hercegovine tom rezultatu su kumovala indirektno isključiva stanovišta *Narodne radikalne stranke* koja su iritirala pretežno muslimansko i hrvatsko stanovništvo, ali i dio srpskih masa (oko *Saveza zemljoradnika*). Radikalni organ ‘Srpska riječ’ dva dana uoči izbora pisala je: ‘Mi smo već pripojeni Srbiji... sastavni dio Srbije. Bosna i Hercegovina je Srbija’“.[49]

45 Pokret težaka 24. i 25. avgusta 1919. dobija organizacionu formu u "Težačkoj organizaciji”, koja je poslije godinu dana borbe za rješenje beglučkog pitanja u duhu traženja težaka beglučara pretvara 6. aprila 1920. u političku stranku "Savez težaka" (Todor Kruševac, Bosanski agrar posle 1918, *Pregled*, godina II, knjiga 2, sveska 59, Sarajevo, 291-302). *Savez težaka* osnovan je 7. aprila 1920. godine. Poslije izbora *Savez težaka* ujedinio se sa *Savezom zemljoradnika*. U početku je *Savez težaka* bio vanstranačka agrarna organizacija, koja se poslije pretvorila u stranačku. Njihovi lideri dobili su pretežan uticaj u *Savezu*. Bosanci oslobođeni kmetskih odnosa, donijeli su svoj srpski nacionalizam Bogdan Stojsavljević, *Seljaštvo Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1952, 137.

46 Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija „Bosanskih pogleda“ 1955-1967*, Bošnjački institut Zurich – odjel Sarajevo, Edicija Bošnjački pečat, Sarajevo 1996, 207-208.

47 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 495.

48 Poređenje je vršeno sa izlaznošću u Bosni i Hercegovini, 1945. i 1996. (izbora - po završetku ratnih sukoba)

49 Grupa autora, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1995, 252.

Najviše glasova, na nivou Kraljevine SHS, dobile su *Demokratska* i *Radikalna stranka*. U decembru 1920. sazvana je *Ustavotvorna skupština* sa ciljem da usvoji Ustav. Opoziciju su sačinjavale *Komunistička partija* - 58 poslanika, *Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS)* – 50 poslanika, *Socijalistički klub* i *Zemljoradnički klub* Dragoljuba Jovanovića. Opozicija je optuživala vlast, demokrate i radikale, da *Poslovnik* nije u skladu sa *Izbornim zakonom* i da *Poslovnik* krši odredbe *Krfske deklaracije* po kojoj je predviđeno da je Ustav moguće donijeti samo dvotrećinskom većinom. Poslije izbora počinju političke borbe stranaka u *Skupštini* i van nje a posljedice tih borbi stvoriće društvene rascjepe (klivaža) koje su ostale do kraja postojanja Jugoslavije.

Ukupan broj zastupnika u *Ustavotvornoj skupštini* trebao je biti 419, a radikala i demokrata koji su predali nacrt za budući ustav bilo je, u Skupštini, zajedno 183. Međutim, *Poslovnik* je predviđao 50% od 419 poslanika (tj. 209,5) plus jedan glas (tj. 211 poslanika), za usvajanje Ustava bez obzira koliko je glasova protiv. Samo je ustupak *Jugoslavenske muslimanske organizacije*, *Slovenske ljudske stranke* i *Džemijeta* (grupa muslimana iz Makedonije i sa Kosova) omogućio da Ustav bude usvojen. Ustav je izglasan 28. 6. 1921. godine i nazvan je *Vidovdanski ustav* (dobio ime po tome što je izglasan na pravoslavni srpski praznik Sv. Vida). Izglasala ga je natpolovična većina zastupnika a ne 2/3 zastupnika (što je ustaljena demokratska procedura kod donošenja ili mijenjanja ustava). Od ukupno 419 poslanika u Skupštini je bilo njih 258 (a 161 poslanik je bio odsutan) a za Ustav su glasala 223 poslanika dok ih je 35 bilo protiv. Dakle, *Vidovdanski ustav*, je izglasan prostom većinom od 53% glasova izabranih poslanika u Konstituanti.[50] Prilikom usvajanja Ustava ispoljio se duboki rascjep, tj. podjeljenost među političkim strankama u gledištima na osnovna pitanja državnog uređenja i oblika vladavine. O pojavi ovog rascjepa govori i historičar Tomislav Išek: „Način izglasavanja Ustava 26. 6. 1921. godine i ostale, u vezi s tim, propuštene prilike za afirmaciju stvorene jednakopravnosti, dovele su do udruživanja svih hrvatskih političkih faktora u formi *Hrvatskog bloka* (dalje: HB). Na prvoj skupštini HB, 30. 10. 1921. još jednom je, posebno, istaknuto da HRSS priznaje Bosni i Hercegovini pravo samoodređenja. Iako početkom 1921. HRSS pledira za rješenje problema Bosne i Hercegovine plebiscitom, potkraj iste godine HB je stao na stanovište koje je, svojom aplikacijom, posredno, značilo formalno inauguriranje procesa okupljanja Hrvata u cjelini.[51] (...) Na intezivnije približavanje bosanskohercegovačkih Hrvata, u početku, prema Zagrebu, kao političkom centru, a docnije HRSS-i prevashodno je

50 Ustav je izglasan političkom „kupovinom" glasova stranaka iz Bosne i Hercegovine, Slovenije, Kosova i Makedonije, bez kojih Parlament (*Konstituanta*) ne bi imao 50% saziva. „Ustav je usvojen glasovima radikala (91), demokrata (91) *Jugoslavenske muslimanske organizacije* (23) slovenskih kmetijaca (10) i turske nacionalne organizacije *Džemijet*' (8). Protiv Ustava je glasalo 35 poslanika (socijaldemokrati, republikanci, zemljoradnici i dr. Ante Trumbić), dok je 161 poslanik apstinirao". Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Drugo izdanje, Sarajevo 1977, 97.

51 Stalo se na stanovište "potpune slobode Hrvatskog naroda, gdje god se on nalazio". *Hrvatska sloga*, 241, 1.

utjecao, tako reći, identičan društveno-ekonomski, a time i politički položaj Hrvata Hrvatske i Hrvata Bosne i Hercegovine".[52]

U Skupštinu, kojoj je po donošenju Ustava skinut epitet ustavotvorne, nisu ušli predstavnici *Hrvatske republikanske/pučke seljačke stranke* (HPSS),[53] a *Obznanom* i *Zakonom o zaštiti države* zabranjena je *Komunistička partija*. Uskoro je donesen i novi izborni zakon.[54] U julu 1921. godine ubijen je ministar unutrašnjih poslova Milorad Drašković, što je režim iskoristio da 1. 08. 1921. donese *Zakon o zaštiti javne bezbijednosti i poretka u državi*. To je bila konačna potvrda totalitarne vladavine kralja Aleksandra, koji je išao i dalje pa je sam birao i ministre, ne obazirući se na Skupštinu. U 1921. godine, 16. avgusta, umire kralj Petar I, nasljeđuje ga princ Aleksandar (1921-1934). Nakon silnih peripetija i političkih pregovora 28. 06. 1921. godine donešen je *Vidovdanski ustav*.[55] *JMO* je glasala za ovaj Ustav pod uslovom da bude sačuvana teritorijalna kompaktnost Bosne i Hercegovine. U novom Ustavu (u članu 135. stav 3) određeno je da će se Bosna i Hercegovina razdjeliti u oblasti ali "u svojim postojećim granicama" i dok se ne uredi zakon, okruzi u Bosni važe kao oblasti. Ovaj paragraf je bio izuzetno važan za Bošnjake (bh Muslimane) jer je bio garancija da se Bosna i Hercegovina neće teritorijalno dijeliti (na taj način se JMO borila za Bosnu i Hercegovinu).[56]

Na često pitanje zašto su poslanici JMO-a glasali za ovaj ustav odnosno centralističko uređenje sam dr. Spaho pokušao je odgovoriti u *Pravdi*, glasilu ove stranke: „ovaj ustav bi bio donešen i bez JMO-a, tako bi Bosna i Hercegovina bila teritorijalno podjeljena, a bosanskohercegovački muslimani bi bili totalno izgubljeni

52 Tomislav Išek, Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine, *Prilozi*, god. IV, br. 4, Sarajevo 1968, 200.

53 HPSS se odlučila za bojkot parlamenta jer se zalagala za državu sa Hrvatskom kao ravnopravnim članom u zajedničkoj državi. Iako je HPSS dobila 50 zastupničkih mandata u Skupštini, ona nije sudjelovala u njenom radu, jer je svaki zastupnik morao položiti zakletvu kralju, a Radić to nije htio.

54 Kakvo je stanje bilo, vidi se iz podatka da je od 419 poslanika za *Izborni zakon* glasalo 164, od čega 5 protiv. Zakon je forsirao velike stranke, tako da na sljedećim izborima od 33 stranke njih 18 nije dobilo ni jedan mandat.

55 Prema *Vidovdanskom ustavu* Kraljevina SHS je u članu 1. definisana kao "ustavna, parlamentarna i nasledna monarhija" ("Službene Novine" br. 142, od 28. juna 1921), što je trebalo značiti da je vlast kralja trebala biti ograničena – Ustavom i parlamentom. Međutim, ovdje to nije bio slučaj – kralj je imao najveći utjecaj, on je imao pravo raspisivati izbore, sazivati i raspuštati Skupštinu, raspuštati vladu... Također, ustav je ozakonio centralizam i unitarizam (postojanje tri naroda, tri jezika, ali - prevlast Srba). Država je podjeljena na 33 oblasti – Hrvatskoj je uzet dio njenog teritorija (Boka Kotorska je pripala Zetskoj oblasti i više nikada nije vraćena Hrvatskoj).

56 Ustavom je *Kraljevina SHS* bila podijeljena na 26 oblasti, a jedino je Bosna i Hercegovina ostala neokrnjena. Naime, važnu ulogu prilikom donošenja *Vidovdanskog ustava* 1921. godine, ili prvog ustava novouspostavljene jugoslavenske države imao je i lider JMO Mehmed Spaho. Spaho je tada konstruktivno djelovao, omogućivši donošenje ustava muslimanskim (bošnjačkim) glasovima, čime je prekinuo bezakonje i političku krizu zemlje, a zauzvrat je dobio teritorijalnu kompaktnost Bosne u novoj administrativnoj podjeli zemlje (ili čuveni čl. 135, odnosno „turski paragraf", kako se taj član kolokvijalno zvao). Tim članom je dr. Spaho načelo autonomije, kompaktnosti i posebnosti Bosne unutar složene jugoslavenske zajednice, čvrsto afirmirao kao osnovni cilj, ili osnovnu vrijednost, svake bošnjačke politike. To je njegov temeljni doprinos razvoju bošnjačkog političkog mišljenja i bosanske političke prakse.

u novim oblastima i nebi mogli jedinstveno nastupati protiv nepravdi koje im se čine".[57] Činjenica je da je Spaho ovdje bio u pravu, jer vladina koalicija bi svakako izglasala ustav i bez JMO-a, a Bosna i Hercegovina bi tada bila razdjeljena u oblasti i Bošnjaci bi vjerovatno postali zanemarljiv politički faktor u novoj zajednici.

Prvi podjela koja je vrlo brzo prerasla u rascjep, u ovom periodu je, podjela između buržoazije i radnika (rascjep rad-kapital u Lipset-Rokanovoj paradigmi). Naime, da bi zaustavila rastuće štrajkove *Vlada Kraljevine SHS* je decembra 1920. donijela dekret pod imenom "Obznana",[58] koji je, kako je objašnjeno, bio usmjeren na zaustavljenje "crvenog terora". Vladina uredba, pod nazivom *Obznana* zabranila je djelovanje KPJ, oduzela joj mandate u Konstituanti (Skupštini) i zabranjivala je svaku komunističku propagandu u zemlji (tom Uredbom KPJ je protjerana iz Ustavotvorne skupštine). Druga podjela koja je prerasla u rascjep vezana je za nerješeno nacionalno pitanje i pitanje političkog uređenja države (rascjep centar-periferija) i obilježiće politički život u zajedničkoj državi između dva rata (već ranije smo kazali da je počeo tako što je, zbog pritisaka, *HPSS* napustila *Ustavotvornu skupštinu*). Naime, da bi narodni poslanici mogli da vrše dužnost, po *Poslovniku* je trebalo najprije da polože zakletvu kralju. To je značilo prihvatanje unitarne monarhije sa dinastijom Karađorđevića apriori. Poslanici iz HPSS-a su odbili da se zakunu na odanost kralju, jer bi to značilo da prihvataju da država ostane unitarna monarhija (oni su se zalagali da samo birači, tj. narodni poslanici u Skupštini mogu da o tome odluče) i zbog toga nisu učestvovali u radu *Konstituante*.

O drugom rascjepu koji je dominirao u bosanskohercegovačkoj politici pisao je i akademik Šehić Nusret: „Organizovanje bosanskohercegovačkih Muslimana na isključivo vjersko-nacionalnoj osnovi neće biti potrebno, prema mišljenju M. Spahe, tek onda '...kad nas prestanu tretirati inferiornim i kad nam priznaju ista prava kao i drugima...'. Takođe se u prilog tome isticao argument da je u Bosni i Hercegovini uopšte stranačko-politički život organizovan na vjersko-nacionalnoj osnovi, pa u tome ni Muslimani nisu bili izuzetak".[59]

Do usvajanja Vidovdanskog ustava sva vlast u *Kraljevstvu SHS* je pripadala Kralju, *Vladi* i *Privremenom narodnom predstavništvu*. Dominantni ideološki sukob novonastale države, po zabranjivanju KPJ, je bio između hrvatskog regionalizma i srpskog centralizma (ova podjela bi se mogla svrstati u sukob centar-periferija), dok su ostali narodi tome prilazili u zavisnosti od ukupne političke atmosfere. *Prvodecembarskom proklamacijom*, tj. *Proglasom o ujedinjenju*, građanstvu (i Države SHS i Kraljevine Srbije) nametnuto je unitarno uređenje i monarhija na

57 Član 135. *Vidovdanskog ustava* nazvan je još i "turski paragraf", zato što su Muslimani organizirani u JMO glasali za njega, itekako imao svoju važnost i težinu, odgodio je bar privremeno "plansko djeljenje" Bosne i Hercegovine.

58 Donošenju *Obznane* prethodili su i veliki štrajkovi u Sloveniji i Bosni, naročito u rudnicima, koji su natjerali Vladu da u rudnicima uvede vojnu upravu. Produljenje tog propisa bio je *Zakon o zaštiti države* (4. 8. 1921).

59 Nusret Šehić, Izbori za ustavotvornu skupštinu na području Bosne i Hercegovine (28. novembar 1920), *Prilozi*, XXIV, 25/26, Sarajevo 1990, 222.

čelu sa srbijanskom dinastijom Karađorđevića. Odmah nakon ujedinjenja političari i građani u Hrvatskoj su iskazali nezadovoljstvo zbog načina kako je ujedinjenje provedeno. U Zagrebu se, zbog toga, održavaju protesti. Prva je reagirala *Stranka prava*. Ona, 2. 12. 1918. godine, izdaje *Proglas hrvatskom narodu* u kome negira pravnu valjanost ujedinjenja jer odluku nije ratificirao hrvatski Sabor (tako se tek formirana država južnih Slavena počela raspadati – a disolucija će se okončati 1990-ih, op. a).

„Čime se objašnjava činjenica da je ujedinjenje južnoslavenskih naroda i zemalja u novu državu za Bosnu i Hercegovinu, i ne samo za Bosnu i Hercegovinu, značilo nemogućnost njene političko-upravne posebnosti? Mislim da su pri tome bila odlučujuća dva momenta. Jedan je bio taj što u vrijeme ujedinjenja (1918) u Bosni i Hercegovini nije postojala društveno-politička snaga sposobna da ujedini bosansko društvo na platformi njenog političkog integriteta i ravnopravnog položaja sa drugim zemljama koje su sa njom zajedno sačinjavale novu jugoslavensku državu. Srpska buržoazija u Bosni i Hercegovini u svome nacionalnom programu istakla je i tokom decenija zalagala se za priključenje Bosne i Hercegovine nacionalnoj matici – Srbiji. S druge strane, hrvatska građanska politika u Bosni i Hercegovini insistirala je na priključenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. Jedino je muslimanska feudalno-građanska politika zastupala stanovište o autonomnom položaju Bosne i Hercegovine. Pri tome ona se rukovodila težnjom da se očuvaju društvene privilegije Muslimana i istovremeno da špekulacijama onemogući u Bosni i Hercegovini političku prevlast i monopol jednog ili drugog nacionalizma. Autonomna Bosna i Hercegovina u koncepcijama ove politike podrazumijevala je vodeći položaj Muslimana u Bosni i Hercegovini, čime je u suštini, poput srpske i hrvatske građanske politike, odbacivala princip nacionalne ravnopravnosti. Na kraju, socijalistički radnički pokret u Bosni i Hercegovini, dosljedan svome shvatanju o jedinstvenom jugoslovenskom narodu, nije pitanju političkog položaja Bosne i Hercegovine pridavao takav značaj kao spomenute građanske političke snage. Drugi momenat predstavljala je pobjeda velikosrpske koncepcije o uređenju države, u kojoj je dominantnu političku poziciju držala srbijanska buržoazija. U konkurentskoj borbi sa buržoazijama drugih zemalja za primat u novoj državi, ova buržoazija imala je niz prednosti, među kojima su od bitnog značaja bile sljedeće: ona je imala svoju nezavisnu nacionalnu državu – njena država pripadala je savezu pobjedničkih država, i što je osobito značajno, raspolagala je organizovanom vojnom silom. Ideja Velike Srbije značila je državno okupljanje srpskih zemalja u koje su, pored 'srpskih država', Srbije i Crne Gore, spadale Bosna i Hercegovina, Makedonija i neki dijelovi Vojvodine i Dalmacije. U istorijskoj realnosti Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije ona je našla značajne mogućnosti da se praktično izrazi. Jugoslavenski centralistički državni oblik odgovarao je hegemonističkim težnjama velikosrpske buržoazije, a jugoslavenski nacionalni unitarizam bio je veoma

pogodan plašt agresivnom velikosrpskom nacionalizmu".[60] Kraljevina SHS, kao što je i uobičajeno za nove države, od prvog dana svog postanka je bila opterećena mnogim problemima koje je trebalo što prije riješiti. Ali nacionalno pitanje, koje je postojalo u svim pokrajinama koje su ušle u sastav zajedničke države, od 1. 12. 1918. se počinje komplicirati „Hrvatskim pitanjem". U stvari, nacionalno pitanje u pokrajinama koje su ušle u sastav nove države, otvoreno još u 19-om stoljeću, ušlo je poslije *Prvog svjetskog rata* u novu fazu i postalo generator formiranja i sukobljavanja političkih stranaka i novih društvenih rascjepa (klivaža).

Ovo se može uporediti sa tvrdnjama Lipseta i Rokkana: „Suprostavljanja teritorijalnog karaktera postavljaju prepreke pred proces izgradnje države-nacije i, u krajnjem slučaju, vode do ratova za otcjepljenje. Pa ipak se opreke funkcionalnog karaktera mogu razviti samo nakon relativne početne konsolidacije državno-nacionalnog teritorija (poslije definisanja unutrašnjih granica, tj. u slučaju Kraljevine Jugoslavije, *Sporazuma Cvetković-Maček*, op. a). Dvije revolucije će slijedom valjati svoje valove u dvije konfliktne dimenzije. One će tako obuhvatiti konstelaciju rascjepa i političkih stranaka. Dvije revolucije stvaraju konflikte koji će se struktuirati u osnovne podjele (vidi *Prilog 1*).

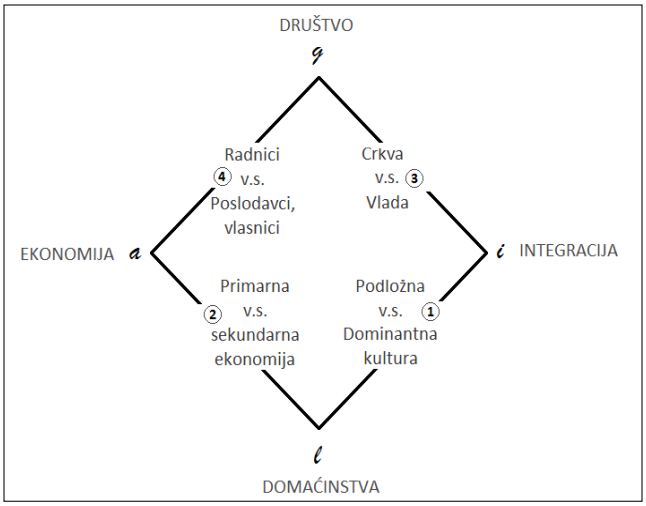

Prilog 1. *Predložena pozicije četiri krucijalne podjele u* ***a-g-i-l*** *paradigmi*.[61]

60 Šire u: Enver Redžić, Društveno-istorijski i politički korijeni ZAVNOBiH-*a*, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, god. IV, br. 4, Sarajevo 1968, 14.

61 Martin S. Lipset and Stein Rokkan, *Party Sistems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, The Free Press, New York, Collier-Macmillan Limited, London 1967, 14: ***g*** pol – pol rascjepa koji obuhvaćaju cijelu nacionalnu teritoriju; ***i*** pol – pol ideoloških rascjepa; ***l*** pol – pol rascjepa lokalnih i regionalnih interesa protiv centra; ***a*** pol – pol funkcionalnih rascjepa... Lipset-Rokanov koncept je interpretiran u duhu Parsonsovog kategorijalnog aparata (A-G-I-L sheme, tj. temeljne funkcije društvene strukture: ekonomija/adaptacija – ***a***, ciljevi/gouvernement – ***g***, integracija – ***i***, privatnost/lokalnost/latentnost – ***l***) i na osnovu analize obimnog empirijskog materijala o nastajanju zapadnoevropskih političkih stranaka.

Rokkan ih u početku prikazuje u obliku romba... Dva su raskola neposredni produkt onoga što bi se moglo nazivati *nacionalnom revolucijom*: sukob između centra-graditelja dominantne nacionalne kulture i rastućeg otpora potčinjenog stanovništva koje je etnički, lingvistički ili vjerski različito (podložne kulture) u provinciji i na periferiji (1): sukob između države-nacije, centralizatorske i mobilizatorske, i povijesno uspostavljenih korporativnih privilegija Crkve (3). Dva su raskola produkti *industrijske revolucije*: sukob između ruralnih interesa (sekundarne ekonomije) i klase u usponu industrijskih poduzetnika (2); konflikt između vlasnika i poslodavaca s jedne strane i neposjednika, tvorničkih i ostalih radnika s druge (4)".[62]

Zaključak

Sva društva imaju suprotstavljene konstelacije koje nazivamo podjelama (rascjepima, raskolima). Podjela na lijeve i desne političke stranke postoji u skoro svim državama sa demokratskim uređenjem koje su se opredjelile za tržišnu ekonomiju. Ova podjela datira još iz vremena industrijskih revolucija u 19-om stoljeću. Političke stranke predstavljaju grupne interese i daju prednost nekim podjelama (rascjepima). Što više podjela (rascjepa) postoji u društvu, to je teže njime upravljati. Proučavanje sistema političkih stranaka može pomoći da se otkriju te podjele. Društvo u Bosni i Hercegovini i Kraljevini Slovenaca, Hrvata i Srba je imalo specifičnu strukturu podjela.

Cijeneći izborna opredjeljenja bh. glasača 1920-ih od četiri glavne vrste Lipset-Rokanovih rascjepa u Bosni i Hercegovini dominirala su dva rascjepa. Prvi rascjep je rascjep između centra (glavni predstavnici – *Demokratska stranka* Ljube Davidovića i *Radikalna stranka* Nikole Pašića) i periferije (glavni predstavnik u Bosni i Hercegovini je *Jugoslavenska muslimanska organizacija*). Drugi rascjep je rascjep između vlasnika sredstava za proizvodnju (buržoazije) i radnika (glavni predstavnik - *Komunistička partija Jugoslavije*). O podjelama u novonastaloj Kraljevini SHS, koje su vremenom prerasle u društvene rascjepe, pisao je i S. M. Džaja: „U Krfskoj deklaraciji od 20. 07. 1917. godine bila je predviđena jedna zajednička država Slovenaca, Hrvata i Srba (SHS) kao 'demokratska parlamentarna monarhija s dinastijom Karađorđevića na čelu', a aktom ujedinjenja od 01. 12. 1918. bila je i osnovana. Oba je puta izričito očitovana volja za jedinstvenom državom 'troimenog naroda' Slovenaca, Hrvata i Srba. Ali se zbog različitih mogućnosti tumačenja ideologema 'troimenog naroda' kao i različitog povijesnog i političkog podrijetla ujedinjenih zemalja odmah nakon akta ujedinjenja razvila žestoka rasprava o nazivu i obliku države: Jugoslavija ili Država SHS – nacionalna država (kao npr. Francuska) ili država više naroda (slično Švicarskoj) – i s time povezano pitanje kako državu treba raščlaniti i izgraditi – kao centralnu državu ili federaciju? Formalno gledano, nudili su se sljedeći modeli:

62 Daniel-Louis Seiler, *Političke stranke*, Pan Liber, Osjek-Zagreb-Split 1999, 89-90.

1. *Integralistički model*: oblik države centralistički, naziv države Jugoslavija s ciljem brzog stapanja Slovenaca, Hrvata i Srba u jednu novu naciju – Jugoslaveni;

2. *Velikosrpski model*: oblik države također centralistički, ali nikakvo preimenovanje u Jugoslaviju, nego proširenje srpskog poimanja države i srpskih institucija na nova područja sa naglaskom na oslobodilačkoj ulozi Srbije u Prvom svjetskom ratu;

3. *Federalistički model*: jednakopravnost triju imena i federalistički ustroj;

4. *Separatistički model*: razdvajanje i priznanje povijesnih pokrajina kao država. S ovim se modelima morala suočiti svaka stranka ondašnjega jugoslavenskog stranačkog spektra bez obzira na prioritete koji su bili zapisani u stranačkim programima".[63]

Dakle, već u momentu stvaranja nove države posijana je klica društvenih rascjepa zbog nezadovoljstva nesrpskih naroda zajedničkom državom što će dovesti do njenog prvog raspada 1941. godine i konačnog nestanka u oružanim sukobima krajem 20-og stoljeća. Ove linije društvenih rascjepa su se izuzetno dobro primile i u centralnoj oblasti zajedničke države – Bosni i Hercegovini. I bitno su odredile bh stranački sistem. Priroda i karakter tih linija društvenih podjela iz 1920-ih obnovljeni su i u 1990-im godinama.

Znamo da Bosna i Hercegovina funkcioniše kao podjeljeno društvo već dugo vremena. To je posljedica historijskih podjela koje je naslijedila sadašnja generacija i sa čime se pokušavamo nositi na jedan civilizovan način i pokušavamo kroz proces emancipacije približiti bh građane, sa te tri vrlo često suprotstavljene pozicije, ideji jedinstvene i demokratske Bosne i Hercegovine.

Summary

All societies have opposing constellations that we call divisions (splits, schisms). The division into left and right political parties exists in almost all democracies that have opted for a market economy. This division dates back to the time of the Industrial Revolution in the 19th century. Political parties represent group interests and give preference to some divisions (splits). The more divisions (splits) there are in society, the harder it is to manage. Studying the system of political parties can help uncover these divisions. Society in Bosnia and Herzegovina and the Kingdom of SCS has a specific division structure.

Appreciating the electoral commitments of B&H's 1920s voters of the four main types of Lipset-Rokan splits in Bosnia and Herzegovina were dominated by two splits. The first rift is the rift between the center (main representatives - Ljubo Davidovic's Democratic Party and Nikola Pasic's Radical Party) and the periphery (the main representative in B&H is the Yugoslav Muslim Organization). The second

63 S. M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 22.

split is the split between the owners of the means of production (the bourgeoisie) and the workers (the main representative - the Communist Party of Yugoslavia). S. M. Džaja also wrote about the divisions in the newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, which over time grew into social communities: "In the Corfu Declaration of 20.07.1917. a joint state of Slovenes, Croats and Serbs (SCS) was envisaged as a 'democratic parliamentary monarchy headed by the Karađorđevića dynasty, by the act of unification of December 1, 1918. it was also founded. Both times, the will for a single state of the 'three-named people' of Slovenes, Croats and Serbs is explicitly manifested. But due to different interpretations of the ideologues of the 'three-named people' as well as the different historical and political origins of the united countries, a fierce debate developed immediately after the unification act on the name and form of the state: Yugoslavia or SCS - nation state (such as France) or a multi-nation state (similar to Switzerland) - is the time-related question of how a state should be broken down and built - as a central state or a federation? Formally speaking, the following models are offered:

1. Integralist model: the form of the centralist state, the name of the state of Yugoslavia with the aim of quickly merging Slovenia, Croats and Serbs into one new nation - the Yugoslavs;

2. Greater Serbia model: the form of the state is also centralist, but no renaming in Yugoslavia, but the expansion of the Serbian understanding of the state and Serbian institutions to new areas with an emphasis on the liberating role of Serbia in the First World War;

3. Federalist model: equality of three names and federalist structure;

4. Separatist model: separation and recognition of historical provinces as a state. This model must be faced by every party of the then Yugoslav party spectrum, regardless of the priorities that were written in the party programs." So, already at the moment of the creation of the new state, the seeds of social races were sown due to the dissatisfaction of non-Serbian peoples with the common state, which will lead to its first disintegration in 1941 and final disappearance in armed conflicts at the end of the 20th century. These lines of social races were extremely well received in the central area of the common state - Bosnia and Herzegovina. And they essentially determined B&H's party system. The nature and character of these lines of social divisions from the 1920s were restored in the 1990s.

We know that Bosnia and Herzegovina has been functioning as a divided society for a long time. This is a consequence of the historical divisions that have inherited the current generation and which they are trying to deal with in a civilized way and try to bring B&H closer through the process of emancipation citizens, with three very often opposing positions, a united and democratic B&H.

Mr. sc. Mirza ČEHAJIĆ
Pedagoški zavod Zenica
E-mail: ceh.mirza@gmail.com

Pregledni rad/Review article
UDK/UDC: 94(497.11:497.5:497.6)"45" (075)
32:327.8:37:37.01(497.6)"405"

SRPSKA I HRVATSKA VELIKODRŽAVNA POLITIKA I ODNOS PREMA BOSNI I HERCEGOVINI NA PRIMJERU UDŽBENIKA HISTORIJE

Apstrakt: *Udžbenička literatura predstavlja ne samo zanimljiv objekt istraživanja, nego i svojevrsno ogledalo društva koje ih proizvodi. Oni na neki način predstavljaju osnovni izvor spoznaje za učenike, te njihov sadržaj predstavlja određenu vrstu apsolutne istine ili kanoniziranog znanja. To posebno vrijedi za udžbenike historije, koji učenicima ukazuju kakvo pamćenje državni sistemi ne samo preporučuju nego i određuju. To znači da takvi udžbenici predstavljaju odraz službenog stava prema prošlosti, pa su i jedan od najsnažnijih instrumenata djelovanja na kolektivnu svijest mladih ljudi, ali i društva u cjelini. Naime, „istina" koja je ugrađena u školske udžbenike neminovno postaje „živućom istinom", imajući u vidu uzrast i kvantitet čitalačkog tijela. Nije potrebno mnogo intelektualnog napora da bi se, onda, pravilno razumjela potencijalna energija koju sa sobom nose na taj način učitane etničke predrasude, zasnovane na historijskim mitovima, poluistinama i neistinama..*

Udžbenici iz Srbije i Hrvatske su jedno vrijeme uvoženi i korišteni u Bosni i Hercegovini, a posljednjih godina sadržaji udžbenika iz spomenutih zemalja služe kao obrazac za izradu udžbenika koji se štampaju i izdaju u Bosni i Hercegovini. Kod svih takvih udžbenika, identifikovani su primjeri u kojima se cijele nastavne jedinice posvećuju događajima, ličnostima i lokacijama koji nisu iz Bosne i Hercegovine. Tako na primjer u pogledu pripadnosti Bosni i Hercegovini dominiraju negativni primjeri i analizirani udžbenici ne podstiču stvaranje osjećaja zajedničkog bosanskohercegovačkog nasljeđa. Istovremeno se kod učenika ne razvija kritičko mišljenje, a objašnjenja historijsko-političkih procesa opterećena su političkim interpretacijama koje uveliko podržavaju važeće auto i hetero-stereotipe. Političke opcije i procesi se prezentiraju na način da i dalje podržavaju uvriježene stavove o tome šta se desilo u prošlosti, te važeće stereotipe o vlastitiom i drugim narodima i njihovoj ulozi u tim procesima.

Imajući, dakle u vidu da se kroz udžbenički sadržaj obavezno reflektuje dominantna ideologija i aktuelna politika vlasti, nastojali smo na primjeru Bosne i Hercegovine, propitati političku funkciju udžbenika, tačnije prikazati indikatore paternalističkog odnosa naspram Bosne i Hercegovine, a koji su generirani kroz srpski i hrvatski obrazovni sistem kako u matičnim državama, tako i u samoj Bosni i Hercegovini.

Pitanje koje se ovdje konkretno postavlja jeste dvojako: U kojoj se mjeri sukobi i etničke napetosti, koje su kroz historiju prisutne u svim društvima, odražavaju u školskim udžbenicima, a u kojoj mjeri školski udžbenici sami prenose te sukobe. Ovo drugo povlači za sobom daljnja potpitanja, tipa, u kojoj mjeri udžbenički medij sukobe pojačava, a u kojoj ih mjeri smiruje i razgrađuje. Tema je po sebi vrlo široka i gotovo prisiljava da se ona na ovako malom prostoru skicira samo teorijski, što je manje korisno. Zbog toga će ovdje pažnja biti usmjerena na odabrane konkretne primjere koji obrađuju pojedine historijske događaje, a koji predstavljaju predmet javne rasprave, odnosno sukoba između srpske i hrvatske historiografije kada je u pitanju porijeklo i pripadnost stanovništva i države Bosne i Hercegovine.

S tim u vezi, ovaj rad predstavlja „interpretaciju interpretiranog", uz prevalentno korištenje sekundarne literature, date kroz pregled mišljenja odabranih autora. Pri tome se nastojalo dosljednom primjenom komparativne analize, prikazati i ogoliti svu različitost pristupa pojedinih nacionalnih i nacionalističkih diskursa.

Ključne riječi: *Udžbenici, Nastavni plan i program, Bosna i Hercegovina, Srbija, Hrvatska, analiza, historija, osnovna škola, srednja škola*.

SERBIAN AND CROATIAN GREAT STATE POLICY AND ATTITUDE TOWARDS BOSNIA AND HERZEGOVINA ON THE EXAMPLE OF HISTORY TEXTBOOKS

Abstract: *Textbook literature is not only an interesting object of research, but also a kind of mirror of the society that produces them. In a way, they represent the basic source of knowledge for students, and their content represents a certain type of absolute truth or canonized knowledge. This is especially true for history textbooks, which show students what memory state systems not only recommend but also determine. This means that such textbooks are a reflection of the official attitude towards the past, so they are one of the most powerful instruments of action on the collective consciousness of young people, but also society as a whole. Namely, the "truth" that is built into school textbooks inevitably becomes a "living truth", having in mind the age and quantity of the reader's body. It does not take*

much intellectual effort to properly understand, then, the potential energy that ethnic prejudices loaded in this way, based on historical myths, half-truths and untruths, carry with them.

Textbooks from Serbia and Croatia were imported and used in Bosnia and Herzegovina for a while, and in recent years the contents of textbooks from the mentioned countries have served as a template for the production of textbooks that are printed and published in Bosnia and Herzegovina. In all such textbooks, examples have been identified in which entire teaching units are dedicated to events, personalities and locations that are not from Bosnia and Herzegovina. Thus, for example, in terms of belonging to Bosnia and Herzegovina, negative examples dominate and the analyzed textbooks do not encourage the creation of a sense of a common heritage of Bosnia and Herzegovina. At the same time, students do not develop critical thinking, and explanations of historical-political processes are burdened with political interpretations that largely support valid auto and hetero-stereotypes. Policy options and processes are presented in a way that continues to support established attitudes about what has happened in the past, and current stereotypes about one's own and other peoples and their role in those processes.

Having in mind, therefore, that the textbook content necessarily reflects the dominant ideology and current government policy, we tried to use the example of Bosnia and Herzegovina, to question the political function of the textbook, more precisely to show indicators of paternalistic attitude towards Bosnia and Herzegovina, which are generated through Serbian and Croatian education system both in the home countries and in Bosnia and Herzegovina itself.

The question that is specifically posed here is twofold: To what extent are conflicts and ethnic tensions, which have been present in all societies throughout history, reflected in school textbooks, and to what extent do school textbooks themselves convey these conflicts. The latter entails further sub-questions, such as the extent to which the textbook medium intensifies conflicts and the extent to which it calms and breaks them down. The topic itself is very broad and almost forces it to be sketched in such a small space only theoretically, which is less useful. Therefore, attention will be focused here on selected specific examples that deal with individual historical events, which are the subject of public debate, or conflict between Serbian and Croatian historiography when it comes to the origin and affiliation of the population and state of Bosnia and Herzegovina.

In this regard, this paper presents an "interpretation of the interpreted", with the prevalent use of secondary literature, given through a review of the opinions of selected authors. In doing so, an effort was made to consistently apply comparative analysis, to show and expose all the diversity of approaches of individual national and nationalist discourses.

Key words: *Textbooks, Curriculum, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Croatia, analysis, history, primary school, secondary school.*

Uvod

S namjerom da se ispitaju interpretativni pristupi udžbenika srpske i hrvatske provenijencije kritičkom je ispitivanju podvrgnuto nekoliko udžbenika istorije/povijesti napisanih u razdoblju od 1995. do 2019. godine. Njihova sadržina posebno je istraživački intrigantna, jer su, kako se moglo i očekivati, i oni udžbenici koji su pisani u Bosni i Hercegovini, pisani pod uticajem dva važna državna, nacionalna, politička, vjerska i kulturna centra – Beograda i Zagreba. U tome naročito prednjače udžbenici koji su štampani u Mostaru, a prema NPP-u na hrvatskom jeziku. Ovi udžbenici sadrže najmanje podataka o historiji Bosne i Hercegovine. Osnovno polazište u oblasti nacionalne historije jesu, kao prvo, dešavanja u Hrvatskoj, zatim događaji izvan Hrvatske koji su imali uticaj na Hrvate (posebno u KSHS/Jugoslaviji i SFRJ) i treće, događaji u Bosni i Hercegovini viđeni sa hrvatske tačke gledišta. Tako npr. u udžbeniku za 6. razred osnovne škole,[1] gotovo čitav prostor je posvećen hrvatskoj historiji, a historiji Bosne dodijeljen je zanemarivi dio i „osigurano“ mjesto u naslovima, bez značajnije popraćenosti samim sadržajima koji se tiču Bosne i Hercegovine.

Važno je naglasiti da ovom prilikom nije vršena analiza namjere autora udžbenika, već samo konstatacija njihovog viđenja i oprečnih stavova koji su doveli do prevelikog uticaja političke „historiografije“ na konačan historijski sud. Taj uticaj je posljedičan i za historijsku nauku i za odnose i formiranje svijesti učenika, ali i ostalu čitateljsku populaciju. Također je bitno napomenuti da je svaki od analiziranih udžbenika morao proći odgovarajuću proceduru u nadležnim ministarstvima, odnosno njihovu upotrebu su odobravale Vlade Srbije, Hrvatske, bosanskohercegovačkog entiteta RS ili kantona sa hrvatskom većinom u Federaciji Bosne i Hercegovine. To znači da su iznesene konstatacije, odraz njihovog službenog stava prema prošlosti, odnosno u ovom slučaju državi Bosni i Hercegovini, ali i narodima koji u njoj žive.

1 Željko Brdal, Margita Madunić, Nikola Lovrinović, *Povijest 6, udžbenik povijesti za šesti razred osnovne škole,* Mostar 2007.

Srednjovjekovni period

Jedna od osnovnih karakteristika selektivnoga pristupa tumačenju historijskih činjenica jeste „početak historije". Naime, pod ovim fenomenom podrazumijevamo nastojanja nacionalnih i drugih historiografija da historiji oduzmu njen kontinuitet i da, vještim manipuliranjem, „početak historije" na ovim prostorima situiraju u vrijeme kada to njima najviše odgovara, a najčešće u kontekstu dolaska pojedinih nacija na prostore jugoistočne Evrope. S tim u vezi srednjovjekovno razdoblje bosanskohercegovačke prošlosti najčešće je podložno nacionalističkim interpretacijama, neistinama i stereotipima. Razlog tome leži u dubokoj političkoj pozadini koja želi iskoristiti niz proizvoljnih i netačnih podataka, da bi dobila odgovor na pitanje čija je Bosna. Naravno da su sve „činjenice" dobijene na takav način korištene u prošlosti, ali nažalost i dan danas kao krunski dokaz za polaganje prava na tapiju za bosanskohercegovačku teritoriju.

Tako npr. Rade Mihaljčić u udžbeniku za 7. razred – koji je štampan u Istočnom Novom Sarajevu – u dijelu koji nosi naslov „Srpske zemlje od VII do XII vijeka", pozivajući se na vizantijskog cara i pisca Konstantnina Porfirogeneta, navodi da je Srbija u ovom periodu zahvatala između ostalog planinske predjele gornjeg toka rijeke Bosne i oblast Soli, oko današnje Tuzle.[2] Mihaljčić, dalje tvrdi da je „Bosna dugo bila poznata samo kao geografski pojam, oblast u okvirima Srbije"[3]... Kao samostalna država – tvrdi on – „obrazovana je kasno, poslije nastanka okolnih južnoslavenskih država"...[4]

S druge strane, Ivo Makek i Andrija Nikić, autori mostarskog udžbenika za VI razred iz 2006. godine, kada govore o ovoj temi, eksplicitno ističu da se „hrvatski narodni prostor u povijesti pružao sve do Drine". Ovo „povijesti", odnosi se na vladavinu kneza Primorske Hrvatske Tomislava (910-928) „koji je uspio ujediniti Primorsku i Posavsku Hrvatsku, nakon čega se proglasio kraljem 925. godine u Duvnu, danas Tomislavgradu". Dakle, iako je kralj Tomislav vladao svega 18 godina, to ni u kom slučaju ne smeta savremenim interpretatorima da na toj činjenici grade poseban nacionalni osjećaj dominacije i uzvišenosti. Sličan slučaj je i sa Srpskim carstvom u vrijeme Stefana Dušana (1331-1355) koje je postojalo svega 24 godine.

Četiri godine kasnije, u udžbeniku za isti razred, također, mostarsko izdanje, Birin, Rozić i Šarlija, hrvatsko povijesno pravo na Bosnu, pojašnjavaju na veoma zanimljiv način: "Povijest Bosne i Huma od doseljenja Hrvata do X stoljeća malo je poznata – vele oni. Zna se da je taj prostor bio u sastavu hrvatske države do druge polovice X stoljeća… Prije nego što povijesni izvori govore o Bosni kao

2 Rade Mihaljčić, *Istorija za 7. razred osnovne škole*, Istočno Novo Sarajevo 2019, 50. (dalje: R. Mihaljčić, *Istorija za 7. razred*).

3 R. Mihaljčić, *Istorija za 7. razred*, 53.

4 *Isto*, 137.

samostalnoj državi, još jedan period Bosna je bila u sastavu Hrvatske, do 1089. godine… Rijetki pisani povijesni izvori u Bosni – nastavljaju autori – pisani su ikavicom, kojom govore samo Hrvati. Prvi poznati bosanski vladar bio je slavonski velikaš ban Borić. Sve to govori da su u Bosni živjeli Hrvati"[5]… zaključuju oni i svoju priču dodatno vizualizuraju kartom!

Prilog 1. *Hrvatska u vrijeme kralja Tomislav*a.
(Izvor: Ante Birin, Miroslav Rozić, Tomislav Šarlija, *Povijest za 6. razred*, Alfa, Mostar 2010).

Vrlo je čudno da se u udžbenicima čiji su autori Mihaljčić s jedne, te Makek i Nikić, odnosno Birin i ostali s druge strane, ne spominje niti jedan bosanski ban koji je vladao u periodu između vladavine Kulina bana i Stjepana II Kotromanića, čime se, svjesno ili nesvjesno, ignorira period od 150 godina bosanske prošlosti.

Opisujući vladavinu Stjepana II Kotromanića, hrvatski dvojac, Makek i Nikić napominju da su „nakon smrti kralja Bele IV, Bosnom više od dva desetljeća vladali hrvatski knezovi." Stjepana II Kotromanića na bosanski prijesto je postavio Mladen Šubić, a ovaj je iskoristio feudalnu anarhiju u Hrvatskoj i proširio svoju vlast na Donje Krajeve, Usoru i Soli, Hum i jadransku obalu od ušća Cetine do Neretve. Na taj način – zaključuju autori –veliki dijelovi hrvatskog teritorija ulaze u

5 Ante Birin, Miroslav Rozić, Tomislav Šarlija, *Povijest 6, udžbenik za šesti razred osnovne škole*, Mostar 2010, 118. (dalje: A. Birin, M. Rozić, T. Šarlija, *Povijest 6*).

sastav Bosne "kojom upravljaju banovi i kraljevi hrvatskog podrijetla."[6]

Mihaljčić je, napominjući da je širenje Bosne u toku XIV stoljeća bilo na račun „srpskih i ugarsko-hrvatskih zemalja", istakao da je „za vladavine bana Stjepana II Kotromanića (1314-1352) Bosna gotovo utrostručena."[7] Kada govori o najmoćnijem bosanskom banu i prvom kralju Tvrtku I Kotromaniću (1353-1391), Mihaljčić ističe da je on „postavši gospodarom i dijela teritorija srpske države, odlučio da se kruniše za kralja." Pri tome, pozivajući se na srodstvo sa Nemanjićima, u manastiru Mileševi 1377. godine, krunisao se dvostrukom krunom kao "kralj Srba i Bosne", a ubrzo poslije toga i kao "kralj Srba, Bosne, Hrvatske i primorja".[8] Ovo je još jedno falsificiranje historijskih činjenica kako bi se Bosnu prikazalo kao srpsku zemlju a njene stanovnike kao Srbe. Naime, srpski historičari istrajavaju na tvrdnji da su Srbi, jedina etnička odrednica u tvrtkovoj tituli, a da se nakon njih navode zemlje u kojima oni žive. Da to nije tako, svjedoči nam i svečana povelja iz 1378. godine u kojoj nas Tvrtko I obavještava da ide u srpsku zemlju kako bi naslijedio prijestolje svojih praroditelja, gospode srpske. Dakle, Tvrtko jasno razlikuje Bosnu i srpsku zemlju i navodi ih kao DVA različita teritorija kojima vlada. Srpska zemlja koja se spominje u Tvrtkovoj Povelji jeste Raška, odnosno Srbija što potvrđuju drugi izvori.

Mihaljčić dalje pojašnjava kako je Tvrtko I od svog prethodnika „naslijedio Hum, koji se ranije isto tako nalazio u okviru srpske države."[9] Kada je u pitanju Hum, Makek i Nikić, tvrde kako je najveći dio današnje Hercegovine u ranom srednjem vijeku pripadao pokrajini Zahumlje (Hum). Za autore „Zahumlje (Hum) je povijesni hrvatski kraj uz more, od Neretve do Dubrovnika, sa glavnim gradom Blagajem na gori Hum kraj Mostara."[10]

Nenaučno predstavljanje hrvatske i srpske prošlosti, uz maksimalno proširivanje granica etničkog prostora, te stalno isticanje povijesnog, odnosno istorijskog državnog prava, osnovna je karakteristika srpskih i hrvatskih udžbenika historije. Iako ih ovo čini nepodesnim za obrazovanje djece koje bi bilo zasnovano na poštivanju činjenica te stručnoj, politički nepristranoj interpretaciji, ovakva službena verzija prošlosti najbolje pokazuje, kakvo pamćenje državni, odnosno vladajući sistemi u našem susjedstvu, ali dijelom i u Bosni Hercegovini, ne samo preporučuju nego i određuju.

6 A. Birin, M. Rozić, T. Šarlija, *Povijest 6,* 84.
7 R. Mihaljčić, *Istorija za 7. razred*, 141.
8 *Isto*, 142.
9 *Isto*, 143.
10 Ivo Makek, Andrija Nikić, *Povijest 6 - Udžbenik za VI razred osnovne škole*, Školska naklada, Mostar 2006, 83.

Osmanski period

Razdoblje osmanskog perioda u srpskim i hrvatskim udžbenicima definira se gotovo podjednako. I u jednom i u drugom narativu moguće je primijetiti elemente jednog nenaučnog i često ideologiziranog diskursa. Osim toga, primijetne su i terminološke nedosljednosti i anahronizmi. Definitivno najprisutniji terminološki problem je anahronizam pridjeva *turski* i *osmanski*. Neterminološki upotrijebljeni u govornom jeziku ova dva pridjeva bi i mogli da budu uzeti kao sinonimi, no u naučnom diskursu, obrazovnom pogotovo, nipošto. Nazivajući tu državu „turskom" podvlači se nacionalni i negira njen univerzalni karakter, što je osmansko carstvo nesumnjivo bilo, jer su u njemu živjeli mnogi narodi. Stoga nazivanje nekog stanovnika Osmanskog carstva Turčinom, što se često imputira na račun Bošnjaka kroz subliminalne poruke, jednako je pogrešno kao nazivanje nekog Hrvata Mađarom samo zato što je živio u vrijeme Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva.

Jezik svakako trpi sinonime. No, terminologija je osjetljiv teren za iste i u njoj sinonimi najčešće i nisu sinonimi. Kad su u pitanju pravi ekvivalenti moguće je potpuno slobodno individualno opredjeljivanje za određeni termin. No, da li je svejedno hoćemo li upotrijebiti termin *islamizacija* ili *prelazak na islam*. Naravno da ne! Sam termin *islamizacija* ima pežorativan prizvuk jer implicira nasilno prevođenje na islam, što nije istina. Osmansko carstvo je bilo islamska država, koje je poštovalo načelo šerijata „u vjeri nema prisile" (*La ikrahe fiddin*, II:256). Dokaz za to je opstanak pripadnika svih religija na ovim prostorima tokom 500 godina islamske vladavine. Zašto danas nema muslimana u Španiji kojom su vladali duže od 500 godina? Zato što njihovi neprijatelji nisu imali takvo načelo. Njihovo načelo je bilo *cuius regio eius religio*, odnosno *čija zemlja, njegova i vjera.* Identična situacija je i sa hrvatskom, mađarskom, srbijom (u granicama do balkanskih ratova) i drugim zemljama u Evropi odakle su muslimani istrijebljeni, a njihova kulturna dobra zauvijek uništena.

No, kada srpska i hrvatska politička historiografija govori o tom fenomenu, uvijek govori o islamizaciji. Tako npr. u beogradskom izdanju udžbenika za sedmi razred, autora Dragomira Bondžića i Koste Nikolića iz 2014. godine (i danas se koristi) navodi se sljedeće: "U 15. i 16. veku prelazaka u muslimansku veru bilo je mnogo… Islamizacija je najviše zahvatila Bosnu, a najbrojnija kategorija islamizovanog stanovništva bili su bosanski seljaci, uglavnom srpskog porekla, koji su preveravanje koristili za bežanje od teških feudalnih obaveza… Od njih je vremenom nastalo bosansko plemstvo (age i begovi), koje se od turskog razlikovalo po tome što je govorilo svojim maternjim, srpskim jezikom"[11]

S druge strane Makek u zagrebačkom udžbeniku iz 1995. godine, u podnaslovu *Islamizacija,* navodi: "Tijekom stoljetnih ratova više je stotina hiljada Hrvata odvedeno iz raznih hrvatskih krajeva u tursko ropstvo. Tu su bili prisiljavani da prihvate islam. Mnogi su radije podnijeli muku i smrt, nego da se odreknu

11 Dragomir Bondžić, Kosta Nikolić, *Istorija za sedmi razred osnovne škole*, Beograd 2014, 39-40. (dalje: D. Bondžić, K. Nikolić, *Istorija za sedmi razred*).

katoličke vjere"…[12] "S obzirom na podrijetlo pučanstva koje je primilo islam, zanimljivo je da još i danas veliki dio muslimana u Bosni govori ikavicom, mjesece naziva starim hrvatskim nazivima (siječanj, veljača itd) i ima mnoge hrvatske narodne običaje".[13]

Popratna potpitanja, umjesto kritičke distance, grade sentimentalne mostove, nastojeći vratiti čitatelje, tj. učenike u vrijeme nekadašnjih sukoba: *Tko je u Bosni i zašto prihvaćao islam? Što se može zaključiti na osnovi govora, naziva mjeseci i običaja bosanskih muslimana?* Dakle, pitanja su definirana tako da navode učenike na jasan zaključak, bez mogućnosti da se zapitaju bilo šta, a u svrhu razvoja kritičkog mišljenja.

Navođenjem ovakvih primjera želi se naglasiti srpski, odnosno hrvatski kontinuitet u Bosni, a politički cilj toga je da bosanskohercegovačke muslimane, Bošnjake, uvjeri da se deklariraju u modernom smislu kao Hrvati, odnosno Srbi islamske vjere.

Nažalost, terminološke netačnosti su još uvijek prisutne u dobrom dijelu i srpskih i hrvatskih historičara koji se bave i srednjovjekovnim i osmanskim periodom. Tako npr. pojedini historičari sa punom sviješću o značaju terminološkog plana u naučnom diskursu, uvijek će govoriti o „srpskom prisustvu u Bosni", „Srbima u Bosni", odnosno s druge strane „hrvatskom prisustvu u Bosni", „Hrvatima u Bosni" i slično dok u građi osmanske provenijencije koja se odnosi na Bosnu, nazivi Srbi i Hrvati označavaju jedinke koje su došle sa srpskog, odnosno hrvatskog teritorija, za razliku od domaćeg krstjanskog i kršćanskog (pravoslavnog i katoličkog) stanovništva.[14]

Mnoge nejasnoće, nedorečenosti te (ne)razumijevanje historijskih procesa plod su neispravnog, nepreciznog neadekvatnog i vremenski netačnog korištenja određenih termina. Jednim je dijelom riječ o anahronizmu, tj. postavljanju ljudi, događaja, predmeta, običaja, načina mišljenja ili naziva za određene pripadnosti u pogrešne periode, a drugim dijelom riječ je o tendencioznom nastojanju da se određene činjenice, pojave i obilježja nipodaštavaju i minimiziraju tako što im se svjesno umanjuje značaj. Stoga je jako važno koristiti adekvatnu historijsku terminologiju koja donosi suštinsko značenje pojma, budući da bez adekvatnog imenovanja pojmova nema njihove konačne spoznaje.

Pojava Osmanlija u kontekstu nacionalne historije u ovim udžbenicima, isključivo je negativno atribuirana, i to uglavnom na narativnoj razini – kroz učestalo navođenje i opise njihovih zlodjela: „nasilno su uzimali kršćansku djecu", „Islamizacija je ostavila velike negativne posledice u istoriji balkanskih naroda", „posle velikih ratova, progona i ubistava, rušenja hrišćanskih svetinja i odovođenja

12 Ivo Makek, *Povijest za 6. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb 1995, 152. (dalje: I. Makek, *Povijest za 6. razred*)

13 I. Makek, *Povijest za 6. razred*, 152.

14 Ramiza Smajić, Neki terminološki problemi u izučavanju osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine, u: *Zbornik ANUBiH-a sa naučnog skupa: Historiografija u Bosni i Hercegovini 1990–2000, 30. oktobar 2001,* Sarajevo 2003, 59-65.

naroda u roblje u islam se prelazilo da bi se preživelo“, „Srbi su u vreme dugog robovanja, osećali stalnu nesigurnost i strah od Turaka“.[15] Ili pak „Osmanlije su u svojim osvajanjima uništavali mnoga materijalna dobra, odnosili sve što su mogli odnijeti, a nepokretna su dobra palili i uništavali... Posljedica tih promjena bila je smanjenje broja stanovnika te gospodarsko, kulturno i političko slabljenje Hrvatske i Hrvata.“[16] „Na hrvatskim se bojištima od nadmoćnog neprijatelja nije branila samo sloboda i kršćanska civilizacija Hrvatske, nego i Europe.“ [17]

Dalekosežne posljedice ovakvog narativa sigurno se mogu osjetiti i u odnosu stanovništva i hrvatske države danas prema migrantima, muslimanima koji su na njenim granicama, što opet pruža priliku Hrvatskoj da se predstavlja kao predziđe kršćanstva i zaštitnica kršćanske, zapadne civilizacije i čitave Evrope od barbarskog istoka.

Kada je u pitanju austrougarsko razdoblje upravljanja Bosnom i Hercegovinom, u naročito negativan kontekst stavlja se uloga Benjamina Kalaja i njegova politika bosanstva. U narednom primjeru iz udžbenika Povijesti za III razred gimnazije koja je štampana u Mostaru u izdanju Školske naklade 2001. godine, vidimo ne samo interpretaciju političkih zbivanja, nego i prezentaciju različitosti kao problema. Autori ističu da je „kalajeva vlada pokušala stvoriti bosansku naciju i bosanski jezik, da bi suzbila političke zahtjeve Hrvata i Srba, koji su već imali formiranu nacionalnu svijest, i ujedno spriječila osvješćivanje muslimana. Dakle, pokušalo se od već formirane srpske i hrvatske nacije stvoriti zajedno sa muslimanima bosansku naciju. Naravno, ovakva neprirodna politička akcija morala je doživjeti neuspjeh“,[18] tvrde oni.

U udžbeniku Istorije za drugi razred gimnazije koji se koristi u bosanskohercegovačkom entitetu RS samo je usput navedeno da je „okupator imao za cilj da obrazuje posebnu bosansku narodnost čime je planirao da učvrsti svoje pozicije na Balkanu.“[19] Slična interpretacija je i u udžbenicima za osnovnu školu gdje se govori o „vještačkoj naciji“, zatim da je Kalaj uvođenjem bosanstva želio lažirati historiju Bosne i Hercegovine i slično. Dakle, na samo ovih nekoliko primjera, vidljivo je koliki su udari na ideju bosanstva i bosanske nacije, pa i Bosne i Hercegovine, kao države svih njenih građana!

Ovdje ćemo samo još navesti citat iz udžbenika za sedmi razred, autora Bondžića i Nikolića u izdanju Zavoda za udžbenike, Beograd 2014. godine. Citat je vezan za Garašaninovo definisanje spoljne politike Srbije iz 1844. u kojem oni kažu: „Prema Garašaninovoj zamisli, izloženoj u čuvenom spisu Načertanije, ujedinjenje je trebalo da se ostvari u dva koraka. Prvi čin ujedinjenja srpskog naroda ostvario

15 D. Bondžić, K. Nikolić, *Istorija za sedmi razred*, 41

16 Željko Brdal, Margita Madunić, Nikola Lovrinović, *Tragom prošlosti – udžbenik povijesti za 6. razred osnovne škole*, Mostar 2007, 175.

17 I. Makek, *Povijest za 6. razred*, 96.

18 Stipe Jurković, Anđelko Mijatović, Franko Mirošević, Trpimir Macan, *Povijest 3*, Mostar 2001, 341.

19 Rade Mihaljčić, Đorđe Mikić, *Istorija za 2. razred gimnazije, prirodno-matematičkog smjera*, Istočno Novo Sarajevo 2003, 280.

bi se u državi u koju bi ušli samo Srbi koji su još uvijek bili pod turskom vlašću. Sledeća etapa, u kojoj bi se obavilo ujedinjenje sa Srbima pod austrijskom vlašću, realizovala bi se u doglednoj budućnosti...“[20] Što je zorno predstavljeno na karti u istom udžbeniku.

Prilog 2. *Garašaninova zamisao Srbije iznijeta u Načertaniju.*

Ova karta najbolje pokazuje historijski proces dugog trajanja, jedne politike koja je i danas, možda više nego ikad prisutna na političkoj sceni i u Srbiji i u Bosni i Hercegovini i koja na ovakav način kroz udžbenike i karte u udžbenicima, priprema mlade ljude za nastavak planova o stvaranju velike Srbije.

To isto je prisutno i u Hrvatskoj, gdje je vlasnik *Školske knjige* iz Zagreba (Ante Žužul), izdavačke kuće koja štampa većinu udžbenika, koji su analizirani, nedavno za *Večernji list* izjavio: „U Bosni i Hercegovini postoje hrvatski udžbenici koji su multikulturalni, ali i omogućuju ravnopravnost hrvatskog sa srpskim i muslimanskom jezikom“.[21] Dakle, ta skandalozna praksa i vrlo opasna tendencija negiranja bosanskog jezika, a samim tim i bošnjačkog naroda, sinhronizovano i sve otvorenije, dolazi i sa istoka, i sa zapada i umjesto da ima tendenciju opadanja, dešava se upravo suprotno.

20 Dragomir Bondžić, Kosta Nikolić, *Udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za 7. razred osnovne škole*, Beograd 2014, 65-66.

21 „U Bosni se danas govori ’miks jezikom’, nema veze između zakona i prakse“, *Večernji list*, Zagreb, 31. oktobar 2019, 47.

Dvadeseto stoljeće

Kada je u pitanju 20. stoljeće, sadržaj koji je predstavljen u udžbenicima za deveti razred, karakteriše selektivna prezentacija činjenica, naglašavanje poželjnih momenta i prećutkivanje ili minimiziranje onih manje poželjnih. Odnos prema državi Bosni i Hercegovini i njenoj državnosti najbolje se vidi na primjeru ZAVNOBiH-a. Udžbenici koji su štampani u Mostaru o ZAVNOBiH-u pišu, krajnje šturo u formi informacije. Tako npr. Matković, Mirošević, Goluža i Šarac u udžbeniku za 4. razred gimnazije (Školska naklada, Mostar 2006), u okviru podnaslova *Avnojevska Jugoslavija*, navode sljedeće: "U Mrkonjić gradu je 25. studenoga 1943. održano Prvo zasijedanje ZAVNOBiH-a, a u Sanskom Mostu od 30. lipnja do 2. srpnja 1944. održano je Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, kada je ovo tijelo postalo najviša zakonodavna i izvršna vlast tadašnje Bosne i Hercegovine". Ista rečenica, istih autora (osim Miroševića) se nalazi i u udžbeniku Povijest za 8. razred, izdanje Mostar 2006. godina. S druge strane Erdelja, Stojaković, Madžar i Lovrinović (Tragom prošlosti; Mostar 2010) u okviru podnaslova *Jačanje partizanskog pokreta i stvaranje hrvatske države"* također, veoma šturo spominju, bez navođenja datuma, osnivanje ZAVNOBiH-a, ističući pri tome da je tada odlučeno kako je "Bosna i Hercegovina i srpska i muslimanska i hrvatska zajednička domovina".[22]

Nepojašnjenja važnosti prerastanja ZAVNOBiH-a u najviši organ vlasti, prešućivanje presudnosti njegovih odluka za republičko konstituisanje Bosne i Hercegovine i njeno poslijeratno unutrašnje uređenje otkrivaju ideološku pozadinu udžbenika koji, pisani s izrazito nacionalnih pozicija, ignorišu doprinos ZAVNOBiH-a u procesu izgradnje bosanskohercegovačke državnosti.[23]

U nastavku ovog rada, kratki osvrt ćemo dati i na udžbenik za 9. razred autora Dragiše Vasića, koji se od školske 2018/2019. godine, koristi u bosanskohercegovačkom entitetu RS, a nakon što su u Nastavnom planu i programu uvedeni sadržaji o ratu 1992-1995. Sadržaj ovog udžbenika je u skladu sa antibosanskom politikom i praksom i predstavlja nastavak pokušaja revizije historijskih, naučno-istraživačkih i sudskih činjenica, koju aktuelne vlasti provode prema državi Bosni i Hercegovini.

U udžbeniku se razvija pripadnost samo manjem bosanskohercegovačkom entitetu RS-u, ali ne i državi Bosni i Hercegovini. O izgradnji zemlje koju su Bosanci i Hercegovci, njeni narodi – i Srbi i Hrvati i Bošnjaci i Jevreji i Romi i drugi, antifašističkom borbom u Drugom svjetskom ratu izgradili kroz ZAVNOBiH – u knjizi nema ni pomena. Štaviše, ZAVNOBiH se i ne spominje, ali zato se veoma opširno izučava historija Srbije, Crne Gore, te Kosova, pri čemu se negira država, kontinuitet i granice Bosne i Hercegovine kao domovine srpskog naroda koji živi u njoj.

22 Krešimir Erdelja, Igor Stojaković, Ivan Madžar, Nikola Lovrinović, *Tragom prošlosti 8*, Mostar 2010, 145-146. (dalje: Erdelja i ostali, *Tragom prošlosti 8*).

23 Sanja Gladanac, Slika ZAVNOBIH-a u bosanskohercegovačkim udžbenicima historije (1945–2013), *Historijska traganja*, br. 13, Institut za istoriju, Sarajevo 2013, 247.

Period rata 1992-1995. je okarakterisan kao građanski rat koji su vodili međusobno Srbi, Bošnjaci i Hrvati, a za rat su krivi svi osim Srba, čak i Sjedinjene Američke Države, Njemačka i Vatikan. Konačno, stvaranje entiteta RS-a je ostvarenje sna, pri čemu se isti nastoji prikazati kao država srpskog naroda ignorišući Bosnu i Hercegovinu na sve moguće načine.

U kratkim crtama autor udžbenika je opisao i istaknute političke i vojne aktere u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata. Pri tome tekstovi o Mladiću i Karadžiću ni najmanje ne upućuju da se radi u presuđenim ratnim zločincima, nego, naprotiv, isti se veličaju, pri čemu se ističu njihove zasluge za stvaranje RS-a i odbranu srpskog naroda. S druge strane prvi predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Alija Izetbegović je predstavljen na sljedeći način: „Alija Izetbegović (1925–2003), pravnik, islamski teolog i političar. U mladosti je bio aktivan u prohitlerovskoj organizaciji „Mladi muslimani", zbog čega je robijao poslije Drugog svjetskog rata. Napisao je Islamsku deklaraciju, u kojoj se založio za državu zasnovanu na Kur'anu, zbog čega su ga komunističke vlasti ponovo osudile. Bio je osnivač i vođa Stranke demokratske akcije i predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine".[24]

Etničko čišćenje autor naziva prisilnom migracijom... Kao mjesta masovnih zločina navedena su: Srebrenica, Kozarac, Kazani, Kravice, Ahmići, Pakrac, Ovčara, Medački džep – piše autor, stavljajući u istu ravan genocid u Srebrenici sa zločinom na Kazanima. Autor isto tako ističe da je „Muslimanima najveća materijalna i vojna pomoć stizala iz islamskih zemalja, uključujući i dobrovoljce (mudžahedini) koji su uključivani u redove ARBiH."[25] Prisutan je i navod, da je četnički pokret Draže Mihailovića u Drugom svjetskom ratu po karakteru antifašistički, građanski i nacionalni pokret i da se ne razlikuje se od partizanskog pokreta Josipa Broza Tita. Djeci je onemogućeno da znaju, shvate i vole državu Bosnu i Hercegovinu

Posebno poglavlje je posvećeno „RS-u u dejtonskoj Bosni i Hercegovini", a u okviru tog poglavlja je na vrh liste problema stavljena „težnja bošnjačkih stranaka ka centralizaciji i unitarizaciji Bosne i Hercegovine", dok su SAD i Evropska unija uglavnom pružale podršku bošnjačkoj strani. Ističe se kako je od 5,3 milijardi dolara pomoći za obnovu Bosne i Hercegovine tek petina pripala entitetu RS i da su odluke visokog predstavnika i Ustavnog suda Bosne i Hercegovine uglavnom bile protiv interesa RS-a.[26]

Visokim predstavnicima proširena su ovlaštenja, tako da su oni u vrijeme snažnog stranog intervencionizma od 2000. do 2006. godine donosili zakone i

24 Dragiša Vasić, *Istorija za 9. razred osnovne škole*, Istočno Novo Sarajevo 2018, 186. (dalje: D. Vasić, *Istorija za 9. razred*).

25 D. Vasić, *Istorija za 9. razred,* 186.

26 Nedim Pobrić, *Šta uče djeca u RS-u: Za rat krivi SDA i HDZ, Hollywood iskrivio sliku o Srbima, četnici bili antifašisti,* https://www.faktor.ba/vijest/sta-uce-djeca-u-rs-u-za-rat-krivi-sda-i-hdz-hollywood-iskrivio-sliku-o-srbima-cetnici-bili-antifasisti/1250. (Pristup: 11.11.2019).

odluke kojima su čak mijenjali ustavno uređenje i Dejtonski mirovni ugovor, koji su trebali da štite i provode. Mnoge nadležnosti RS-a prenijete su na nivo zajedničkih institucija Bosne i Hercegovine. One koji su se suprostavili takvoj politici visoki predstavnik je strogo kažnjavao – dio je sadržaja udžbenika.[27]

Djeca će također imati priliku naučiti kako su bošnjačke i strane sudije u važnim pitanjima preglasavale srpske i hrvatske sudije. U udžbeniku piše još i to da uprkos svemu, Republika Srpska ima i dalje široku samoupravu. Predstavlja stabilniji dio Bosne i Hercegovine. Njeguje bliske veze sa svojom maticom Srbijom, na osnovu Sporazuma o specijalnim i paralelnim vezama, predviđenim Dejtonskim mirovnim ugovorom...[28]

Ovakvim tumačenjem i shvatanjem historijskih činjenica učenicima Bosne i Hercegovine, u ovom slučaju učenicima RS-a je onemogućeno da znaju, shvate i vole državu Bosnu i Hercegovinu, da grade zajedništvo i budućnost sa drugim narodima i da se ne uče antibosanstvu nego svim vrijednostima i perspektivi razvoja i ostanka u Bosni i Hercegovini.

Zaključak

Kao što se moglo i primijetiti, hrvatski autori udžbenika, uglavnom nastoje da elaboriraju hrvatski karakter srednjovjekovne Bosne, a osmansko, austrougarsko i jugoslovensko razdoblje demaskiraju kao tuđinsko. Politički cilj takve historiografije, jeste da, na primjer, bosanskohercegovačke muslimane uvjeri da se deklarišu u modernom smislu kao Hrvati islamske vjere, a Srbima dadne do znanja da njima Bosna u političkom pogledu ne pripada, jer su se u nju kasnije doselili.

Srpska nacionalna historiografija još je rezolutnija u prikazivanju Bosne kao isključivo srpske zemlje. U tu svrhu istupa se sa tezama o Srbima islamske vjere i Srbokatolicima kao produktima u prvom slučaju stoljetne islamsko-osmanske vladavine na ovim prostorima, u drugome papinske propagande.[29]

Analizom je utvrđeno da i srpski i hrvatski udžbenici, bez obzira da li štampani u Mostaru ili Istočnom Sarajevu, Zagrebu ili Beogradu, pokazuju zanimljivu sličnost. Definiranje nacionalne historije u srpskim udžbenicima u fokus je stavilo, osim historije Srbije, i historiju Srba u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, te Kosovu. Slično stanje je prisutno i u hrvatskim udžbenicima koji pod pojmom nacionalne historije podrazumijevaju historiju Hrvata u Hrvatskoj i susjednim zemljama, pa tako i u Bosni i Hercegovini. Kod udžbenika hrvatske provenijencije posebno, „nacionalna historija" nije izjednačena s historijom Bosne i Hercegovine,

27 *Isto*.
28 *Isto*.
29 Srećko Džaja, Tri kulturno-političke sastavnice Bosne i Hercegovine i moderna historiografija, u: *Eseji, razgovori, polemike, prijevodi,* Udruga đaka i prijatelja Franjevačke klasične gimnazije Visoko, podružnica za Njemačku, Minhen 2005, 106-107.

nego s historijom Hrvatske i Hrvata. Adaptacija na bosanskohercegovačke prilike samo je površne prirode – naslovi su proširivani za riječ „Bosna i Hercegovina“, a sadržaji i koncept su ostali gotovo isti kao u udžbenicima koji su štampani u Zagrebu.[30]

Posmatrajući analizirane udžbenike zajedno, vidimo da se isticanjem uloge vlastitog naroda u udžbenicima, učenici usmjeravaju na usvajanje znanja o historiji vlastitog naroda, dok su ostali narodi neproporcionalno zastupljeni. Različiti su i načini kako se ističe jedan narod. U nekim slučajevima se historiji jednog naroda posveti jako puno prostora, dok se ostali narodi samo spomenu. U drugim slučajevima navedu se imena značajna za neki događaj iz reda samo jednog naroda. Potenciraju se zasluge samo jednog naroda tako da učenik lahko može steći dojam kako u drugim narodima nema nikoga zaslužnog. Sve to utiče na stvaranje pristrasnog stava kod učenika o doprinosu pojedinih naroda u historiji Bosne i Hercegovine. Na taj način učenici se ne pripremaju za život u multikulturnom društvu.

U analiziranim udžbenicima historije ne potiče se osjećaj pripadnosti državi niti osjećaj zajedničkog bosansko-hercegovačkog nasljeđa. U biti se pokušava promovirati stav da svaki narod ima svoju historiju koja se razvijala „u vakumu”, i bez međusobnog djelovanja. Ovakvi primjeri ni najmanje ne doprinose izgradnji države Bosne i Hercegovine. Naprotiv, oni otežavaju proces integracije.

Nadalje, identifikovan je značajan broj političkih interpretacija koje umnogome podržavaju važeće auto i hetero-stereotipe, te prezentiraju različitosti u višenacionalnim zajednicama i državama kao problem koji dovodi do raspada tih zajednica. Pri tome su težnje naroda za kojeg je primarno pripreman udžbenik prikazane kao jedina ispravna opcija. Za svijest novih generacija to nije dobro, jer se one tako navikavaju gledati na prošle događaje i na sam život u crnom svjetlu, dok u izmiješanim etničkim područjima takva percepcija pothranjuje stare i rađa nove animozitete.

Ono što je svojstveno svim analiziranim udžbenicima jeste da se njima nastoje prikazati odnosi među susjednim narodima tako da su oni predodređeni da budu konfliktni, da su se konstantno kroz historiju, odlikovali nepomirljivim razlikama, nesuglasicama i netrpeljivošću. Time se želi nametnuti kategoričnost i generalizacija u percipiranju i karakterisanju drugih naroda kako bi se opravdali oružani sukobi, što aktivno sprečava čvrsto pomirenje i stabilizaciju prilika.

Osim toga, kao što smo već istakli, stalnim pominjanjem Bosne, Huma, odnosno Hercegovine kao srpskih ili hrvatskih zemalja, autori udžbenika izražavaju otvorene pretenzije prema teritoriji današnje Bosne i Hercegovine. Na taj način stvara se svijest da svi prošli, ili eventualno budući sukobi, ne predstavljaju čin agresije na nešto tuđe, nego legitimnu borbu za oslobođenje sopstvenog, čime se mladi naraštaji smišljeno pripremaju za buduće akcije srbijanske i hrvatske države na ovim prostorima.

30 *Hrvatska i Bosna i Hercegovina u prvoj Jugoslaviji*; *Znanost i kultura u prvoj polovici 20. stoljeća u svijetu i Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*; *Hrvatska i Bosna i Hercegovina u drugoj Jugoslaviji*; *Postanak i razvoj samostalnih država Hrvatske i Bosne i Hercegovine; Hrvatska, Bosna i Hercegovina i svijet na početku trećeg tisućljeća;* u: Erdelja i ostali, *Tragom prošlosti 8*.

Summary

As it could be noticed, the Croatian authors of the textbooks mostly try to elaborate on the Croatian character of medieval Bosnia, and unmask the Ottoman, Austro-Hungarian and Yugoslav periods as foreign. The political goal of such historiography is, for example, to persuade Bosnian Muslims to declare themselves in the modern sense as Croats of the Islamic faith, and to let Serbs know that Bosnia does not belong to them politically, because they later immigrated to it.

Serbian national historiography is even more resolute in portraying Bosnia as an exclusively Serbian country. For that purpose, he presents theses about Serbs of the Islamic faith and Serbo-Catholics as products in the first case of the century-old Islamic-Ottoman rule in this area, in the second papal propaganda.

The analysis established that both Serbian and Croatian textbooks, regardless of whether they were printed in Mostar or East Sarajevo, Zagreb or Belgrade, show an interesting similarity. Defining national history in Serbian textbooks focused, in addition to the history of Serbia, on the history of Serbs in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Kosovo. A similar situation is present in Croatian textbooks, which by the term national history mean the history of Croats in Croatia and neighboring countries, including Bosnia and Herzegovina. In the case of textbooks of Croatian provenance in particular, „national history" is not equated with the history of Bosnia and Herzegovina, but with the history of Croatia and Croats. Adaptation to the circumstances of Bosnia and Herzegovina is only superficial in nature - the titles were expanded for the word „Bosnia and Herzegovina", and the contents and concept remained almost the same as in the textbooks printed in Zagreb.

Looking at the analyzed textbooks together, we see that by emphasizing the role of their own people in textbooks, students focus on acquiring knowledge about the history of their own people, while other peoples are disproportionately represented. There are also different ways in which one nation stands out. In some cases, a lot of space is devoted to the history of one nation, while other nations are only mentioned. In other cases, names significant to an event from only one nation are listed. The merits of only one nation are emphasized so that the student can easily get the impression that there is no one deserving in other nations. All this influences the creation of a biased attitude among students about the contribution of certain peoples in the history of Bosnia and Herzegovina. In this way, students do not prepare for life in a multicultural society.

The analyzed history textbooks do not encourage a sense of belonging to the state or a sense of a common Bosnian-Herzegovinian heritage. In essence, it is trying to promote the view that each nation has its own history that has developed „in a vacuum", and without interaction. Such examples do not contribute in the least to the building of the state of Bosnia and Herzegovina. On the contrary, they complicate the integration process.

Furthermore, a significant number of political interpretations have been identified that largely support current auto and hetero-stereotypes, and present differences in multinational communities and states as a problem leading to the disintegration of these communities. In doing so, the aspirations of the people for whom the textbook was primarily prepared are presented as the only correct option. For the consciousness of new generations, this is not good, because they are so used to looking at past events and life itself in the black light, while in mixed ethnic areas such a perception nourishes old and gives birth to new animosities.

What is characteristic of all analyzed textbooks is that they try to show the relations between neighboring nations so that they are destined to be conflicted, that they have constantly, throughout history, been characterized by irreconcilable differences, disagreements and intolerance. This is intended to impose categoricalness and generalization in the perception and characterization of other peoples in order to justify armed conflicts, which actively prevents firm reconciliation and stabilization of opportunities.

In addition, as we have already pointed out, by constantly mentioning Bosnia, Hum, or Herzegovina as Serbian or Croatian countries, the authors of the textbooks express open pretensions towards the territory of today's Bosnia and Herzegovina. In this way, awareness is created that all past, or possibly future conflicts, do not represent an act of aggression against something else, but a legitimate struggle for the liberation of their own, which deliberately prepares young generations for future actions of the Serbian and Croatian states in this area.

Mr. sc. Osman SUŠIĆ
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu
E-mail: osman.susic@fpn.unsa.ba

Pregledni rad/Review article
UDK/UDC: 94(497:497.6)"1937/1945" (093)
32:321:323.1(497.6)"1937/1945"

BOSNA I HERCEGOVINA U KONCEPCIJAMA SRPSKOG KULTURNOG KLUBA

Apstrakt: *Ovaj rad obuhvata period od 1937. do 1945. godine, period nastanka i djelovanja Srpskog kulturnog kluba. U radu će se govoriti o političkim prilikama u Kraljevini Jugoslaviji u kojima dolazi do nastanka Srpskog kulturnog kluba, kao i o osnovnim programskim ciljevima i njegovom djelovanju u Bosni i Hercegovini. Poseban akcenat u radu će biti na period Drugog svjetskog rata na prostorima Bosne i Hercegovine i nekadašnje zajedničke države i djelovanje Srpskog kulturnog kluba u Drugom svjetskom ratu. Rad i ostvarenje programskih ciljeva Srpskog kulturnog kluba u uslovima Drugog svjetskog rata će biti predstavljen kroz rad Izbjegličke vlade u Londonu i djelovanje Ravnogorskog četničkog pokreta na prostorima Bosne i Hercegovine i nekadašnje zajedničke države.*

Srpski kulturni klub je formiran kao oblik političkog udruživanja i djelovanja, u čiji sastav su ušli političari, javni radnici, naučnici, pripadnici raznih političkih organizacija, predstavnici državnih i paradržavnih organa i organizacija, pod parolom „Srbi na okup". Klub je djelovao kao jedinstvena i homogena organizacija, bez obzira na sastav članstva, sa ciljem spašavanja Srbije i srpstva. To je najjasnije izražavalo njegovu cjelokupnu djelatnost, sastav i stepen uticaja na državnu politiku. U Klubu su raspravljana najvažnija pitanja državne odnosno srpske nacionalističke politike za račun Vlade, te je klub imao razgranatu mrežu odbora i više glasila.[1]

Za prvog predsjednika Srpskog kulturnog kluba bio je izabran profesor i rektor Beogradskog univerziteta dr. Slobodan Jovanović. On je bio idejni tvorac ove organizacije (i izložio je osnovne zadatke i ciljeve Kluba). Potpredsjednici su bili dr. Nikola Stojanović i dr. Dragiša Vasić, a dr. Vasa Čubrilović sekretar. Dr. Stevan Moljević je bio predsjednik odbora Srpskog kulturnog kluba za Bosansku krajinu sa sjedištem u Banja Luci. Prema Diniću inicijativu za formiranje Srpskog kulturnog kluba su dali bosansko – hercegovački Srbi dr. Nikola Stojanović, dr. Vladimir Ćorović, dr. Vladimir Grčić i dr. Slobodan Jovanović.[2]

1 Hamdija Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, Matica Bošnjaka Crne Gore, Podgorica 2012, 225. (dalje: H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija*).

2 Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji, 1918-1941(I – III)*, Stubovi kulture,

Djelovanje Srpskog kulturnog kluba možemo podijeliti na dvije etape. Prvu od osnivanja 1936. godine pa do potpisivanja sporazuma Cvetković – Maček, i drugu od 1939. do 1941. godine. Program Srpskog kulturnog kluba je bio zbir velikosrpskih programa svih značajnijih političkih partija koje su djelovale u Srbiji uz pomoć državnih institucija. Ciljevi Srpskog kulturnog kluba su uglavnom bili: ekspanzionistička politika širenja srpske vlasti na susjedne krajeve, osporavanje nacionalnog identiteta svim drugim jugoslovenskim narodima i ostvarivanja prava na samoopredjeljenje Programski ciljevi Srpskog kulturnog kluba su bili propagiranje velikosrpske ideologije. Srpski kulturni klub je programom o Velikoj Srbiji i svojom djelatnošću postao nosilac najekstremnijih srpskih nacionalističkih stremljenja.

Nakon sporazuma Cvetković – Maček iz augusta 1939. godine, Srpski kulturni klub je zahtjevao reviziju donesenih rješenja, izjašnjavajući se za srpsko – hrvatski sporazum koji bi počivao na etničkim, historijskim ili privredno – geografskim principima. Usvajanje jednog od tih načela trebalo je važiti za cijelo područje na kojem su živjeli Srbi. Pododbori Srpskog kulturnog kluba u Bosni i Hercegovini imali su prvenstveni zadatak da rade na isticanju njenog srpskog karaktera, a nakon sporazuma Cvetković – Maček na formiranju svijesti da cijela Bosna i Hercegovina treba da uđe u srpsku teritorijalnu jedinicu. Uz istaknutu parolu „Gde god je Srba – tu je Srbija", srpski narod u Bosni i Hercegovini označavan je za „budnog čuvara srpske narodne svesti."[3]

Rukovodstvo i većina članova Srpskog kulturnog kluba je pristupila četničkom pokretu kao nacionalni ideolozi Draže Mihailovića. Politika militantnog srpskog velikodržavnog programa i srpskog nacionalizma Srpskog kulturnog kluba prihvaćena je kao program četničkog pokreta Draže Mihailovića. Neki od najznačajnijih saradnika Draže Mihailovića pripadali su Srpskom kulturnom klubu. Glavni politički ciljevi četničkog pokreta formulisani su u nekoliko programskih dokumenata. Polazna tačka u njima je bila ideja vodilja o „Velikoj i homogenoj Srbiji", koja se temeljila da Srbi trebaju biti vodeća nacija na Balkanu.[4]

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Drugi svjetski rat, Izbjeglička vlada, Kraljevina Jugoslavija, Ravnogorski četnički pokret, Srpski kulturni klub*.

Beograd 1997, 508. (dalje: Lj. Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji*).

3 Safet Bandžović, Koncepcije Srpskog kulturnog kluba o preuređenju Jugoslavije (1937-1941), *Prilozi*, br. 30, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 2001, 175-176. (dalje: S. Bandžović, *Koncepcije SKK*).

4 S. Bandžović, *Koncepcije SKK*, 186-187.

BOSNIA AND HERZEGOVINA IN SERBIAN CULTURAL CLUB CONCEPTS

Abstract: *This paper covers the period from 1937 to 1945, the period of the establishment and works of the Serbian Cultural Club. The paper will discuss the political circumstances in the Kingdom of Yugoslavia in wich Serbian Cultural Club was founded, as well as the program goals and its activities in Bosnia and Herzegovina. Special emphasis will be put on the period of the Second World War in the Bosnia and Herzegovina and the former common state and the activities of the Serbian Cultural Club in the Second World War. The work and achievement of the program goals of the Serbian Cultural Club in the Second World War will be presented through the work of the Exile Government in London and the activities of the Chetniks Movement in the Bosnia and Herzegovina and the former common state.*

The Serbian Cultural Club was formed as a form of political association and activity, which included politicians, public workers, scientists, members of various political organizations, representatives of state and parastate bodies and organizations, under the slogan "Serbs for Reunion". The club acted as a unique and homogeneous organization, regardless of the composition of the membership, with the goal of saving Serbia and Serbs. This most clearly expressed his overall activity, composition and degree of influence on state policy. The most important issues of state or Serbian nationalist policy for the interest of the Government were discussed in the Club, so the club had an extensive network of boards and several media.

Professor and Rector of the University of Belgrade, Dr. Slobodan Jovanović, was elected the first president of the Serbian Cultural Club. He was the ideological creator of this organization (and he set out the basic tasks and goals of the Club). The vice presidents were Dr. Nikola Stojanović and Dr. Dragiša Vasić, and Dr. Vasa Čubrilović the secretary. Dr. Stevan Moljevic was the president of the board of the Serbian Cultural Club for the Bosnian Krajina, based in Banja Luka. According to Dinić, the initiative for the formation of the Serbian Cultural Club was given by Bosnian-Herzegovinian Serbs Dr. Nikola Stojanović, Dr. Vladimir Čorović, Dr. Vladimir Grčić and Dr. Slobodan Jovanović.

The activities of the Serbian Cultural Club can be divided into two stages. The first from its founding in 1936 until the signing of the Cvetković-Maček agreement, and the second from 1939 to 1941. The program of the Serbian Cultural Club was a sum of Greater Serbia programs of all major political parties that operated in Serbia with the help of state institutions. The goals of the Serbian Cultural Club were mainly: expansionist policy of expanding Serbian rule to neighboring areas, denying the national identity of all other Yugoslav nations

and exercising the right to self-determination. The program goals of the Serbian Cultural Club were to propagate Greater Serbian ideology. With its program about Greater Serbia and its activities, the Serbian Cultural Club has become the bearer of the most extreme Serbian nationalist aspirations.

After the Cvetković-Maček agreement of August 1939, the Serbian Cultural Club demanded a revision of the agreement, calling for a Serbo-Croatian agreement based on ethnic, historical or economic-geographical principles. The adoption of one of these principles was to apply to the entire area inhabited by Serbs. The subcommittees of the Serbian Cultural Club in Bosnia and Herzegovina had the primary task of working to emphasize its Serbian character, and after the Cvetkovic-Macek agreement to form awareness that the whole of Bosnia and Herzegovina should enter the Serbian territorial unit. With the prominent slogan "Wherever there are Serbs - there is Serbia", the Serbs in Bosnia and Herzegovina were marked as the "vigilant guardian of the Serbian national consciousness".

The leadership and most of the members of the Serbian Cultural Club joined the Chetnik movement as Draža Mihailović's national ideologues. The policy of the militant Greater Serbia program and Serbian nationalism of the Serbian Cultural Club was accepted as the program of Draža Mihailović's Chetnik movement. Some of Draža Mihailović's most important associates belonged to the Serbian Cultural Club. The main political goals of the Chetnik movement are formulated in several program documents. The starting point in them was the idea of a "Greater and Homogeneous Serbia", which was based on the idea that Serbs should be the leading nation in the Balkans.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Second world war, Exile government, The Chetnik movement, Serbian Cultural Club*.

Političke prilike u Kraljevini Jugoslaviji u kojima dolazi do nastanka Srpskog kulturnog kluba

Kraljevina SHS je nastala 01. 12. 1918. godine, kada je delegacija Narodnog vijeća SHS umjesto ranije dogovorenog „Naputka", koji je zagovarao federalno državno uređenje, predalo adresu regentu Aleksandru Karađorđeviću kojim ga poziva da u ime kralja Petra I preuzme vlast u čitavoj državi. Na osnovu ove adrese regent Aleksandar je odgovorio proklamacijom kojom je u ime Petra I proglasio ujedinjenje Kraljevine Srbije sa Državom SHS u jedinstveno Kraljevstvo SHS.

U prvodecembarskom aktu se nisu našli osnovni zahtjevi iz Naputka Narodnog vijeća SHS od 24. 11. 1918. godine, koji su predstavljali uslove za ujedinjenje, posebno tačka koja je predviđala da konačnu organizaciju nove države odredi sveopšta narodna skupština Srba, Hrvata i Slovenaca kvalifikovanom

većinom, odnosno dvotrećinskom većinom glasova. Uz ogromne vanjske ali i unutrašnje pritiske i izoliranost u pogledu dogovora sa Zagrebom članovi delegacije su morali odustati od ovih uslova i izmijeniti svoj Naputak. Proglašenjem ujedinjenja regent Aleksandar i srpska buržoazija su preduhitrili rješavanje osnovnih pitanja zajedničke države, uskraćujući time budućoj skupštini karakter suverene ustanove.

Prva vlada Kraljevine SHS je proglašena ukazom regenta 20. 12. 1918. godine, na čelu te vlade se nalazio Stojan Protić iako je prvobitno predsjednik vlade trebao biti vođa Radikalne stranke Nikola Pašić. Vlada je brojala 20 članova ili po nacionalnom sastavu 13 Srba, 4 Hrvata, 2 Slovenca i 1 Bošnjak. Sastav ovakve vlade je govorio i da je srpska buržaoazija dobila prednost u novoj državi, što je izazvalo veliko protivljenje buržoazija ostalih nacija, a posebno hrvatske.[5]

Prvodecembarskim aktom ujedinjenja Bosna i Hercegovina je ušla u sastav Kraljevine SHS, ali je privremeno zadržala neke oblike državnosti. Glavni odbor Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu je prestao sa radom 31. 12. 1918. godine, a Narodna vlada Bosne i Hercegovine 31. 01. 1919. godine i umjesto nje je formirana Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu koja je umjesto dotadašnjih 10 povjerenstava imala samo 4 i bila je podređena centralnoj vladi u Beogradu. Profesor Ibrahimagić s pravom tvrdi da čin ulaska Bosne i Hercegovine u Kraljevinu SHS nije bio dobrovoljan kao što žele prikazati velikosrpski historičari, nego da je to u biti čin nelegitimnog prisajedinjenja. Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu nije imalo legitimitet da odlučuje u ime bosanskohercegovačkog stanovništva o ujedinjenju sa Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom.

Narodnom vijeću je vlast predao posljednji austorugarski upravitelj u Bosni i Hercegovini general Stjepan Sarkotić, što se u historiografiji naziva „prevratom“. Ovako dobijena vlast je omogućavala Narodnom vijeću samo da privremeno upravlja zemljom, do održavanja zasijedanja Bosanskog sabora, izabranog prema Usatvu iz 1910. godine, a u ovom periodu mu je bilo onemogućeno djelovanje. Narodno vijeće nije imalo pravo da u „ime naroda“ odlučuje o ujedinjenju ili o nekom drugom trajnom i sudbinskom pitanju zemlje, jer o tome narod nije na demokratski način izrazio svoju volju, odonosno dao privolu.[6] Također treba istaći da Bošnjaci nisu bili dovoljno zastupljeni u radu narodnih vijeća i Narodnoj vladi u Sarajevu. U Narodnom vijeću SHS u Zagrebu u početku nije bilo Bošnjaka i naknadno su kooptirna dva člana nakon protesta bošnjačkih političara, U Narodnom vijeću za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu od 25 članova bilo je samo 5 Bošnjaka, a u Narodnoj vladi samo jedan.

Jedna od glavnih karakteristika ovoga perioda su ubistva Bošnjaka na genocidnoj osnovi, pljačka i uništavanje bošnjačke imovine. Bosna i Hercegovina se našla na udaru velikosrpske politike. U periodu 1918-1921. godine desilo se prema bošnjačkim izvorima 2.000 pojedinačnih ubistava lica bošnjnačke

5 Omer Ibrahimagić, *Državnopravni i politički razvitak Bosne i Hercegovine*, VKBI, Sarajevo 2009, 214. (dalje: O. Ibrahimagić, *Državnopravni o politički razvitak BiH*).

6 O. Ibrahimagić, *Državnopravni o politički razvitak BiH*, 215.

nacionalnosti od strane Srba. U svakom ubistvu su ustanovljeni i počinilac i žrtva, ali nijedan počinilac zločina, samo zato što je Srbin, a žrtva musliman, nije odgovarao za ubistvo.[7] Najveći broj ubistava i pljački se dešavao u pograničnim područjima sa Srbijom i Crnom Gorom i u Sandžaku. Mehanizmi velikosrpske nacionalističke usmjerenosti prema Bosni i Bošnjacima bili su smišljeni, razrađeni i ustrajni i provodili su se sa krajnjom bestijalnošću. Izvor namjerno održavanog bezvlašća u Bosni su bili pljačka i nasilno zaposjedanje bošnjačke zemlje od Srba, tako da se preobrazba vlasničkih i zemljišnih odnosa doista i desila, i to u plamenu bošnjnačkih kuća. Zemlja se nasilno oduzimala, obeštećenja i zakupnine na nju nisu plaćani, a vlasnici zemlje su ubijani, protjerivani ili zaplašivani. Sustavno vršena pljačka i nasilna pretvorba vlasništva praćena torturom, paljevinom imanja i ubistvima državne ustanove nisu uopšte sprečavale. Istina ona nije ni poticana ali se dešavala prećutno sa znanjem najvećih razina vlasti, što znači da je jednim dijelom i tolerirana.[8]

O svim zločinima nad Bošnjacima bila je obaviještena i vlada u Beogradu. Predsjednik Zemaljske vlade je ministarstvu unutrašnjih poslova slao izvještaje o stanju javne sigurnosti u zemlji. U tim izvještajima se najviše govorilo o stradanju Bošnjaka. Ta stradanja su predstavljala jednu od osnovnih karakteristika cjelokupnog života i stanja u Bosni i Hercegovini u prvih deset godina poslije Prvog decembra.[9]

Bošnjaci su se ispočetka pojedinačno žalili i tražili ličnu i imovinsku zaštitu od svih mjerodavnih institucija. O ovim zločinima i teškom položaju Bošnjaka se čulo i izvan tadašnjih granica Kraljevine SHS, za to je bio najzaslužniji intervju kojeg je dao tadašnji reisul – ulema Džemaludin ef. Čaušević, dopisniku pariškog lista *Le Temps*, Charlesu Rivetu, u kojem je reisul – ulema govorio o teškom položaju Bošnjaka i zločinima koji su izvršeni nad njima. Intervju je zabrinuo srpske vladajuće krugove, te je ministar Pribičević od predsjednika Zemaljske vlade Atanasija Šole zahtjevao da reisul – ulema demantuje izjave date pariškom listu ili da mu se u suprotnom predloži penzionisanje. Predsjednik Zemaljske vlade Šola je odgovorio da je to nemoguće, jer su svi navodi koje je reisul – ulema rekao bili potpuno tačni.

Teške ekonomske, socijalne i političke prilike u kojima su se našli Bošnjaci nakon ujedinjenja, uvjetovale su potrebu političkog organizovanja. Na političko organizovanje Bošnjaka početkom 1919. godine bitno su uticala tri faktora. Prvi je bio već spomenuti opći i masovni napad na živote i imovinu muslimanskog stanovništva gotovo u čitavoj Bosni i Hercegovini, Sandžaku i dijelovima

7 Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo 1998, 57. (dalje: Š. Filandra, *Bošnjačka politika*).

8 Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 58.

9 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka,* BZK Preporod, Sarajevo 1997, 490. (dalje: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*).

Crne Gore. Druga dva faktora su bila ugroženost agrarnih interesa bošnjačkih zemljoposjednika i veoma mala zastupljenost Bošnjaka u organima vlasti, osnovanim u Bosni i Hercegovini i novoj državi tokom procesa ujedinjenja Prvog decembra 1918. godine i neposredno poslije toga.[10]

Nakon izglasavanja Vidovdanskog ustava Bosna i Hercegovina je ostala jedina od svih bivših teritorijalno historijskih cjelina ostala cjelovita. 135. član Vidovdanskog ustava je izražavao činjenicu da je još od ranog južnoslovenskog srednjeg vijeka postojao i postoji državno – pravni odnosno političko teritorijalni – kontinuitet Bosne i Hercegovine.[11]

Samo izglasavanje Ustava je upriličeno na Vidovdan 28. 6. 1921. godine čime se i na taj način htjela pokazati srpska prevlast u državi. Za ustav je glasalo 223 poslanika od 258 koliko ih je učestvovalo u radu skupštine dok 158 poslanika nije ni učestvovalo u radu skupštine. Vidovdanskim su ustavom ozakonjeni: nacionalni unitarizam; državni centralizam; monarhijski oblik vladavine; ograničeni parlamentarizam i privatno-vlasnički ekonomski poredak.

Položaj Bošnjaka i nakon izglasavanja Vidvdanskog ustava i ulaska JMO u vlast nije se promjenio osim što se smanjio broj ubistava Bošnjaka, nastavljeno je sa maltretiranjima, napadima i pljačkama bošnjačkog stanovništva. Većinu obaveza koju je preuzela prema JMO – i vlada nije ispunila postavilo je pitanje ostanka JMO-e u vladi. Osnovni problem je ležao u nepoštivanju 135. člana Vidovdanskog ustav koji je garantovao cjelovitost Bosne i Hercegovine. Članom 134. Vidovdanskog ustava, predviđeno je da se zatečene pokrajinske uprave zadrže dok se ne donese zakon o podjeli zemlje na oblasti, okruge i općine, kako je to određeno članom 95. Ustava. U tom smislu Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine obavljala je poslove iz svog djelokruga sve do 21. 07. 1921. godine, kada je uspostavljena Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu. Radilo se, ustavri, o običnom preimenovanju, jer je tadašnji i ujedno posljednji predsjednik Zemaljske vlade Nikola Đurđević, nakon formalnog podnošenja ostavke, odmah kraljevim dekretom imenovan za Pokrajinskog namjesnika za Bosnu i Hercegovinu.

Narodna skupština je 26. 04. 1922. godine. konačno donijela *Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi* kojim je bila predviđena podjela države na 33 oblasti. Dotadašnji okruzi u Bosni i Hercegovini su u skladu sa članom 135. Vidovdanskog ustava automatski postali oblasti: tuzlanska, sarajevska, hercegovačka (mostarska), travnička, vrbaška (banjalučka) i bihaćka.[12] Ovaj zakon o podjeli zemlje na oblasti kada je došao na dnevni red u Skupštini doveo je do raskola u poslaničkom klubu JMO-a. Dio poslanika je htio podržati vladni prijedlog to su bili prosrpski orjentirani poslanici predvođeni Ibrahimom ef. Maglajlićem i u poslaničkom klubu su imali većinu, dok su poslanici predvođeni dr. Mehmedom Spahom, koji je podnio ostavku na ministarsko mjesto, odbili prihvatiti ovaj prijedlog zakona i imali su većinu u centrali stranke.

10 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 492.
11 *Isto*, 499.
12 *Isto*, 500.

Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu, pa do uvođenja Šestojanuarske diktature 1929, još su u tri maha održani parlamentarni izbori: u martu 1923, u februaru 1925, i u septembru 1927. godine iako je poslanički mandat trajao 4 godine. Ovi česti izbori nisu dali nikakve rezultate u smislu neke političke stabilizacije u državi. Na svim ovim izborima JMO je potvrdila svoj položaj vodeće stranke među Bošnjacima. U periodu od 1923-1927. godine JMO je uglavnom bila u opoziciji. Nakon atentata u skupštini iz 1928. godine[13] sve je bilo spremno da Kralj umjesto pseudoparlamentarizma uvede diktaturu. Kralj Aleksandar Karađorđević 06. 01. 1929. godine ukida Vidovdanski ustav, raspušta parlament i uvodi diktaturu, koja se u historiografiji naziva „Šestojanuarska diktatura". Kralj Aleksandar je 3. 10. 1929. godine, donio novi *Zakon o nazivu i podjeli države*. Ovim zakonom kralj Aleksandar je promjenio naziv države iz Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca u Kraljevina Jugoslavija, a teritoriju države podijelio na 9 banovina, upravo ovim činom Bosna i Hercegovina je po prvi puta u svojoj historiji razbijena kao teritorijalna i historijska cjelina, teritorija Bosne i Hercegovine je podijeljena na četiri banovine: Drinska, Primorska, Vrbaska i Zetska.

U tri od četiri banovine srpsko i crnogorsko stanovništvo je bilo u većini, dok je u Primorskoj banovini u većini bilo hrvatsko stanovništvo. Samo je Vrbaska banovina svom svojom površinom bila na teritoriju Bosne i Hercegovine. Milan Srškić radikalski prvak iz Sarajeva je imao dosta udjela u samom formulisanju *Zakona o nazivu i podjeli Kraljevine*, gdje su njegovi antimuslimanski stavovi doprinijeli rasparčavanju Bosne i Hercegovine. O Srškićevim antimuslimanskim antibosanskim stavovima svjedoči i Ivan Meštrović koji je zabilježio sljedeće: *Sreo sam ga na ulici (Srškića) i upitao, zašto je Bosna podijeljena na dvoje. On mi je odgovorio: - Radi Turkuša. Ja ne mogu u Bosni gledati minarete, oni moraju da nestanu.*[14]

Ključni problem Kraljevine Jugoslavije kao nefunkcionalne države su bili strogo centralističko uređenje države sa dominacijom srpskog stanovništva i neriješeno nacionalno pitanje. Oktroisani ustav iz 1931. godine nije donio ništa novoga i postavljalo se pitanje preuređenja države o čemu su svoje stavove iznijeli Seljačko – demokratska koalicija kroz Zagrebačke punktacije 1932. godine i JMO 1933. godine kroz Sarajevske punktacije u kojim se osudilo centralističko uređenje Kraljevine Jugoslavije i zahtijevalo poštivanje ravnopravnosti historijsko-političkih jedinica među kojima i Bosne i Hercegovine kao ravnopravne članice. Zbog sarajevskih punktacija, predsjednik JMO – a dr. Mehemd Spaho je osuđen na kaznu zatvora od 20 dana.

13 Atentat u Narodnoj skupštini 1928. godini, dogodio se je 20. lipnja 1928. godine kada je u Narodnoj skupštini Kraljevine Jugoslavije u Beogradu izvršen atentat na vođe i zastupnike Hrvatske seljačke stranke, Stjepana Radića, Pavla Radića, Đuru Basarička, Ivana Pernara i Ivana Granđu. Atentat je izvršio zastupnik Narodne radikalne stranke, Puniša Račić.

14 Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Matica Hrvatska, Zagreb 1969, 212.

Do pojave fašizma i nacizma u Italiji i Njemačkoj dolazi uslijed nezadovoljstva rezultatima Prvog svjetskog rata i odlukama Versajske mirovne konferencije. Obje države su zagovarale ideju novog evropskog poretka i smatrale su da im Evropa pripada u potpunosti. Njemačkoj bi pripala većina evropskog kontinenta, a Italiji prostor Sredozemnog mora, a prostor jugoistočne Evrope je ulazio u domen interesa obiju država. Kraljevina Jugoslavija je dijelila granicu sa državama koje su imale teritorijalne pretenzije na njen teritorij i koje su podržavale rad nacionalističkih i terorističkih organizacija u zemlji i emigraciji, a od „Anschlussa“ Austrije 1938. godine Kraljevina Jugoslavija počinje dijeliti granicu i sa Hitlerovom Njemačkom. Sve ove činjenice su zahtijevale što brže rješenje nacionalnog pitanja u Kraljevini Jugoslaviji. Namjesnik knez Pavle Karađorđević je marta imenovao Dragišu Cvetkovića za mandatara nove vlade i naložio mu da sklopi sporazum sa vođom Hrvatske seljačke stranke dr. Vlatkom Mačekom.

Sporazum je potpisan 26. 08. 1939. godine, i u historiografiji je poznat kao „Sporazum Cvetković – Maček“, sam sporazum je prividno riješio nacionalno pitanje u Kraljevini Jugoslaviji i predviđao je formiranje koalicione vlade i Banovine Hrvatske. Sporazumom je predviđeno da 13 srezova iz Bosne i Hercegovine uđe u sastav Banovine Hrvatske, dok je veći dio Bosne i Hercegovine ostao u okvirima Drinske, Vrbaske i Zetske banovine, politički potčinjen Beogradu. U kreiranju ovog sporazuma nisu učestvovali muslimanski političari. Bosna i Hercegovina je Sporazumom Cvetković - Maček podijeljena između Bograda i Zagreba.

Protiv sporazuma Cvetković - Maček je bilo cjelokupno muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine što je dovelo i do formiranja Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine.[15] Muslimanski političari su predložili formiranje „Bosanske Banovine“. I u Srbiji, pogotovo među intelektualnom elitom, je vladalo nezadovoljstvo sporazumom Cvetković – Maček. Sporazum je uticao na zbližavanje srpskih, društvenih, kulturnih i političkih krugova i u takvim društveno – političkim uslovima dolazi do formiranja Srpskog kulturnog kluba u Beogradu koji je okupljao srpsku intelektualnu elitu, koja je zastupala stav, da u Jugoslaviji pored hrvatskog pitanja postoji i srpsko nacionalno pitanje, koje je jedino moguće riješiti formiranjem srpske banovine koja bi oživotvorila ideju Velike Srbije u okviru jugoslovenske države.

15 Više o ovome vidjeti: Dana Begić, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazma Cvetković - Maček, *Prilozi*, br. 2, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1967, 177-185.

Nastanak Srpskog kulturnog kluba i osnovni programski ciljevi Srpskog kulturnog kluba

Osnivačka skupština Srpskog kulturnog kluba je održana decembra 1936. godine. Na osnivačkoj skupštini je donesena odluka o osnivanju Kluba i dato ovlašćenje dr. Slobodanu Jovanoviću, Dragiši Vasići i dr. Nikoli Stojanoviću da izrade službena pravila i da ih podnesu na odobrenje i potvrdu. Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije je 15. 1. 1937. godine odobrilo pravila i rad Srpskog kulturnog kluba.

Dragiša Vasić srpski pisac i advokat je dan poslije 16. 01. 1937. godine u svojoj kancelariji u Beogradu okupio novinare iz Beograda, Ljubljane i Zagreba i predao im prvu zvaničnu izjavu Srpskog kulturnog kluba. U izjavi je pisalo da je cilj Srpskog kulturnog kluba „negovanje srpske kulture u okviru jugoslovenstva“ i da se u slučaju Kluba kultura uzima u najširem mogućem smislu. Dalje je u izjavi stajalo da Srpski kulturni klub, „nije i ne može biti upravljen ni protiv hrvatske ni protiv slovenačke kulture, pošto se njihove kulturne akcije međusobno ne isključuju.“[16]

Prva redovna skupština Srpskog kulturnog kluba je održana 04. 02. 1937. godine u palati beogradske Izvozne banke. Među prisutnima je najviše bilo profesora Beogradskog univerziteta uključujući i pet rektora Beogradskog univerziteta, također skupu su prisustvovali i vodeći akademici Srpske kraljevske akademije.[17] Na prvoj redovnoj skupštini Srpskog kulturnog kluba je izabrano i rukovodstvo kluba. Za prvog predsjednika skupštine i upravnog odbora Srpskog kulturnog kluba bio je izabran profesor i rektor Beogradskog univerziteta dr. Slobodan Jovanović[18].

On je bio idejni tvorac ove organizacije i izložio je osnovne zadatke i ciljeve Kluba. Potpredsjednici su bili dr. Nikola Stojanović i dr. Dragiša Vasić, a dr. Vasa Čubrilović sekretar. Dr. Stevan Moljević je bio predsjednik odbora Srpskog kulturnog kluba za Bosansku krajinu sa sjedištem u Banja Luci. Među osnivačima su bila dvadeset i dva univerzitetska profesora, nekoliko ministara i pomoćnika ministara, čelnici industrijskih i bankarskih asocijacija, predsjednici Kasacionog, Apelacionog suda i Okružnog suda za Beograd, dva generala u penziji, zatim istaknuti advokati, kulturni radnici, poznati umjetnici, arhitekte, ljekari, inženjeri i trgovci. Srpski kulturni klub je u svojim redovima okupljao srpsku političku, kulturnu i intelektualnu elitu.[19] Osim izbora rukovodstva, na prvoj redovnoj

16 Pero Simić, *Iskušenja srpske elite. Dokumenta o radu Srpskog kulturnog kluba*, Službeni glasnik i Filip Višnjić, Beograd 2006, 11. (dalje: P. Simić, *Iskušenje srpske elite*).

17 P. Simić, *Iskušenje srpske elite*, 12-13.

18 Slobodan Jovanović bio je srpski pravnik, historičar, književnik i političar, potpredsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije (27. mart 1941 - 11. januar 1942), predsjednik izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije (11. januar 1942 - 26. jun 1943) u Londonu, profesor Beogradskog univerziteta (1897-1940), predsjednik Srpske kraljevske akademije, rektor Beogradskog univerziteta, profesor javnog prava i dekan Pravnog fakulteta u Beogradu.

19 Upravni odbor kluba činili su Slobodan Jovanović, privrednik dr. Vladimir Đorđević, sudija Kasacionog suda dr. Danilo Danić, Dragiša Vasić, trgovac dr. Kosta Popović, odvjetnik dr. Nikola

skupštini Srpskog kulturnog kluba su usvojeni i zvanična dokumenta Kluba: Pravila srpskog kulturnog kluba, Srpski kulturni klub Beograd – dokument u kojem su se nalazila imena osnivača Srpskog kulturnog kluba i imena članova upravnog i nadzornog odbora i dokument koji je nosio naziv O zadatcima Srpskog kulturnog kluba.

Klub je za jedan od glavnih ciljeva postavio formiranje Saveza srpskih kulturnih društava. Na ovome zasjedanju je definiran i jedan od glavnih ciljeva Srpskog kulturnog kluba, koji je glasio: *Radnja Srpskog kulturnog kluba može biti naročito korisna u onim graničnim oblastima koje su po svom geografskom položaju izložene tuđinskim uticajima, i u kojima je srpstvo najpouzdanija brana protiv tuđinskih nadiranja. Uspeh srpske kulture u tim oblastima bila bi dobit za celu državu*.[20] Upravo je ostvarenje ovog cilja trebalo da omeđi granice Velike Srbije i s tim ciljem je Srpski kulturni klub najviše djelovao u „graničnim oblastima“, i osnivajući najveći broj svojih odbora na prostorima gdje srpsko stanovništvo nije bilo većina i gdje je živjelo izmiješano sa drugim narodima, Albancima, Bošnjacima, Hrvatima i Makedoncima. To su bili prostori, Bosne i Hercegovine, dijelovi Hrvatske (Baranja, Slavonija, zapadni Srijem), Makedonije (tada nazivana Starom Srbijom ili Južnom Srbijom) i Vojvodine.

Srpski kulturni klub je formiran kao oblik političkog udruživanja i djelovanja, u njegov sastav su ušli političari, javni radnici, naučnici, pripadnici raznih političkih organizacija, predstavnici državnih i paradržavnih organa i organizacija, pod parolom „Srbi na okup“. Klub je djelovao kao jedinstvena i homogena organizacija, bez obzira na sastav članstva, sa ciljem spašavanja Srbije i srpstva. To je najjasnije izražavalo njegovu cjelokupnu djelatnost, sastav i stepen uticaja na državnu politiku.

U Srpskom kulturnom klubu su raspravljana najvažnija pitanja državne odnosno srpske nacionalističke politike za račun Vlade. Srpski kulturni klub je djelovao na teritoriji cijele Kraljevine Jugoslavije i imao je razgranatu mrežu odbora. Najviše odbora je osnovano na prostorima Baranje, Bosne i Hercegovine, Makedonije (tada nazivana Starom Srbijom ili Južnom Srbijom), Slavonije, Vojvodine i zapadnog Srijema. Svoje stavove i ideje Srpski kulturni klub je iznosio kroz dva glasila „Srpski glas“ i „Novu Srbadiju“.[21]

Idejni tvorci i osnivači Kluba su pojam kulture uzeli kao jednu vrstu paravana za stvarnu ulogu koju su mu namijenili. Uloga Srpskog kulturnog kluba nikada nije ni bila bavljenje kulturom i pitanjima kulture, nego primarno politička i

Stojanović, dr. Vasa Čubrilović, bivši pomoćnik ministra Risto Jojić, direktor gimnazije Dragomir Ilić, sveučilišni profesor dr. Pavle Stevanović, sveučilišni profesor dr. Slobodan Drašković, sveučilišni profesor dr. Sima Ilić, profesor učiteljske škole Sreten Stojanović, sveučilišni profesor dr. Milan Kičevac, sveučilišni profesor dr. Stevan Jakovljević, upravnik “Saveza nab. zadr. državnih činovnika” Branko Trajković, a Nadzorni odbor kluba general Živko Pavlović, rektor Beogradskog univerziteta Dragoslav Jovanović, predsjednik Kasacionog suda Rusomir Janković, direktor “Hipotekarne banke Trgovačkog fonda” Mihajlo Švabić te bivši direktor “Prometne banke” Teodosije Ristić.

20 P. Simić, *Iskušenje srpske elite*, 14-15.

21 H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija*, 225.

s pravom možemo potvrditi tezu da je Srpski kulturni klub bio formalno „kulturni“, a zapravo je bio Srpski politički klub, s ambicijom da bude politička savjest srpstva. Intelektualna elita okupljena u Srpskom kulturnom klubu smatrala je sebe pozvanom da određuje opšti putokaz za nacionalnu politiku.[22]

Klub je manje brinuo o nezavisnosti Jugoslavije i njenoj teritorijalnoj ugroženosti od strane susjednih fašističkih država, a mnogo više o velikosrpskim pretenzijama srpskih građanskih krugova.[23] Dimitrije Đorđević također potvrđuje tezu da se Srpski kulturni klub primarno bavio političkim, a ne kulturnim pitanjima, on u svome djelu „Portreti iz novije srpske istorije“, navodi sljedeće: *Namera im je bila da prouče srpsko pitanje u Jugoslaviji, da okupe predstavnike javnog i političkog života bez obzira na politička opredeljenja radi obezbeđenja ugroženih nacionalnih i kulturnih interesa srpskog naroda. Među članovima su se uskoro ukazale dve grupe, starija i mlađa. Starija, sa predsednikom Jovanovićem, bila je jugoslovenski orijentisana sa nadstranačkim namerama, dok je mlađa težila da pretvori Klub u srpsku nacionalnu političku stranku. Lozinka Srpskog kluba bila je "jako Srpstvo u jakoj Jugoslaviji", okupljanje Srba na demokratskoj osnovi i razvijanje srpske kulture. Delatnost Kluba se razvijala na uskoj granici koja je delila načelnu i kulturnu od primenjene politike i postepeno se bližila ovoj drugoj. To je postalo sasvim očigledno kada je Klub pružio otpor Sporazumu Cvetković--Maček 1939, koji je srpske interese u Jugoslaviji žrtvovao hrvatskom autonomizmu u težnji da smiri hrvatsku opoziciju koja je ugrožavala odbrambenu snagu Jugoslavije uoči svetskog rata. Stav Kluba bio je izričito antifašistički i antikomunistički, sa osloncem na zapadne saveznike iz prošlih ratova. Prema priznatoj hrvatskoj posebnosti u Jugoslaviji Jovanović je tražio odgovarajuće priznanje posebnosti srpskog naroda kao sudeonika u poremećenoj državnoj ravnoteži*.[24]

Ovdje se ne možemo složiti sa Đorđevićevom tezom da je Srpski kulturni klub bio antifašistički nastrojen, naprotiv bio je izrazito fašistički nastrojen, jer je Klub težio da bude glasnogovornik srpskih nacionalnih interesa i predvodnik u okupljanju građanstva oko velikosrpskog programa. Pored Đorđevića i dr. Boris Milosavljević potvrđuje tezu da se Srpski kulturni klub isključivo bavio političkim pitanjima.[25] Program Srpskog kulturnog kluba je bio zbir velikosrpskih programa svih značajnijih političkih partija koje su djelovale u Srbiji uz pomoć državnih institucija.

22 Ljubodrag Dimić, Srpski kulturni klub i preuređenje jugoslovenske države, *Dijalog povjesničara – istoričara*, br. 4, Zagreb 2001, 361. (dalje: Lj. Dimić, *SKK i preuređenje jugolovenske države*).

23 S. Bandžović, *Koncepcije SKK*, 163.

24 Dimitrije Đorđević, *Portereti iz novije srpske istorije*, BIGZ, Beograd 1997, 387. (dalje: D. Đorđević, *Portreti iz novije srpske istorije*).

25 *Iako je na izričit zahtev Ministarstva unutrašnjih poslova pri registraciji u pravila rada uneto da je reč o nepolitičkom društvu. Srpski kulturni klub je od početka bio politička organizacija*. Boris Milosavljević, Pitanje pokretača i osnivača Srpskog kulturnog kluba, *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2012, 29.

Ciljevi Srpskog kulturnog kluba, su uglavnom bili: ekspanzionistička politika širenja srpske vlasti na susjedne krajeve, Srbija je centar oslobođenja i ujedinjenja „sveg srpstva“, Srbija je „Pijemont srpstva“, zbog tradicije koju su Srbi imali za vrijeme srednjovjekovne Nemanjičke države, osporavanje nacionalnog identiteta svim drugim jugoslovenskim narodima i ostvarivanja prava na samoopredjeljenje, osveta Kosova i obnova srednjovjekovne srpske države, centralističko državno uređenje kojim bi se zatirala svaka nacionalna ravnopravnost, jer se njom najbolje protezala srbijanska vlast i vršila potpuna asimilacija drugih naroda, stavljanje pod kontrolu prosvjetnih, kulturnih i naučnih institucija drugih naroda kako ne bi postali „samosvjesni“ i potkupljivanjem značajnih ličnosti iz redova drugih naroda, a sve ovo bi se radilo pod dinastijom Karađorđevića kao predvodnika i obnovitelja Nemanjičkog carstva. Ove ciljeve srpske državne politike i ideologije kako je smatrao prof. dr. Slobodan Jovanović, predsjednik i osnivač Srpskog kulturnog kluba, moguće je bilo jedino ostvariti silom, koja, po njemu „čini sve“, *jer ima trenutaka kad se mora birati između dvoje: ili ubiti ili biti ubijen*.[26]

U nacionalističkom krilu srpske intelektualne elite, kojoj je pripadao i predvodio je prof. dr. Slobodan Jovanović, postojalo je uvjerenje da je sila jedini metod kojim se međunarodni odnosi mogu rješavati u vlastitu, uvijek proglašavanu „opštu“ korist. S tim u vezi je i sam rat, radi ostvarivanja „nacionalne države“, smatran neminovnim rješenjem. U predratnim tekstovima Srpskog kulturnog kluba, legitimnost ratnog zadobijanja teritorija je prisutna, npr. u tvrdnjama da “svoju banovinu Hrvati nisu dobili na maču već putem sporazuma sa Srbima”, ili na drugom mjestu, da za Bosnu “Hrvati nisu ranije prolili ni kap krvi, ni kap znoja, ni kap mastila”.[27]

Programski ciljevi Srpskog kulturnog kluba su bili propagiranje velikosrpske ideologije. Srpski kulturni klub je programom o Velikoj Srbiji i svojom djelatnošću postao nosilac najekstremnijih srpskih nacionalističkih stremljenja. Ovaj velikosrpski militantni nacionalizam će u vrijeme Drugog svjetskog rata biti prihvaćen kao program Ravnogorskog četničkog pokreta Dragoljuba Draže Mihailovića, a neki od najvažnijih savjetnika Draže Mihaliovića su pripadali Srpskom kulturnom klubu. Pojavom Srpskog kulturnog kluba ekstremni velikosrpski militantni nacionalizam dobio je „jedinstveni ornat“, a četništvo platformu za izgradnju sopstvene političke strategije. Srpski kulturni klub je u „plemenitoj borbi za srpstvo“, ocjenjujući da je srpska nacionalna svijest između dva svjetska rata „bila u velikoj meri zapuštena“,

Srpski kulturni klub je preko svoga glasila zastupao tezu *da je srpska Otadžbina svugde gde god je Srba, od Subotice do Dalmatinskog Kosova kraj Šibenika, i od Sušaka do Đevđelije. Sve zemlje gde god Srbi žive, bez obzira na plemensko-administrativne podele već izvršene ili koje će se izvršiti, srpske su*

26 H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija*, 226-227.

27 Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma, ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i drugima,* Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002, 88. (dalje: O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*).

zemlje isto onoliko koliko i hrabra Šumadija i koliko i gordi Lovćen. Srpske su zemlje i Kordun i Lika i delovi Dalmacije i delovi Slavonije, i srpska Vojvodina i srpska Bosna.[28] Prema stavovima koje Srpski kulturni klub iznosio u svome glasilu, srpski narod, *smatra celu srpsku zemlju za svoju kuću, da je dobar domaćin ne samo u svojoj porodici nego i u toj velikoj porodici koja se pruža od Subotice do Đevđelije i od Timoka do Jadrana, gde god dični Srbin živi.*[29] Saveznik i "nadkrlitelj« Srpskog kultrunog kluba bilo je i rukovodstvo Srpske pravoslavne crkve, koje je, noseći oreol "vodećeg predstavnika zavetne misli srpstva", isticalo da je njegov stav jedinstven sa stavom cjelokupnog srpskog naroda.[30]

Mnogi autori su suglasni da je upravo Srpska pravoslavna crkva kroz čitavo dvadeseto stoljeće bila i duhovni i svjetovni osnov velikosrpskog nacionalizma i da se otvoreno zauzimala za realizaciju programskih ciljeva velikosrpskog državnog projekta.[31] Vodeći ljudi Srpskog kulturnog kluba su bili istaknuti članovi akademske zajednice, koji su nažalost svoj ugled stavili u službu jedne krajnje »uskogrude nacionalističke akcije. Srpski kulturni klub je postao žarište šovinstičke strasti«. Veze sa predstavnicima Srpskog kultrunog kluba je održavao i Dimitrije Ljotić, vođa profašističke organizacije »Zbor«, koji je dolazio na sastanke Srpskog kulturnog kluba i učestvovao u raspravama iznoseći svoje stavove.[32]

Vremensko djelovanje Srpskog kulturnog kluba možemo podijeliti na dvije etape. Prvu od osnivanja 1936. godine pa do potpisivanja sporazuma Cvetković – Maček, i drugu od augusta 1939. godine do aprila 1941. godine i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Također treba istaći da su ključni ljudi Srpskog kulturnog kluba nastavili svoj rad i propagiranje ideja Srpskog kulturnog kluba i u toku Drugog svjetskog rata kroz Ravnogorski četnički pokret i Izbjegličku vladu u Londonu. U prvoj etapi svoga djelovanja Srpski kulturni klub se bavio organizacijom sastanaka na kojima su održavana predavanja iz aktuelnih tema kojima su isključivo prisustvovali članovi kluba i što je od početka postalo osnovna forma rada Srpskog kulturnog kluba u navedenom periodu.

Nakon sporazuma Cvetković – Maček iz augusta 1939. godine, Srpski kulturni klub je zahtijevao reviziju donesenih rješenja i preuređenje jugoslovenske države izjašnjavajući se za srpsko – hrvatski sporazum koji bi počivao na etničkim, historijskim ili privredno – geografskim principima. Usvajanje jednog od tih načela trebalo je važiti za cijelo područje na kojem su živjeli Srbi. Pododbori Srpskog kulturnog kluba u Bosni i Hercegovini imali su prvenstveni zadatak da rade na

28 O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, 66-67.

29 *Isto*, 77-78

30 S. Bandžović, *Koncepcije SKK*, 167.

31 *Vođe pravoslavne crkve stalno, iznova i uvijek iznova, uzimaju glavnog udjela u srpskoj političkoj kulturi.* Philip J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i obmana historije*, Ljiljan, Sarajevo 1996, 18. (dalje: P. J. Cohen, *Srpski tajni rat*). i „... srpski teritorijalni ekspanzionizam kao supstancijalno određenje srpske nacionalne i državno – političke ideologije i djelatne politike u 19. i 20. stoljeću, uvijek je imao svoju potporu u srpskoj pravoslavnoj crkvi." Esad Zgodić, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, VKBI, Sarajevo 1999, 217.

32 S. Bandžović, *Koncepcije SKK*, 168.

isticanju njenog srpskog karaktera, a nakon sporazuma Cvetković – Maček na formiranju svijesti da cijela Bosna i Hercegovina treba da uđe u srpsku teritorijalnu jedinicu. Uz istaknutu parolu „Gde god je Srba – tu je Srbija“ srpski narod u Bosni i Hercegovini označavan je za „budnog čuvara srpske narodne svesti.“[33]

Djelovanje Srpskog kulturnog kluba u Bosni i Hercegovini

Potpisivanjem sporazuma Cvetković – Maček i uspostavom Banovine Hrvatske 26. 08. 1939. godine, Srpski kulturni klub je napustio svoje „kulturno“ i „privredno“ djelovanje i u potpunosti prihvatio politička načela s ciljem preuređenja države, iako se to kosilo sa članom 3. pravila Srpskog kulturnog kluba.[34] Tako je Srpski kulturni klub prešao iz „kulturne“ u „političku“ fazu, napuštajući ideju „jugoslovenstva“ i jasno iznoseći svoje prave ciljeve. Srpski kulturni klub je od prvog dana kritikovao sporazum Cvetković – Maček i paralelno propagirao ideju Velike Srbije kao jedino ispravno i pravedno rješenje za zajedničku državu.

Srpski kulturni klub je smatrao da je Sporazumom i uspostavom Banovine Hrvatske, Srbima učinjena nepravda, pojedini članovi Srpskog kulturnog kluba su išli toliko daleko da ga je, na primjer, Dragiša Vasić nazvao čak “srpskim Minhenom”, jasno aludirajući na sporazum kojim su 30. 09. 1938. godine, Velika Britanija i Francuska prepustile Hitlerovoj Njemačkoj čitavu Sudetsku oblast, koja je od pamtivijeka bila sastavnim dijelom Češke. Stevan Moljević[35] je istupao protiv autonomije Bosne i Hercegovine i njenog odvajanja od Srbije.

33 S. Bandžović, *Koncepcije SKK*, 175-176; Lj. Dimić, *SKK i preuređenje jugolovenske države*, 367-368.

34 Član 3. Pravila Srpskog kulturnog kluba, „Zadatak je društva da radi na negovanju srpske kulture u okviru Jugoslovenstva, sa strogim isključenjem dnevne i partijske politike.“ Drugi dio ovog člana je umetnut na zahtjev Ministarstva unutrašnjih poslova. P. Simić, *Iskušenje srpske elite*, 11. i 267.

35 Dr. Stevan Moljević (1883, Rudo), advokat u Banja Luci, član Samostalne demokratske stranke Svetozara Pribićevića, osnivač Francuskog i Engleskog kluba i predsjednik Srpskog kulturnog kluba u Banja Luci. Desetog aprila 1941. pobjegao u Crnu Goru. Član je četničkog Centralnog nacionalnog komiteta (dalje: CNK) od avgusta 1941. do kraja januara 1944. Od tada do juna 1944. jedan je od potpredsjednika Centralnog nacionalnog komiteta, od juna 1944. do početka maja 1945. sekretar Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta, po dolasku u Štab četničke Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini. Početkom maja 1942, uključen u tzv. civilni (politički) dio Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini, u kome su se već nalazili Dragiša Vasić (potpredsjednik Srpskog kulturnog kluba u Beogradu) i dr. Mladen Žujović (član Republikanske stranke). Po povratku Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini iz Crne Gore u Srbiju (početkom ljeta 1943) preuzima ulogu političkog rukovodioca četničkog pokreta Draže Mihailovića i savjetnika Draže Mihailovića po političkim pitanjima (do tada je to bio Dragiša Vasić). Sa Dražom Mihailovićem organizuje (krajem januara 1944) četnički kongres u selu Ba (Valjevo). Autor je više političkih dokumenata četničkog pokreta. U Vrhovnoj komandi Jugoslovenske vojske u otadžbini je ostao sve do razbijanja četničkih jedinica od strane NOVJ (kraj aprila 1945). Vlastima DFJ predao se 3. septembra 1945. Osuđen je na 20 godina robije i poslije pomilovan. Zbornik NOR-a, Tom XIV, Knjiga 1, *Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941 - 1942*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1981, dok. br. 1, 1.

On je napadao autonomističko Sarajevo kao nosioca „bošnjakluka", a Sarajevo i Zagreb zbog zanemarivanja Bosanske krajine iz „pohlepe". Srpski kulturni klub je htio da, pretvaranjem ove oblasti u zapadnu predstražu Beograda kao nosioca državne nacionalne misli, stvori od Krajine centar koji bi paralisao uticaj Zagreba i Sarajeva.[36]

Odbori Srpskog kulturnog kluba na prostoru Bosne i Hercegovine su imali zadatak da ističu njen srpski karakter i da nakon sporazuma Cvetković – Maček, rade na stvaranju svijesti da cijela Bosna i Hercegovina treba da uđe u srpsku teritorijalnu jedinicu. Uz istaknutu parolu *Gde god je Srba – tu je Srbija*, srpski narod u Bosni i Hercegovini označavan je za *budnog čuvara srpske narodne svesti*.[37] Srpski karakter Bosne i Hercegovine je dokazivan i etničkim sastavom, prema popisu iz 1931. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 1.028.139 pravoslavnih, 732.089 muslimana i 547.949 katolika.[38] Nastojeći da pod parolom "Srbi na okup" postane stožer oko kojeg će se okupiti svi Srbi, Srpski kulturni klub je postavljao bezuvjetne zahtjeve da se Bosna i Hercegovina pripoji srpskoj teritorijalnoj jedinici.

U njegovom djelovanju naročito mjesto je imala Vrbaska banovina. Oblasni odbor u Banja Luci, kao i pododbori u Bihaću i Velikom Orašju razvili su intenzivnu djelatnost na propagiranju ideja Srpskog kulturnog kluba. Oblasni odbor ovog kluba sa sjedištem u Banja Luci, sa advokatom dr. Stevanom Moljevićem, na čelu, držao se dosljedno postavljenih ciljeva, kao i uloge Vrbaske banovine u njihovom ostvarivanju.[39] Program banjalučkog odbora Srpskog kulturnog kluba na čijem se čelu nalazio Stevan Moljević, je iznio sam Moljević u predavanju održanom 30. 01. 1939. godine, pod nazivom „Uloga i značaj Vrbaske banovine." Program je predviđao ne samo okupljanje Srba Bosanske krajine već i onih koji su živjeli u Lici, Baniji, Kordunu i sjevernoj Dalmaciji. Srbi u ovim krajevima su, po mišljenju dr. Moljevića, koji je nastojao da od Bosanske krajine stvori centar, bili "živi zid" kojim se onemogućavalo stvaranje Velike Hrvatske izvan okvira jugoslavenske države i otcjepljenje Srba u Bosni i Hercegovini od "ostalih Srba".

Dr. Stevan Moljević, kao i Oblasni odbor Srpskog kulturnog kluba pridavali su Vrbaskoj banovini i Banja Luci naročiti značaj. Moljević je smatrao da su Srbi jedini pravi nosioci državotvorne i jugoslavenske misli, dok su svi drugi narodi u Kraljevini imali svoje zasebne političke računice. On je, zajedno sa

36 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988 (I – III),* Knjiga I, Kraljevina Jugoslavija, Nolit, Beograd 1988, 305; Mira Radojević, Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918-1941, *Istorija 20. veka*, Časopis Instituta za savremenu istoriju, XII, br. 1, Beograd 1994, 34.

37 S. Bandžović, *Koncepcije SKK*, 175-176; Lj. Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji*, 512.

38 Lj. Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji*, 512.

39 S. Bandžović, *Koncepcije SKK*, 180; Safet Bandžović, *Bosanska krajina u velikodržavnim planovima srpskog kulturnog kluba i ideologa četničkog pokreta*, Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, održane u Bihaću, od 22-24. septembra 2000, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo 2011,73. (dalje: S. Bandžović, *Bosanska krajina u velikodržavnim planovima SKK*).

Oblasnim odborom, smatrao da Srbi imaju historijsko pravo na Vrbasku banovinu i da su Bošnjaci zapravo Srbi islamske vjeroispovijesti.[40] Oblasni komitet Srpskog kulturnog kluba suprostavljao se veoma oštro svakoj pomisli na podjelu Vrbaske banovine, ili nagovještavanju ideje o autonomiji Bosne i Hercegovine i njenom vraćanju u historijske granice.[41]

Djelovanje Srpskog kulturnog kluba u uslovima Drugog svjetskog rata

Vlada Cvetković-Maček je 25. 03. 1941. godine, u Beču potpisala pristupanje Trojnom paktu, a samo dva dana kasnije grupa generala na čelu sa generalom avijacije Dušanom Simovićem je izvršila državni udar protiveći se pristupanju Trojnom paktu. Ovome udaru su prethodile i velike demonstracije protiv priključenja Jugoslavije fašističkome paktu. Ovaj udar je veoma naljutio Hitlera koji vrši iznenadni napad na Jugoslaviju 06. 04. 1941. godine, u kojem su pored Njemačke učestvovale Italija i druge članice Trojnog pakta, Mađarska i Bugarska. Nakon svega dvanaest dana rata vrhovna komanda je kapitulirala, a kralj i vlada su pobjegli prvo u Kairo, a zatim u London. Od Simovićeve vlade u zemlji je ostalo nekoliko članova među njima i predsjednici HSS-a dr. Vlatko Maček i predsjednik JMO-a dr. Džafer Kulenović koji su bili i ministri prethodne vlade.

Status Bosne i Hercegovine je riješen na Bečkoj konferenciji ministara vanjskih poslova Njemačke i Italije Joahima fon Ribentropa i Galeaca Ćana 21. i 22. 04. 1941. godine. Zalaganjem Ribentropa odlučeno je da istočnu granicu tzv. NDH-a čini istočna granica Bosne i Hercegovine, čime je Bosna i Hercegovina postala sastavni dio tzv. NDH-a[42]. Iako su i Hitler i Musolini priznali tzv. NDH, njenu su teritoriju podijelili na okupaciona područja. Hitlerovom odlukom od 24. 4. 1941. godine, utvrđena je demarkaciona linija između njemačkog i italijanskog okupacionog područja koja je kroz Bosnu i Hercegovinu prolazila linijom Bosanski Novi, Prijedor, Banja Luka, Jajce, Travnik, Sarajevo, Rudo i dalje prema sjevernoj granici Crne Gore. Sjeverno privredno bogatije područje Bosne i Hercegovine bilo je njemačko, a južno od demarakacione linije italijansko okupaciono područje.[43]

Homogena Srbija

Projekat Stevana Moljevića glavnog ideologa četničkog pokreta u Drugom svjetskom ratu od 30. 06. 1941. godine o granicama, društvenom uređenju i spoljnoj politici „Velike Srbije“ u obnovljenoj Jugoslaviji poslije Drugog svjetskog

40 S. Bandžović, *Koncepcije SKK*, 182; S. Bandžović, *Bosanska krajina u velikodržavnim planovima SKK*, 76.

41 S. Bandžović, *Koncepcije SKK*, 183; S. Bandžović, *Bosanska krajina u velikodržavnim planovima SKK*, 76.

42 Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 118. (dalje: E. Redžić, *BiH u Drugom svjetskom ratu*).

43 E. Redžić, *BiH u Drugom svjetskom ratu*, 118.

rata „Homogena Srbija“ predstavlja prvi i temeljni programski dokument četničkog pokreta i Srpskog kulturnog kluba i u Drugom svjetskom ratu. Ovaj dokument je pored glavnog teksta „Homogena Srbija“ imao i prilog u kom su dati geografska karta zamišljene poslijeratne Jugoslavije i unutar nje Velike Srbije i tekst „Naš put“, koji su kao propagandni letci dijeljeni na teritoriji tzv. NDH.

U ovom dokumentu se govori o granicama, odnosu prema ostalim narodima u Jugoslaviji odnosu prema susjednim balkanskim državama, društvenom uređenju poslije rata. Moljević kao prvu dužnost srpskog naroda ističe formiranje Velike Srbije: *Stoga se Srbima nameće danas prva i osnovna dužnost: da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive, i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja kako bi joj bio omogućen i obezbeđen slobodan privredni, politički i kulturni život i razvitak za sva vremena.*[44]

Prema karti koju je Moljević izradio i priložio uz „Homogenu Srbiju“, sljedeće oblasti bi ušle u sastav Velike Srbije: teritorija Srbije prije Balkanskih ratova, Makedonija, Kosovo, Crna Gora, Sandžak, Vojvodina, Bosna i Hercegovina, dijelovi Hrvatske – Dalmacija, dio Like, Kordun, Banija i dio Slavonije; pored navedenih teritorija koje su se prije Aprilskog rata nalazile u sastavu Kraljevine Jugoslavije, Moljević je planirao da u sastav Velike Srbije uđu i dijelovi Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije. Poslijeratna Jugoslavija bi prema Moljeviću bila uređena na federativnom principu sa tri federalne jedinice: srpskom, hrvatskom i slovenačkom.

Da bi ostvario etnički čistu Veliku Srbiju, Moljević je u Homogenoj Srbiji predviđao i masovna protjerivanja nesrpskog stanovništva iz raznih područja, kao i razmjenu stanovništva. Moljević je smatrao da su „preseljenje i izmena stanovištva“ jedini način da se poprave odnosi između Hrvata i Srba te da će se na taj način srpsko stanovništvo zaštiti od „ strašnih zločina“ koje su Hrvati i Muslimani izvršili nad Srbima.[45]

Polazeći od osnovnih stavova koje propagira projekt Stevana Moljevića „Homogena Srbija“, da Srbi treba da žive u etnički čistoj državi i da ta država obuhvata sva područja na kojem Srbi žive uključujući izlazak na more, može se nedvojbeno konstatovati da se radi o fašističkom projektu genocidnog karaktera. Ovaj prvi i temeljni programski dokument četničkog pokreta i Srpskog kulturnog kluba i u Drugom svjetskom ratu je bio osnova svih četničkih programskih dokumenata u Drugom svjetskom ratu. Njegove osnovne programske tendencije su, uglavnom, potvrđivane, dopunjavane i razrađivane u brojnim drugim programskim dokumentima četničkog pokreta u Drugom svjetskom ratu.

44 Zbornik NOR-a, Tom XIV, Knjiga 1, *Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941 - 1942*, dok. br. 1, 2.

45 *Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, a time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini koji su se dešavali i u prošlom ratu, a naročito u ovom sadašnjem, na svemu području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani, i gde su Hrvati i Muslimani s planom išli za istrebljenje Srba*. Zbornik NOR-a, Tom XIV, Knjiga 1, *Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941 – 1942,* dok. br. 1, 2.

Četnički pokret

Nakon aprilske katastrofe dio oficira i vojnika vojske Kraljevine Jugoslavije je izbjegao zarobljavanje od strane sile Osovine. Jednu takvu grupu na području sjeverne Bosne u okolini Doboja je osnovao generalštabni pukovnik Dragoljub Draža Mihailović, koji je u vrijeme Aprilskog rata bio zamjenik načelnika štaba Druge armije vojske Kraljevine Jugoslavije. Cilj ove grupe bio je da se povuku u planinsku unutrašnjost Srbije gdje su se nadali pronaći druge dijelove jugoslavenske vojske kojima bi se pridružili i nastavili borbu protiv neprijatelja. Tokom slijedećih sedmica ta se grupa kretala kroz Bosnu i Hercegovinu najprije jugoistočno, a zatim istočno prema Srbiji. Putem su sastale i pridružile joj se neke omanje i raštrkane grupe vojnika, ali nisu našli ni čuli za neku jedinicu jugoslavenske vojske koja bi u planinama pružala otpor. U prvih nekoliko dana odstupanja tu su grupu napali neki njemački odredi, a kasnije, nakon prelaska u Srbiju, i neki žandari.[46]

Glavni politički ciljevi četničkog pokreta formulirani su u nekoliko osnovnih programskih dokumenata. Polazna tačka u njima bila je ideja vodilja o „Velikoj i homogenoj Srbiji“, koja je izražena u prvom i temeljnom dokumentu četničkog pokreta u Drugom svjetskom ratu – „Homogena Srbija“ dr. Stevana Moljevića. Ideja Velike Srbije se temeljila na shvatanju da Srbi trebaju biti vodeća nacija na Balkanu. U tom cilju je, radi formiranja takve države i okupljanja svih Srba u jednoj državi zbog *spasavanja srpstva*, rat zagovaran kao nužnost.[47] Iako je u svome službenome nazivu nosio pridjev „Jugoslavenska.“, Mihailović i vodeće političke i vojne ličnosti njegovog pokreta nisu bili odani ni jugoslavenskoj ideji, ni jugoslavenskoj državi u pravom smislu riječi. Njihovo jugoslavenstvo bilo je ljuska ispunjena velikosrpskim sadržajem i trebalo je služiti samo tim interesima.[48] Četništvo je bilo *oružana snaga velikosrpstva*. Ono je ideološki znalo samo za srbizam. Antihrvatstvo, antimuslimanstvo i antijugoslovenstvo su bili ideologija srpskog četništva.[49]

Pored „Homogene Srbije“ još su dva temeljna dokumenta koja nam govore o ciljevima, političkom djelovanju i karakteru četničkog pokreta. Prvi dokument nosi naziv *Program četničkog pokreta Draže Mihailovića od septembra 1941. godine za vreme i posle završetka Drugog svetskog rata upućen Izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije*[50] i drugi dokument *Instrukcija Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. komandantu četničkih odreda u Crnoj Gori i komandantu Limskih četničkih odreda o organizaciji, ciljevima i upotrebi četničkih odreda*.[51] U oba ova dokumenta se otvoreno govori o genocidnoj namjeri za istrebljenje određenih

46 Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, SN Liber – Zagreb, Zagreb 1979, 118. (dalje: J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*).

47 S. Bandžović, *Koncepcije SKK*, 187.

48 J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 178-179.

49 S. Bandžović, *Koncepcije SKK*, 187.

50 Zbornik NOR-a, Tom XIV, Knjiga 1, *Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941 – 1942,* dok. br. 6, 26-29.

51 *Isto*, dok. br. 34, 93-101.

nacionalnih, etničkih i vjerskih grupa kao takvih: *Pripremati da bi u danima sloma mogli izvršiti ove akcije: a) da kazni sve one koji su na zločinački način služili neprijatelju i koji su svesno radili na istrebljenju srpskog naroda; b) omeđiti »defakto« srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj; v) posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjenje svežim srpskim elementom; g) izgraditi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice; d) u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi* i „4) Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata. 5) Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog življa i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog življa.“[52] Na osnovu ova dva dokumenta u prvom redu genocidna namjera se odnosi na muslimansko stanovništvo za koje prema programu četničkog pokreta nije bilo mjesta u etnički čistoj „Velikoj Srbiji“ i čiju je teritoriju trebalo očistiti od muslimana fizičkim uništenjem i protjerivanjem na teritorije drugih država (Turska i Albanija).

Za svo vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata četnički pokret je funkcionisao kao instrument politike genocida, što je upadljivo prihvaćeno od strane intelektulanog i političkog vođstva u Srbiji i što se proširilo i izvan granica Srbije.[53] Pored ova dva temeljna dokumenta o ciljevima, političkom djelovanju i karakteru četničkog pokreta u kojima se jasno vidi genocidna namjera, trebali bi spomenuti i dokument pod nazivom „Pismo Stevana Moljevića od februara 1942. godine Dragiši Vasiću o granicama i društvenom uređenju posleratne „Velike Srbije“ u kojem se jasno vidi genocidna namjena.[54]

Posebnu podršku četničkom pokretu je davao Jovanovićev kabinet u Londonu. Jovanović je od početka otvoreno zastupao velikosrpske poglede i politiku i zvanično četnike Draže Mihailovića proglasio „Jugoslovenskom vojskom u otadžbini“, a Dražu Mihailovića unaprijedio u čin armijskog generala, postavio ga za načelnika Generalštaba i ministra vojnog u svojoj vladi, i odlučno zastupao i branio njegovo djelovanje.[55] Mihailoivć je imenovanjem na mjesto ministra dobio

52 *Isto*.

53 P. J. Cohen, *Srpski tajni rat*, 66.

54 ...Što se tiče našeg unutrašnjeg pitanja, razgraničenja sa Hrvatima tu držimo da treba odmah, čim se ukaže prilika, prikupiti sve snage i stvoriti svršen čin:

a) Zaposesti na karti označenu teritoriju.

b) Očistiti je pre nego li se iko pribere.

Zaposedanje bi se mislimo, moglo izvesti samo tako ako bi se jakim odredima zaposela glavna čvorišta i to: Osijek, Vinkovci, Slav. Brod, Sunja, Karlovac, Knin i Šibenik, te Mostar i Metković, a onda pristupiti čišćenju zemlje od svih nesrpskih elemenata. Krivcima bi valjalo otvoriti put – Hrvatima u Hrvatsku, a Muslimanima u Tursku (ili Albaniju)... Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941 – 1945. – Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost – Sarajevo, Sarajevo 1990, XXV – XXVI. (dalje: V. Dedijer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*).

55 Glavna briga Jovanovićeve vlade bila je da ojača Mihailovićev položaj u zemlji i u inostranstvu. Tako je Jovanovićeva vlada poduzela još jedan korak kako bi ojačala svoju i Mihailovićevu poziciju: uredila je da kralj Petar u junu 1942. posjeti Sjedinjene Države. Kralja su srdačno primili

velika ovlašćenja koja su mu davala pravo da u ime kraljevske vlade i Krunskog savjeta donosi odluke koje su spadale u nadležnosti Vrhovnog komandanta i predsjednika Ministarskog savjeta. Na ovaj način se izbjeglička vlada, pod uticajem velikosrpskih krugova unutar i oko nje, izjasnila za četnički pokret vezujući svoju sudbinu za sudbinu četničkog pokreta.[56]

Zbog ove saradnje između izbjegličke vlade i četničkog pokreta sud u poslijeratnoj Jugoslaviji je sudio prof. dr. Slobodanu Jovanoviću i osudio ga na dvadeset godina robije. Na istom suđenju na kome je i Mihailović bio osuđen na smrt i potom streljan. Jovanovićevu podršku Mihailoviću Đorđević objašnjava sljedećim riječima: *Pojava Jugoslovenske vojske u otadžbini pružila je neočekivanu i dobrodošlu podršku vladi u izgnanstvu lišenoj stvarne vlasti. Mihailovićev pokret otpora u zemlji igrao je, bar u godinama 1941-43, ulogu u ratnoj strategiji saveznika i podizao poljuljani prestiž vlade u emigraciji. Koliko je u početku Mihailović bio koristan Jovanoviću u diplomatiji, toliko mu je kasnije bio potreban u samoj zemlji zbog suzbijanja socijalne revolucije koju su zastupali komunisti. Pokret Mihailovićevih četnika, koji je u početku bio izrazito vojni, postepeno je dobijao politička obeležja u težnji da sačuva društveni i politički kontinuitet predratne Jugoslavije. U stvari, program Mihailovićevog pokreta nije se razlikovao od programa predratnog Srpskog kulturnog kluba njegovom prozapadnom orijentacijom, antifašizmom i antikomunizmom i "jakim Srpstvom u jakoj Jugoslaviji.*"[57] Đorđević i na ovome mjestu ističe „anifašistički" karakter Srpskog kulturnog kluba, ali u ovom slučaju ide još i dalje pa i četničkome pokretu pripisuje „antifašistički" karakter.

Četnički pokret Draže Mihailovića je uživao podršku sve četiri vlade kojima su predsjedavali premijeri iz reda srpskog naroda. Još od vremena kad su prvi izvještaji o oružanom ustanku u Jugoslaviji počeli stizati do Londona, izbjeglička vlada bila je u tijesnom kontaktu s britanskim vlastima, britanci su imali potpunu kontrolu nad izbjegličkom vladom. Britanci i izbjeglička vlada su svjesno

predsjednik Roosevelt i službeni krugovi u Vašingtonu i on je proveo neko vrijeme u Sjedinjenim Državama obilazeći ratnu industriju. U to su vrijeme četnici bili vjerojatno na vrhuncu popularnosti, pa su kralj Petar i ambasador Fotić htjeli što više osnažiti poziciju generala Mihailovića. Povrh toga, Fotić je na službenim sastancima uvijek naglašavao ulogu Srba, ističući da je Nezavisna Država Hrvatska objavila rat Sjedinjenim Državama, da u otporu sudjeluju praktično samo Srbi, te da pokolje Srba vrše i sile Osovine i hrvatski ustaše. O ovome je više pisao Mario Jareb u radu „How the West Was Won: Jugoslavenska izbjeglička vlada i legenda o Draži Mihailoviću." U kojem upravo analizira osnovne elemente promocije o Draži Mihailoviću i njegovim četnicima i kroz analizu sadržaja te promocije zaključuje da je bio nevjerovatan raskorak između stvarnog stanja na području bivše Jugoslavije i promotivnih poruka koje su govorile o postojanju snažne vojske koja se navodno žestoko bori protiv osovinskih snaga. O uspjehu te promocije govori i spomenuta činjenica da su mediji u savezničkim zemljama dugo vremena Mihailovića i njegov navodni doprinos borbi protiv Osovine uspoređivali sa stvarnim savezničkim vojskovođama. Mario Jareb, "How the West Was Won" Jugoslavenska izbjeglička vlada i legenda o Draži Mihailoviću, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2006, 1039-1056.

56 P. J. Cohen, *Srpski tajni rat*, 164.

57 D. Đorđević, *Portreti iz novije srpske istorije*, 390.

krili informacije o tome ko je pokrenuo oružani ustanak u Jugoslaviji davajući punu podršku četničkom pokretu, a zanemarujući stvarne organizatore oružanog ustanka. Jozo Tomasevich to opisuje sljedećim riječima: *Još je više dobio (misli se na Dražu Mihailovića) na prestižu kad su jugoslavenska i britanska propaganda stvorile od njega heroja u protivosovinskom svijetu. Drugo, Mihailović je imao monopol u kontaktima sa zapadnim Saveznicima, a preko izbjegličke vlade i normalan kontakt sa Sovjetskim Savezom, dok se zapadni Saveznici uopće nisu osvrtali na partizane, iako su oni bili jedina snaga koja je aktivno nastavljala s borbom protiv Osovine i domaćih kvislinga. Treće, isključivo su četnici primali skoro dvije godine ono malo materijalne i financijske pomoći koju su Britanci i vlada u izbjeglištvu mogli poslati. Svi ti faktori zajedno pojačali su unutrašnju političku poziciju četnika među Srbima i u Crnoj Gori, a istovremeno su stvarali teškoće za političku poziciju partizana*.[58]

Na osnovu gore iznesenih činjenica možemo zaključiti da je politika militantnog velikosrpskog programa i srpskog nacionalizma Srpskog kulturnog kluba prihvaćena kao program četničkog pokreta Draže Mihailovića. Najbliži Dražini savjetnici, dr. Dragiša Vasić, dr. Mladen Žujović, dr. Stevan Moljević, su bili istaknuti članovi Srpskog kulturnog kluba i predstavljali su političko rukovodstvo četničkog pokreta u Drugom svjetskom ratu.[59] Srpski kulturni klub je kao glavni nosilac velikosrpske ideologije i politike uoči i u toku Drugog svjetskog rata, formulisao ideološku osnovu Četničkog pokreta u Drugom svjetskom ratu.

Zaključak

Temeljni problem ovog istraživanja se zasnivao na pitanju uloge Srpskog kulturnog kluba u srpskom velikodržavnom projektu. U okviru problema istraživanja postavili smo niz pitanja na koja smo u toku istraživanja pokušali dati odgovore. Pored formulisanja predmeta istraživanja, u teorijsko metodološkom pristupu postavili smo i sistem hipoteza sa generalnom i pomoćnim hipotezama koje smo trebali dokazati.

Na osnovu raspoloživih, relevantnih izvora saznanja uspjeli smo doći do značajnih naučnih saznanja: Srpski kulturni klub je bio najznačajniji eksponent srpskog velikodržavnog projekta u periodu između dva svjetska i u toku Drugog svjetskog rata. Program Srpskog kulturnog kluba je bio zbir velikosrpskih programa svih značajnijih političkih partija koje su djelovale u Srbiji uz pomoć državnih institucija. Ciljevi Srpskog kulturnog kluba su bili: ekspanzionistička politika teritorijalnog širenja srpske vlasti na susjedne krajeve; osporavanje nacionalnog identiteta svim drugim jugoslovenskim narodima i ostvarivanja prava na samoopredjeljenje; osveta Kosova i obnova srednjovjekovne srpske države;

58 J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 137.

59 V. Dedijer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, XXI i 561; S. Bandžović, *Koncepcije SKK*, 167.

centralističko državno uređenje kojim bi se zatirala svaka nacionalna ravnopravnost jer se njom najbolje protezala srbijanska vlast i vršila potpuna asimilacija drugih naroda. Glavni moto Srpskog kulturnog kluba je bio *Jako Srpstvo - Jaka Jugoslavija.*

Velikosrpske ideje Srpskog kulturnog kluba, iako je prestao da djeluje slomom Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu, u Drugom svjetskom ratu kroz Ravnogorski četnički pokret Dragoljuba Draže Mihailovća su obnovljene i počinju se sprovoditi agresivnim putem. Rukovodstvo i većina članova Srpskog kulturnog kluba pristupili su Ravnogorskom četničkom pokretu Draže Mihailovića kao njegovi nacionalni ideolozi. Predsjednik Srpskog kulturnog kluba prof. dr. Slobodan Jovanović je bio predsjednik Vlade Kraljevine Jugoslavije u izbjeglištvu i za vrijeme njegova mandata Draža Mihailović bio je imenovan za ministra vojnog i unaprijeđen u čin armijskog generala. U vrijeme kada se na čelu Izbjegličke vlade nalazio prof. dr. Slobodan Jovanović, četnički pokret Draže Mihailovića je počinio najmasovnije zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava, uključujući zločin i genocida, što je i bila politika Izbjegličke vlade.

Na osnovu gore iznesenih činjenica možemo zaključiti da je politika militantnog velikosrpskog programa i srpskog nacionalizma Srpskog kulturnog kluba prihvaćena kao program četničkog pokreta Draže Mihailovića. Najbliži Dražini savjetnici i najistaknutiji članovi, Centralnog nacionalnog komiteta, političkog rukovodstva četničkog pokreta u Drugom svjetskom ratu su bili istaknuti članovi Srpskog kulturnog kluba: dr. Dragiša Vasić, dr. Mladen Žujović, dr. Stevan Moljević, dr. Dragoslav Stranjaković, dr. Nikola Stojanović, dr. Vojislav Vujanac, dr. Pero Slijepčević i drugi. Srpski kulturni klub, kao glavni nosilac velikosrpske ideologije i politike uoči i u toku Drugog svjetskog rata, formulisao je ideološku i političku osnovu Četničkog pokreta u Drugom svjetskom ratu.

Obnovom srpskog velikodržavnog projekta na kraju 20. stoljeća Srpska akademija nauka i umetnosti kroz svoje djelovanje preuzela onu ulogu koju je u prvoj polovici 20. stoljeća imao Srpski kulturni klub - ulogu glavnog ideologa srpskog velikodržavnog projekta i učesnika/saučesnika u izvršenju najtežih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava uključujući zločin genocida.

Na kraju, a na osnovu raspoloživih i relevantnih izvora saznanja možemo utvrditi da je Srpski kulturni klub, kroz svoje programske ciljeve i djelovanje, predstavljao najznačajnijeg kreatora ideologije srpskog velikodržavnog projekta u prvoj polovici dvadesetog stoljeća.

Summary

The fundamental problem of this paper was based on the question of the role of the Serbian Cultural Club in the Greater Serbia project. Within the research problem, we asked a series of questions to which we tried to give answers during the research. In addition to formulating the subject of research, in the theoretical and methodological approach, we set a system of hypotheses with general and auxiliary hypotheses that we needed to prove.

Based on the available, relevant sources of knowledge, we managed to gain significant scientific knowledge: the Serbian Cultural Club was the most important exponent of the Greater Serbia project in the period between the two world wars and during the Second World War. The program of the Serbian Cultural Club was a sum of Greater Serbia programs of all major political parties that operated in Serbia with the help of state institutions. The goals of the Serbian Cultural Club were: expansionist policy of territorial expansion of Serbian government to neighboring areas; challenging the national identity of all other Yugoslav peoples and exercising the right to self-determination; the revenge of Kosovo and the restoration of the medieval Serbian state; a centralist state system that would suppress any national equality; because it was the best place for the Serbian government and the complete assimilation of other nations. The main motto of the Serbian Cultural Club was *Strong Serbness - Strong Yugoslavia.*

The Greater Serbia ideas of the Serbian Cultural Club, although formally and legally ceased to operate with the breakdown of the Kingdom of Yugoslavia in the April War, were renewed in the Second World War through the Chetnik movement of Dragoljub Draža Mihailović and began to be implemented aggressively. The leadership and most members of the Serbian Cultural Club joined Draža Mihailović's Chetnik Movement as its national and political ideologues. President of the Serbian Cultural Club prof. Dr. Slobodan Jovanović was the Prime Minister of the Kingdom of Yugoslavia in exile and during his mandate Draža Mihailović was appointed Chief of Staff of the Supreme Command of the Yugoslav Army in the Homeland and Minister of the Army, Navy and Air Force and was promoted to the rank of Army General. At the time when the Government in exile was headed by prof. Dr. Slobodan Jovanović, Draža Mihailović's Chetnik movement committed the most massive crimes against humanity and international law, including crime and genocide, which was the policy of the Government in exile.

Based on the above facts, we can conclude that the policy of the militant Greater Serbia program and Serbian nationalism of the Serbian Cultural Club was accepted as the program of Draža Mihailović's Chetnik movement. Draža's closest advisers and most prominent members of the Central National Committee, the political leadership of the Chetnik movement in World War II were prominent members of the Serbian Cultural Club: Dr. Dragiša Vasić, Dr. Mladen Žujović, Dr.

Stevan Moljević, Dr. Dragoslav Stranjaković, Dr. Nikola Stojanović, Dr. Vojislav Vujanac, Dr. Pero Slijepčević and others. The Serbian Cultural Club, as the main bearer of the Greater Serbia ideology and policy before and during the Second World War, formulated the ideological and political basis of the Chetnik movement in the Second World War.

With the renewal of the Serbian great-power project at the end of the 20th century, the Serbian Academy of Sciences and Arts through its activities took over the role of the Serbian Cultural Club in the first half of the 20th century - the role of the main ideologue of the Greater Serbian project. and international law including the crime of genocide.

At the end, based on available and relevant sources of knowledge, we can determine that the Serbian Cultural Club, through its program goals and activities, was the most important creator of the ideology of the Greater Serbia state project in the first half of the twentieth century.

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497:497.6)"1941/1945" (093)
32:327.8:930(497.6)"1941/1945"

POLITIKA I HISTORIJSKI REVIZIONIZAM: TOKOVI RELATIVIZACIJE KOLABORACIONIZMA I NORMALIZACIJE „RAVNOGORSKOG ANTIFAŠIZMA“

Apstrakt: *Krajem XX stoljeća duboko se i na Balkanu, sa krupnim geopolitičkim promjenama, izmijenilo promatranje naroda i država na vlastitu prošlost. Njena prerada i instrumentalizacija podstaknuti su složenim prožimanjem globalnog odnosa nacionalnih i ideoloških snaga i lokalnih vladajućih interesa. Svaka politička i ideološka pobjeda, "mora da pronađe svoje legitimacijsko uporište u prošlosti". Raspadi ideološke paradigme i jugoslavenske državne zajednice praćeni su, uz balansiranjem prošlosti izvana, shodno interesima vremena i dominantne politike, ubrzanim konstruiranjem novih nacionalnih identiteta, izbijanjem "građanskog rata između raznih sjećanja", obrnutom "historiografskom perspektivom", zamjenom vrijednosnih stavova i preoblikovanjem različitih slojeva svijesti. Ovi procesi su u postjugoslavenskim zemljama, u "tranzicionoj historiografiji", uz novu "redukciju totaliteta", doveli i do "retradicionalizacije", do problematičnih talasa historijskog revizionizma posebno vezanog za Drugi svjetski rat, ispravljanja tzv. historijskih nepravdi, normalizacije kolaboracionizma, nacionalizacije i relativizacije pojma antifašizma. Nacionalne historiografije u tim zemljama napravile su zaokret od nekadašnje glorifikacije Narodno-oslobodilačkog pokreta (NOP) ka njegovoj relativizaciji, kao dio opšteg trenda radikalne "re-nacionalizacije". Nijedna od njih nije izvela tako "temeljan obračun sa antifašizmom" NOP-a kao Srbija. Brojni historičari, uz učešće paranaučnih formacija, daju legitimitet konstrukcijama obezvrjeđivanja antifašističkog nasljeđa i rehabilitiranja kvislinških snaga. Falsificiranje historije dovelo je i do relativiziranja njihove odgovornosti na račun onih koji su se djelom potvrdili kao antifašisti. Revanšistička historiografija nameće alternativne istine. Stvaran je konsenzus oko definicije "dobrog" nacionalizma koji je za mnoge "elementarni patriotizam". Razne nacionalističke struje se prikazuju kao antifašističke. Kolaboracionističke snage poražene 1945. postale su "neshvaćene žrtve istorijske sudbine". Njihovo djelovanje stavlja se u kontekst njihovog antikomunizma, promovira se u razumnu nacionalnu politiku. Derogiranjem*

antifašizma došlo se i do "anti-antifašizma". On relativizira zločine fašista i kolaboracionista, iznova vrijednuje žrtve i dželate. Nije uobičajena praksa da se "historijske istine" pišu u parlamentima i proglašavaju zakonom, kao što se desilo u Srbiji. Sudovi i parlamenti ne mogu valorizirati nečiju historijsku ulogu. To može historijska nauka. Revizionizam se temelji na selektivnom zaboravu i konstrukciji "poželjne historije", predstavlja "preradu prošlosti nošenu jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva". Očiti je izraz "političke kulture u jednom društvu, odnosno, govori o dominantnim političkim vrednosnim orijentacijama u njemu". Sudske rehabilitacije se shvataju kao ideološka i politička mjera revizije historije. Treba razlikovati pojedinačne rehabilitacije nedužnih žrtava progona vlasti nakon 1945. od olake revizije historije. Politički i ideološki aspekti rehabilitacije, uz podršku medija i pseudopravnog mehanizma, obuhvataju manipuliranje brojnim temama kako bi se delegitimirao sistem koji je nakon 1945. izmijenio društvene, ekonomske, političke i nacionalne odnose - karakteristične za vrijeme monarhističke Jugoslavije. Komunisti se u revizionističkoj historiografiji tretiraju kao protivnici srpskih nacionalnih interesa ("crveni đavoli"), uljezi u nacionalnoj historiji, socijalistička revolucija kao eksces. Uz usvajanje određenih zakona i primjenu čitavog arsenala retoričkih sredstava i prikrivanje niza historijskih činjenica, naročito je prerađena predstava o četničkom ravnogorskom pokretu Draže Mihailovića, uz zanemarivanje i relativiziranje njegove zločinačke prakse, da bi se od te "nove antifašističke" strane napravio poželjan "predkomunistički predak" vlasti. Preko antikomunizma rasterećuje se i ovaj kolaboracionistički pokret, markira se kao patriotski i antitotalitarni. Njegova rehabilitacija u Srbiji ima mnogostruka značenja i konsekvence u njenom društvenom životu, ali i u regionalnim odnosima.

Ključne riječi: *Drugi svjetski rat, kolaboracionizam, historiografija, revizionizam, politika*.

POLITICS AND HISTORICAL REVISIONISM: FLOWS OF RELATIVIZATION OF COLLABORATIONISM AND NORMALIZATION OF „RAVNA GORA ANTI-FASCISM"

Abstract: *At the end of the 20th century, the perception of peoples and states on their own past changed profoundly in the Balkans as well, with major geopolitical changes. Its processing and instrumentalization are encouraged by the complex permeation of the global relationship between national and ideological forces and local ruling interests. Every political and ideological victory, "must find its legitimate stronghold in the past." The disintegration of the ideological paradigm and the Yugoslav state union was accompanied by a balancing of the past from the outside, in accordance with the interests of the time and dominant politics,*

the accelerated construction of new national identities, the outbreak of a "civil war between different memories", the reversal of consciousness. These processes in the post-Yugoslav countries, in "transitional historiography", along with the new "reduction of totality", led to "retraditionalization", to the problematic waves of historical revisionism especially related to the Second World War, the correction of the so-called historical injustices, normalization of collaborationism, nationalization and relativization of the notion of anti-fascism. National historiographies in these countries have made a turn from the former glorification of the People's Liberation Movement (NOP) to its relativization, as part of the general trend of radical "re-nationalization". None of them carried out such a "thorough confrontation with the anti-fascism" of the NOP as Serbia. Numerous historians, with the participation of parascientific formations, give legitimacy to constructions of devaluing the anti-fascist legacy and rehabilitating Quisling forces. The falsification of history has also led to the relativization of their responsibility at the expense of those who have in part confirmed themselves as anti-fascists. Revanchist historiography imposes alternative truths. There is a real consensus on the definition of "good" nationalism, which for many is "elementary patriotism". Various nationalist currents are portrayed as anti-fascist. The collaborationist forces defeated in 1945 became "misunderstood victims of historical destiny." Their actions are placed in the context of their anti-communism, promoted in reasonable national politics. Derogating from anti-fascism also led to "anti-anti-fascism". He relativizes the crimes of fascists and collaborators, re-evaluates victims and executioners. It is not common practice for "historical truths" to be written in parliaments and promulgated by law, as has happened in Serbia. Courts and parliaments cannot valorize someone's historical role. Historical science can do that. Revisionism is based on selective forgetting and the construction of a "desirable history", it is "a reworking of the past carried by clear or covert intentions to justify narrower national or political goals." The obvious expression is "political culture in a society, that is, it speaks of the dominant political value orientations in it". Judicial rehabilitation is understood as an ideological and political measure of revision of history. A distinction should be made between the individual rehabilitation of innocent victims of persecution by the authorities after 1945 and a light revision of history. The political and ideological aspects of rehabilitation, with the support of the media and the pseudo-legal mechanism, include manipulating a number of topics to delegitimize the system that changed social, economic, political and national relations after 1945 - characteristic of monarchist Yugoslavia. In revisionist historiography, communists are treated as opponents of Serbian national interests ("red devils"), intruders in national history, and the socialist revolution as an excess. With the adoption of certain laws and the application of a whole arsenal of rhetorical means and concealment of a number of historical facts, the notion of Draža Mihailović's Chetnik movement in Ravna Gora was especially reworked, neglecting and relativizing his criminal practice, to make

this "new anti-fascist" side a desirable "pre-communist ancestor". "authorities. This collaborationist movement is also relieved through anti-communism, it is marked as patriotic and anti-totalitarian. His rehabilitation in Serbia has multiple meanings and consequences in its social life, but also in regional relations.

Key words: *World War II, collaborationism, historiography, revisionism, politics*.

Prelomne epohe uvijek utiču na ponovna promišljanja prohujalog, na nametanje novih okvira pamćenja. Velike geopolitičke promjene, uz proces prerade prošlosti i kolektivnog pamćenja, prate smjene ideoloških znamenja i političkih simbola. Javna kultura sjećanja izgrađuje se u skladu sa idejama i vrijednostima koje su u središtu »tekuće političke kulture i u kojima se prožima više perspektiva: lične, tradicionalne, službene«.[1] Epoha »kratkog« XX stoljeća je, zbog brojnih fenomena, postala najkontradiktorniji period u historiji, proizvela je najveće nade čovječanstva, ali je većinu i sahranila. postala je grobnica velikih ideala.[2] Svijet je od pamtivijeka u krizi. I preko površnog izučavanja historije, napisao je Meša Selimović, iznenadimo se koliko ima "analognih, pa i identičnih situacija s našima, iz ovog vremena u kojem živimo«.[3] Nakon okončanja XX stoljeća, o kome je teško govoriti kao o jedinstvenom vremenskom razdoblju, "više ništa nije kao što je nekad bilo". Brzina historije počela je da prevazilazi uobičajeno ponašanje.[4] Kritičke i višestruke perspektive doprinose upotpunjavanju slika o politici, ratovima i njihovim relacijama. Ratovi nameću manihejsku logiku koja postaje obavezan način mišljenja.[5] »Neka je proklet«, kaže Milorad Ekmečić, »onaj koji misli da ratovi predstavljaju delo neodgovornih pojedinaca, a ne instrumente kroz koje se cedi proces istorijskog razvoja«.[6] Kreativne rasprave o ratovima i pravdi su politički i moralno neophodne. Etnonacionalizam nije nepoznat nijednom političkom sistemu.

Historijska nauka je politička nauka, jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu. Istraživanje prošlosti iziskuje uvažavanje i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara, "kao čeda svoje epohe", svjesnog postojanja različitih historijskih perspektiva.[7] Historiografska shvatanja i znanja ostvaruju se na dva nivoa - u naučnoj historiji, jezikom stručnjaka, potom preko publicističkih radova prodiru u javnost.[8] Množina interpretacija nije neprihvatljiva ako je "analiza korektno

1 T. Kuljić, Tito u novom srpskom poretku sećanja, *Sociologija*, br. 2, Beograd 2003, 98.

2 S. Goldstein, *1941: Godina koja se vraća,* Zagreb 2007, 462

3 M. Selimović, *Roman i istorija,* Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nazečića, Sarajevo 1972, 93-95.

4 Opšir. N. Samardžić, *Drugi dvadeseti vek*, Beograd 2009.

5 F. Fire, *Prošlost jedne iluzije: Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd 1996, 423.

6 *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd 2018, 242.

7 B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 71.

8 Upor. I. Goldstein, Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih - Ima li građanska

izvedena i razumevanje logički koherentno”. Svaka analiza može otvoriti šire vidike za drugačija promišljanja, pri čemu se rjeđe radi o novim saznanjima, a češće o pomjeranjima akcenta, drugačijim uglovima promatranja koji iziskuju potrebe vremena.[9] Unutar različitih generacija koje promišljaju prošlost i “pišu” svoju historiju mijenjaju se vrijednosti historijskih sudova. To ne bi trebalo da znači da je mijenjaju shodno potrebama politike, već suprotno: da kritičkim metodama spoznaje prošlost što ideologizirani i normirani pristup ne može donijeti.[10] Prošlost je složenija od svih istraživačkih modela i ideoloških naklonosti. “Socijalizam” je izgubio bitku sa historijom. Njegov poraz je doista zasijenio pobjedu nad fašizmom 1945. godine. “Socijalizma” na bazi razvijene demokratije i ljudskih vrijednosti građanskog društva nije bilo, “sem u naivnim tekstovima idealista”.[11] Postkomunizam je pokazao bezbroj lica. “Demokratsko udvorništvo” svojom tamnom crtom u tranzicionom periodu, obilježava prelaznički mentalitet. Antikomunizam je postao “najudobniji habitus” mnogih intelektualaca u postsocijalističkim zemljama. Intelektualac-konvertit potisnuo je intelektualca-disidenta. Zaokret je tekao dokazivanjem nove vjernosti. Savremenost je izmijenila viziju budućnosti, tražeći novu, odgovarajuću prošlost.[12]

historiografija šansi?, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, Zagreb 2005, 70.

9 B. Petranović, Dezintegracija istorijske svesti o revoluciji, *Marksistička misao*, br. 4, Beograd 1983, 65-66; L. Perović, Lanac latentnog sukoba, *Helsinška povelja*, br. 52, Beograd, maj 2002; O. Milosavljević, *Savremenici fašizma (1): percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933-1941*, Beograd 2010, 8.

10 D. Stojanović, „Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac“, *Republika*, br. 466-467, Beograd, 1-31. decembar 2009.

11 A. Krešić, "Socijalizam i druga Jugoslavija", *Republika*, br. 466-467, Beograd, 1-31. decembar 2009. Milan Kangrga je isticao da socijalizma ni komunizma nije bilo nigdje, da je to bio “staljinizam na djelu u teoriji, filozofiji i praksi. Tako se socijalizam i komunizam pokazuju kao ideološko-politička i teorijska floskula na obje strane: onih koji se tako deklariraju, kao i njegovih kritičara sa svih strana”. “Bivši sistem” na ovom tlu nazivao je “pravim imenom: staljinizam”. Ružno je, kaže on, kad se neko cijeli život deklarira kao marksista, piše marksistička djela, pa onda, da bi se uklopio u novu situaciju, ustvrdi da je to bila njegova mladenačka zabluda - nazivajući takve “švercerima vlastitog života” – prema: M. Kangrga, *Šverceri vlastitog života*, Split 2002, 284; R. Leposavić-S. Ristić, „Šverceri vlastitog života“, *Vreme*, br. 559, Beograd, 20. septembar 2001. Mario Jareb, na teze da komunizam nije postojao, odgovara: “Ovakav ciničan i bizaran pristup ipak ne poništava činjenicu da su postojali pokreti i stranke koji su nastupali upravo u ime tog pojma, i da je i ideologija koju su zastupali nosila isti pridjevak... Činjenica je da je postojala komunistička ideologija koju su slijedili ili slijede režimi i stranke, koji su u njezino ime počinili brojne zločine protiv čovječnosti. Uostalom, pojmovi od kojih su sazdani i neki drugi pojmovi koji su postali istoznačnicom za neke totalitarne ideologije bili su, isto kao i pojam komunizma, prisutni i prije njihova nastanka. I oni su tada označavali nešto posve drugo, no danas su, nakon što su iskorišteni za nazive ideologija, pokreta i stranaka, ponajprije povezani s konkretnim ideologijama, odnosno s pokretima, strankama i režimima koji su ih zastupali” – prema: M. Jareb, Titovo naslijeđe i Hrvati od njegove smrti do danas: hrvatska estradna zvijezda, *Hereticus*, br. 1-2, Beograd 2011, 161. Toni Džad kaže: “Sovjetski Savez i mnogi njegovi sateliti proglasili su se za „socijalističke“, i nikakva posebna ograđivanja (“nije to bio pravi socijalizam”) ovde ne pomažu” – prema: T. Džad, *Teško zemlji,* Beograd 2011, 168.

12 Opšir. T. Kuljić, Samorefleksija kulture sećanja, *Helsinška povelja*, br. 103-104, Beograd, januar-februar 2007, 48, Isti, Titoisti-marksisti-antikomunisti, *Helsinška povelja*, br. 115-116, Beograd,

Kolektivna sjećanja su društveno, kulturno i politički uslovljen, tekući i mijenjajući proces. Sa slomom "evropskog socijalizma", uz plimu nacionalizama, nastala je gradnja "integrativnih mitova radi učvršćenja nacionalnog identiteta". Snažno izmijenjeni kontekst sjećanja prožet novim "društveno-korektnim smislom aktivno menja sadržaje iz prošlosti".[13] Svuda je "uzdrmana antifašistička kultura sećanja". Historijska spoznaja je trajan, empirički poduprt i otvoren postupak koji nudi nove perspektive prošlosti. Njena interpretacija daje osnov sistemima vrijednosti koji su konstituirali društva. Bez stalne provjere i preispitivanja historija se ne može zamisliti.[14] Ono što se "danas" zna, može protokom vremena biti "potvrđeno, ali i prevaziđeno" (Dž. L. Gedis). Revizija i revizionizam su pratioci suočavanja sa prošlošću ("Dealing with the Past"). Historijski revizionizam dopunjuje i mijenja stare naracije. U pozitivnom smislu, predstavlja legitimnu reinterpretaciju događaja ili dionica historije do koje se došlo novim naučnim ispitivanjima. U negativnom smislu, označava nastojanje da se, iz pojedinačnih ili skupnih ideoloških i političkih motiva, revidiraju naučna tumačenja određenih događaja ili razdoblja da bi se otklonio njihov traumatičan uticaj na kolektivnu svijest i identitet. Revizionizam se najčešće javlja na planu (re)interpretacije prošlosti i uz revaloriziranje historijskih činjenica, koje dolaze iz određenog ideološkog predubeđenja, a rjeđe na planu pozitivnih znanja, uz zanemarivanje naučnog metoda i manipuliranje izvorima. Historija mu služi isključivo služi za izgradnju „identiteta", bez obzira na činjenice, znanje i kontekst prošlosti. Koristi se širokim spektrom taktika, što obuhvata selekcioniranje, nepotpuno i neutemeljeno kompariranje i, posebno, prešućivanje.[15]

Politika uvijek pokazuje da su »moć, sukob i borba« njeni osnovni pojmovi (M. Đurić). Historičari su proizvodi i zatočenici vremena i okruženja, ne žive zatvoreni »u kuli od slonovače, zaštićeni od buke spoljašnjeg sveta, niti žive u hladnoj prostoriji, daleko od ovozemaljskih strasti«.[16] Mjesto na kome se nalaze određuje njihov »ugao posmatranja prošlosti«. Mnogi od njih teže uvjeriti čitateljstvo da su njihovi rezultati »cijela istina«, odbijajući »mogućnost alternativnih tumačenja«, čineći to neargumentirano i isključivo ideološko-političkim etiketiranjem. Napokon, »svaki iskaz zastaruje i zahtijeva reviziju«.[17]

januar-februar 2008, 30; Isti, „Od Tita do patrijarha", *Politika*, Beograd, 9. decembar 2009.

13 T. Kuljić, Sećanje na titoizam: hegemoni okviri, *Filozofija i društvo*, br. 2, Beograd 2010, 249.

14 O. Manojlović Pintar, O revizijama, dijalozima i kulturi sećanja, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 2009, 212; P. Štih, Revizija povijesti i revizionizam u historiografiji? Svakako!, *Scrinia Slavonica*, br. 1, Slavonski Brod 2019, 377.

15 O. Milosavljević, Fašizam i istorijski revizionizam, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam:* (*Zlo*)*upotrebe istorije Španskog građanskog rata* na *prostoru Jugoslavije,* Beograd 2014*,* 123; S. Milošević, Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije, *Reč*, br. 85/31, Beograd 2015, 169-170; D. Losurdo, *Historijski revizionizam: problemi i mitovi*, Zagreb 2017, 12; M. Kasapović, Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti, *Časopis za suvremenu povijest,* br. 3, Zagreb 2019, 949-950.

16 Prema: E. Traverso, Istorija i sećanje: antinomski par?, u: *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44. Priručnik za čitanje grada*, Beograd 2013, 20.

17 M. Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja,* Zagreb 1996, 381.

Ona je u historiografiji neodvojiva od involutivnih društvenih prevrata. Oni su postali mogući zato što su se različite progresistički projicirane društvene promjene u svijetu u XIX i XX stoljeću »vratile« na »svoja pretprogresistička ishodišta, osiromašene pa i opustošene povijesnim deziluzioniranjem«.[18] U tranzicionim društvima pojam revizije je izgubio afirmativnu konotaciju, kao podrazumijevajuća popuna znanja o prošlosti.[19]

Svaka historija je izbor, kaže Lisjen Fevr. Historija može biti i konstruisana da bi tako pronašla razlog svog postojanja u brisanju drugih historija i negiranju drugih sjećanja.[20] Prošlost koja se početkom 90-ih godina, s različitim intezitetom i posljedicama, »vraćala« među narode nekadašnje Jugoslavije, uticala je i na njihove političke orijentacije. Nijedan narod nije ostao imun na težnje da preispita i drugačije prikaže vlastitu prošlost.[21] Jugoslavenska država je bila zbir različitosti, mogla je funkcionirati na principu ravnopravnosti, a ne na odnosu snaga. Njenim nestankom i sa propašću vladajuće jednopartijske ideologije, promjene u kolektivnim identitetima bile su neminovne. Ona i »komunizam« pripadaju prošlosti, ali se o njima govori ahistorijski, sa resantimanom, uz brojne falsifikate i proizvoljnosti. Takav pristup, zapaža Latinka Perović, lišava historiju njene »ljudske dimenzije«. Političke osude simlificiraju prošlost. Osuda svakog, pa i »fenomena komunizma« i Jugoslavije, ne može da zamijeni potrebu njihovog objašnjenja.[22] Sudbina te države se okretala mahom oko »osovine Beograd–Zagreb–Ljubljana. Način na koji je ona okončala svjedoči koliko je nauka bila iza stvarnog toka zbivanja. Dezintegracija društvenih struktura uticala je i na relativizaciju naučnog mišljenja. Ako bi se izučavanju Jugoslavije i dominacije »komunističke ideologije« pristupilo kao »incidentima historije«, a ne kao fazama historije, zaključak bi bio »neizbježno

18 D. Roksandić, Historijski revizionizam i/ili južnoslavenska historiografija poslije raspada Jugoslavije, u: *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, Novi Sad 2013, 29.

19 O. Manojlović Pintar, Javni prostor - forum ili ring?, *Helsinški bilten*, br. 153, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, decembar 2019.

20 Prema Eriku Hobsbaumu (Eric J. Hobsbawm), historičar ne smije izbjeći obavezu univerzalizma: “Istorija napisana samo za Jevreje (ili za Afroamerikance, Grke, žene, proletere, homoseksualce, itd.) ne može biti dobra istorija iako može utešiti one koji je pišu” – prema: E. Traverso, *Istorija i sećanje: antinomski par?,* 13, 18.

21 Đ. Vuković, Ratovi sjećanjem u bivšoj Jugoslaviji, *Politeia*, br. 18, Banja Luka 2019, 106.

22 L. Perović, Na tragu srpske liberalne tradicije, u: M. Nikezić, *Srpska krhka vertikala,* Beograd 2003, 10. Nakon osamostaljenja Republike Hrvatske usvojeni su propisi po kojima su sa partizanima izjednačeni i “pripadnici Hrvatske domovinske vojske”. U Sloveniji je usvojen Zakon o ispravljanju nepravdi kojim je osigurano pravo na obeštećenje političkim osuđenicima, ali se odnosi samo na vrijeme nakon nastanka “druge” Jugoslavije. Krajem 2004. u Narodnoj skupštini Srbije izglasane su izmjene Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica po kojima su izjednačena prava četnika i partizana; opšir. M. Milosavljević, „Čičini unuci“, *NIN*, br. 2817, Beograd, 23. decembar 2004; A. Ćirić, „Četnici-partizani 12:5“, *Vreme*, br. 729, Beograd, 23. decembar 2004; D. I, „Četnički zakon“, *Republika*, br. 348-349, Beograd, 1-31. januar 2005; Ž. Kovačević, „Da li je fašizam samo neponovljiva prošlost?“, *Republika*, br. 358-359, Beograd, 1-30. juni 2005; M. Marković, „Neofašizam ante portas“, *Republika*, br. 372-373, Beograd, 1-31. januar 2006.

defektan« (Latinka Perović). Napisane su brojne knjige kao reakcija na raspad Jugoslavije, ali je malo autora zavirilo u suštinu »druge«, ali i »prve« Jugoslavije, bez čega nema razumijevanja ni postjugoslavenskih ratova.[23] Nije slučajno kriza Jugoslavije počela sa historijskom iscrpljenošću njenog ideološkog modela.[24] Nacionalne ideologije su bile starije od »komunizma«. Prisutne od nastanka jugoslavenske države, na sceni ili »u podzemlju«, postale su na kraju dominantne. Nacionalizam je u Jugoslaviji dugo bio markiran kao »opšta i najraspostranjenija opasnost«.[25] Njegova historija tokom raspada jugoslavenske države, sa novim »ophođenjem s prošlošću«, popraćena je nalaženjem historijskog metoda koji bi mu dao legitimitet.[26] Ideologija nacionalizma tražila je put da uspostavi kontinuitet sa svim onim što u prošlosti ima nacionalnu boju, a da iz nje izbaci sve nenacionalno.[27] Historija je najbitnija za nacionalizam koji je po najkraćoj definiciji »slavna i teška

23 M. Zečević, O uzrocima jugoslovenske krize u istoriji i istoriografiji, *Filozofija i društvo*, VI, Beograd 1994, 108. U srži sporova koji su potresali monarhističku jugoslavensku državu, od postanka do njenog sloma 1941, bilo je pitanje državnog uređenja. Odnos i uloga Srbije u njenom stvaranju učvršćivali su srpska vjerovanja da je nova država 1918. produžetak njihove historije od 1804, zapravo Srbija napisana velikim slovima. Nastankom višenacionalne Jugoslavije riješen je «srpski problem», da gotovo svi Srbi budu ujedinjeni u jednoj državi. U njoj su činili najveću etničku zajednicu, ali ne i većinu. Politikom centralizma i unitarističkom ideologijom, srpski vladajući krugovi snažili su odbrambene reflekse drugih naroda. Ovu državu je, prije svega, određivao odnos između dva najbrojnija naroda, Srba i Hrvata. Stranačke borbe, nacionalne tenzije, pregovori srpske i hrvatske strane oko teritorijalno-administrativne reorganizacije Jugoslavije inicirali su 1936, pod uticajem vodećih srpskih krugova, osnivanje Srpskog kulturnog kluba (SKK) radi odbrane "ugroženih interesa srpskog naroda". Sporazumom Cvetković-Maček, koji je u SKK naišao na negativan prijem, «srpsko pitanje» je dodatno intezivirano. Brojni srpski intelektualci su smatrali da, ako Hrvati steknu unutrašnju samoupravu u okviru jedinice definirane na nacionalnoj osnovi, isto to pravo trebaju dobiti i Srbi. SKK se usmjerio na borbu za srpsku teritorijalnu jedinicu i njen maksimalistički opseg. Raspad Jugoslavije 1941. reaktuelizirao je planove o stvaranju velike srpske države. Četnički pokret Draže Mihailovića preuzeo je 1941. ključne elemente platforme SKK. Neki od najvažnijih Mihailovićevih savjetnika (Dragiša Vasić, Mladen Žujović, Stevan Moljević) pripadali su upravo SKK. Predratni elaborati SKK bili su osnova za razradu velikosrpske ideologije četničkog pokreta. Agresivne ideologije sa historijskim utemeljenjem lako se ne mijenjaju. U zborniku *Jako srpstvo-jaka Jugoslavija* (1991), predočeni su tekstovi članova SKK objavljivani 1939-1940. godine. Akademik Miodrag Jovičić, priređivač ovog zbornika, napisao je da se SKK zalagao za ideje koje su "uglavnom danas naše i da nam predstoje manje-više iste borbe u koje se i Srpski kulturni klub u svoje vreme upuštao".

24 L. Perović, „Zabluda kobna po srpski narod", *Danas*, Beograd, 6-7. maj 2000.

25 O. Milosavljević, Ideologija "neprijatelja" u prvim i poslednjim godinama komunističke Jugoslavije, *Sociologija*, br. 3, Beograd 1996, 405.

26 Narodna skupština Srbije je 24. jula 1991, uz saglasnost Saveza udruženja boraca Narodno-oslobodilačkog rata (SUBNOR) Srbije, "preporučila" Skupštini grada Beograda i skupštinama opština širom Srbije da pokrenu inicijativu za izbacivanje iz naziva gradova, trgova i ulica "imena odgovornih za pljačku privrede Srbije i višedecenijsku ekonomsku politiku na štetu Srbije". Uskoro su potom izbijeni "stubovi nosači". U Beogradu je promijenjeno ime Trga bratstva i jedinstva. Sa uličnih tabli u centru skinuto je i ime Josipa Broza Tita; opšir. N. Dragosavac, Masovna promena naziva ulica kao deo preimenovanja prošlosti i obračuna sa Narodnooslobodilačkom borbom i avnojevskom Jugoslavijom, u: *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost,* Beograd 2004, 375-376.

27 O. Milosavljević, *Rehabilitacija*, Peščanik.net, 14. oktobar 2015, https://pescanik.net/rehabilitacija/.

prošlost bez mrlje, a pakao to su drugi« (Vjekoslav Perica). Na Balkanu ratovi mentalno traju i nakon fizičkog okončanja.[28] Mentalitet se, kao i identitet, formira u procesima dugog trajanja.

Raspad socijalističke ideološke paradigme i jugoslavenske države popraćeni su »najezdama« historije, izbijanjem »građanskog rata između raznih sjećanja«, kopernikanskim preoblikovanjem slojeva svijesti i preispitivanjem historije u nakani da se demantiraju ranija, reprezentativna interpretiranja prošlosti.[29] U postjugoslavenskim zemljama, sa »tržišnim« popunama nedovršenih tema i »historiografskih bjelina«, uz “redukciju totaliteta”, oni su, shodno interesima vremena, u većem ili manjem stepenu, doveli i do polarizacije historiografija, obrnute »historiografske perspektive«, zamjene vrijednosnih stavova, »razbarušenih« interpretativnih promjena, »retradicionalizacije«, »falsifikata prošle stvarnosti«, učitavanja poželjnih motiva u prošlost, sakaćenja ljudi i ideja, talasa historijskog revizionizma, jednog od stubova nacionalističke ideologije, čije je glavno obilježje »bezočni relativizam«, do prevrijednovanja značajnih zbivanja prošlosti, izbora i tumačenja ranije »nekorišćenih« činjenica.[30] U pojavi fenomena ispolitiziranog revizionizma ili pseudorevizionizma, koji više govori o sadašnjosti nego o prošlosti, na djelu nije pluralnost pristupa i interpretiranja, već »novo« čitanje historije. On predstavlja »preradu prošlosti nošenu jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva«, negaciju prethodnog sistema i države, kroz izvrtanje njihove suštine.

Evropa se padom Berlinskog zida 1989. vratila starim idejama: kapitalizmu, religiji i nacionalizmu. Potrebe vladajućih u svijetu uvijek kroje sliku prošlosti. Historijski narativi se stavljaju u službu sadašnjosti. Narativi koji imaju hegemoni status, dijagnosticira Jelena Đureinović, čine osnovu dominantne politike sjećanja koju promoviraju nositelji moći i koja dopire do svih sfera društva. Pamćenje antifašizma »malih« u sjeni je zaborava fašizma »velikih«. Antikomunizam

28 D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje,* Beograd 1999, 140.

29 Opšir. S. Bandžović, Postjugoslavenska historiografija: (re)interpretacija prošlosti*, Pregled*, br. 2, Sarajevo 2008, 13-38; Isti, Antifašistički narodnooslobodilački rat i savremenost, *Pregled*, br. 3-4, Sarajevo 2005, 123-128.

30 M. Petrović, „Vreme revizionizma ili neodoljivost prekrajanja istorije*“, Vreme*, br. 1215, Beograd, 17. april 2014. Dobrica Ćosić piše o “razdeljenoj pobedi” 1945. “braći” Hrvatima, Slovencima, Muslimanima, Makedoncima: Glavni teret i žrtve te pobede opet je podneo srpski narod. Razdeljena pobeda učinjena u ime naivnog idealizma, u ime komunističke iluzije u bratstvo i jedinstvo. Kako je razumnom čoveku moguća vera u bratstvo sa narodom i narodima koji su izvršili genocid?” – cit. prema: D. Ćosić, *U tuđem veku*, Beograd 2011, 224. Srpski nacionalizam je često samoviktimizujući, smatra Jovo Bakić, jer insistira da su Srbi kao nacija, “bili uvek žrtve, dok se učešće Srba u činjenju masovnih zločina, po pravilu, relativizuje ili negira. Tako, masovni zločini četnika tokom Drugog svetskog rata u istočnoj Bosni i u Sandžaku smatraju se tek osvetom za ustaška zlodela, dok se srebenički genocidni pokolj relativizuje navodnom osvetom za sistematske pokolje trupa pod komandom Nasera Orića ili se, pak, govori o znatno manjem broju pobijenih” – cit. prema: J. Bakić, „Rat etnosećanja“*, Politika*, Beograd, 28. avgust 2012.

je znatno doprinio ublažavanju slike o fašizmu kao jedinstvenom primjeru »otelovljenja zla«.[31] Priča o dva »ista“ totalitarizma (fašizmu i komunizmu) pojavila se, uz podršku pobjedničke »hladnoratovske strane«, početkom 90-ih u »novopečenim desničarsko-konzervativnim krugovima bivše Istočne Evrope«, da bi se docnije raširila zahvaljujući sve većoj dominaciji tzv. narodnjačkih stranaka u Evropskom parlamentu. Postala je dominantna u Srednjoj i Zapadnoj Evropi, a došla je i na Balkan. Parlamentarna skupština Savjeta Evrope je 2005, u atmosferi kontinentalnog uspona desnice, pozvala »bivše zemlje komunizma« da “ponovo ocijene historiju komunizma i sopstvenu prošlost”, da “organiziraju nacionalne kampanje s ciljem da se kod stanovništva izazove osjetljivost na zločine počinjene u ime komunističke ideologije”. Usvojeni dokument pod nazivom »Zločini u ime teorije klasne borbe i diktature proleterijata« ostavio je po strani odnos fašizma i komunizma. Oni su izjednačeni, prikazani kao istovjetni vidovi totalitarizma. Retroaktivno je »stilizirana« historija Drugog svjetskog rata. Zapadna historiografija je i ranije minimizirala ulogu SSSR-a u pobjedi nad fašizmom. Nova tumačenja rezultirala su tvrdnjama da je taj svjetski rat bio posljedica pokušaja Njemačke i SSSR-a da izvrše reviziju Versajskog sporazuma i da Evropu preurede po vlastitoj mjeri. Prošlost se prilagođavala dnevnopolitičkim ili strateškim potrebama, postaje ono što se „dogovori“, činjenice su prestale biti važne.[32] Iza otpora negativnim posljedicama globalizacije kriju se brojne opasnosti. Riječ je i o formiranju nacionalističko-fašističko-rasističkih struja i frontova.[33]

Nakon dolaska Hitlera na vlast 1933, desničari su, za veliki rat koji se očekivalo da počne, govorili da će biti »rat između nacionalizma i internacionalizma«. Nacizam je mnogo doprinio snižavanju moralnih standarda XX stoljeća.[34] Svi su nacistički kolaboracionisti, pogrešno shvatajući evropsku viziju nacista, napisala je Katrin Orel, imali nacionalne snove, »dok je Njemačka imala samo jedan cilj: hiljadugodišnji Rajh«.[35] Evropski aktivistički antifašizam

31 S. Milošević, O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti,* Novi Sad 2012, 77.

32 Upor. M. Đorđević, „Antikomunizam – novi bauk u Evropi“*, Republika*, br. 380-381, Beograd, 1-31. maj 2006, 15-16; I. Anđelić, „Ogled o fašizmu i komunizmu“*, Oslobođenje*, Sarajevo, 12. septembar 2009, M. Vasić, *Tu priču znamo napamet!,* http://www.autonomija.info/milos-vasic-tu-pricu-znamo-napamet.html. U pripremi obilježavanja 70 godina od početka Drugog svjetskog rata, Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS) usvojila je 2009. rezoluciju s prijedlogom da 23. avgust, dan kada je 1939. potpisan pakt Ribentrop-Molotov, bude evropski dan sjećanja na žrtve staljinizma i nacizma. Izjednačavajući nacizam i staljinizam, te vezujući rezoluciju za taj pakt, OEBS je na sebe preuzeo ulogu arbitra historije; opšir. N. Katić, „Dogovorna istorija“, *Politika*, Beograd, 4. septembar 2009.

33 M. Kazimirović, “Internacionala” ekstremne desnice“, *Politika*, Beograd, 26. oktobar 2009, 2.

34 Upor. A. Neave, *Nirnberg. Osobno svjedočanstvo o nacističkim ratnim zločincima 1945-1946,* Zagreb 1980, 286; A. Speer, *Sjećanja iz Trećeg Reicha*, Rijeka 1980, 455.

35 Opšir. K. Orel, *Srednja Evropa: od ideje do istorije,* Beograd 2012; S. Pavlović, *Hitlerov novi antiporedak: Drugi svetski rat u Jugoslaviji*, Beograd 2009.

je 30-ih godina, uz negaciju fašističke ideologije, obuhvatao i suprotstavljanje fašističkom militarizmu, isključujući jedino tada opšte proklamiranu politiku neutralnosti.[36] Rasizam nije marginalna pojava. Ideologija i politika rasizma biće »kičma i koža svih budućih fašizama«.[37] U Istočnoj Evropi »ključajućem kazanu etnonacionalističkih osjećanja«, nacionalizam je u postkomunističkom periodu, sa eruptivnom provalom prošlosti, relativizirao dotadašnji osnovni antifašistički državno-legitimacijski okvir. Antikomunizam je postao primarni izvor legitimacije niza različitih ideoloških narativa. Uvrnuta svijest »globalne događaje i univerzalne narative samjerava prema svojim partikularnim interesima«. Mediji postaju moćni interpretatori prošlosti i propagatori u formiranju i nametanju novih kultura sjećanja i izmjenama kolektivnog pamćenja. Tomovi knjiga kritičke historiografije ništa ne mijenjaju u odnosu prema prošlosti ako su društveno-političke okolnosti takve da je poželjna iracionalna mitska »svijest«. Derogiranjem antifašizma došlo se i do “anti-antifašizma”, do rehabilitiranja kolaboracionista iz Drugog svjetskog rata i relativiziranja njihove odgovornosti. Saradnja viših društvenih slojeva sa naci-fašističkim okupatorom bila je odlika osvojenih evropskih zemalja tokom tog rata. Evropski kvislinzi vodili su neslavnu politiku. Osvete pobjednika nakon 1945. bile su raznovrsne. Ključ za razumijevanje društvene biti kolaboracionističkih pokreta i kvislinških sistema na prostoru rasparčane Jugoslavije, njihovih socijalno-političkih korijena, treba tražiti i u analizi predratne socijalne stvarnosti, političke klime, misli i prakse te centralizirane, monarhističke države.

Svijet se mijenja, prilagođava novim realnostima. Glavni motiv nisu ljubav, mržnja, prijateljstvo, duhovno ili vjersko srodstvo, već interes. Konstituiranje novih država na Balkanu iziskivalo je krajem XX stoljeća izmišljanje i dotjerivanje predsocijalističke prošlosti, restauraciju konfesionalnih i nacionalističkih identiteta. Diskvalifikacija ličnosti, grupa ili sistema skopčana je sa pravdanjem novih interesa i identiteta. Historija je »varljiva i zavodljiva«. Neovisnost je praćena opsjednutošću dubioznim historijskim ili mitskim, rasnim ili religioznim identitetom, masovnom proizvodnjom papirnate »rodoljubive« konfekcije. Velika produkcija je maskirana politička djelatnost, koja je zapravo propaganda.[38] Svaka intelektualna proizvodnja namijenjena masi spušta standarde. »Tradicionalizaciju« društva u Srbiji karakterizira neobičan spoj djelimične amnezije za noviju prošlost i hipermnezije srednjovjekovne stvarnosti, što čini sastavni dio fenomena “regresivne evolucije” protivne modernizaciji.[39] Ako ne postoji »željena« prošlost, ona može

36 O. Milosavljević, *Savremenici fašizma 1, Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti: 1933-1941*, 481-482.

37 S. Jajić, „Gorki, nikom potrebni lek: razgovor sa Miloradom Ekmečićem“, *Književne novine*, br. 987/988, Beograd, 1-15. januar 1999, 6.

38 A. Mitrović, *Vreme destruktivnih: intervjui,* Čačak 1998, 73.

39 T. Kuljić, Monumentalizacija srpske monarhije*, Helsinška povelja*, br. 81-82, Beograd, mart-april 2005, 33, Isti, „Revolucija ili restauracija“, *Politika*, Beograd, 6. novembar 2009, 15. Dobrica Ćosić 1992. piše: “Buduća revolucija na ovoj zemlji gde su vladali komunisti, staljinisti, titovci treba da bude – paljenje papira! Paljenje svih papira, paljenje svih knjiga, svih tekstova i novina napisanih od komunista i pod njihovom vlašću. Paljenje svih “revolucionarnih” i štampanih knjiga od Prvog

biti izmišljena. To izmišljanje s pečatom nauke je oruđe i za održanje političke moći. Takva prošlost je značajan element nacionalističkih ideologija. Politika uspješno koristi sjaj i bijedu historije. Ona nerijetko mijenja historijski kontekst i prilagođava ga potrebama sadašnjosti, nastojeći da historiografija ostane njen instrument. Javnost prihvata ono što joj saopštavaju relevantne strukture moći, bez sumnji ili osporavanja ideoloških tvrdnji. Na kraju se dobiju »lica naših istina« (A. Kami). Parahistoriografija je oblik razaranja uma, a od druge polovine XIX stoljeća i sredstvo ekstremnog nacionalizma.[40] Historija historiografije na Balkanu je puna primjera da je prošlost bila samo dokaz, opravdanje, ili oružje za objašnjenje savremenosti.[41]

Postoje događaji, koji su se zbili prije više stoljeća ali još uvijek izazivaju žestoke kontroverze i polemike. U domenu kolektivnog pamćenja postoji mnoštvo paralelnih sjećanja koja se bore za prevlast i društveni uticaj. Procesi pamćenja su smješteni u specifičan argumentativni kontekst. Simbolički rat za intepretaciju donosi dominantnu prevagu u društvu, jer »onaj ko kontroliše prošlost, kontroliše budućnost, onaj ko kontroliše sadašnjost, kontroliše prošlost« (G. Orwell). Selektivno pamćenje je okvir stvaranja identiteta. Zaborav nije samo prirodni i politički organizirani, već i kulturni ciklus.[42] Kolektivni, nacionalni identitet podrazumijeva idealnotipski model. »Poštena« nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se zaboravi sve što joj ne ide u prilog. Konstruisanje svakog kolektivnog identieta, posebno u slučaju pozicije žrtve, isključuje svako propitivanje vlastite odgovornosti za prošlost ma kakva ona bila, jer »podrazumeva jednu istinu. Da bi se ova jedna istina održala odbacuje se svako upoređivanje sa drugim narodima«.[43] Od svakog ideološkog materijala može se napraviti palica za ubijanje ljudi.[44] Mase kao političke cjeline postoje samo ako su obuhvaćene političkim ideologijama, strankama, pokretima, organizacijama.[45] Moralni argumenti pokreću i ograničavaju ljude. Osnovno mjerilo za prosuđivanje moralnosti je nepristrasnost – da se svi interesi prosuđuju pomoću istih kriterija.[46]

svetskog rata pa nadalje. Našu pismenost" – kaže on, "treba započeti od Miroslavljevog jevanđelja" - prema: M. Đ, „Rizični koraci u budućnost", *Republika*, br. 326, Beograd, 1-15. februar 2004.

40 A. Mitrović, *Propitivanje Klio,* Beograd 1996, 166.

41 Lj. Trgovčević, „(Zlo)upotreba istoriografije", *Republika*, br. 68, Beograd, 16-30. maj 1993. Na Balkanu egzistiraju zasebni modeli kolektivnih memorija, kao i različiti datume i priče unutar njih. Ono što jedni smatraju "slavnim dijelom" svoje prošlosti, za druge, pak, predstavlja "tragične stranice" nacionalne historije.

42 T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka* (dalje: *Prevladavanje prošlosti*), Beograd 2002, 111.

43 "Na sve strane se", govori Latinka Perović 2007, "vode procesi za zločine počinjene u nedavnoj prošlosti. Postoji već i ono što pravnici zovu sudska istina. I kada bismo hteli sve to da ignorišemo mi srpski istoričari moramo imati u vidu da o tome već pišu drugi i da neće prestati da pišu" – prema: L. Perović, Ne verujem u radikalne zaokrete srpske istoriografije, u: *Šta blokira proces suočavanja u Srbiji*, Beograd 2020, 129-132.

44 R. Tubić, „Njuh za ono što dolazi", *Politika*, Beograd, 8. oktobar 2009, 14-15.

45 N. Popović, *Koreni kolaboracionizma,* 125, 139.

46 Upor. S. Koen, *Stanje poricanja: znati za zlodela i patnje*, Beograd 2003, 156-159; Dž. S. Naj,

Nacionalističke ideologije određuju opšti pravac onome što treba uraditi i daju izvršiteljima osjećaj svrhe i namjere. Nema genocidnih naroda, ali ima genocidnih politika, s pogromaškim nakanama, ili, pak, politika s radikalnim ciljevima koji se, pod određenim historijskim i društvenim prilikama, mogu ostvariti samo putem genocida. Takve politike mogu steći znatnu podršku.[47] Kod počinitelja zločina postoji »prirodna potreba« za njihovim poricanjem ili svođenjem u “podnošljive” numeričke granice.[48] Proučavanje ovakvih tema treba shvatiti i kao vid poništenja jednog od postulata prakse skoro svih masovnih zločina koji glasi: »zapečatiti svako sjećanje na žrtve u tami bezimenosti, lišiti ih prava na ime i grobno mjesto«.[49]

U Jugoslaviji je dugo egzistirala »škola« prilagođene, selekcionirane historije, »osnovne istine« o Drugom svjetskom ratu. To je bio centralni narativ revolucionarnog, socijalnog i nacionalnog preobražaja društva.[50] Antijugoslavenske snage su skoro sve do kraja tog rata, bile brojnije od projugoslavenskih. Jugoslavija je imala najmasovniju kolaboraciju u Evropi.[51] Ratni pobjednici nisu priznavali nikome pravo da učestvuje u konsolidaciji i funkcioniranju poratne Jugoslavije, smatrajući je svojom državom i vlasništvom.[52] Komunistička partija je borbu protiv fašizma koristila i za uklanjanje stare vladajuće klase (»klasnog neprijatelja«) i potencijalnih protivnika novog režima. Optužba za »izdaju« i »kolaboraciju« bila je prilično rastegljiva kvalifikacija, mogla se primjeniti na širok krug aktivnosti »neopredijeljenih« pojedinaca i grupa.[53] Etiketa »izdajnika« je, nerijetko i bez formalnog suda, podrazumijevala osudu na zaborav. Jedinstveni dvojstven tok,

Kako razumeti međunarodne sukobe, Beograd 2006, 40-41.

47 S. Vrcan, Nema genocidnih naroda, ali ima genocidnih politika*, Helsinška povelja*, br. 103-104, Beograd, januar-februar 2007, 46.

48 D. Marinković, „Kratka istorija etničkog čišćenja“*, Književna reč*, br. 500, Beograd, januar 1998, 54-55.

49 M. Dimitrijević, „Žrtve logora Banjica“, *Politika*, Beograd, 9. juli 2009, 16.

50 A. Ignjatović-O. Manojlović Pintar, Redefinisanje sećanja (1), *Helsinška povelja*, br. 115-116, Beograd, januar-februar 2008, 32.

51 B. Petranović, Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize*, Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1993, 207-215. Nijemci su, između 22. juna 1941. i 1. aprila 1945. imali oko 20.000 ranjenih i poginulih vojnika na Balkanu. Većina njihovih gubitaka nastala je u posljednjim fazama rata (1944-1945) – prema: F. Veiga, *Balkanska zamka (1804-2001): jedna evropska kriza,* Beograd 2003, 138.

52 R. Danilović, *Upotreba neprijatelja: politička suđenja 1945-1991 u Jugoslaviji,* Beograd 1993, 91.

53 R. Krempton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd 2003, 34; K. Nikolić, *Jedna izgubljena istorija: Srbija u 20. veku,* Beograd 2017, 121. Likvidacija brojnih pripadnika kvislinških formacija na kraju rata, bilo je za novu vlast, prema Milovanu Đilasu, “pragmatično rešenje”. Strahovalo se da sudovi ne bi mogli da se izbore s toliko pojedinačnih istraga. Procjene broja pogubljenih su protivrječne, ali, navodi Mark Mazover, “možda je čak 60.000 ljudi stradalo na taj način”. Prema nepotpunim podacima, Državna, zemaljske i ostale komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača u Jugoslaviji, prikupile su više od 900.000 prijava o ratnim zločinima i zločincima, urađeno je oko 550.000 zapisnika o saslušanju svjedoka i samih krivaca. Ove komisije su donijele oko 120.000 odluka kojima je za oko 65.000 lica utvrđeno da su počinile ratne zločine – vidi: M. Zečević, „Čije grobove Srbija danas traži i otkopava“, *Politika*, Beograd, 4. februar 2011.

kazivao je Milovan Đilas, karakterističan je za svaku revoluciju: »oduševljenje i obračunavanje – oduševljenje utoliko zanosnije ukoliko je obračunavanje žešće, odnosno obračunavanje utoliko žešće ukoliko je oduševljenje zanosnije«.[54] Pobjednička pravda služila je učvršćenju vlasti. Bilo je slučajeva da su pojedinci, terećeni za različite zločine, u grupnim procesima zajednički suđeni, da bi se osudile šire društvene grupe. Pored dokazanih zločina, katkad je suđeno i potencijalnim političkim protivnicima.[55] Iskustvo rata bilo je polazna tačka i »sidrište jugoslavenskog identiteta« (H. Zundhausen). Traumatična ratna prošlost pokušavala se prevazići ideološkim jedinstvom i manihejskim historiografizmom."Mi smo tu prošlost revolucionarno ukinuli" - čulo se i 1968. na najvišim partijskim forumima u Bosni i Hercegovini. Antifašistički otpor je tumačen kao djelo samo Komunističke partije, čija je historija, prema potrebama, prilagođavana bez nekog ozbiljnijeg historiografskog kriterija.[56] Marksistički historičari donosili su, u ulozi prenosioca ideoloških i političkih poruka i pouka, gotovo zaključke i vrijednosne sudove o ratu (1941-1945), iako su znali i isticati da brojni izvori nisu dostupni.[57] Bilo je i onih, koji su pisali javnu historiju istodobno sa tajnom, koju treba objaviti nakon njihove smrti (npr. memoari Rodoljuba Čolakovića).[58] Ako se prošlost nije izbrisala, mogla se preraditi.[59]

Ideološka generalizacija deformirala je reljefnu sliku historijske zbilje i racionalnog saznavanja prošlosti koja je imala više sastavnica od onih nametnutih politikom »monolitnog jednozvučja«. Historijska svijest je građena na mistifikacijama, stereotipima, predrasudama, političkim zaključcima i ideološkim predstavama. Mnogi događaji su prećutkivani, naročito oni o kojima se polujavno govorilo, uz tvrdnje da je "osnovna istina" pružala dovoljno. Iza više generacija historičara ostali su, nakon svega, odbojni plodovi nekritičke, ideološke historiografije. Otkako postoje države, postoji i cenzura. Njena je svrha kontroliranje protoka informacija unutar nekog društva. Nema garancije da će ono što je potisnuto u jednoj historijskoj epohi, "biti potisnuto i u nekoj drugoj…

54 M. Đilas, *Vlast i pobuna,* Beograd 1991, 11; O fašizmu u Jugoslaviji opšir. B. Petranović, Fašizam u Jugoslaviji – istoriografski sporovi, *Marksistička misao*, br. 3, Beograd 1986.

55 T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti,* 410.

56 M. Đorđević, "Disidenti - između reforme i revolucije", *Republika*, br. 187, Beograd, 16-30. april 1998.

57 K. Nikolić, *Prošlost bez istorije*: *polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961-1991: glavni tokovi,* Beograd 2003, 274-275.

58 T. Kuljić, Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima, *Helsinške sveske*, br. 11, Beograd 2002, 25. Jugoslavija nije imala javnu sferu u kojoj bi se isprepletale i sukobljavale interpretacije historijskih događaja te sudarala različita značenja i sjećanja na rat. To ne znači da takvih pojava nije bilo ispod površine. Sjećanja na ključne događaje iz doba rata postajala su instrumentalizirane predodžbe slike - kojima se pogled u prošlost stavljao u funkciju ovladavanja sadašnjošću – vidi: S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji* (*1945-1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija,* Zagreb 2012, 311.

59 T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti,* 478.

Svaki trenutak u historiji proizvešće svoja sopstvena ograničenja” (Bilig). Dugo najznačajniji partijski “obrazac”, »propisan« nauci bio je »Politički izvještaj« ili referat Josipa Broza Tita na Petom kongresu KPJ (1948).[60] »Crvena linija« za Titovog života nije prelažena. Neravnomjerna slika prošlosti predstavljana je i kroz nasilne simetrije i politiku tzv. balansiranja nacionalizma. Nametana je uprošćena, crno-bijela šema po kojoj su na jednoj strani bili antifašisti i borci za slobodu – partizani, a na drugoj - izdajnici i saradnici okupatora.[61] »Komunistički romantizam« je, uz dihotomne sheme, reducirane predstave, »dekretirano sjećanje«, imao i drugu stranu. U svim narodima na prostoru Jugoslavije bilo je poslušnika, pristalica naci-fašizma, ali i veliki broj njegovih protivnika. Na mitu o masovnom karakteru antifašizma građena je poratna stabilnost države. Ideološka prenaglašenost stvarala je, pak, otpor i prezasićenost. Prošlost nije iscrpljena. Iluzija je svih pobjednika da historija počinje od njih. Sizofski pokušaj je i svih revolucija da u ime novog ideala mogu uništiti pamćenje, stvoriti «drugu pamet» i oblikovati «novu svijest».[62] Nema epoha historije bez nadzora, niti političke moći “bez kontrole arhiva, ako ne i pamćenja”. U arhivima Službe državne bezbjednosti (SDB) bili su stvoreni ogromni fondovi, formirani dosijei i materijali raznih vrsta i značaja.[63] Država nije ipak

60 B. Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd 1994, 100-109.

61 Oko 2.000 nekadašnjih kraljevskih oficira ušlo je, nakon povratku iz zarobljeništva 1946, u sastav Jugoslovenske armije (JA). U junu 1945. demobilizirano je i prevedeno u rezervu i oko 17.000 “uglavnom nesigurnih i nesposobnih, nižih rukovodilaca” i blizu 1.500 “neprovjerenih” oficira JA. Tokom 1946. demobilizirano je, prevedeno u rezervu i penzionisano 3.217 oficira na višim dužnostima (od položaja komandanata i komesara bataljona naviše), kao i oko 14.500 starješina s činom poručnika i nižim činovima. Među nešto više od tri hiljade oficira koji su stupili u JA, oko 2.000 je bilo (1947) iz redova hrvatskog domobranstva, 727 su bili bivši četnici, 322 su služila u bugarskoj vojsci, 215 u Vermahtu, 124 je došlo iz redova italijanske i 118 iz mađarske vojske, 142 bili su bivši pripadnici Nedićevih snaga, 14 jugoslavenskih snaga na Bliskom istoku i petorica iz ruske carske armije. Oficirski kadar, “pod crvenom petokrakom”, činili su 1947. nekadašnji pripadnici najmanje 14 vojnih formacija, zaraćenih 1941-1945. na tlu Jugoslavije – vidi: S. Kljakić, „Vojna tajna na buvljoj pijaci“, *Politika*, Beograd, 18. oktobar 2010; F. Švarm, „Prećutkivanje i otvorene laži“, *Vreme*, br. 1444, Beograd, 6. septembar 2018.

62 L. Perović, *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI),* Beograd 2006, 360.

63 Do 1. jula 1966. u arhivima SDB-ea nalazilo se čak 2.754.923 dosijea za pojedina lica, što pokazuje da je 12% lica od ukupnog broja stanovnika ili 35% radno aktivnog stanovništva države imalo dosijea. U Beogradu je na oko 350.000 radno aktivnih lica bilo čak 270.000 dosijea, ili 75% po radno sposobnom stanovniku. Nakon Brionskog plenuma CK SKJ i pada Aleksandra Rankovića, u nastojanju da se ova služba “oslobodi kompromitujuće građe o akcijama koje nisu bile u skladu sa proklamovanom demokratizacijom”, do kraja 1968. od navedenog broja dosijea, vatri je zvanično predato 2.141.155, dok je 153.598 dosijea ustupljeno Službi javne bezbjednosti, Službi bezbjednosti JNA, naučnim institutima i arhivima. Od tih 2.754.923 dosijea do l. jula 1966. u Bosni i Hercegovini je bilo 316.445 dosijea. Nakon toga je do 1967. izdvojeno za uništavanje 247.305, a zadržano 69.140 dosijea. U uništenim fondovima bilo je 141.445 pojedinačnih i 4.245 zbirnih dosijea sa podacima o 175.000 evidentiranih po antisocijalističkim pojavama, kontroli putovanja u inostranstvo i podacima o licima u specijalnim vojnim jedinicama. SDB BiH je, prema navodima, uništila 77% arhivskog fonda. Praksa uništavanja dokumentacije nastavljena je i kasnije; opšir. S. Cvetković, Kako je spaljeno pet kilometara dosijea UDB-e*, Arhiv*, br. 1-2, Beograd 2008, 79-80.

bila u stanju naređivati »našoj duši, niti našoj misli« (L. Perović). Ako se, smatra Todor Kuljić, proučavanje jugoslavenske države od 1945. do njenog nestanka, uz rijetke izuzetke, svede na trivijalnu historiografiju pobjednika, onda se i »poraženi fašizam« relativizira i svodi na običan zločin koji, poput svih drugih, vremenom treba da izblijedi, a njegovim apologetama se dozvoljava da budu ravnopravni arbitri u valorizaciji prošlosti. Jugoslavenska historiografija nije preživjela ideju po kojoj je razlikovanje između historijske istine i legende nebitno, niti ideju da postoje »različite istine« koje su predmet naučnog spora. Legende i ideološka iskrivljavanja, kaže Ivo Banac, nisu bila djelo amatera već profesionalaca. Baratalo se i predstavama o »preotetoj veličini, o rasturenom savršenstvu« nekog »zlatnog doba«.[64] Konflikt na polju historiografije se razbuktavao. Usmjeren na reafirmaciju »metahistorijskog i mitsko-poetskog univerzuma«, ritualizirao je oživljene historijsko-ideološke frontove koji su nametali isključive vizije historije.[65]

Kraj blokovske podijele svijeta, historijsko iscrpljivanje modela državnog socijalizma, vladajući režim u Srbiji shvatio je kao prilika da "preuredi" Jugoslaviju prema svojim mjerilima.[66] Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) 1986. bio je sinteza ideja državnog socijalizma i nacionalizma (L. Perović). Shvaćen je kao "kao svojevrstan nacionalni program za hod srpskog naroda u budućnost".[67] Tekstovi akademika i drugih intelektualaca, koji su aktuelizirali "srpsko pitanje" i projekte nacionalne homogenizacije, imali su u početku užu čitalačku publiku, ali su u "godinama raspleta" njihove teze bombardirale javnost sa stranica režimske i bulevarske štampe, iz elektronskih medija, ponavljane su na «događanjima naroda», naučnim skupovima, na pijacama i u kafanama.[68] Ideologija snažno obnovljenog populizma, oslanjala se i na autoritet književnika,

64 B. Bogdanović, Zavađene memorije, u: *Intelektualci i rat*, Beograd 1993, 36.

65 R. Vale, „Teološka vizija istorije“, *Monitor*, br. 798, Podgorica, 3. februar 2006. "Povjesničari su od 1990. diskreditirana profesija na Balkanu", kaže Vjekoslav Perica, "kao i neki profesionalni političari, svećenstvo, novinari i vojni lideri, i huškali su narode u rat i genocid" – prema: Đ. Matić, „Narod, pleme, klan – Balkan“, *Vreme,* br. 1335, Beograd, 4. avgust 2016.

66 Prema Miloradu Ekmečiću "Velika Srbija je predstavljala legitimnu ideju prava srpskog naroda da u svoje političke granice okupi sve pokrajine u kojima živi srpski narod. Kao i u svim drugim evropskim uzorima, to nije značilo da se okupljaju samo zemlje gde srpski narod živi u etničkoj većini, pa bi već statistički na to imao pravo, nego i one granične zone gde je živeo kao značajna etnička skupina, iako ne i većinska po broju" – cit. prema: V. Šešelj, *Rimokatolički zločinački projekat veštačke hrvatske nacije*, Beograd 2007, 894.

67 O. Milosavljević, „Upotreba autoriteta nauke: javna politička delatnost Srpske akademije nauka i umetnosti (1986-1992)“, *Republika*, br. 119-120, Beograd, 1-31. juli 1995; M. Tompson, *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Beograd 1995, 53-55.

68 O. Milosavljević, Od Memoranduma do "kolektivne odgovornosti, u: Srpska elita, *Helsinške sveske*, Beograd 2000, 10-11; Ista, Nacionalizam u službi politike moći: tri kontroverze u shvatanjima srpskih intelektualaca početkom i krajem 20. veka, *Sociologija*, br. 2, Beograd 1999, 125-142. Dobrica Ćosić 1992. ukazuje da je u malim nacijama prva moralna dužnost podređivanje pojedinca – zajednici, narodu, državi: "Srbin je čovek koji nije čovek ako nije Srbin, ako nema svest o narodu, bilo da ga slavi ili psuje"; opšir. vidi: D. Todorović, *Knjiga o Ćosiću,* Beograd 2005.

pripadnika naučnih i paranaučnih formacija, potvrđujući riječi Gustava le Bona da “od trenutka, kada se nađu u gomili, i prostak i naučnik su podjednako nesposobni za posmatranje”. Krizni momenti i nestanak jugoslavenske države pogodovali su ostrašćenoj preradi prošlosti i idejnoj konverziji.[69] Krize i opasnosti traže manihejska tumačenja. “Emigrantska literatura” sve je bila prisutnija u korigiranju historijske slike. U Srbiji se, navodi Srđan Milošević, razvijao nacionalistički revizionizam, čija je glavna opsesija bilo pitanje koliko su Srbi štete pretrpjeli u Jugoslaviji, od AVNOJ-a pa nadalje, i čija je glavna funkcija bila da pruži opravdanje za projekat koji je trebalo da omogući da se ta šteta “naplati”.[70] Ratna propaganda iz “godina raspleta” i posljednje decenije XX stoljeća, bila je nadomještena opštom kulturom poricanja problematične uloge Srbije u postjugoslavenskim ratovima.[71]

Nacionalističke verzije historije se sastoje od anahronizama, fabuliranja, izostavljanja “neodgovarajućih” činjenica, prepune mitologije imune na historijsku kritiku. Nacionalni program i projekat ostvaranja integralnog srpstva, identificiranja nacionalizma kao legitimne ideologije neodvojive od identiteta, imali su veliku podršku.[72] Označavajući „novi početak“ nakon raspada Jugoslavije -”kreacije XX stoljeća”, „nova“ srpska politička i intelektualna elita napravila je demarkaciju prema toj državi u svim aspektima. Predsocijalistička prošlost, sa vakrsom “zaboravljene historije” i restauracijom “predkomunističkih kostura”, pompezno se vratila. U historijskom smislu Jugoslavija je interpretirana kao prazan hod, izgubljeno vrijeme koje je Srbija trebala da nadoknadi geopolitičkim prekomponiranjem dijela Balkana.[73] Arhaičnost imperijalnog projekta dovela je nju

69 S idejama o postojanju “prave istorije Drugog svetskog rata”, početak javne rahabilitacije četnika u Srbiji započeo je još 80-ih godina XX stoljeća s pojavom romana *Nož* Vuka Draškovića, kao i dvotomne knjige Veselina Đuretića *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*. Akademik Radovan Samardžić, urednik ove knjige, napisao je svojedobno da će ona izazvati „prelamanje epske istorije nadvoje“. Đuretić je, između ostaloga, četničku kolaboraciju u Drugom svjetskom ratu tumačio „srpskom odbrambenom dijalektikom“ i „nacionalno-samoodbrambenim kolaboracionizmom“; upor: V. Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama,* II, Beograd 1985, 251; Isti, Građanski rat u Bosni i Hercegovini 1992-1994. Bumerang titovske politike*,* u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena,* Beograd 1995, 439-440; E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, Sarajevo 1989, 109.

70 S. Milošević, *Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije*, 175.

71 S. Biserko-E. Bećirević, „Negiranje genocida“, *Dani*, br. 643, Sarajevo, 9. oktobar 2009, 21.

72 Ivan Stambolić, nekadašnji predsjednik Predsjedništva SR Srbije, poznavajući ulogu SANU, iznosi da tada “čitava grupa takozvanih ‘besmrtnika’ godinama okapava nad mapama Bosne, pokušavajući da otkrije makar i kozju stazu kojom bi se od Beograda do Karlovca moglo propešačiti, a da se pritom prolazi isključivo kroz srpska sela i gradove” – prema: I. Stambolić, *Put u bespuće*, Beograd 1995, 125-126. Borisav Jović, predsjednik Predsjedništva SFRJ zapisuje 11. septembra 1990. godine: “Sada se radi etnička karta srpskog prostora, naročito u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, da se jasno prikaže teritorija gde su Srbi u većini; od Šibenika, preko Like, Bosanske krajine, pored Save do Bijeljine svuda su Srbi u većini. U centru Bosne su Muslimani. Srbi presecaju i Sandžak pored Drine, pa se Muslimani ne mogu ujediniti. To je budući prostor Srbije” - cit. prema: B. Jović, *Poslednji dani SFRJ*, Beograd 1996, 193.

73 O. Milosavljević, Stare vrednosti za novo vreme - Svetislav Stefanović, nekad i sad, *Sociologija*,

u sukob sa vremenom, do pobjede "Četrdeset osme i Ravne Gore".[74]

U januaru 1992. Srpska pravoslavna crkva (SPC) je, sa vanrednog zasjedanja Sabora, saopštila da ona i "srpski narod nikada nisu priznali veštačke i nelegitimne 'avnojevske' unutrašnje granice ustanovljene, bez istorijskih ili etničkih osnova, samovoljom komunističke gerile u uslovima okupacije i građanskog rata".[75] Velika država nije mogla biti stvorena "smiljem i bosiljem", već nasiljem.[76] Takvi planovi i etničko čišćenje dobili su na aktuelnosti raspadom Jugoslavije. Ono što se događalo po Bosni i Hercegovini (1992-1995) promatrano je iz ugla politike i nacionalističkih krugova, kao dovršetak "srpske revolucije" - započete 1804. godine. Bio je to trend stvaranja nacionalnih država prema praksi iz XIX stoljeća na Balkanu, uz logiku da historija ne „zaviruje pod rep detalja", da "cilj državni osvještava svako sredstvo, pa i ono koje bi bilo nemoralno". "Osveta Turcima" je, kao i 1941, izbila 1992. u prvi plan.[77] Nije samo Vojislav Šešelj

br. 4, Beograd 2010, 399-400. Rat za prekrajanje granica Jugoslavije i etničko prekomponiranje ranije multietničkog prostora je podrazumijevao etnička čišćenja i zločine. Ideologije u ime kojih je pravljen rat iz 90-ih bile su slične onima koje su zastupale kolaboracionističke snage iz Drugog svjetskog rata. Revizionističko sjećanje na taj rat postalo je "temelj novog rata". Nova, nacionalistička ideologija našla je prirodne saveznike na strani gubitnika u Drugom svjetskom ratu - vidi: D. Stojanović, *Zakon protiv istorije*, Peščanik.net, 27. oktobar 2017; L. Perović, Važno istorijsko svedočanstvo*, Helsinška povelja*, br. 125-126, Beograd, novembar-decembar 2008, 22-23; Y. Tomic, Ideologija Velike Srbije u XIX i XX veku, u: *Proces Vojislavu Šešelju: raskrinkavanje projekta Velike Srbije*, Beograd 2009, 112-130.

74 H. Zundhausen, *Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija "sjećanja" i mitova,* 260; opšir. M. Tepavac, *Demokratija ili despotija*, Zrenjanin 1994, 86; L. Perović, Modernizacija srpskog društva – pokušaji i ograničenja, *Prilozi*, br. 34, Sarajevo 2005, 319. Desimir Tošić je 2005. pisao: "Pitam se da li iskreni preživeli partizani veruju da oni, i pored pobeda 1945, i pored neograničene vlasti u toku 45 godina, ne osećaju sebe poraženima danas 2005. godine? Šta je ostalo od tekovina iz 1941. i 1987. godine kad se iz kruga vladajućih partizana u Savezu komunista iščilio Slobodan Milošević i doveo Srbiju u stanje od pre skoro jednog veka?" – cit. prema: D. Tošić, „Suočavanje sa nacionalnom dramom"*, Republika*, br. 374-375, Beograd, 1-28. februar 2006, 29.

75 "Pravoslavlje", list Srpske pravoslavne crkve, objavljuje 2002. da su tzv. "avnojevske granice" Srbije nelegitimne i kao takve neodržive, da su one više nego dvostruko manje od "srpskog istorijskog prostora", navodeći zato Josipa Broza Tita kao glavnog krivca. Ko je onda kvisling – pita se ovaj list, i zaključuje: "U svakom slučaju, ni Milan Nedić ni Draža Mihailović neće se naći u društvu kvislinštva Drugog svetskog rata".

76 Možda baš zbog toga, zaključuje Milorad Tomanić, tokom 90-ih godina ni Sabor ni Sinod SCP nisu nijednom preporučili srpskim pravoslavnim sveštenicima, bar ne javno, da ne daju pričest onima koji su ratujući u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu počinili brojna nedjela; opšir. M. Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj,* Beograd 2001.

77 E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, 34-40; S. Bandžović, *Iskušenja historije*, Novi Pazar 1993, 100-101. Književnik Matija Bećković iznosi da su Srbi "jedini narod koji se latinio, turčio, crnogorčio. Turčenje se završilo istragom poturica opevanom u "Gorskom vijencu" mada istorija za takav događaj ne zna. Ni u jednoj poeziji nema više mrtvih Turaka i ni u jednoj zemlji više živih. Kao da je poezija vršila dvostruku ulogu: štitila dušu svog naroda a živote njegovih neprijatelja. Više smo posekli jezikom, nego sabljom. Pa ipak, više su nas zamrzli zbog poezije nego one koji su ih pobili u stvarnosti a poštedeli u poeziji" - prema: *Glas javnosti*, Beograd, 19. januar 2000.

veličao junaštvo Ratka Mladića, držeći sliku Draže Mihailovića iznad glave.[78] Sami četnici su, pak, za Momčila Krajišnika, saradnika Radovana Karadžića, bili rodoljubi, borci za srpsko pitanje.[79] Bio je nužan iskonstruirani četnički antifašizam u utemeljivanju “entitetskog suvereniteta”.[80] Politika simbola u entitetu Republika Srpska rehabilitira i četništvo.[81]

Instrumentalizacija prošlosti je nezamisliva bez osmišljavanja, akcentiranja, selekcije i emocionaliziranja odabranih segmenata. Retrospektivni fatalizam, bliži mitskom pamćenju nego kritičkoj historiografiji, strukturni je kontekst postsocijalističkog izmišljanja prošlosti. Novi nacionalni identitet trebalo je potvrditi demonizacijom prethodnog anacionalnog.[82] U idejnoj tranziciji na Balkanu anti-antifašistička kultura sjećanja, zasnovana na izmjeni idejnopolitičkih premisa, postala je dominantna. Anti-antifašizam relativizira zločine fašista, rehabilitira kvislinge i iznova vrijednuje žrtve i dželate. Kritika antifašizma se javila i kao reakcija na preideologiziranu funkciju antifašizma u socijalizmu, i na bjeline socijalističke historiografije.[83] Antifašizam, priznat kao evropski patriotizam i vrijednost, trebalo je nužno bilo saobraziti nacionalnim potrebama. Razne nacionalističke struje se prikazuju kao antifašističke. Nijedna od postjugoslavenskih država nije izvela tako »temeljan obračun sa antifašizmom Narodnooslobodilačkog pokreta kao Srbija«.[84] Anti-antifašizam je u njoj rano sazrio, ali je tek nakon rušenja režima S. Miloševića, čija je Socijalistička partija Srbije bila izravni nasljednik Saveza komunista Srbije, službeno introniziran. Jačao je i kao dubinska struktura otpora radikalnoj antifašističkoj kritici nacionalizma.[85] Pad Miloševićevog režima predstavljen je kao rušenje »ostataka komunizma«,

78 V. Sekulović, „Mladić i Mihailović“, *Danas*, Beograd, 8. decembar 2017.

79 *Borba*, Beograd, 24. juni 1994. Dušan Bataković iznosi da je četnički Ravnogorski pokret bio nosilac autentičnih srpskih tradicija. Njegovim porazom bila je, “za pola veka poražena Srbija” - opšir. *Nedeljni telegraf*, br. 308, Beograd, 20. mart 2002. Bataković ustvrđuje da je “upravo komunizam kriv za seriju zločina koji su se desili na prostorima bivše Jugoslavije”. Upravo su “komunistički kadrovi u vojsci i policiji, bez obzira na njihovo etničko poreklo, bili indoktrinirani time da, ukoliko počine zločin u ime ideologije, za njega neće biti kažnjeni”. Balkanski nacionalizmi su znatno stariji od “perioda socijalizma”, te ne objašnjava samo on njih, nego i oni njega.

80 T. Kuljić, Legalizovanje nacionalnog antifašizma, *Helsinška povelja*, br. 97-98, Beograd, juli-avgust 2006, 23. “Prvi organizovani ustanički pokret u Bosni i Hercegovini bila je jedinica koju je poveo generalštabni pukovnik Dragoljub Mihailović” – prema: Č. Antić-N. Kecmanović, *Istorija Republike Srpske*, Beograd 2016, 178; upor. Ž. Jovanović, Četnički pokret Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine u svetlu nekih dokumenata, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 1992, 152.

81 T. Cipek, *Historijski revizionizam u Bosni i Hercegovini: socijaldemokratska politika sjećanja između dva totalitarizma,* Sarajevo 2019, 16.

82 T. Kuljić, Mit i istorija na “tržištu”, *Helsinška povelja*, br. 85-86, Beograd, juli-avgust 2005, 22-24, 31; A. Trtica, "Fašizacija u desetercu", *Blic*, Beograd, 2. februar 2003, 10.

83 S. Mihailović, "Za našu istoriju", *Politika*, Beograd, 20. oktobar 2009, 15; T. Kuljić, *Legalizovanje nacionalnog antifašizma*, 22; Isti, Anti-antifašizam, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti,* 57; D. Tošić, „Zbrka oko fašizma i antifašizma danas i ovde“, *Danas*, Beograd, 31. mart-2. april 2003.

84 Upor. S. Milošević, *Rehabilitacija saradnika fašizma,* Peščanik.net, 11. septembar 2013, https://pescanik.net/rehabilitacije-saradnika-fasizma/; D. Stupar, *Draža: istina o četnicima*, Beograd 2015, 6.

85 T. Kuljić, *Legalizovanje nacionalnog antifašizma*, 22; Isti, Između dekretiranog antifašizma i anti-antifašizma, *Helsinška povelja*, br. 83-84, Beograd, maj-juni 2005, 19.

što je u zvaničnoj kulturi sjećanja širom otvorilo vrata rehabilitaciji "građanskih snaga" iz Drugog svjetskog rata, kolaboracionistima i protivnicima NOP-a.[86] Revizionistički proces dobijao je sve više državnu podršku. Četnici su »prepoznati« kao nacionalni antifašistički pokret, uz česte interpretacije kraja Drugog svjetskog rata, »umesto pobede i oslobođenja, kroz narativ političke represije i viktimizacije od strane komunističkog režima«.[87] U proljeće 2002. državna televizija u Srbiji emitirala je serijal »Ravnogorska čitanka« sa afirmativnim prikazivanjem četničkog pokreta.[88] Udžbenici historije, u kojima je već ranije akcenat stavljen na to da je poredak nakon 1945. nastao na štetu srpskog naroda, »oplemenjeni« su sadržajima, u skladu sa hegemonijskim diskursom o »dva antifašistička pokreta« (partizanskom i četničkom).[89] Tako je stvorena kolektivna svijest o tome da su se Srbi borili na »čak dvije dobre strane«, što ih čini jedinstvenima u Evropi.[90]

U vremenima nacionalne euforije historija mora da pretrpi nasilje u ime nacije.[91] »Profesionalna historija« postala je nesigurnija nego što je ikada bila.[92] Nacionalne historiografije u postjugoslavenskim zemljama pravile su zaokret od glorifikacije NOP-a ka njegovoj relativizaciji, kao dio opšteg trenda radikalne »re-nacionalizacije«. Društveni procesi su doveli i do rehabilitiranja kolaboracionističkih pokreta iz Drugog svjetskog rata i niza ličnosti - proskribiranih zbog »reakcionarnog djelovanja«, pripadnosti različitim ideologijama, ratnog izdajstva, nacionalizma, antisemitizma, profašističkih i antijugoslavenskih

86 S. Milošević, *Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije*, 177.

87 Nakon 2000. "partizanski narativ" prošao je kroz tranziciju od zvaničnog do "vernakularnog" sjećanja, koje je, suprotno zvaničnim komemorativnim praksama pokrenutim ili podržanim od države, dolazilo od raznih grupa ili organizacija civilnog društva – prema: J. Đureinović, Istorija, sećanje i pravo: još jedan osvrt na problem sudske rehabilitacije u Srbiji, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 3, Beograd 2016, 89-90.

88 "Sleva su stigle ocene da se radi o revitalizaciji najretrogradnijih pojava u srpskoj istoriji, dok su zdesna autori emisije najavljivali da je ovo tek početak dekomunizacije srpske prošlosti i vraćanje autentičnim vrednostima i utuljenoj baštini" – prema: N. Grujičić, „Četnici i početnici", *Vreme*, br. 591, Beograd, 2. maj 2002.

89 Pravi preokret je nastao sa pojavom udžbenika historije za III i IV razred gimnazije, koji je 2002. ušao u škole. U njemu je predočena revizija Drugog svjetskog rata: dati su primjeri partizanskih pregovora sa Nijemcima, bez primjera četničke kolaboracije; iznijeti su partizanski zločini, četničkih nije bilo. Ovaj udžbenik je postao temelj državne politike; opšir. D. Stojanović, Poražena budućnost*, Helsinška povelja*, br. 83-84, Beograd, maj-juni 2005, 18; opšir. vidi: A. Radaković, *Predstava* Drugog svetskog rata u udžbenicima za nastavu istorije u Republici Srbiji, u: *Pred izazovima revizionističkih historiografija: regionalni kontekst,* Sarajevo 2020, 133-143.

90 Upor. J. Bekić, "Crni" i "crveni" u Hrvatskoj i Srbiji*, Političke analize*, br. 8, Zagreb 2011, 35. P. Marković, „Borba za slobodu i pravdu"*, Vreme*, br. 1070, Beograd, 7. juli 2011. U pojedinim formulacijama ide se čak dotle da se uvodi status "antifašističkog naroda", koji se priznaje samo Rusima, Poljacima i Srbima, uz eksplicitno isključivanje postojanja ikakvog doprinosa pripadnika drugih naroda sa prostora Jugoslavije antifašističkoj pobjedi – prema: S. Milošević, "Uvod: Revizionizam kao predmet istoriografske analize (revizionizam u istoriografskoj analizi)", *Helsinški bilten*, br. 153, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, decembar 2019.

91 O. Milosavljević, Novi/stari nacionalizam*, Helsinške sveske*, br. 11, Beograd 2002, 59.

92 M. Gross, O historiografiji posljednjih trideset godina, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2007, 608.

opredjeljenja. Realni jugoslavenski antifašizam razbijen je na manje ili više iskonstruisane nacionalne verzije. Partizanima se, sa više strana, negirao oreol ratnog pobjednika. Simbolički su gubili dobijeni rat jer je vođen protiv okupatora i "domaćih izdajnika".[93] Svrha revidiranja historije je razbijanje tobožnjeg privida da je dosljedni antifašizam bio antinacionalističke naravi. Historiografija u socijalističkoj Jugoslaviji, uz svu ideološku opterećenost, imala je značajnu ulogu u demontaži različitih verzija šovinizma, bila je »deo epohalne antifašističke svesti«. Pokušaj njenog svođenja na »misao pobjednika« pravdanje je novog revizionizma prozirnom trivijalizacijom.[94] Falsificiranjem historije došlo se i do "anti-antifašizma", do rehabilitiranja kolaboracionista i relativiziranja njihove odgovornosti na račun onih koji su se djelom potvrdili kao antifašisti.[95] Poražene snage postaju "neshvaćene žrtve istorijske sudbine". Šarenoliko kvislinško društvo nacističkih saveznika na Balkanu predstavlja se, izvrtanjem perspektive, kao žrtva koju treba rehabilitirati, a njihove žrtve se demoniziraju kao dželati ciji je antifašizam bio nerazuman bunt. Kvislinštvo se promovira u racionalnu nacionalnu politiku. Recentni revizionizam teži rehabilitirati ideologije poražene 1945. koristeći se frazama o »egzistencijalnoj dijalektici«, o depolitizaciji historije i vraćanju digniteta svim žrtvama rata. Svaka organizirana prerada historije je »pokušaj pravdanja nečeg savremenog i izvor legitimnosti novih društvenih snaga«. Nije malo umijeće, detektira T. Kuljić, čiji su radovi nezaobilazni u proučavanju fenomena revizionizma, »od kvislinga načiniti patriotu«. Tobožnji pasivni realpolitičari (nedićevci i četnici) vodili su računa o sigurnosti Srba, dok su idealpolitičari (komunisti) borbenim antifašizmom »ugrožavali život nacije«. Preko antikomunizma se kvislinške struje predstavljaju kao patriotske i antitotalitarne.[96]

Učešće predstavnika akademskog historijskog revizionizma u naporima državne revizije prošlosti, treba sagledavati kao tendenciju ka rasterećivanju negativnog historijskog bagaža srpskih kolaboracionističkih snaga. Ideološki protivnici NOP-a, antikomunisti, nastoje da, izokretanjem sjećanja i posebno redefniranjem uloge partizanskog i četničkog pokreta, rat u Jugoslaviji 1941-1945. označe kao građanski, da za njega okrive NOP i KPJ, kako bi opravdali kolaboracioniste, tvrdeći da su se borili protiv »komunističke opasnosti«, da je zato svaka saradnja sa okupatorom bila opravdana. »Prevladavanje prošlosti« putem izmjene historijske slike, obuhvata njeno »definitivno usaglašavanje«, tj. projekciju prihvatanja rezultata »novog sagledavanja prošlosti«, neideologizirane,

93 D. Stupar, *Draža: istina o četnicima*, 7.

94 T. Kuljić, *Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima,* 35-36.; V. Perišić, Slučaj Draža, ili ponovna rehabilitacija nacionalizma, u*: Ne rehabilitaciji: javna reagovanja*, Beograd 2013, 107-108.

95 O. Milosavljević, Slave se gubitnici da bi njihove ideologija nastavila da živi*,* u: *Pobeda nad fašizmom 60 godina kasnije,* Beograd 2005, 22-25.

96 T. Kuljić, *Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima,* 11, 19.

lišene pristrasnosti, kao podrazumijevajućeg normativa. Revizionizam je doveden do »krajnjih konsekvenci samoopravdavajućom tvrdnjom da on kao pojava sa negativnim predznakom, ustvari i ne postoji«. Opšte mjesto društvene svijesti u Srbiji je »pokušaj prevrednovanja prošlosti, njene relativizacije, izvlačenja iz jedino mogućeg, prošlog istorijskog konteksta i autoritativno davanje ocena o »mogućnostima« (koje se nisu desile) i »pametnijem ponašanju« (kojeg nije bilo), kao pravim istorijskim izborima u datom trenutku« (Olivera Milosavljević). Nova slika posebno se primjenjuje na rat 1941-1945, kao temeljnom »pozitivnom« aspektu odbačenog jugoslavenskog društva i države. Taj dio prošlosti, prilagođen tekućim ideološkim imperativima, prerađuje se u skladu sa epohalnom sviješću koja se pomjerila udesno. Balansiranje prošlosti izvana, odakle se, zbog interesa globalizacije, diktira revizija historije, ide u prilog rehabilitiranju u tom ratu poraženih snaga.[97] Jan Keršo, britanski historičar, čak piše da su se oba »pokreta otpora« (četnički i partizanski) u Jugoslaviji borila »međusobno, kao i protiv Nijemaca, ustaša te bosanskih muslimanskih, crnogorskih i albanskih separatista«.[98]

Svaka politika identiteta iz historije, konstatira Srđan Milošević, odabira ono što smatra vrijednim spomena i sjećanja, a da u sjeni zaborava ili pod oštricom kritike drži druge aspekte jedne složene pojave. Ova atomizacija ima, pak, svoje granice iza kojih počinje puko falsificiranje. Revizionizam u Srbiji karakteriziraju minimiziranje doprinosa poratne "marksističke historiografije", demonizacija socijalizma, relativiziranje i ignoriranje uspjeha jugoslavenskog antifašističkog pokreta, pod vođstvom KPJ, u Drugom svjetskom ratu, i, kao najradikalnija manifestacija prerade prošlosti, apologiziranje kvislinštva i nerijetko viktimiziranje istaknutih kolaboracionista. Ideje poratne srpske političke emigracije prepoznate su još 80-ih godina prošlog stoljeća kao željeni "kontinuitet" nekadašnjeg i savremenog nacionalizma. Društveno-politička situacija 1990-ih "normalizovala je različite verzije istoriografskog ekstremizma". Rehabilitaciju pokretâ koji su vojno-politički djelovali 1941-1945. sarađujući sa okupatorom, u postsocijalističkoj Srbiji posebno su zagovarale snage koje su, zbog ideološko-političkih interesa, nastojale da diskreditiraju pobjednički partizanski pokret. To je "legalizirano" nakon 2000. godine, iako je prethodno, još režim S. Miloševića omogućio i tolerirao rehabilitaciju ideologije kolaboracionističkih pokreta. Institucionalna rehabilitacija uslijedila je nakon dolaska na vlast političkih partija koje su bile opozicija Miloševićevom režimu. Kod tumačenja historijskih činjenica, iznosi Đorđe Stanković", "ima toliko stranih i pomodnih "teorija", individualnih eksperimenata i ostataka starog i tvrdokornog, da je nemoguće u okviru sama nauke izvršiti neku

97 U Hrvatskoj su neki historičari proglasili komuniste i ustaše totalitarnim snagama, a domobrane demokratskim. U ovoj državi je 1990-2000. porušeno 3.000 antifašističkih spomenika- vidi: D. Ugrešić, *Nikog nema doma*, Beograd 2005, 238-239; Ista, „Pustoš", *Republika*, br. 378-379, Beograd, 1-30. april 2006, 30.

98 Opšir. I. Kershaw, *Do pakla i natrag*: *Europa 1914–1949*, Zagreb 2017.

akademsku klasifikaciju”. Ideologija i dnevno-politički interesi su odlučujući, oni distribuiraju materijalna sredstva.[99] U Srbiji je stvaran konsenzus oko definicije “dobrog” nacionalizma koji za mnoge ne predstavlja ništa drugo do “elementarni patriotizam”.[100]

Pamtiti, piše Jovan Bajford, ne znači samo predstaviti nešto, već i implicitno se suprotstavljati konkurentskim predstavama koje koegzistiraju u javnom domenu. Važan aspekt marginalizacije, kao kontinuiranog postupka, jeste “aktivno izbjegavanje” rada memorije, koja prijeti da “naruši neprikosnovenost prihvaćenog opisa prošlosti”. To se postiže odvraćanjem pažnje od neprijatnih ili štetnih tema u pravcu onih prijatnijih, odnosno “supstitutivnog” mita. “Praznine u diskursu kolektivnog sećanja”, ono što se namjerno zaboravlja, zamjenjuju se odgovarajućim, neškodljivim supstitutom, alternativnim sjećanjima.[101] Kolektivni identiteti i njihovo značenje za pojedinca nisu statične vrijednosti; promjenjivi su, ovisni o postupcima i situacijama, isto kao i “sjećanja” i vrijednosti na kojima se zasnivaju.[102] Jednodimenzionalna prerada prošlosti, uz selektivnost i preakcentiranje kolektivnih sjećanja, revitaliziranje tabuiziranih tema, «hagiografski pristup», preko «instant historije» dovedena je do karikaturalnih razmjera. Uticajniji naučnici su postavljali orijentire masi “poletnih” pisaca. Revanšistička historiografija nameće alternativne istine.[103] Brojni historičari, uz učešće paranaučnih formacija, daju legitimitet konstrukcijama obezvrjeđivanja antifašističkog nasljeđa i rehabilitiranja kvislinštva, nastojeći da raznim proizvoljnim, diskutabilnim tezama, diskreditiraju komunistički antifašizam.

99 Historiografija je u Srbiji ipak zadržala pluralni karakter. “Malo je onih koji su ostali da neguju kritičku istorijsku nauku, koja se oslanja na verodostojna i autentična svedočanstva, oslanjajući se na sociološka, politikološka, psihološka i kulturološka istraživanja. Ti istoričari nemaju nikakvu drugu nameru neko da podižu na višu razinu naučno znanje” – prema: Đ. Stanković, „Smrt istorije“*, Vreme*, br. 1058, Beograd, 14. april 2011. Napisani su i značajni radovi i knjige (T. Kuljić, O. Milosavljević, D. Stojanović, M. Bešlin, A. Sekulović, J. Radovanović, S. Milošević, M. Radanović i dr) koje se, uz kritički pristup, argumentirano suprotstavljaju prekrajanju historije, njenom monumentaliziranju i svođenju na derivat politike.

100 O. Milosavljević, *“Dobri” nacionalizam*, Peščanik.net, 19. mart 2007, https://pescanik.net/dobri-nacionalizam/.

101 J. Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj kulturi,* Beograd 2005, 57, 86. Bajford navodi misao Ernesta Renana iz 1882. da je “zaboravljanje… ključni faktor u stvaranju nacije”. Zaboravljanje se ne postiže ‘opštom amnezijom’, već formuliranjem historijskih mitova koji govore samo o slavnoj i neukaljanoj prošlosti.

102 H. Zundhausen, Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija “sjećanja” i mitova, u: *Kultura pamćenja i historija,* Zagreb 2006, 242.

103 Stevan Mirković, general JNA, ustvrdio je da D. Mihailoviću nisu presudili Tito i Vojni sud u Beogradu već kralj Petar odlukom o njegovoj smjeni: “Šta znači da danas afirmišemo Ljotića i Nedića, Dražu, sve te zlikovce. Kažu da nije civilizovano to što se ne zna gde je Dražin grob. Pre šezdeset godina se drugačije gledalo na to. Onda niko u svetu nije obeležavao grobove zlikovaca. Dok su ubijali i klali oni nisu govorili o civilizacijskim tekovinama” – prema. R. Stanić, „Rehabilitacije mirišu na fašističku tradiciju“, *Politika*, Beograd, 18. maj 2009, 6.

Antikomunizam i antitotalitarizam treba da zamagle određene sjene prošlosti u težnji da se »vlastita istorija normalizuje i opravda, najčešće pred novim zapadnim silama«. Pojmovi internacionalizam i kosmopolitizam su odbačeni, a "bratstvo i jedinstvo" ozloglašeni kao »komunistička izmišljotina«, iako se radi o prevedenom sloganu Francuske revolucije. Nacionalizam je faktor restauracije.[104] Olivera Milosavljević zapaža da je u savremenom srpskom društvu historijski revizionizam jedan od ključnih mehanizama kojim se izgrađuje 'novo' kolektivno 'sećanje', kao temelj 'novog' nacionalizma«.[105] Svaka politička i ideološka pobjeda, naglašava Milo Petrović, »mora da pronađe svoje legitimacijsko uporište u prošlosti«. U Srbiji je u sjeni antikomunizma izvršena marginalizacija antifašizma. To je dovelo do revizije pogleda na dželate i žrtve, te je proizašlo da su komunisti a ne srpski nacionalisti odgovorni za zločine počinjene u Drugom svjetskom ratu. Državna politika je, nakon 2000. godine, stvarajući novi kulturni model kroz školske udžbenike i ideologiju, i, posebno djelovanje SPC, normalizirala razne forme nacionalizma od kvislinga (Nedića) do fašista (Dimitrije Ljotić).[106] Ljotićev pokret »Zbor« (Združena borbena organizacija rada), nastao 1935. godine, bio je antikomunistički, nacionalistički, monarhistički, antidemokratski i antisemitski.[107] Ljotićevski nedjeljnik »Naša borba« vrio je od rasizma, antisemitizma, antiliberalizma, antikomunizma, pohvala Hitleru i Njemačkoj.[108] I Ljotić se u XXI stoljeću pokušava, pa i preko štampe za mlađe čitaoce, antifašizirati, navodima kako je »brinuo o redu u Srbiji«, »osuđivao pogrome Jevreja«, da je imao »jedinice visokog morala«, da je dobar dio srpskih masona »spasao iz logora«.[109]

104 M. Tepavac, „Specijalno nacionalno vaspitanje", *Republika*, br. 350-351, Beograd, 1-28. februar 2005, 3-4.

105 Ona navodi riječi jednog srpskog historičara: "Nisu važne činjenice, važno je sa kim želite da se identifikujete u prošlosti, svaki narod ima pravo da bira sa kojom istorijskom ličnošću će da se identifikuje". Ove riječi savršeno sažimaju dominantni historijski revizionizam – vidi: O. Milosavljević, *Fašizam i istorijski revizionizam*, 123.

106 *Sigurnost građana u nedovršenoj državi: Srbija 2005,* Beograd 2006, 38; M. Ristić, „O fazanima i kokoškama", *Politika*, Beograd, 1. novembar 2008, 03.

107 Zbog dodirnih ideoloških tačaka s nacizmom i fašizmom i njemačke diplomate u Beogradu smatrali su "Zbor" fašističkim pokretom – vidi: Z. Janjetović, Pokret Zbor u posljednjoj fazi Drugoga svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2016, 673-674; N. Tošić-Malešević, Dimitrije Ljotić - portret jednog kolaboracioniste, *Vojno delo*, br. 5, Beograd 2017, 543-544.

108 Opšir. D. Gavrilović, *Mit o neprijatelju: antisemitizam Dimitrija Ljotića*, Beograd 2018; N. Ž. Petrović, „Ideje antisemitizma kod srpskih intelektualaca", *Republika*, br. 600-603, Beograd, 1. juli-31. avgust 2015.

109 T. Kuljić, „Antifašizacija fašista", *Politika*, Beograd, 27. oktobar 2009, 10; „Ko su bili ljotićevci", *Politikin zabavnik*, br. 3493, Beograd, 18. januar 2019; „Osude pisanja Politikinog zabavnika o Ljotiću: Manipulacija najmlađima", *Danas*, Beograd, 20. januar 2019. Ljotićev "Zbor", za Veselina Đuretića, bio je prvi na okupatora najnaslonjeniji sloj, "ali naslonjen s ciljem ublažavanja masovnih nemačkih odmazdi koje je izazvao titoističko-komunistički ekstremizam. U ideološkom smislu Ljotić se već odredio protiv dva totalitarizma: hitlerovskog i staljinističkog. I drugi sloj, okupaciona uprava generala Milana Nedića, nastao je u, po srpski narod, preteškim okolnostima, pokazujući se kao srpska „tampon zona" između okupatora i naroda. I nju su titovsko-komunistički izazovi porobljivača,

U kolaboraciju se ulazilo zbog bliskosti idejnih opredjeljenja. Dolazak armijskog generala Milana Nedića na čelo “Vlade narodnog spasa” u Srbiji 1941. godine, umjesto komesarske vlade Milana Aćimovića, nije bio neočekivan. Nedić je prije rata, kao ministar vojske i mornarice u vladi Cvetković-Maček, sarađivao sa D. Ljotićem, pomagao njegovom pokretu “Zbor” i javno se zalagao za približavanje Jugoslavije silama “Osovine”, zbog čega je u novembru 1940. smijenjen. Nedićeva vlada je trebala da brzo uguši ustanak u Srbiji, da stvori jače strukture koja će se boriti protiv “komunističkih bandi” i da, kao “spasiteljska”, stekne povjerenje srpskog naroda.[110] Nedić je veliku podršku imao u Ljotiću i drugim predratnim germanofilima. Oni su mu pomagali da kolaboraciju predstavi kao “junački i martirski podvig dostojan kosovskih junaka i drugih slavnih srpskih predaka”. Uz njemačku saglasnost, Nedić je osnovao Srpsku državnu stražu (SDS), koja je zamijenila žandarmeriju. Uz SDS, za borbu protiv partizana i za održavanje reda, imao je pod vlašću Srpske dobrovoljačke odrede, odnosno formacije Srpskog dobrovoljačkog korpusa (SDK) Dimitrija Ljotića. Nedić i Nijemci su, za suzbijanje „komunističkih akcija”, od avgusta 1941. imali na raspolaganju i četničke odrede Koste Milovanovića Pećanca. Nedićeva vlada donijela je 16. septembra “Uredbu o prekim sudovima”. Ona obznanjuje: “Kaznićе se smrću” svako “ko rečima ili delom ispoljava komunizam ili anarhizam, ili pripada organizaciji koja to ispoveda”. Jedna od “pedagoških mera”, bila je i javno batinjanje nepoćudnih podanika.

Osnovne ideje nacističke ideologije prilagođavane su specifičnostima srpske historijske i kulturne tradicije. Centralni zahtjev Nedićeve propagande, postavljan kao uslov za osiguranje “života naroda”, bio je “smrt međunarodnom jevrejstvu i judeoposlušnoj masoneriji”.[111] Jevreji su, uz ocjene da su lažljivi, podli, nemoralni, destruktivni, optuživani da uništavaju srpsku kulturu.[112] Nedićeva

odnosno njegove masovne odmazde nad narodom ubacivale u povremene antikomunističke sprege s nacistima, ali one nikada nisu bile ideološke. Retka propagandistička „objašnjenja“ koja su na to mirisala bila su samo taktičke prirode... Sve srpske ratne pozicije bile su objektivno antifašističke, svi predvodnici srpskog otpora zaslužuju spomenike zahvalnosti. Spomenik ne zaslužuje Tito jer je upotrebljavajući srpske rusofile i druge u ime internacionalizma institucionalizovao podele jedinstvenog etnojezičkog bića i time stvorio uslove za potonju destrukciju i Jugoslavije i srpskog naroda. Ovaj volšebni čovek zaslužuje samo spomenik u Vatikanu, Zagrebu i Prištini“ – prema: V. Đuretić, „Srpska egzistencijalna dijalektika“, *Politika*, Beograd, 24. oktobar 2009, 13. T. Kuljić je Đuretićeve stavove o “Zboru” ocijenio kao neskrivenu antifašizaciju srpskog fašističkog pokreta i normalizaciju ljotićevskog “patriotizma”, dodajući da i Nedićevi članci “u okupacijskoj štampi jasno pokazuju njegovu fašizaciju”.

110 I. Čolović, *Smrt na Kosovu polju: istorija kosovskog mita*, Beograd 2016, 320-321.

111 Dr. Svetislav Stefanović u “Srpskom narodu” 1942. na Božić, apelira “za uključenje Nove Srbije u novi poredak Evrope, koji se stvara u borbi ujedinjenih naroda Evrope protiv anglo-amerikanske i anti-evropske plutokratije i judeo-masonske internacionalne lažne demokratije” – vidi: R. Konstantinović, Druga Srbija je Srbija koja se ne miri sa zločinom, u: *Druga Srbija – deset godina posle: 1992-2002,* Beograd 2002, 17.

112 Čak se i ime ovog naroda pisalo s malim početnim slovom. Sveti Sava i knez Lazar slavljeni su, pak, kao „oličenje urođenog rasnog idealizma“ srpskog naroda. Marko Kraljević i Miloš Obilić “predstavljaju ovaploćenu sintezu narodne borbene odlučnosti i rasne srčanosti”, majka Jugovića i

uprava je servisirala okupacionu vlast. Nijedan prijestonički grad u Evropi nije, poput Beograda, imao koncentracione logore. Kvislinška administracija sprovodila je rasističke mjere protiv Jevreja i Roma.[113] Specijalna policija, pripadnici Srpske državne straže (SDS) i Ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa hapsili su Jevreje širom Srbije i isporučivali nacistima. Ovi su ih dovodili u logor „Sajmište" i likvidirali ih u Jajincima, Marinkovoj Bari, Kumodražu i Jabuci kraj Pančeva.[114] Za Nedićevim antisemitskim djelovanjem, slijedio je antikomunizam, proistekao iz nacionalsocijalističke vizure. Mržnja prema partizanima ("komunistima") kao "srpskim izrodima", pojačavana je njihovim identificiranjem sa Jevrejima iz ubjeđenja da je "jevrejstvo izmislilo komunizam". Revizionisti za Nedića pišu da je bio „ličnost tragična", „srpska majka", da se „žrtvovao za narod". Njegova osnovna intencija nije bila da spašava Srbe iz tzv. Nezavisne države Hrvatske (NDH) ili generalno Srbe, odnosno "biološku supstancu srpskog naroda", kako to predočavaju njegovi savremeni branitelji, već da učestvuje u neutraliziranju komunista i NOP-a. Od pripadnika SDS-a tražio je da budu obazrivi: "Neprijateljska propaganda vara vas i truje najprimamljivijim stvarima, dragim vašem srpskom srcu. Ona operiše zastavom, Otadžbinom, oslobođenjem, borbom protivu okupatora. Zovu sebe oslobodiocima, partizanima i tome podobno. A to su sve zlikovci u jagnjećoj koži. Oni ne misle dobro ni Bogu, ni Srbiji, ni narodu, ni vama. Satrite ih i ubijajte i trebite taj šljam, taj kukolj iz srpske narodne njive. Vaša će se ruka posvetiti, a ime ovekovečiti kao branioca Otadžbine". Nedić je bio zanešen "Velikom Srbijom". Odanost Nijemcima i aktivna uloga u borbi protiv partizana bili su trajno obilježje njegovog režima.[115] Dobrovoljački korpus Dimitrija Ljotića postao je u martu 1945.

Kosovka djevojka su najbolja sinteza osobina rasne srpske žene – vidi: B. Vukotić, Srpski fašizam i umetost, *Sociološki pregled*, br. 1-4, Beograd 1992, 69-71, 75; opšir. T. Kuljić, Srpski fašizam i sociologija, *Sociologija*, br. 2, Beograd 1974.

113 Nedićev aparat je temeljno izvršavao sve: "od nadzora nad Židovima do organizacije prinudnog rada, opskrbe logora, traženja skrivenih osoba". Holokaust je u Beogradu bio vidljiv. Beograđani su "svakoga dana mogli vidjeti da Židovi moraju čistiti ulice, da su u logorima, da više nisu ljudi". Milovan Pisarri Nedića naziva "pravim predstavnikom srpskog fašizma" – prema: D. Pašalić, „Interview Milovan Pisarri: U Srbiji se dogodio shizoidni preokret u kojem je Mihailović postao nositelj antifašizma", *Nacional*, br. 941, Zagreb, 10. maj 2016.

114 U Srbiji je postojalo je "10 koncentracionih logora, od kojih su četiri najveća" bila na teritoriji Beograda. Logor "Sajmište" ("Judenlager Zemun"), jedini takav logor sa "rasnim imenom", izgrađen za internaciju Jevreja, formalno se nalazio na teritoriji NDH koja se prostirala do lijeve obale Save u Beogradu, ali je sporazumom između njemačke komande u Beogradu i Pavelićeve vlade "Sajmište" stavljen pod kontrolu nacističkog bezbjednosnog aparata u Srbiji. Oko 7.000 Jevreja, približno polovina jevrejske populacije u Srbiji, od marta do maja 1942, tu je ubijano u pokretnoj gasnoj komori. Beograd je bio prvi evropski grad koji je zvanično proglašen "Judenrein" ("oslobođen od Jevreja"). Nakon njihove likvidacije pretvoren je u Anhaltelager, prihvatni logor za političke zatvorenike, zarobljene partizane i prinudne radnike, koji su, većinom, dalje transportirani u radne logore širom Njemačke. Od maja 1942. do jula 1944. godine 32.000 logoraša, mahom Srba, prošlo je kroz "Sajmište" od čega je 10.600 ili ubijeno ili umrlo od gladi; upor. M. Koljanin, Represija kao sistem – Logori u okupiranoj Srbiji 1941-1945, *Hereticus,* br. 1, Beograd 2007, 157-169; S. Ast, Čas revizije istorije, *Helsinška povelja*, br. 182, posebno izdanje, Beograd 2015, 17; A. Vajzner-M. Pisarri, *Nastanak fašizma*, Beograd 2014, 26; A. Vajzner-M. Pisarri, *Kultura sećanja*, Beograd 2014, 19-20.

115 Nedićev režim je težio da ostvari program "nacionalno i rasno čiste Srbije", uz propagiranje

“Srpski dobrovoljački SS korpus” (Serbischer SS-Freiwilligen Korps). Kao takav proslavio je 20. aprila Hitlerov posljednji rođendan. Ured za rasnu čistoću Rajha priznao je krajem aprila 1945. Srbima status “arijevskog naroda”. Nakon njih, tu čast su, “dobili još samo Mongoli”.[116]

Najfrekventniji objekat historijskog revizionizma u Srbiji je četnički pokret Dragoljuba-Draže Mihailovića. Pitanja njegove ideologije, prakse, karaktera i motiva djelovanja tokom Drugog svjetskog rata, čine “prvorazrednu tačku razlaza ne samo u srpskoj istoriografiji, nego i u društvu”.[117] Problematika Mihailovićevih četnika je, prema Milanu Radanoviću, kompleksnija u odnosu na ostale pokrete kolaboracije u Srbiji i Jugoslaviji s obzirom na to da je Mihailovićev pokret nastao kao antiokupatorski, i što se u nekim momentima rata 1941. oružano konfrontirao sa okupatorom. Određeno vrijeme imao je i podršku Velike Britanije koja je prihvatila jugoslovensku izbjegličku vladu u kojoj je Mihailović do kraja avgusta 1944. bio ministar vojni. Četnici su bili od veće koristi Nijemcima nego snage pod Nedićevom ingerencijom, kapilarno su bili organiziraniji, teritorijalno rasprostranjeniji, brojniji i vojno kvalitetniji. Za Mihailovića su komunisti bili veći neprijatelji nego okupatori, suparnik koji ugrožava suštinske interese jugoslavenske monarhije. U uputama svojim komandantima iznosi da je “potrebno i vrlo važno potući komuniste da im se traga ne zna”, podrazumijevajući pod njima i sve one koji su ih pomagali. Time je bila narušena jedna od temeljnih normi savezništva u ratu, koju je Čerčil proklamirao nakon njemačkog napada na SSSR i koju su prihvatile savezničke sile. Na drugoj strani, Mihailović je računao “da će se kolaboracija, posle aktivnog nastupa četnika u završnoj fazi rata, lako predati zaboravu, shvatiti kao taktika ili nužnost samoodbrane”. Ubistva, hvatanja i predaja Nijemcima zarobljenih partizana i njihovih simpatizera, krajem 1941. godine, u vrijeme i neposredno nakon uništenja partizanske vlasti u zapadnoj Srbiji, predstavljaju najmasovnije

mržnje prema predratnoj Jugoslaviji: “ne trulu Jugoslaviju već zdravu, čistu, slavnu, pravičnu i uređenu novu Srbiju” – “Mi danas nećemo i ne možemo željeti nikakvu Jugoslaviju sa šest pokrajina, kakvu hoće i za koju se bori nesrbin Josif Broz Tito, već hoćemo i borićemo se za živu, svetosavsku Srbiju, Srbiju nacionalno čistu, bez Hrvata Josipa Broza, bez jevrejina Moše Pijada, bez pokrštenog čivutina Ivana Ribara-Fišera i poznatog dželata srpskog življa Sulejmana Filipovića” - pisao je na Božić 1944. «Srpski narod», list čiji je glavni urednik bio Velibor Jonić, ministar prosvjete i vjere. Olivera Milosavljević konstatira da srpska javnost tokom rata, slušajući Nedića i njegove propagandiste, nije mogla gotovo ništa da sazna o zbivanjima u NDH. Ona se u Nedićevoj štampi pominjala, ali samo kada je srpska javnost informirana o uspostavljanju trgovačkih veza između Srbije i NDH, mogućnostima putovanja u «Slobodnu Hrvatsku državu», o proslavama godišnjica njenog formiranja, o međunarodnim aktivnostima «Poglavnika», njegovim akcijama protiv komunista, o otvaranju Zagrebačkog sajma, rezultatima utakmica fudbalskog kupa u NDH, ili o transferu fudbalera iz srpskih u hrvatske klubove; opšir. O. Milosavljević, *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941-1944,* Beograd 2006.

116 M. Vasić, „Čija je ulica?“, *Danas*, Beograd, 10. oktobar 2010; Isti, *Kvisling Milan Nedić*, Peščanik.net, 12. oktobar 2015, https://pescanik.net/kvisling-milan-nedic/; S. Ast, *Čas revizije istorije*, 13.

117 M. Bešlin, Četnički pokret Draže Mihailovića – najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji, u: *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu* na *postjugoslovenskom prostoru*, 86; A. Sekulović, „Pravni aspekt eventualne rehabilitacije Draže Mihailovića“*, Republika*, br. 492-493, Beograd, 1-31. januar 2011.

četničke zločine u Užičkom, Čačanskom i Valjevskom okrugu nad pripadnicima NOP-a.[118] Desetkovanjem partizanskih snaga u zapadnoj, centralnoj i istočnoj Srbiji i odstupanjem partizana u Bosni i Hercegovini, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ) na tom prostoru je marginalizirana.

U raspisu komandantima u Srbiji početkom 1943. godine, Mihailović podvlači da je "komunistička opasnost jedna od najvećih. Te zlotvore i krvnike našeg naroda uništavajte bez milosti... Bez milosti ih uništavajte. Svi komandanti odgovorni su mi za svoje rejone da budu čisti od ovih mangupa i probisveta".[119] Cilj njegove borbe je bio, stoji u nekim dokumentima, "stvoriti Veliku Jugoslaviju, i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu, u granicama Srbije-Crne Gore-Bosne i Hercegovine-Srema-Banata i Bačke".[120] Jedan od najmasovnijih četničkih zločina u Srbiji izvršen je u februaru 1943. u Pribojskom srezu, gdje je ubijeno nekoliko hiljada Bošnjaka.[121] Istovremeno, četnici su, pod komandom Zaharije Ostojića, Petra Baćovića, Pavla Đurišića, Voje Lukačevića, Vuka Kalaitovića i drugih, ubili više hiljada Bošnjaka u Pljevaljskom, Čajničkom i Fočanskom srezu.[122] To je bio "najstrašniji zločin srpskog nacionalizma" (M. Radanović). Mihailović je znao za ove pogrome, ali ništa nije poduzeo da kazni počinitelje i odgovorne oficire.[123] Krajem februara on govori da su njegovi neprijatelji "partizani, ustaše, muslimani i Hrvati. Kada se s njima budem obračunao, onda ću krenuti protiv Italijana i

118 M. Radanović, *Kazna i zločin: snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945),* Beograd 2015, 55.

119 A. Sekulović, „O pravnoj valjanosti suđenja Draži Mihailoviću 1946. godine i o pravnoj valjanosti postupka za njegovu rehabilitaciju", *Republika*, br. 556-557, Beograd, 1-30. septembar 2013. List "Ravna gora" pisao je u martu 1943. da je Mihailović "simbol naše nacionalne borbe za slobodu i pobedu naše državne misli. Draža je u svim srpskim planinama, u svim srpskim domovima, u svim srpskim srcima, dušama i mislima".

120 V. Petrović, Etnicizacija čišćenja u reči i nedelu: represija i njena naučna legitimizacija, *Hereticus*, br. 1, Beograd 2007, 29. U jednom dokumentu četničke komande istočne Bosne stoji da odmazde prema muslimanima i katolicima treba poduzimati "u želji da se Bosna jednom za svagda etnografski i verski što potpunije očisti radi mirnijeg života budućih pokoljenja" – prema: P. Simić, *Draža: smrt duža od života,* Beograd 2012, 139.

121 M. Radanović, *Kazna i zločin: snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945),* 84.

122 S. Bandžović, Prilog proučavanju četničkog genocida nad Muslimanima u istočnoj Bosni, *Istorijski zbornik*, br. 10, Banja Luka 1989, 157-175. Darko Tanasković je 1991. ukazivao da je bilo "sramno i potpuno neopravdano dugo prećutkivanje pokolja nad Muslimanima u Istočnoj Bosni, jer su ti pokolji stravična činjenica koja je i dokumentarno neoborivo potvrđena i dokazana… Godinama se tako stvarao i sticao utisak, i to od osnovne škole pa nadalje, da Muslimani u stvari aktivno gotovo da i nisu sudelovali u Drugom svetskom ratu. Ni kao žrtve, ni kao partizani-oslobodioci, a da su donekle participirali samo u zlodelima Nezavisne Države Hrvatske" - prema: D. Tanasković, *U dijalogu sa islamom,* Beograd 1992, 106. No, on, već 1994. ustvrđuje da su "mnogi muslimani na ovaj ili onaj način učestvovali u uništavanju Srba, Jevreja, Cigana i komunista" – prema: D. Tanasković, *Islam i mi*, Beograd 2000, 158.

123 Kada je Mihailoviću "vojvoda i komandant Crne Gore, Pavle Đurišić, podneo izveštaj o tome koliko je muslimana istrebio i sela i gradova spalio", Mihailović "mu je poslao svoju šubaru na poklon" – prema: M. Đorđević, Šubara u vihoru i cveće na njoj, u: *Ne rehabilitaciji: javna reagovanja,* 113.

Nemaca”.[124] U martu 1943. obavijestio je kapetana Boru Mitranovića, delegata Vrhovne komande za zapadnu Bosnu, o ishodu operacije u zapadnom Sandžaku: “U Sandžaku smo sve Turke po selima likvidirali sem po varošicama”. Kama je, navodi Dobrica Ćosić, bila “glavno oružje te bradate vojske pod šubarama”.[125] Britanci su početkom 1944. ustvrdili da je Mihailovićev pokret u Jugoslaviji definitivno kolaboracionistički, pa i u Srbiji, gdje je taj aspekat bio uspješnije kamufliran.

Odsustvo eksplikacije fenomena amnestiranja pripadnika četničkih snaga 1944-1945, u jugoslavenskoj i srpskoj historiografiji omogućilo je revizionističkim historičarima, kojima je Drugi svjetski rat u fokusu, da ignoriraju važnost, opseg i posljedice dvije amnestije iz 1944. koje su imale karakter zvaničnog poziva četnicima da polože oružje čime im je garantirana bezbjednost, ako nisu bili počinitelji zločina. Velikom broju četnika, hrvatskih domobrana i slovenskih domobranaca omogućeno je prelaženje u »antifašistički tabor«. Milan Radanović iznosi da je nacionalno pomirenje (imperativ koji navodno stoji u pozadini zahtjeva za rehabilitaciju pripadnika domaćih pokreta poraženih 1945) omogućeno i umnogome sprovedeno još 1944, upravo navedenim amnestijama. Preko polovine srbijanskih četnika je prešlo u partizane tokom ljeta i jeseni 1944. godine.[126] Ova činjenica jedva da je bila konstatirana u socijalističkom razdoblju. Apsolutiziranje represije koja je uslijedila nakon pobjede partizana nemoguće je bez ignoriranja korektnog odnosa partizana prema većini četnika zarobljenih u borbama za oslobođenje Srbije u ljeto i jesen 1944. godine. Uz Mihailovića su ostali mahom oni najviše inkorporirani u kolaboraciju i zločine ili oni kojima takva praksa nije bila sporna. Najveća zastupljenost četničkih snaga na njemačkoj strani u Srbiji bila je onda kada je Nijemcima ta pomoć bila najpotrebnija – tokom Bitke za Srbiju, u ljeto 1944, i za vrijeme boravka srbijanskih četničkih snaga u Bosni i Hercegovini, od kraja 1944. do kraja rata.[127]

124 D. Pavlica, *Draža za početnike: priručnik za borbu protiv revizije prošlosti,* Beograd 2014, 87.

125 On iznosi da je strah u Srbiji od četničke kame “koju su nosili Srbi naoružani i engleskim mašingeverima, sa bradama i kosurinom do ramena”, žaleći “Srbiju i slobodu, kralja i otadžbinu”, bio “dublji i žešći od straha od Nemaca, okupatora, Gestapoa, pa je Srbija u jesen 1944. godine sa podjednakim olakšanjem i radostima doživela oslobođenje od Nemaca i četnika” – nav. prema: D. Ćosić, „Prijatelji mog veka“, feljton, *Politika*, Beograd, 5. i 6. maj 2011. M. Ekmečić ustvrđuje da je “bradata vojska sa noževima” ostavila trajno sjećanje na “srpske reke pune preklanih leševa” – prema: M. Ekmečić, „Između dva ideološka tabora“, feljton, *Politika*, Beograd, 25. oktobar 2010.

126 Konstatiranje tih činjenica od “pročetničkih istoričara” poljuljalo bi njihov formulirani konstrukt: “Srbija je morala da plati svoj dug, odnosno da plati danak u krvi zbog podrške četnicima” – prema: Milan Radanović, *Partizani su amnestirali preko polovine pripadnika četničkog pokreta,* https://www.portalnovosti.com/milan-radanovic-partizani-su-amnestirali-preko-polovine-pripadnika-cetnickog-pokreta.

127 Opšir. M. Radanović, *Kazna i zločin: snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945),* 407-441. Sredinom avgusta 1944. Milan Nedić, Draža Mihailović i Dragomir-Dragi Jovanović, upravnik grada Beograda i visoki policijski funkcioner, potajno se sreću u Šumadiji. Dogovoreno je da Nedić nađe sto miliona svojih dinara za plate i da Nijemci snabdiju Dražu oružjem i municijom; “tako je i bilo. Već 6. septembra, uz pristanak Nemačke i Nedićev potpis, Draža preuzima komandu nad svim kvislinškim snagama – do poslednjeg čoveka” – prema: M. Vasić, „Rehabilitacija izdaje“, *Vreme*, br. 1293, Beograd, 15. oktobar 2015.

Četnici su, kaže Jelena Đureinović, »idealna istorijska referenca« za savremenu Srbiju, »kao borci protiv oba totalitarizma koji su završili kao žrtve onog komunističkog«.[128] Odlukom Višeg suda u Beogradu, koju je 14. maja 2015. saopštio sudija Aleksandar Trešnjev, poništen je dio presude Vrhovnog suda Federativne Narodne Republike Jugoslavije - Vojnog veća izrečene 15. jula 1946. kojom je Draža Mihailović, komandant četničkog pokreta i Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVuO), osuđen na smrt, a dva dana kasnije strijeljan. Odlukom suda on se smatra neosuđivanim. Vraćena su mu sva građanska prava oduzeta 1946. u »političko-ideološkom postupku« vođenom protiv njega i drugih lica.[129] Postupak rehabilitiranja Mihailovića, »žrtve posleratne državne represije« kojoj je »uskraćeno pravo na grob«, iako je riječ navodno o »apostolu vaskrsa srpskog nacionalnog bića«, »prvom gerilcu u okupiranoj Evropi", »tvorcu novih oslobodilačkih komitskih pobeda«, »prvom i jedinom antifašisti koji je osuđen za kolaboraciju sa fašistima« na »staljinističkom procesu«, uz zanemarivanje i relativiziranje zločinačke prakse četničkog pokreta i njegove komandne i političke odgovornosti, poprimio je višestruka značenja i konsekvence, u društvenom životu Srbije i u regionalnim odnosima.[130] Rehabilitacija se, iako to nije tako zakonski postavljeno, shvatila ne kao pravna, već kao »ideološka i politička mera revizije istorije«.[131] Davnašnja suđenja se mjere po današnjim pravnim standardima. »Prečišćena« slika Mihailovića, uz preovlađujući »hagiografski« pristup, ponuđena je kao nova ikona i zamjena za prethodne »crne« slike njega i njegovog pokreta.[132] Mihailovićev četnički pokret, »najmasovnija revizionistička tendencija«, uz svu nekritičku naučnu, institucionalnu i medijsku glorifikaciju završio je ipak u otvorenoj

128 Opšir. J. Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution,* London 2019.

129 T. Tagirov, „Ništa nije rešeno", *Vreme*, br. 1272, Beograd, 21. maj 2015; „Poništena presuda Draži Mihailoviću", *Vreme*, Beograd, 14. maj 2015; http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1298078; opšir. A. Sekulović, *Rehabilitacija Draže Mihailovića: političko nasilje nad istinom i pravom,* Beograd 2016.

130 Predsjednik Hrvatske Ivo Josipović 2012. ističe da ne zna za bitku u kojoj su se četnici ozbiljnije borili protiv okupatora, ali da zna bitke u kojima su se četnici, zajedno sa njima i sa ustašama, borili protiv partizana, te da su se zajedno, poraženi 1945. Povlačili – prema: „Rehabilitacija Draže Mihailovića", *Politika*, Beograd, 22. mart 2012.

131 "Sudske odluke o rehabilitaciji političkih osuđenika recepiraju se "kao legitimizacija ideologije i/ili nacionalne politike koju su ti osuđenici zastupali, a takođe i kao revizija istorije, a ne kao ispravljanje, ublažavanje ili otklanjanje pravosudnih grešaka". Za političara Vuka Draškovića tako "historijska istina" glasi: "Srbija u Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini nije imala saradnika okupatora, već prvog antifašističkog gerilca u Evropi". Jovan Pejin, historičar, pak smatra da je Mihailovićeva rehabilitacija nakon "priznanja statusa boraca Jugoslovenske vojske u otadžbini još jedan značajan korak ka novoj državnoj politici Srbije" – prema: V. Rakić Vodinelić, *Rehabilitacija D. Mihailovića kao političko suđenje,* Peščanik.net, 1. april 2012, https://pescanik.net/rehabilitacija-d-mihailovica-kao-politicko-sudenje/.

132 M. Ristović, Kolaboracija u Srbiji u II svetskom ratu: istoriografski i (ili) politički problem, u: *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bon 2002, 24-25. Mihailović je bio "oslikan" i na jednoj grupnoj fresci u jednoj novoizgrađenoj crkvi u Beogradu. Neki mediji su to propratili slikom u boji na prvoj strani pod naslovom: "Sveti Čiča" – prema: Đ. Stanković, Mediji i kultura sećanja, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 2006, 275.

kolaboraciji, iako se više ne pominje mnogo njegov nacionalni program, kao ni zločini izvršeni posebno nad nesrpskim narodima - za koje prosječni konzument ravnogorske historije teško da je i čuo ili ih prosto zanemaruje i negira.[133] Uzdizanje nacionalne historije podrazumijeva relativiziranje nasilja u ime nacionalne ideje. Dubinska komponenta nacionalističke svijesti teži da detraumatizira zločine vlastite nacije, prevede ih u ekscese ili u djela izvršena u samoodbrani. Instrumentalizacija prošlosti je nezamisliva bez osmišljavanja, akcentiranja, selektivnog odabira i emocionaliziranja izabranih segmenata.[134] Medijske verzije »javne prošlosti« su se pokazale kao plodno tle »brisanja granica fikcije i fakcije«.

Nacionalna tradicija je normalizirana kao središnji istraživački prioritet. U historiografiji je, ističe T. Kuljić, spoj amnestije i amnezije složen jer je diskvalifikacija ličnosti, grupa ili sistema skopčana sa pravdanjem novih različitih interesa i identiteta. Dekretiranu sliku historije zamijenila je isključivost. Politički stavovi se pretočavaju u naučne. Tu se krila opasnost da, sa nekritičkim postupcima prema “jučerašnjoj stvarnosti” historija ponovo “eksplodira u lice”.[135] “Komunizmu” se pripisuje da je u “titoističkoj varijanti” srušio “srpski koncept jugoslovenstva”, nametnuvši njegov hrvatski, federalni model. Uticajna je misao Dobrice Ćosića da su “komunizam i Jugoslavija” dvije najveće srpske zablude.[136] Teza o nepravednosti “avnojevskih granica” jedan su od razloga obrušavanja na suštinu NOP-a i tekovine titoističkog perioda. Antikomunizam je “multifunkcionalni okvir” srpske kulture sjećanja s kraja XX stoljeća. U Srbiji je dominantni, retrogradni antikomunizam

133 S. Milošević, O jednoj desnoj reviziji pogleda na antifašističku borbu u Srbiji, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine*, Sarajevo 2006, 38-40. Brojni dokumenti svjedoče o četničkim namjerama. D. Mihailović je pisao da su muslimani svojim držanjem doveli “da ih naš svet više ne želi i neće da ima u svojoj sredini. Potrebno je još sad da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gde van naše teritorije. Na dan ustanka oni će biti pokrenuti sa svojih naselja a što niko neće moći da spreči. - U datom momentu svi muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta. Oni koji su bliže hrvatskim oblastima - tamo - glavno je da budu pokrenuti” – prema: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,* tom XIV, knj. 1, Beograd 1981, dok. 6, nap. 7. Miloš Jovanović, komandant Četničko-ozrenskog korpusa, piše u februaru 1943. Golubu Mitroviću, komandantu vojno-četničkog odreda: “Setite se velike borbe za oslobođenje pod vođstvom velikog vožda Karađorđa. Srbija je bila puna Turaka (muslimana). U Beogradu i ostalim srpskim varošima stršile su muslimanske munare, a pred džamijama su Turci vršili svoja smrdljiva pranja kao i što sada rade u srpskoj Bosni i Hercegovini. Na stotine hiljada muslimana bilo je tada preplavilo našu otadžbinu. A prođite danas kroz Srbiju. Nigde nećete naći čak ni njihova groba (mezara), niti jedan šiljak (nišan)”, zaključujući da muslimanski živalj treba likvidirati, raseliti ili prevesti na pravoslavlje; opšir. B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost*, I, Beograd 1987, 691-692; M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana,* Sarajevo 1991, 68-69; M. Atila Hoare, Tajna Dražinog (američkog) ordena, *Helsinška povelja*, br. 83-84, Beograd, maj-juni 2005, 25.

134 T. Kuljić, *Legalizovanje nacionalnog antifašizma*, 24; Isti, *Mit i istorija na “tržištu”,* 22-23.

135 Lj. Dimić-D. Stojanović-M. Jovanović, *Srbija 1804-2004,* Beograd 2005, 13.

136 Upor. V. Gligorov, Racionalizacija političkog poraza, *Helsinška povelja*, br. 115-116, Beograd, januar-februar 2008, 27; N. Samardžić, „Bespuća srpskog antifašizma“, *Danas*, Beograd, 9. maj 2005; Isti, Saborno zaturanje antifašizma, *Helsinška povelja*, br. 101-102, Beograd, novembar-decembar 2006, 17-19.

zapravo antititoizam.[137] Protežiranjem revizionističke historije "Titov socijalizam" je označen kao iznuđen, zločinački i totalitaran. Akademik Milorad Ekmečić izjavljuje da Srbi, za 200 godina, nisu imali većeg protivnika od Tita.[138] "Titoistička prošlost" se koristi kao "negativna folija kod pravdanja savremenih nacionalizama i obnovljenog kapitalizma".[139] U postmiloševićevskom periodu bilo je važno izmijeniti sliku o četnicima Draže Mihailovića, da bi se od njih napravio poželjan "predkomunistički predak" novih vlasti.

Pod patronatom profesionalne historiografije, odvijao se snažni revizionizam, uz "primitivni antikomunizam i rehabilitovanje četništva kao najprečišćenijeg istorijskog oblika etnonacionalne velikodržavne ideologije".[140] Veliki zahvati revizije historije preko udžbenika oktroirali su sliku nacionalnog antifašizma, sa četnicima kao borbenim jezgrom: "Ravna Gora je novooktroisano ustaničko mesto sećanja. Oslobodilački poredak sećanja je sužen i pročišćen – nacionalizovan" (T. Kuljić).[141] Antifašizam je u "revoluciji zdesna" nacionaliziran i očišćen od ljevice. On se, mada nije bio samo komunistička platforma, svrstava u štetan, iracionalan bunt, iako ima nadideologijsku vrijednost, a kvislinštvo u razumnu nacionalnu politiku.[142] Nije uobičajena praksa da se "historijske istine" pišu u parlamentima i proglašavaju zakonom. Sudovi i parlamenti ne mogu ocjenjivati nečiju historijsku ulogu. To može jedino historijska nauka.[143] Svako propisivanje historijskih narativa u suštini je "ograničavanje slobode naučnog istraživanja i nametanje trenutnih ideoloških opredeljenja, što je suprotno principima slobode misli i izražavanja".[144] Narodna skupština Republike Srbije

137 T. Kuljić, *Tito u novom srpskom poretku sećanja,* 99-100. Milorad Ekmečić napominje da je jugoslavenski socijalizam usvojio neke ustanove iz fašističkih zemalja, najviše iz italijanskog modela. U više navrata je ocijenio da "titoizam nije napredak od staljinskog tipa totalitarizma ka demokratiji, nego degeneracija staljinizma u totalitarne pokrete katoličkih zemalja Srednje Evrope" – vidi: S. Jajić, *Gorki, nikom potrebni lek: razgovor sa Miloradom Ekmečićem,* 6; *Pečat Milorada Ekmečića*, 202.

138 Prema: *Snaga lične odgovornosti: prijatelji o Latinki Perović,* Beograd 2008, 106.

139 T. Kuljić, *Sećanje na titoizam*: *hegemoni okviri,* 230.

140 Upor. O. Popović Obradović, Crkva – ključni faktor blokade, *Helsinška povelja*, br. 75-76, Beograd, juni-juli 2004, 24; M. Perišić, „Presude za sud, uloge za istoriju", *Politika*, Beograd, 17. oktobar 2009, 15; D. Stojanović, *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije,* Beograd 2010, 132-133.

141 Prema: Z. Panović, „Zalažem se za otvaranje muzeja stida Zapadnog Balkana", *Danas*, Beograd, 27.-28. maj 2008; upor. N. Stevanović, „Ravnogorstvo kao tradicija", *Politika*, Beograd, 15. oktobar 2009, 14.

142 Ili kako je Matija Bećković, književnik i savremeni monarhista rekao da je u Jajcu 1943. "izgubljeno Kosovo, porečeno Takovo, oboren Lovćen i poništen Oplenac" – prema: T. Kuljić, Monumentalizacija srpske monarhije: o suvremenim debatama oko restauracije monarhije u Srbiji, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2005, 358.

143 Đ. Stanković, Politička represija i rehabilitacija, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 2009, 217.

144 Kako su se postjugoslavenski ratovi 90-ih vodili sa sličnim nacionalističkim idejnim konceptima onima iz Drugog svjetskog rata, rehabilitacija zločinaca iz 40-ih u Srbiji je istovremeno značila i "heroizaciju njihovih sledbenika koji su sproveli etnička čišćenja, masovna silovanja i genocid 50 godina kasnije. Tako je starije sećanje iskorišćeno da bi istorijski opralo ono novije" – prema: D. Stojanović, *Zakon protiv istorije*, Peščanik.net, 27. oktobar 2017, https://pescanik.net/zakon-protiv-istorije/.

uzela je, pak, sebi za pravo da 2004. revidira i prepravlja historiju. Skupštinsko izjednačavanje u decembru te godine partizana i četnika - “naknadno ustoličenje drugog ravnopravnog antifašističkog pokreta”, obrazlagano je potrebom “da se postigne nacionalno pomirenje i ispravi istorijska nepravda”.[145] Visoki funkcioneri u Ministarstvu pravde isticali su da se došlo do dogovora “da smo imali dva antifašistička pokreta i da su svi vršili zločine”. Navedeno izjednačavanje nije bilo motivirano istinom i pomirenjem, nego “osvetom nacionalizma nad kosmoplitizmom”.[146] U maju 2005. država Srbija je prvi put finansirala četničku proslavu na Ravnoj gori. Stara teza da je Srbija dobijala ratove, ali gubila u miru, dobila je svoje naličje, jer je sa četnicima bio obrnut slučaj. Pripadnici Bezbjedonosno-informativne agencije (BIA) Srbije položili su u julu 2009. vijenac na spomenik Draže Mihailovića usred Ravne Gore.[147] Arhiv Srbije i Istorijski arhiv Beograda primili su od polovine 2006. do početka 2009. oko 3.000 zahtjeva fizičkih lica i okružnih sudova o određenim osobama “radi rehabilitacije”, ili priznavanja boračkog staža”, većinom nekadašnjim četnicima. Sudska procedura je elementarno kršena. Rehabilitacije su vršene dosta ažurno.[148] Sudovi su “uvek

145 M. Radanović, Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004–2011) u službi revizije prošlosti. Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti,* 81-114; M. Tepavac, „Politika protiv istorije“, *Republika*, br. 356-357, Beograd, 1-31. maj 2005. Dubravka Stojanović konstatira da je Srbija “na skupštinskom nivou izvela jednu reviziju II svetskog rata”, da je “sebe samu identifikovala i sa stranom koja je izgubila II svetski rat … U regionu ova vrsta poruke ostavlja zastrašujući utisak, jer ne samo što građani tih zemalja imaju sećanje na četničke zločine iz II svetskog rata, već je tu i problem činjenica da su se srpski ratnici iz 90-ih identifikovali sa ovim četnicima koji su sada skupštinskom odlukom postali good gays” – prema: *Čemu nas uče iz istorije*, Kragujevac 2006, 76.

146 Poziv na “nacionalno pomirenje” je samo vrh nacionalističkog zahteva za uspostavljanje nacionalne sabornosti dogmatski jednomislećih”. U suprotnom, ne bi se zvalo “nacionalno”, već samo “pomirenje” – prema: O. Milosavljević, *Rehabilitacija,* Peščanik.net, 14. oktobar 2015, https://pescanik.net/rehabilitacija/.

147 J. Gligorijević-M. Turudić, „Draženje Srbije“*, Vreme*, br. 968, Beograd, 23. juli 2009; M. Radanović, Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanju dve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije, 2009-2012, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam:* (*Zlo*)*upotrebe istorije Španskog građanskog rata* na *prostoru Jugoslavije,* 145. Bojan Dimitrijević smatra da je historija već Mihailovića rehabilitirala, jer je bio “načelnik generalštaba i ministar vojni Vlade Kraljevine Jugoslavije. Znači, ministar vlade u izgnanstvu, a ne Nedićeve vlade. Komandovao je snagama koje su bile na strani antifašističkog fronta. Njegova uloga je pozitivna i to su verifikovali svi saveznici u Drugom svetskom ratu. Činjenica da je osuđen posledica je unutrašnjeg sukoba i srpskog građanskog rata u kome je pobedio komunistički pokret”. Mihailović je za Čedomira Antića bio vođa jednog od dva antifašistička pokreta, osuđen “na partijskom, nelegitimnom i nelegalnom sudu”, i da ga treba rehabilitovati, “a to je već započeto rehabilitacijom Slobodana Jovanovića, koji je bio premijer vlade u kojoj je Mihailović bio vojni ministar. Ovde ne govorimo o rehabilitaciji ideja, već konketnog čoveka, s imenom i prezimenom”. On priznaje da ima kontroverzi u vezi sa Ravnogorskim pokretom, “jer su neki njegovi delovi činili zločine nad muslimanima istočne i srednje Bosne”, ali da je to teško dovesti u direktnu vezu s Mihailovićem koji “nije osuđen za zločine, već za saradnju s okupatorom i izdaju” – prema: P. Luković, „BIA voli Dražu“*, Oslobođenje*, Sarajevo, 22. juli 2009, 36.

148 Rehabilitacije su u Srbiji istodobno “i generator i posledica” historijskog revizionizma. Njihov ideološki pretekst nema mnogo veze sa konceptom tranzicione pravde, već prije svega sa

slika svog vremena", svojim odlukama "pišu" sopstvenu historiju. Presudom o rehabilitaciji dva kvislinška žandarma koje je u Beloj Crkvi 7. jula 1941. ubio Žikica Jovanović-Španac ("kad je Srbin pucao na Srbina"), Šabac je nadmašio i Beograd. Uzaludno su neki historičari upozoravali da je svrha zakona da spašavaju, a ne da uništavaju moralne vrijednosti.[149] O partizanima se počinje govoriti jezikom iz okupatorskih proglasa i žurnala („crvena čuma", „šumci", „banda"), da su bili nacionalni izdajnici, uzurpatori i zlikovci. Treba razlikovati pojedinačne rehablitacije nedužnih žrtava progona vlasti nakon 1945. od olake revizije novije historije.[150] U postjugoslavenskim ratovima četnički pokret, poražen 1945, doživio je reinkarnaciju u brojnim segmentima (ideologiji, ciljevima, imenu, ponašanjima, obilježjima, folkloru).[151] U odnosu prema četničkim zločinima 1941-1945. nad Bošnjacima i Hrvatima, problem je isti kao i sa zločinima nad njima iz 90-ih godina: "Oni se ne mogu osporiti, samo je pitanje da li ćemo ih podržati ili osuditi" (D. Stojanović). Odnos srpskih nacionalista prema zločinima i zločincima u postjugoslavenskim ratovima, može da se shvati "samo u vezi s njihovim odnosom prema zločinima i zločincima Draže Mihailovića i Dimitrija Ljotića".[152]

"namirivanjem ideoloških računa". Do oktobra 2009. Okružni sud u Beogradu primio je oko 800 zahtjeva, a riješio je 431 slučaj. Okružni sud u Šapcu rehabilitirao je oko 130 osoba. Do avgusta 2012. u Srbiji je donijeto oko 2000 rješenja o rehabilitaciji; opšir. vidi: S. Milošević, *Istorija pred sudom: interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića,* Beograd 2013; S. Cvetković, „I loš zakon bolji je ni od kakvog", *Politika*, Beograd, 14. oktobar 2009, 14.

149 Đ. Stanković, „Zemlja nesrećnih mrtvaca", *Politika*, Beograd, 21. februar 2009, 13-14. Isti, *Politička represija i rehabilitacija*, 222-223. Z. M. postavlja pitanje vezana za "prava" četnika: "Da li će penziju primiti i ravnogorac koji je u jesen 1944. na obroncima Deli Jovana u rudniku "Rusman" zajedno sa svojom družinom zaklao 164 srpska mladića i devojaka samo zato što su javno izjavljivali da žele da se bore protiv Nemaca… Hoće li penziju uživati i onaj preživeli četnik koji je sa svojim "trojkama" zaklao 39 ranjenih partizanskih boraca sa nekoliko bolničara u selu Donja Skakava. Pritom ništa nije značilo što su svi ranjenici do jednog bili srpske nacionalnosti" – prema: Z. M, „Četnici su gori deo srpske tradicije", *Republika*, br. 350-351, Beograd, 1-28. februar 2005, 29; također vidi: M. Mišković, „Žandarmi iz Bele Crkve žrtve ideološkog terora", *Politika*, Beograd, 5. januar 2009; K. Nikolić, „Uloga seoskog vašara u srpskoj tradiciji", *NIN*, br. 3028, Beograd, 8. januar 2009.

150 M. Zečević, „Istorija se ne menja dekretom vlasti", *Politika*, Beograd, 2. novembar 2009; Isti, „Svi naši ustanci", *Politika*, Beograd, 11. februar 2011; B. Radivojša, „Oprezno sa revizijom", *Politika*, Beograd, 3. novembar 2009.

151 D. Todorović, Moljević u Memorandumu, *Helsinška povelja*, br. 85-86, Beograd, juli-avgust 2005, 19; M. Vasić-F. Švarm, Srpske paravojne formacije 1990-2000: zadah zločina, *Helsinške sveske*, br. 9, Beograd 2001, 65-69.

152 Prema: *Čemu nas uče iz istorije*, 72-73; R. Konstantinović, *Druga Srbija je Srbija koja se ne miri sa zločinom*, 17; Z. Paković, Antifašizam i kolaboracija, u: *Rehabilitacija: uzroci i posledice*, Novi Sad 2015, 93-97. Dobrica Ćosić, pak, u maju 1993. piše da se mora znati da su 1941. "hiljade i hiljade Muslimana postale Pavelićeve ustaše, koje su počinile stravične zločine nad Srbima po istočnoj Bosni, Hercegovini, Krajini. Mora se znati da se 1943. preko dvadeset hiljada Muslimana dobrovoljno prijavilo u Handžar diviziju da ratuje za Hitlerovu Nemačku i da je oko *četrdeset hiljada Muslimana ratovalo u Hitlerovim armijama* (istakao S. B)". U julu 2008. on već piše: "U Drugom svetskom ratu Pavelićeva Hrvatska ratovala je na strani nacističke Nemačke, a na toj istoj strani ratovalo je oko *sto hiljada bosanskih Muslimana u raznim formacijama* (istakao S. B), a hiljade i hiljade Muslimana bilo je u domobranskoj i ustaškoj vojsci Hrvatske koja je izvršila stravične genocide osobito u Hercegovini, Krajini, Kozari, Lici, Baniji, Kordunu, Semberiji, istočnoj Bosni" – cit. prema: D. Ćosić, *Bosanski rat,*

Demonizacija Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) i »svega komunističkog« u funkciji je slabljenja kritike kolaboracije, u službi njene rehabilitacije, anuliranja izdaje i krivice. Kada je Srbiji 1944, u kojoj su četnici, prema sudu nekih historičara, imali većinsku podršku među stanovništvom, »slomljena kičma«, pohod komunista na ostale dijelove Jugoslavije bio je »stvar političke i vojne tehnike«. Djelovanje kvislinga stavlja se u kontekst njihovog antikomunizma. Minimiziranje značaja »komunističkog otpora« u funkciji je potkopavanja legitimnosti poratne »komunističke vlasti«. Svi kolaboracionisti su bili »ideološki« protivnici komunizma, naglašava Olivera Milosavljević, ali je Hitler bio najveći. Nije slučajno, njihov »ideološki« antikomunizam početak i kraj svake argumentacije, uz prećutkivanje da su kao protivnici komunizma bili i aktivni protivnici cjelokupne antihitlerovske koalicije čiji je komunizam bio sastavni dio. Kada je Čerčil izjavio da se mora ići sa Staljinom protiv Hitlera, Draža Mihailović je odlučio da sa Hitlerom ide protiv Tita. Mihailović se 11. oktobra 1941. u selu Divci sastao s njemačkim oficirima i ponudio im borbu protiv komunista i održanje »mirne okupacije« u Srbiji. Nije se skrivala saradnja četničkih komandanata u Crnoj Gori i Hercegovini s italijanskim okupatorom, niti sporazumi sa ustašama u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj.[153] Učešće četnika na njemačkoj strani u bici na Neretvi nije bila tajno. Brojni su dokazi i o njemačkom naoružavanju četnika.[154] Uporedo je rastao sukob između vojnih izaslanika zapadnih saveznika i Mihailovića. Oni su tražili poduzimanje akcija protiv okupatora. Mihailović je na to odgovarao novim traženjem oružja »da bi mogao da vodi te akcije«. Sve se okončalo time da je Čerčil zatražio od kralja Petra II Karađorđevića da smijeni Mihailovića, ministra vojnog, da pozove narode u Jugoslaviji da se ujedine i pristupaju NOVJ. Ovaj je to i učinio 24. avgusta i 12. septembra 1944. godine.[155] Pristalice rehabilitacije D.

Beograd 2012, 134, 238.

153 Pripadnici četničkog, kao i ustaškog pokreta, naglašava Igor Graovac, nisu bili antifašisti, niti su bili, “ni na razini fašizma i nacizma, kojima su samo služili kao pripadnici isključivo *koljačkih pokreta*. Štoviše, iako formalno različiti, pa i logički suprotstavljeni, međusobno su u ratu surađivali ili se nisu znatnije sukobljavali. Iz tih razloga, znakovito, prve mirovine pripadnicima četničkog pokreta isplaćivala je od sredine 1942. NDH, smatrajući kako obiteljima poginulih vojnika “savezničkih vojski” NDH “pripada javna društvena skrb”, ako su pripadali, a jesu, “oružanima protukomunističkim družinama” i sudjelovali skupno, a jesu, u aktivnostima s oružanim snagama NDH” – nav. prema: T. Tagirov, “O krivotvorenju istorijskih činjenica“*, Vreme,* br. 751, Beograd, 26. maj 2005.

154 Tako u izvještaju Varnštarfa, njemačkog pukovnika, Komandi Jugoistoka od 16 decembra 1944. stoji: “Četničkoj grupi pukovnika Kalabića, koja je u rejonu Rogatice (planina Devetak), preuzela ulogu zaštitnice – danas je predata sledeća količina municije: 8.320 metaka za pištolje različitih kalibara, 45.000 metaka za puške sistema ‘mauzer’, 30.000 metaka za mašinke, kalibra 9 mm, 3.000 metaka za francuske puške, 6.000 komada razne pešadijske municije, 60.000 metaka za puškomitraljeze MG (mašingever) kalibra 7,92 mm, 200 ručnih granata” – prema: M. Nikolić, „Da podvučemo…“*, Politika*, Beograd, 5. septembar 2009, 13.

155 Kralje Petar II je one koji to odbiju označio kao izdajnike koji “zloupotrebljavaju ime kralja i autoritet krune” radi pravdanja saradnje sa neprijateljem: “Svi oni koji se oslanjaju na neprijatelja protiv interesa svog vlastitog naroda i njegove budućnosti, i koji se ne bi odazvali ovom pozivu, neće uspeti da se oslobode izdajničkog žiga, ni pred narodom ni pred istorijom” – prema: D. Pavlica, *Draža za početnike: priručnik za borbu protiv revizije prošlosti*, 180.

Mihailovića to smatraju »izdajom«.[156] Akademik Mihailo Marković to je nazvao »vrlo originalnim načinom mišljenja« - da izdaju ne čini onaj koji sarađuje s okupatorom, nego onaj koji to osuđuje – u ovom slučaju Čerčil i kralj Petar.[157] Branko Latas naglašava da nisu Britanci i Čerčil izdali Mihailovića i četnike, već su oni izdali Čerčila i Britance koji su ih podupirali, čime je kompletirana četnička izdaja antifašističke koalicije u cjelini. Ta suština se »prepakiranjem istorije« ne može poništiti.[158] Oni koji to pokušavaju sami sebe diskreditiraju baš kao što je to činio i »omiljeni im đeneral«.[159] Branitelji »patriotskog lika i dela« Mihailovića nisu tražili reviziju sudskog postupka, već njegovo proglašenje za žrtvu »komunističke

156 Opšir. vidi: K. Nikolić, Od "srpskog Robin Huda" do "nacionalnog izdajnika": general Dragoljub Mihailović u savezničkoj propagandi 1941-1943, *Srpska slobodarska misao*, br. 2(8), Zemun 2001, 185-206. Milorad Ekmečić je ustvrdio da je kod historičara postojala jedna mješavina nedoumica kako da se ocjenjuje Mihailovićev pokret, "sa željama da se izvrši njegova svestrana rehabilitacija pred istorijom. Ostaje uvek pitanje šta se može rehabilitovati? Stare optužbe za saradnju sa Italijanima i delom Nemcima danas za mnoge nisu stvar koja se politički osuđuje… Taj pokret (četnički – prim. S. B) nikada nije bio idejno i politički integrisan da bi u baštinu ostavio trajnije istorijske ciljeve… ovaj pokret u istoriji iza sebe nije ostavio nikakvu prihvatljivu alternativu, koja bi danas poslužila kao osnova za preobražaj… Umesto rehabilitacije nekadašnjih promašaja, danas treba tražiti nova rešenja… Umesto rascepa oko rehabilitacija, koje nas ponovo vode u mrak građanskog rata, treba prošlost ostaviti nauci da joj ona presudi – bez učešća celog naroda koji se na tome podelio" – cit. prema: M. Ekmečić, O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 26-27.

157 M. Marković, „Ideološko prekrajanje istorije", *Politika*, Beograd, 16. oktobar 2009, 16.

158 Dušan Telesković, autor brošure *Dragoljub Draža Mihailović: Izdani saveznik: đeneral u tajnom arhivu CIA* (Beograd 2020) iznosi da je Mihailović bio "žrtva komunističke zavere". Odluka da "saveznici u Drugom svetskom ratu podrže Tita i partizane, po svemu sudeći, rezultat je kampanje širenja *lažnih vesti* iza kojih je stajao sovjetski agent u centrali engleske obaveštajne službe, pokazuju objavljeni dokumenti CIA"; o problematičnosti ove teze vidi: V. Veljković, *Ko je smjestio Draži?,* Peščanik.net, 24. juli 2020, https://pescanik.net/ko-je-smestio-drazi/.

159 M. Marković, „Nema mesta izjednačavanju četnika i partizana", *Politika*, Beograd, 26. avgust 2009, 14. Prvi zahtjev za rehabilitaciju D. Mihailovića podnio je 1. decembra 2006. njegov unuk Vojislav, tražeći poništenje presude iz 1946. i vraćanje građanskih prava. U februaru 2009. Okružnom sudu u Beogradu podnijet je novi zahtjev za Mihailovićevu rehabilitaciju. Podnositelji su bili Srpska liberalna stranka, Udruženje pripadnika Jugoslovenske vojske u otadžbini i Udruženje političkih zatvorenika i žrtava komunističkog režima. Ograničili su se na dokazivanje da je "general Mihailović lišen života na osnovu sudske odluke iz ideoloških i političkih razloga"; opšir. S. Kljakić, „Kad se izvrće čarapa prošlosti", *Politika*, Beograd, 2. mart 2009, 9. Srpski liberalni savet (SLS) uputio je u martu 2010. pisma ambasadama zemalja pobjednica u Drugom svjetskom ratu da u toj godini, kada se obilježava 65 godina od pobjeda nad fašizmom, u pobjedničke armije, bude uvršten i pokret D. Mihailovića, odnosno pripadnici Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVuO), dodajući da JVuO nije ranije zbog ideoloških razloga svrstana među "armije pobednice a po zasluzi je trebalo da tako bude svrstana pre mnogih armija koje su u tu grupu uvrštene" - prema: *Politika*, Beograd, 22. mart 2010. Slobodan Marković, predsjednik Državne komisije za tajne grobnice strijeljanih nakon 1945, ustvrdio je 23. marta 2012. na ročištu pred Višim sudom u Beogradu u postupku za rehabilitaciju D. Mihailovića da, "prema dokumentaciji, nema dokaza" da je Mihailović "na bilo koji način i u bilo koje vreme sarađivao s Nemcima", već da on "za neprijatelja Nemaca važi od maja 1941. do sloma nemačke vojne sile u Srbiji u jesen 1944. godine" – prema: „Nijedna država nije oduzela odlikovanja Draži Mihailoviću", *Politika*, Beograd, 24. mart 2012, 9.

osvete«, iako je njegovo suđenje bilo otvoreno za javnost.[160] Objavljene su na 3.000 stranica, stenografske bilješke čitavog procesa, sa svom korišćenom dokumentacijom. Pošto se tvrdi da je bio montiran, baš i to je vrijedno bilo dokazati revizijom procesa i provjeravanjem da li su dokumenti manjkavi, zloupotrijebljeni ili možda falsificirani.[161]

Prilagođavajući se prozapadnom kursu, revizionisti tvrde da je preko »komunističkog antifašizma Istok provalio u Srbiju, dok su ravnogorci tobože bili uvek skloni Zapadu«.[162] Četničku kolaboraciju nazivaju primjerima njihovog »taktičkog snalaženja«.[163] Ljotićev »Zbor«, Nedićev režim i četnici svrstavaju se u »srpski egzistencijalni-samoodbrambeni« bedem protiv okupatora.[164] Nedić je

160 Kosta Nikolić smatra da je to “suđenje predstavljalo je iživljavanje novih vlastodržaca nad bolesnim, izmučenim i slomljenim čovekom”. Nikolić smatra da je vjerovatno najtačniju ocjenu o Mihailoviću dao Slobodan Jovanović: “Za života on je bio gonjen, klevetan, mučen i najzad umoren. Njegovo telo je razneto na komade i on nema groba. Ali on i dalje živi u duši srpskog naroda i tu će živeti uvek, dokle srpsko ime bude trajalo” – prema: K. Nikolić, “Ne osećam se krivim” – jedan pogled na sudski proces Dragoljubu Mihailoviću*, Hereticus*, br. 2, Beograd 2004, 113, 122.

161 M. Tepavac, „Osvetnički revizionizam u službi protivnika proevropske Srbije“, *Republika*, br. 464-465, Beograd, 1-30. novembar 2009. Tepavac je suštinski izrazio razliku između četnika i partizana: “Mi smo mrzeli fašiste, oni Nemce. Ali, treba dodati, više od Nemaca mrzeli su komuniste i to je ona orijentacija koja je heterogeni i haotični pokret objedinjavala”. Svođenje svjetskog sukoba na unutrašnju ravan, borba protiv NOVJ, kolaboracija, iskorjenjivanje nesrpskog stanovništva pod izgovorom osvete za stradanje Srba u NDH – “oduzelo je rojalističkim snagama pravo da se nazivaju antifašistima” – prema: M. Tepavac, *Moj drugi svetski rat i mir,* Zagreb 2012, 134.

162 Proglašavanjem četnika za antifašiste i nacionaliziranjem antifašizma otvara se naciji “ulaz u EU preko priznatog moralnopolitičkog učinka u prošlosti”. Nadnacionalni partizanski simboli “ne mogu biti okviri smisla koji novim nacionalnim državama na Balkanu mogu pružiti identitet”; opšir. T. Kuljić, *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006.

163 Glavni politički ciljevi četničkog pokreta bili su formulirani u nekoliko osnovnih programskih dokumenata. Polazna tačka bila je ideja vodilja o “Velikoj i homogenoj Srbiji”, temeljena na shvatanju da Srbi trebaju biti vodeća nacija na Balkanu. Uprkos nazivu “Jugoslovenska” (JVuO) njihovih jedinica, četništvo je bilo samo “ljuska ispunjena velikosrpskim sadržajem i trebao je služiti samo tim interesima”. Ono je bilo “oružana snaga velikosrpstva”. Antihrvatstvo, antimuslimanstvo i antijugoslavenstvo su bili ideologija srpskog četništva - pisao je Živko Topalović, jedan od bliskih saradnika D. Mihailovića; opšir. J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu,* Zagreb 1979, 178-179; V. Kljaković, Jugoslavenska emigrantska vlada prema pitanju Bosne i Hercegovine, *Prilozi*, br. 4, Sarajevo 1968, 308, nap. 3; također vidi: M. Vesović-K. Nikolić, *Ujedinjene srpske zemlje: ravnogorski nacionalni program*, Beograd 1996; P. Simić, *Draža Mihailović – na krstu sudbine*, Beograd 2013; *Knjiga o Draži*, Beograd 2019.

164 N. Popov, „Srpski populizam“*,* specijalni dodatak, *Vreme*, br. 125, Beograd, 24. maj 1993, 26. Neki historičari navode da je Ravnogorski četnički pokreti bio “građanski antifašistički pokret koji je bio relativno umeren” (P. Marković); opšir. vidi. M. Radanović, „Akademski istorijski revizionizam u službi državne istorijske politike u Srbiji nakon 2000. godine“, *Republika*, br. 512-515, Beograd, 1. novembar-31. decembar 2011. Drugi su, pak (S. Marković), pronašli “povjerljiva” dokumenta britanske tajne službe (SOE) u kojima stoji da je Mihailović bio “patriota, čovek velike snage i sposobnosti”, te da “nema dokaza da je bio kolaboracionista sa Nemcima, Italijanima ni sa vladom Milana Nedića”, dostavljajući ih Višem sudu u Beogradu na ročištima za Mihailovićevu rehabilitaciju – prema: „Britanska tajna služba: Draža Mihailović bio je patriota“, *Politika*, Beograd, 1. decembar 2011. Činjenice, pak, govore drugačije. Mihailović je još u maju 1941, čim se našao na Ravnoj Gori, uspostavio kontakte s kvislingom Aćimovićem. U septembru 1941. zaključen je sporazum između

»spašavajući« srpski narod, »morao« da sarađuje sa Nijemcima. Srbiji je, prema njegovom sudu, bilo mjesto »jedino u nacionalsocijalističkom taboru«. Ukazivao je da srpski narod pozvan da na »Balkanu bude čuvar i žandarm za centar Evrope, tj. za Rajh i njegove evropske planove«, kako je »srpski seljak nedirnute srpske rase« i »bez mešane strane krvi«.[165] Govor o javnim ličnostima je, upućuju sociolozi, uvijek i govor o sebi. Stare mudrosti kazuju da o nama najviše govore oni koje biramo da volimo. Srpski akademici su Milana Nedića (»srpski Peten«) uvrstili među 100 najznačajnijih Srba.[166] Akademik Dejan Medaković tvrdio je da Nedić i Ljotić nisu bili kvislinzi, već patriote.[167] Nedić nije bio »pretvoren" u »lošu epizodu srpske istorije«, kako pišu neki autori, on je doista bio »ta loša epizoda«.[168] Negiranje prethodne slike Nedića vrši se odbacivanjem svega što je u jugoslavenskoj historiografiji o njemu napisano, uz ocjenu da je ona bila »komunistička« i »režimska«. Ta historiografija, osim nekoliko autora, koji su se eksplicitno bavili Nedićevim režimom, zanemarivala je njegovu rasističku komponentu, što je olakšalo savremenom antikomunizmu da Nedića prigrli kao

četnika i Nedića. Mihailović u novembru te godine pregovara u Divcima s njemačkim oficirima. Legalizirao je dio jedinica u formacijama Milana Nedića. Odobravao je kolaboraciju, upozoravajući da se njegova uloga ne otkriva. Četnici su sarađivali s Italijanima u Crnoj Gori, Sandžaku, Bosni i Hercegovini. Četničko-ustaški sporazumi i "četničke suboračke postrojbe" su posebna tema. Četnici su na Neretvi 1943. bili u prvom frontu kolaboracije s Italijanima. Mihailović je na Vučevu tolerirao njemačke oficire u štabovima četnika; opšir. vidi: B. Petranović, Fetišizam izvora i stvarnost, u: *Metodologija savremene istorije*, Beograd 1987, 72-73; *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama: 1941-1945: dokumenti*, prired. B. Latas, Beograd 1999; J. Radovanović, *Dragoljub Draža Mihailović u ogledalu istorijskih dokumenata*, Beograd 2003.

165 Z. Paković, „Srbija pod kukastim krstom", *Politika*, Beograd, 12. decembar 2009; M. Vasić, „Rehabilitacija izdaje", *Vreme*, br. 1293, Beograd, 15. oktobar 2015; M. Pisarri, *Milan Nedić*: *vera u nemačku pobedu,* Peščanik.net, 20. oktobar 2015, https://pescanik.net/milan-nedic-vera-u-nemacku-pobedu/.

166 Oni su tim uvrštavanjem kvislinga Nedića u red najznamenitijih Srba, srpski Panteon pretvorili u "slučajno stecište nacionalnih prvaka koje su tu okupili proizvoljnost, inat, poluznanje, socijalne inhibicije različitog porekla i karaktera, nadmenost, neprincipijelnost, površnost, nesnalaženje, nasrtljivost i još desetine drugih mana graditelja Panteona, a ne vrline i zasluge izabranih" – vidi: B. Milošević, *Prvih deset godina: 1987-1997,* Beograd 1997, 155.

167 Čedomir Antić piše da srpsko društvo sa "najslabijim fašističkim tradicijama na Balkanu. Ljotićev JNP Zbor nikada nije uspeo da osvoji više od dva odsto glasova. Ideološko određenje Nedićeve vlade i njegova saradnja s okupatorom nisu sporni; ipak, razlog i vreme njegovog opredeljenja, opseg vlasti i nesamostalnost delovanja pokazuju da je reč o primeru koji se i pored svih nastojanja ne da porediti sa Antoneskuom, Colakogluom ili Hortijem, a da ne spominjemo Pavelića" – prema: Č. Antić, „Nasleđe koje opterećuje", *Politika*, Beograd, 12. oktobar 2009, 10.

168 U Srbiji je pak 2009. fotografija Milana Nedića nakratko visila u Skupštini Srbije zajedno sa fotografijama svih drugih predsjednika u historiji Srbije. Fotografija Dragog Jovanovića, upravnika grada Beograda, bila je u Skupštini grada Beograda, zajedno sa drugim gradonačelnicima; "Kao što Avala ne može izdati Beograd, tako ni Nedić nije mogao izdati Srbiju", izjavljivao je Matija Bećković; opšir. M. Turudić, „Ko kači , a ko skida sliku Milana Nedića", *Vreme*, br. 958, Beograd, 14. maj 2009; S. Ast, „Nedić je ubica i Srba i Jevreja i Cigana", *Politika*, Beograd, 7. mart 2009, 6; V. Veljković, *Depolitizacija Milana Nedića*, Peščanik.net, 12. oktobar 2015, https://pescanik.net/depolitizacija-milana-nedica/.

ideološkog »protivnika antikomunizma«, da ga uzdiže kao »žrtvu komunista«, junaka »drame uspravnog klečanja«.[169] Takva percepcija Nedića kao »Oca Srbije«, »arhitekte saborne svesti nacionalnog jedinstva«, sa cjelokupnom argumentacijom, preslikana je iz ratne kolaboracionističke propagande. Historija, moral i pamćenje bili su na suprotnoj strani od njegovog »realizma«.[170] Cilj rehabilitiranja takvih ličnosti jeste da i oni budu antifašisti. Razvodnjavanjem i manipulacijom sa pojmom antifašizma umanjuje se njegov značenje, on postaje »zbirna kvalifikacija vrlo rastegljivog obima«.[171] Hajnrih Bel je pisao da su u Njemačkoj nakon 1945. antifašistima proglašavali sebe čak i oni koji tokom rata, za vrijeme vazdušne uzbune, nisu propisno zamračili svoje prozore.

Revidiranje historije podrazumijeva relativiziranje zločina i nasilja kolaboracionista u ime nacionalne ideje, uz nastojanje da se sve smjesti u određene ideološke okvire.[172] Politički i ideološki aspekti rehabilitacije, uz podršku medija i pseudopravnog mehanizma, obuhvataju manipuliranje brojnim temama kako bi se delegitimirao sistem koji je nakon 1945. izmijenio društvene, ekonomske, političke i nacionalne odnose - karakteristične za vrijeme monarhističke Jugoslavije. Komunisti se tretiraju kao protivnici srpskih nacionalnih interesa (»crveni đavoli«), socijalistička revolucija kao eksces. U revizionističkoj historiografiji i javnosti povedena je ideološka kampanja kriminalizacije i demonizacije komunista kao uljeza u nacionalnoj historiji. Brojni autori ne koriste termin četnici-četnički, uz obrazloženje da su oni ušli u upotrebu preko »partizanske terminologije i propagande«, već naziv JVuO (Jugoslovenska vojska u otadžbini).[173] Od četništva

169 N. Popov, *Srpski populizam,* 26. Jovan Bajford naglašava da se u Srbiji ne rehabilitira fašizam, već pojedinci. Jedna od posljedica je da se “njihova fašistička prošlost izbriše i da se oni integriraju u jedan diskurs koji se predstavlja kao antifašistički. Mislim da je to suština cele stvari. Oni koji danas u Srbiji promovišu Milana Nedića, koji su okačili njegovu sliku u hol vlade Srbije, ne smatraju da je on bio fašista. Oni smatraju da je bio spasitelj. Ali posledica svega toga je da se ideje koje su zastupali Nedić i Ljotić predstavljaju kao prihvatljive” –prema: „Most Radija Slobodna Evropa: U potrazi za idealnim pretkom“*, Oslobođenje*, Sarajevo, 14. decembar 2009, 43.

170 Đ. Vukadinović, „Crveni i crni“*, Politika*, Beograd, 18. avgust 2009, 15. S druge strane, za Vukadinovića su i partizanski i četnički pokret bili dominantno dva srpska slobodarska pokreta, antifašistička i projugoslavenska, da je između njih bio sukob “dve nesumnjivo rodoljubive i patriotske opcije”; također vidi: S. C. Ćirković, *Ko je ko u Nedićevoj Srbiji 1941-1944. Leksikon ličnosti: slika jedne zabranjene epohe*, Beograd 2009.

171 T. Kuljić, *Tito u novom srpskom poretku sećanja,* 105. Apelacioni sud u Beogradu u aprilu 2019. potvrdio je rješenje Višeg suda u Beogradu kojim je odbijen zahtev za rehabilitaciju M. Nedića: “Činjenica da je delu stanovništva pomagao u ratnim uslovima i mnoge spasao od smrti ne može biti jedina, dovoljna i presudna za drugačije presuđenje imajući u vidu ostale aktivnosti Milana Nedića tokom trajanja mandata predsednika Vlade, koju je postavio okupator, i tokom vršenja funkcije ministra unutrašnjih poslova”, stoji u obrazloženju odluke – prema: „Sud odbio rehabilitaciju Milana Nedića“, *Politika,* Beograd, 23. april 2019.

172 M. Marković, Antifašistički pokret u Srbiji (1941-1945), u: *Antifašistički pokret u Srbiji*, Beograd 2010, 16.

173 Nemanja Zvijer piše da je ponovno oživljavanje četničke ikonografije početkom 90-ih godina bilo “pod snažnim uticajem njihove karikaturalne komunističke kritike” – vidi: N. Zvijer, Koncept neprijatelja u filmovanim ofanzivama, *Sociološki pregled*, br. 3, Beograd 2010, 432; N. Daković, Istorijski revizionizam na ekranu i medijska arheologija (I): ekranska istorija četnika, *Zbornik*

kao pokreta i JVuO kao oružane formacije, piše Jovo Radovanović, ne mogu se ipak proizvesti »ni rodoljubi ni antifašisti«.[174] Ako su četnici bili antifašisti, pitanje je kako su postali gubitnici 1945. na nacionalnom i na međunarodnom planu.[175] Četnička etnička čišćenja po Bosni i Hercegovini i Sandžaku, kao i nedićevsko-ljotićevski fašizam ostaju čvrste, historijske „antifašističke barikade".

U različitim historijskim događanjima društva su podijeljena, postoji ponuda različitih rješenja. Heterogeni slojevi stanovništva nemaju istu sposobnost brzog orijentiranja i reorganiziranja. Uvijek je samo mali dio masa svih profila agilan, bori se i postiže promjenu svog ili opšteg stanja, dok drugi dio stoji po strani, prepuštajući se stihiji trajanja. Relacije tih dijelova društva mijenjaju se nekad postupno, nekad brzo.[176] Sistematizirana znanja pokazuju običan ljudski interes da se teška vremena prežive sa što manje posljedica.[177] Ratovi izazivaju duboke promjene, stvaraju pometnju, mijenjaju poimanja ljudi i viđenje njih samih, ali i način na koji oni vide i doživljavaju druge.[178] Historijske činjenice se mogu zaboraviti, ali se ne smije zaboraviti empatija, mogućnost shvatanja poteza ove ili

Fakulteta dramskih umetnosti, br. 28, Beograd 2015, 121-125.

174 J. Radovanović, Krivotvorenje Narodnooslobodilačke borbe, u: *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost,* 411; opšir. Isti, *Dragoljub Draža Mihailović u ogledalu istorijskih dokumenata*, Beograd 2003. Dr. Vojislav Košunica pozdravljajući 8. maja 1995. ravnogorce u selu Ba, govori da su "ciljevi Ravnogorskog pokreta bili… oslobodilački, ciljevi komunističkog pokreta zavojevački, porobljivački. Ravnogorci su se borili da svoj narod oslobode. Komunisti su hteli da svoj narod porobe… Kako je Ravnogorcima cilj bila sloboda, oni su težili da se za nju izbore, da je osvoje primerenim sredstvima. Ta sredstva su bila demokratska a ne nasilnička". Četnici su "bili rukovođeni težnjom da svaki život sačuvaju", jer je "svaki ljudski život dragocen" – prema: R. Konstantinović, *Druga Srbija je Srbija koja se ne miri sa zločinom*, 17. Koštunica je isticao da je druga polovina XX stoljeća, od 1945. bila neautentična, da se nacionalna historija 2000. nastavlja na pretkomunističku 1941. godinu. Sličnu tezu iznosi Miroljub Jevtić: "Sadašnja Srbija je kontinuitet sa onom politikom koja je potvrđena sa Prvim i Drugim srpskim ustankom i trajala do 1918. godine kada se nezavisna Srbija utopila u Kraljevinu SHS i time podrila sve ono za šta se srpski narod borio od 1389" – prema: M. Jevtić, „Da se zna ko smo i odakle smo", *Politika*, Beograd, 7. avgust 2009, 16-17.

175 Historija još nije pronašla, naglašava 2011. Miodrag Zečević, dokument da je četnički pokret donio odluku o dizanju ustanka, pozivao narod na borbu protiv okupatora: "Ako neko pronađe ta dokumenta i dokaže njihovu verodostojnost, ubeđen sam da će se još živi pripadnici partizanskih odreda i Narodnooslobodilačke vojske Srbije priključiti obeležavanju tih datuma" – prema: M. Zečević, „Svi naši ustanci", *Politika*, Beograd, 11. februar 2011.

176 R. Lovrenčić, Stvarni ili izmišljeni čovjek u historiografiji, *Pro tempore*, br. 10-11, Zagreb 2016, 409-410.

177 Govoreći o Beogradu pod okupacijom u Prvom svjetskom ratu, Isidora Sekulić piše u "Novoj Evropi" u junu 1921. da su se "u borbi sa mršavom hranom" ljudi "pokazali niži od svake slutnje, slabi, zavisni, gramzivi na zalogaj ma u kojem trenutku. Zaboravilo se i na politiku, i na istoriju, i na spoljašnju pristojnost, i na čistoću, na gordost pogotovo… lagalo se do srama, nisko… I samo smo materijalno nadvladali invaziju, duhovno ne".

178 T. Bringa, *Biti Musliman na bosanski način,* Sarajevo 1997, 17. Branko Lustig predočavajući svoja iskustva iz holokausta ističe da je logoraš skoncentriran samo na preživljavanje, da se spušta na nivo životinje: "Najgori čuvari u logoru su najčešće bili sami zatvorenici. Oni kojima su dali mogućnost da se iživljavaju nad drugim zatvorenicima. To je moje iskustvo. Kad su zatvorenici obukli čizme i stavili na glavu kape, postali su okrutniji od esesovaca" – cit. prema: V. Milek, „Uvijek možeš odlučiti: odabrao sam da živim", *Oslobođenje*, Sarajevo, 22. septembar 2012, 34-36.

one skupine ljudi nekada, »mora se naučiti razumevati istorijski i društveni kontekst u kojem neko donosi određene odluke«. Dio elite koji odlučuje snosi odgovornost za izbor pravca za koji se opredijelio.[179] Kritički historičari pišu da »opravdanje« da su rat i okupacija određivali da su kolaboracionisti “morali” tako da rade u Srbiji, ne stoji. Postojao je izbor: saradnja sa fašizmom/nacizmom ili borba protiv njega. Primarno pitanje je zašto su u Srbiji četnici postali žrtve, a partizani zločinci. Složen je problem mjerenja sadržaja nekadašnje »višističke« prošlosti onih koji su 1941-1945. sarađivali sa okupatorom.

U antikomunističkoj euforiji Srbija je bila spremna da se »ispiše iz pobedničke, savezničke, antifašističke strane«.[180] Njeni predstavnici nisu 2005. prisustvovali obilježavanju 60. godišnjice od oslobađanja Aušvica. Srbija je 2009. propustila priliku da u Pragu potpiše međunarodnu deklaraciju iz Terzina, kojom se 46 zemalja obavezalo da će nastaviti vraćanje oduzete imovine Jevrejima u Drugom svjetskom ratu.[181] Jedan od posebnih zadataka Vlade Srbije 2009. bio je, pak, traganje za grobom Draže Mihailovića, simbola jedne ideologije. Neki političari su govorili da će pronalazak njegovog groba »isceliti Srbiju«.[182] Brisanjem partizanskih borbi i pobjeda osporava se njihov legitimitet i moral. Vojska Srbije ne bilježi nijedan datum iz antifašističkog rata. Antifašizam ne treba konzervativcima, »patriotama«, niti popovima.[183] Negiranje kontinuiteta temeljenog na učešću u antifašističkoj koaliciji, naknadno je priključivanje poraženim snagama i idejama iz Drugog svjetskog rata. Ako je Dragiša Cvetković rehabilitiran za čin od 25. marta 1941, kada je Kraljevina Jugoslavija pristupila Trojnom paktu, ostaje pitanje šta je onda sa 27. martom iste godine, bez obzira ko je sve stajao iza državnog udara.[184]

Historija je višeznačan proces. Ne mogu se jednodimenzionalno propisivati mjere »ideologije i politike«. Zloupotrebe tumačenja historijskih događanja, predrasude i kvazihistorijske analize u službi političkih ciljeva štete

179 *Čemu nas uče iz istorije*, 60-61.

180 G. Logar, „Rehabilitacija crvenoarmejaca“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 27. oktobar 2009, 34.

181 „Fašizam u BiH jak je kao i prije 70 godina?“, *SAN*, Sarajevo, 7. septembar 2009, 6.

182 Upor. Đ. Stanković, *Politička represija i rehabilitacija,* 235; M. Lazanski, „Tito, Draža i mi“, *Politika*, Beograd, 19. septembar 2009, 13.

183 T. Kuljić, „Zapušteni antifašizam“, *Politika*, Beograd, 12. oktobar 2009, 10. Ni 65-godišnjica oslobođenja Beograda ne bi se ni 20. oktobra 2009. proslavljala, niti bi se na brzinu obnavljalo zapušteno spomen-groblje hiljade sovjetskih i partizanskih boraca, da na taj dan u Srbiju nije došao ruski predsjednik Medvedev. Djelimična “revizija revizije« rađena je za “spoljnu, rusku upotrebu” (D. Stojanović). Nakon niza godina tek 2014, na nekim televizijama, pojavili su se učesnici bitke za Beograd, “sede glave sa ordenjem na grudima, pravi, autentični borci protiv fašizma”; opšir. M. Tepavac, „Sadašnjost objašnjava prošlost, u: 20. oktobar 1944“, *Politika*, specijalni dodatak, Beograd, 20. oktobar 2009, 18; S. Ast, Original falsifikata, *Helsinška povelja*, posebno izdanje, Beograd, decembar 2014, 10.

184 M. Mitrović, „Osetljivo pitanje pravde“, *Politika*, Beograd, 30. oktobar 2009, 14. Vijeće Okružnog suda u Nišu 25. septembra 2009. donijelo je, naime, odluku o rehabilitaciji D. Cvetkovića, proglašavajući ništavnom odluku Državne komisije Demokratske Federativne Jugoslavije od 15. septembra 1945. kojom je on proglašen državnim neprijateljem; opšir. T. Todorović, „Rehabilitovan Dragiša Cvetković“, *Politika*, Beograd, 26. septembar 2009, 5.

međunacionalnim odnosima i vode daljem rastu napetosti i distanciranju među narodima i državama. Demokratija zapadnog tipa teško da će u dogledno vrijeme, zbog metastaziranja mentalno neporaženog nacionalizma, ksenofobije, kreiranja svojevrsne "politike sećanja", rehabilitacije i revitalizacije nacionalističke ideologije, pothranjivanja opasnih iluzija o "povratku izgubljenih teritorija", plemenskih kodova vrijednosti, biti moguća na Zapadnom Balkanu, prostoru opterećenom prošlošću, čija stabilnost ovisi i dalje od prisustva međunarodne zajednice. Budućnost je uvijek maglovita. Tokovi demokratizacije iziskuju ne samo normativne promjene političkog i pravnog sistema, nego obuhvataju i temeljni unutarnji, mentalni, moralni i duhovni preobražaj.[185] Pitanja »zla i dobra, zločina i žrtve, života i smrti, bivstvovanja i ništavila«, stoji u literaturi, metafizička su a ne ideološka pitanja. Sve što se zbilo ima više perspektiva. Redukcionizam je svako jednostrano tumačenje. Između riječi i stvari, odnosno riječi i svijeta, postoji dubok jaz, pa neki autori uvijek pišu pojam »istina« ili »fakt« pod navodnicima.[186] Za provjerljivost svake teorije nužno je višestrano sagledavanje prošlosti. Kontroverze koje prate razvitak saznanja, treba razrješavati daljim istraživanjima, diferenciranim i višeslojnim razumijevanjem historije, baziranom na činjenicama i spremnosti da se razmotre različita, kritički zasnovana mišljenja, prateći onu staru maksimu da je »istina cjelina«.

Zaključak

Historija je višeznačan proces. Svako vrijeme ima prema sebi i historiju. Diskurs sa prošlošću pokazuje da je savremenost mnogostruko povezana sa jučerašnjim. Ideje i interesi sadašnjice utiču na viđenja, shvatanja i tumačenja prošlosti. Raznim metodološkim zahvatima, u ovisnosti i od odabranih uglova promatranja, ona se može spoznati na više načina. Historičari ne žive van vremena i prostora, posjeduju političke afinitete, svjesne i podsvjesne naklonosti, a nerijetko i ciljeve. Tumačenje prošlosti nije neutralna i nedužna aktivnost, niti je uvijek u službi prosvjećivanja i izvlačenja pouke iz minulog. U skoro podjednakoj mjeri ono je, zapaža Todor Kuljić, »analitičko oruđe i političko oružje«. Iza različito »osmišljenih prošlosti kriju se razni aktuelni interesi«. Potresi nakon 1989. – »godine čuda«, kada se politička i idejna karta Evrope iz temelja mijenja, uticali su na »društvene determinante historijskih interpretacija i sudova«, na povratak »predsocijalističke prošlosti«, njenu romantizaciju i idealizaciju. Na Balkanu su »jugoslavenska ideologija« i historija nekadašnje jugoslavenske državne zajednice, kao »problematično« nasljeđe, postali opterećenje u takvim procesima,

185 Ž. Trebješanin, „Lov na veštice počinje zmijskim jezikom", *Politika*, Beograd, 26. septembar 2009.

186 M. Gross, Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti, *Historijski zbornik*, br. 1, Zagreb 2009, 182.

kao iskazivanje nadnacionalnog (»razne verzije jugoslovenstva, internacionalizma i kosmopolitizma«), nepoželjni kao anahroni i neprihvatljivi. Politika sjećanja u postsocijalizmu povezana je i sa »diskreditacijom ljevice«. U selektiranoj slici gubio se i čitav kontekst Drugog svjetskog rata. Historiografija je interpretacija činjenica koje vremenom dobijaju i različita značenja. Historijska svijest nije lišena preispitivanja. Različiti narativi su neminovni, prošlost se interpretira iz okvira ili pozicije iz koje se sagledava. Za historičare je važno da kritički uključuju i vizije »drugih«, dužni su i da podsjećaju »svoje sugrađane na ono što bi oni htjeli zaboraviti”. Nijedno istraživanje nikada se ne može smatrati okončanim. Vrata za proučavanje historijskih procesa i događaja stalno su otvorena. Svaki iskaz »zastarjeva i zahtijeva reviziju«. Ona je u historiografiji neodvojiva od involutivnih društvenih prevrata. U tranzicionim društvima ovaj pojam je izgubio afirmativnu konotaciju, kao podrazumijevajuća »popuna znanja o prošlosti«. Revizionizam - »borba za kontrolom nad prošlošću« je globalni fenomen. Na Balkanu se temelji na selektivnom zaboravu i konstrukciji “poželjne historije”. Njegova bit je formiranje novog ideološkog pogleda na svijet, govori o dominantnim političkim vrijednosnim orijentacijama u jednom društvu. Nacionalistička indoktrinacija štetno utiče na naučnu interpretaciju. Politizirana prošlost je značajan element nacionalističkih ideologija. Iz njenih tokova, odnosa i djelovanja ličnosti, »filtrira se ono što je poželjno i tako se modelira poželjna istorijska svest grupe na bližu i dalju prošlost«. Izmišljanje prošlosti s pečatom nauke je oruđe za održanje političke moći. Zanemaruju se, detraumatiziraju ili relativiziraju »tamnije strane« nacionalne historije. Organizirani zaborav je svjestan, namjeran čin, vođen interesima. Kolektivni, nacionalni identitet podrazumijeva idealnotipski model. Nužno je stalno otkrivanje interesa koje deformiraju historijske činjenice, za koje prošlost ima samo upotrebnu vrijednost. Ideja o »jednoj istini«, »jednom odgovoru«, pripada ideološkoj svijesti. Problematično je svođenje totaliteta na jednu dimenziju. Sva su tumačenja podložna preispitivanjima. Do nas je, upućuje Jakob Mikanovski, na koju ćemo »historiju« obratiti pažnju i kakvo ćemo joj značenje dati u sadašnjosti. Historija se može racionalno istraživati tek sa multiperspektivnim pristupom, sa distanciranjem od nacionalističkih kategorija - važnih poluga političke mobilizacije i manipulacije. Nužne su racionalne rekonstrukcije, asimetrične slike prošlosti, obuhvatanje iznijansiranih historijskih pojava u cjelini.

Summary

History is a multifaceted process. Every time has its own history. The discourse with the past shows that the present is in many ways connected with yesterday. The ideas and interests of the present influence the views, understandings and interpretations of the past. Through various methodological interventions, depending on the selected angles of observation, it can be recognized in several ways. Historians do not live outside of time and space, they possess political affinities, conscious and subconscious inclinations, and often goals. Interpreting the past is not a neutral and innocent activity, nor is it always in the service of enlightening and drawing lessons from the past. According to Todor Kuljić, it is almost equally "an analytical tool and a political weapon". Behind variously "designed pasts" there are various current interests ". The earthquakes after 1989 - the "year of miracles", when the political and ideological map of Europe fundamentally changed, influenced the "social determinants of historical interpretations and judgments", the return of the "pre-socialist past", its romanticization and idealization. In the Balkans, "Yugoslav ideology" and the history of the former Yugoslav state union, as a "problematic" legacy, have become a burden in such processes as the expression of the supranational ("various versions of Yugoslavia, internationalism and cosmopolitanism"), undesirable as anachronistic and unacceptable. The politics of remembrance in post-socialism is also connected with the "discrediting of the left". The entire context of the Second World War was lost in the selected image. Historiography is an interpretation of facts that acquire different meanings over time. Historical consciousness is not devoid of re-examination. Different narratives are inevitable, the past is interpreted from the framework or position from which it is viewed. It is important for historians to critically include visions of "others," and to remind "their fellow citizens of what they would like to forget." No research can ever be considered complete.Doors to study historical processes and events are constantly open. Every statement is "obsolete and requires revision." In historiography, it is inseparable from involutive social upheavals.In transitional societies, this term has lost its affirmative connotation, as an implied "replenishment of knowledge of the past." In the Balkans, it is based on selective forgetting and the construction of a "desirable history." Its essence is the formation of a new ideological worldview, speaks of dominant political value orientations in a society.Nationalist indoctrination adversely affects scientific interpretation.Politicized past is a significant element of nationalist ideologies From its flows, relationships and personality actions , "what is desirable is filtered and thus the desirable historical consciousness of the group is modeled on the near and distant past". Inventing the past with the stamp of science is a tool for maintaining political power. The "darker sides" of national history

are neglected, detraumatized, or relativized. Organized oblivion is a conscious, deliberate act, driven by interests. Collective, national identity implies an ideal-type model. It is necessary to constantly discover interests that are distorted by historical facts, for which the past has only use value. The idea of “one truth,” “one answer,” belongs to ideological consciousness. It is problematic to reduce totality to one dimension. All interpretations are subject to review. It is up to us, says Jakob Mikanovski, what “history” we will pay attention to and what meaning we will give it in the present. History can be rationally explored only with a multiperspectival approach, distancing oneself from nationalist categories - important levers of political mobilization and manipulation. Rational reconstructions, asymmetrical images of the past, the inclusion of nuanced historical phenomena as a whole are necessary.

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: sead.selimovic20@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1945/1953" (093)
314:32:33:37(497.6 Bijeljina)"1945/1953"

POLITIČKE I DRUŠTVENO-EKONOMSKE PROMJENE U BIJELJINI OD 1945. DO 1953. GODINE

Abstrakt: *Autor u radu piše o političkim i društveno-ekonomskim promjenama u Bijeljini od 1945. do 1953. godine. Područje Bijeljine je nakon Drugog svjetskog rata bilo u sastavu Tuzlanskog okruga. Od 1949. Bijeljina je bila sastavni dio Tuzlanske oblasti, a od 1952. godine, bila je jedan od 66 srezova Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Područje Bijeljine činili su Srez Bijeljina i Grad Bijeljina.*

Nova vlast se nakon Drugog svjetskog rata susretala sa mnogobrojnim problemima: nedostatkom adekvatne komunikacije između nižih i viših organa vlasti, organizacijom i smještajem srezova, prehranom stanovništva, otkupom žitarica, sjetvom, repatrijaciji izbjeglica, pomoći invalidima, problemima u zdravstvu, školstvu itd.

U predizbornoj kampanji 1945. godine Komunistička Partija Jugoslavije (KPJ) je na razne načine onemogućavala učestvovanje građanskih stranaka. Režim je špijunirao svoje političke i ideološke protivnike. Građani su bili u strahu da će biti uhapšeni kao "narodni neprijatelji" i biti kažnjeni. Mnogobrojni protivnici Narodnog fronta bili su izbrisani sa biračkih spiskova.

Prvi izbori u socijalističkoj Jugoslaviji održani su 11. novembra 1945. godine. Na izborima se glasalo za listu Narodnog fronta i kutiju bez liste ("ćorava kutija"). Ubjedljivo je pobijedila lista Narodnog fronta na kojoj su se nalazili i "provjereni" članovi Komunističke partije Jugoslavije. U Bijeljinskom srezu je u biračke spiskove bilo upisano 27.018 glasača. Glasalo je 25.188 ili 93,23% od ukupnog broja upisanih. Kandidat Narodnog fronta za Saveznu skupštinu Jugoslavije iz Bijeljinskog sreza, dr. Vojislav Kecmanović, dobio je 24.419 glasova (96,95%), dok je kutija bez liste osvojila 769 glasova (3,05%). Lista Narodnog fronta za Skupštinu naroda Jugoslavije također je bila "ubjedljiva" na ovim izborima. Lista je osvojila 24.457 glasova ili 97,10% ukupnog broja birača koji su izašli na izbore, dok je kutija bez liste osvojila 731 glas ili 2,90%.

U ukupnom stanovništvu Bijeljine žene su bile brojnije od muškaraca i činile su 52,24% stanovništva Sreza i 52,29% stanovništva Grada. Žene su imale važnu ulogu u društveno-ekonomskom, kulturnom i obrazovnom životu Bijeljine.

Na području Bijeljine zajedno su živjeli Bošnjaci, Srbi, Hrvati i pripadnici drugih naroda, a broj stanovnika se kontinuirano povećavao. Godine 1948. bilo je 77.482 stanovnika, a 1953. godine 86.865 stanovnika što je bilo povećanje od 9.383 lica ili 11,49%. Srbi su činili većinu u Srezu Bijeljina (80%) a Bošnjaci u Gradu (52%).

U Bijeljini je, 1948. godine, bez školske spreme bilo 51.031 lice ili 65,86% stanovništva, sa završenom osnovnom školom 24.160 lica ili 31,18%, a sa nižom srednjom školom 1.649 lica ili 2,13% stanovništva. Završenu višu srednju školu imalo je 565 lica ili 0,73%, a fakultet i visoku školu 73 lica ili 0,09% stanovništva Bijeljine. Bez školske spreme bilo je 32.522 žena ili 63,73% ukupnog broja lica bez školske spreme i 18.509 muškaraca ili 36,27%. Osim toga, pismenost stanovništva je bila na vrlo niskome stupnju. Čak 22.139 ili 37,76% osoba starijih od devet godina bilo je nepismeno. Na području Bijeljine je, u periodu 1945-1953. godine, povećan i broj osnovnih škola sa 34, 1946, na 53, 1953. godine. Osim osnovnih škola, radile su i druge škole: Učiteljska, Gimnazija, Srednja poljoprivredna škola. Sa ovakvom strukturom stanovništva u Bijeljini, provođena je vrlo ambiciozno, obnova i prvi petogodišnji plan. U ovome perodu (1945-1953) učinjene su značajne ekonomske promjene. Te promjene su vidljive u oblasti zanatstva, trgovine, ugostiteljstva, poljoprivrede.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Bijeljina, Bijeljinski srez, političke promjene, društveno-političke promjene, spolna struktura stanovništva, etnička struktura stanovništva, obrazovna struktura, obnova, pismenost, školstvo, ekonomske promjene.*

POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC CHANGES IN BIJELJINA FROM 1945. TO 1953.

Abstract: *The author writes about political and socio-economic changes in Bijeljina from 1945 to 1953. After the Second World War, the area of Bijeljina was part of the Tuzla District. Since 1949, Bijeljina has been an integral part of the Tuzla region, and since 1952, it has been one of the 66 districts of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina. The area of Bijeljina consisted of the District of Bijeljina and the City of Bijeljina.*

After the Second World War, the new government faced many problems: lack of adequate communication between lower and higher authorities, organization and accommodation of counties, feeding the population, buying grain, sowing, repatriation of refugees, assistance to the disabled, health problems, education, etc.

In the 1945 election campaign, the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) prevented the participation of civic parties in various ways. The regime spied on its political and ideological opponents. Citizens were afraid that they would be

arrested as "enemies of the people" and punished. Numerous opponents of the Popular Front were removed from the voter lists.

The first elections in the socialist of Yugoslavia were held on November 11, 1945. In the elections, they voted for the list of the Popular Front and the box without the list ("blank box"). The list of the Popular Front, which also included "verified" members of the Communist Party of Yugoslavia, won convincingly. In the Bijeljina district, 27,018 voters were registered to vote. 25,188 or 93.23% of the total number of registered voters voted. Candidate of the People's Front for the Federal Assembly of the Yugoslavia from the Bijeljina District, dr. Vojislav Kecmanović received 24,419 votes (96.95%), while the box without a list won 769 votes (3.05%). The list of the Popular Front for the Assembly of Peoples of the Yugoslavia was also "convincing" in these elections. The list won 24,457 votes or 97.10% of the total number of voters who went to the polls, while the box without the list won 731 votes or 2.90%.

In the total population of Bijeljina, women were more numerous than men and made up 52.24% of the population of the District and 52.29% of the population of the City. Women played an important role in the socio-economic, cultural and educational life of Bijeljina.

Bosniaks, Serbs, Croats and members of other nations lived together in the area of Bijeljina, and the number of inhabitants was continuously increasing. In 1948 there were 77,482 inhabitants and in 1953, 86,865 inhabitants which was an increase of 9,383 persons or 11.49%. Serbs made up the majority in Bijeljina County (80%) and Bosniaks in Grad (52%).

He is in Bijeljina, in 1948, there were 51,031 persons or 65.86% of the population without education, 24,160 persons or 31.18% with completed primary school, and 1,649 persons or 2.13% of the population with lower secondary school. 565 persons or 0.73% had completed secondary school, and 73 persons or 0.09% of the population of Bijeljina had completed college and university. There were 32,522 women or 63.73% of the total number of persons without education and 18,509 men or 36.27% without education. In addition, the literacy of the population was at a very low level. As many as 22,139 or 37.76% of people over the age of nine were illiterate. In the area of Bijeljina, in the period 1945-1953. year, the number of primary schools increased from 34, 1946, to 53, 1953. In addition to primary schools, there were other schools: Teacher's, Gymnasium, Agricultural High School. With such a population structure in Bijeljina, the reconstruction and the first five-year plan were carried out very ambitiously. Significant economic changes were made in this period (1945-1953). These changes are visible in the field of crafts, trade, catering, agriculture.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Bijeljina, Bijeljina district, political changes, socio-political changes, gender structure of the population, ethnic structure of the population, educational structure, reconstruction, literacy, education, economic changes.*

Uvod

Drugi svjetski rat završen je pobjedom Saveznika u čijem sastavu je bio i Narodnooslobodilački pokret Jugoslavije. Rat je ostavio strahovite posljedice za državu i društvo. Bosni i Hercegovini, koja je bila centar NOP-a, pričinjeni su ogromni materijalni i ljudski gubici. U Jugoslaviji je, prema procjenama, tokom Drugoga svjetskog rata poginulo između 1.014.000 i 1.027.000 ljudi. Bosna i Hercegovina je imala ogromne ljudske žrtve. Procjenjuje se da je tokom Drugog svjetskog rata ona izgubila oko 316.000 stanovnika[1].

Na području Tuzlanskog okruga, porušeni su mnogi industrijski kapaciteti i stambeni objekti. U Vlasenici je porušeno 6.042 kuće, Zvorniku 3.847, Loparama 1.191, Tuzli 1.081, Kladnju 889, Srebrenici 850, Suhom Polju 729, Brčkom 701, Lukavcu 664, Bijeljini 422 i Gradačcu 177 kuća.[2] Mogobrojne su bile i ljudske žrtve.

U Bijeljini[3] su, tokom Drugog svjetskog rata, djelovale mnogobrojne, međusobno suprostavljene, vojne formacije. U jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), iz Semberije, bilo je boraca iz reda svih naroda koji su živjeli na tome prostoru. U Bijeljini je tokom rata, prema nepotpunim podacima, stradalo 3.794 osobe. Ukupne žrtve rata su sigurno veće, jer se veliki broj bijeljinaca nalazio u svim vojnim formacijama koje su djelovale u toku Drugog svjetskog rata: partizanima, četnicima, ustašama, domobranima, zelenom kadru itd. Žrtve rata bili su, u ogromnom broju, i civili.[4]

1 Pitanjem ljudskih žrtava za vrijeme Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji, potpuno odvojeno, bavili su se Vladimir Žerjavić i Bogoljub Kočović. Rezultate do kojih su došli objavili su u studijama. Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu,* Zagreb 1989; Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji,* London 1985. V. Žerjavić navodi da je u Bosni i Hercegovini tokom Drugoga svjetskog rata poginulo 316.000 stanovnika, od toga: Srbi i Crnogorci 164.000, Hrvati 64.000, Bošnjaci (piše Muslimani) 75.000, Jevreji 9.000 i Ostali 4.000. Po B. Kočoviću u Bosni i Hercegovini je u istom periodu poginulo 382.000 njenog stanovništva, i to: Srbi i Crnogorci 209.000, Hrvati 79.000, Bošnjaci (piše Muslimani) 75.000, Jevreji 10.000 i Ostali 9.000. U *Istoriji SK BiH, 2,* na stranici 14, piše da se "gubici stanovništva prema prvim poslijeratnim procjenama u Bosni i Hercegovini kreću oko 700.000".

2 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Uprava tehničkih baza (dalje: UTB), dok. br. 703/1946, *Referat Građevinskog odjeljenja OKNOT–a za konferenciju obnove naselja o obnovi naselja na teritoriji tuzlanskog okruga*, Tuzla, 18. 7. 1946; O ratnim razaranjima u Drugom svjetskom ratu na području Tuzlanskog okruga vidi: Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991: demografske i socijalne promjene*, Off-set, Tuzla 2007, 150-163; Vidi: Sead Selimović, Političke i društveno-ekonomske promjene u Zvorniku od 1945. do 1953. godine, *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, br. 48, Sarajevo 2018, 179. (dalje: S. Selimović, *Političke i društveno-ekonomske promjene u Zvorniku*); O Iskorištavanju i uništavanju privrede Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu - vidi: Sead Selimović, Iskorištavanje i uništavanje privrede Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 176-194.

3 O Bijeljini vidi: *Semberija kroz vijekove*, Zbornik radova sa naučnog skupa "Baština i naslijeđe Semberije", Bošnjačka zajednica kulture Preporod Bosne i Hercegovine, Bijeljina 2012. U Zborniku nije objavljen niti jedan rad koji tretira Bijeljinu u periodu 1945-1953. godine.

4 *Stradali u Jugoslaviji od 06.04.1941. do 15.05.1945. godine prema mestu stanovanja pre rata i nacionalnoj pripadnosti.* Muzej žrtava genocida Beograd, Beograd 2008, 1.

Promjene u administrativno-teritorijalnom ustrojstvu

Bijeljna je u Drugom svjetskom ratu, prvi put oslobođena 24. septembra 1943. godine. Međutim, život u slobodnoj Bijeljini i cijeloj Semberiji nije dugo trajao. U aprilu 1944. godine Bijeljina je ponovo okupirana. Jedinice Jugoslavenske armije "konačno'' su oslobodile Bijeljinu 2. aprila 1945. godine. Istoga dana je oslobođeno i Brezovo Polje te "veliki broj'' drugih mjesta u Semberiji.[5]

Uporedo sa oružanom borbom stvarana je i nova - komunistička vlast na svim oslobođenim dijelovima Bosne i Hercegovine i Jugoslavije.

Bijeljina je nakon Drugog svjetskog rata bila u sastavu Tuzlanskog okruga. *Zakonom o teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora*, između ostalog, obrazovan je i Tuzlanski okrug.[6] U sastavu ovoga Okruga bilo je 12 srezova: Zvornički, Srebrenički, Bijeljinski, Bosanskošamački, Brčanski, Ugljevički, Loparski, Gradačački, Vlasenički, Kladanjski, Lukavački i Tuzlanski.[7] Na vanrednom zasjedanju Okružne narodne skupštine za Okrug tuzlanski, u Tuzli, 3. oktobra 1945. godine, kome je prisustvovao ministar trgovine i industrije Federalne vlade Pašaga Mandžić, prisutni su upoznati sa teritorijalnim promjenama u Tuzlanskom

5 „Bijeljina je oslobođena“, *Front slobode,* godina II, vanredno izdanje, Tuzla, 7. april 1945, 1.

6 *Zakon o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove, i područja mjesnih narodnih odbora*, „Službeni list Federativne Bosne i Hercegovine“, broj 11, Sarajevo, 18. avgusta 1945.

7 U toku NOB-a stvorena je DFJ, u kojoj je Bosna i Hercegovina stekla status ravnopravne federalne jedinice. Opredjeljenje o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu potvrđeno je odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, čime je Bosna i Hercegovina dobila svoje teritorijalno jedinstvo, posljednji put prekinuto zavođenjem šestojanuarske diktature i Sporazumom Cvetković – Maček. Iako je tokom trajanja NOR-a inicirano pitanje teritorijalnog ustrojstva Bosne i Hercegovine (odluka ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu o ustrojstvu i radu NOO-a i NO skupština u Federalnoj Bosni i Hercegovini), konačnu odluku o tome donijelo je Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 16. augusta 1945. godine. Naime, Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine donijelo je *Zakon o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora*. Ovim zakonom je Bosna i Hercegovina podijeljena na 7 okruga, 77 srezova i 1.280 područja mjesnih narodnih odbora. Grad Sarajevo izdvojen je u posebno područje narodne vlasti i podijeljen na rejone. Osim toga u samostalna područja narodne vlasti izdvojeni su i gradovi: Banja Luka, Bihać, Mostar, Travnik, Tuzla, Bijeljina, Brčko, Zenica. Prema navedenom Zakonu teritorija Bosne i Hercegovine podijeljena je na slijedeće okruge: Sarajevski, Hercegovački, Travnički, Banjalučki, Bihaćki, Dobojski, Tuzlanski. „Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine“ (dalje: „Sl. list F BiH“), broj 11, godina I, od 18. augusta 1945. Podaci o broju mjesnih narodnih odbora se razlikuju u *Zakonu o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine* od podataka iznesenih u literaturi. Tako je u pomenutom Zakonu na četvrtoj stranici navedeno 1.280 mjesnih područja, dok u *Istoriji SK BiH, 2,* na strani 25 se navodi postojanje 1.293 mjesna narodna odbora. Ovo je vjerovatno bilo usljed naknadnih postignutih dogovora. Vidi i: Sead Selimović, Obnova i konsolidacija privrednih preduzeća Tuzlanskog okruga 1945-1952. godine, *Glasnik arhiva i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, broj 46, Sarajevo 2016, 189-208; Sead Selimović, Obnova naselja Tuzlanskog okruga porušenih u Drugom svjetskom ratu, *Arhivska praksa*, broj 19, Tuzla 2016, 514-526; Sead Selimović, Obnova i društveni razvoj Srebrenice u periodu 1945-1953. godine, *Monumenta Srebrenica, istraživanja, dokumenti, svjedočanstva: Srebrenica kroz minula stoljeća,* knjiga 6, Tuzla-Srebrenica 2017, 125-151.

okrugu. Istaknuto je da su od ovog okruga "odcjepljeni srezovi: Doboj, Maglaj, Gračanica i veći dio šamačkog sreza sa opštinama Modriča i Odžak, a od njih pak obrazovan novi Dobojski okrug''. Osim toga, naglašeno je, da su formirana tri nova sreza: loparski, ugljevički i lukavački. Tako je Tuzlanski okrug imao 12 srezova sa 12 sreskih, tri gradska i 210 mjesnih narodnih odbora.[8] Ovakva administrativno-teritorijalna podjela bila je do 1949. godine, kada su ukinuti okruzi i obrazovane oblasti.[9] Bijeljinski srez bio je sastavu Tuzlanske oblasti, sve do decembra 1951. godine, kada su ukinute oblasti.[10] *Zakonom o podjeli teritorije Narodne Republike Bosne i Hercegovine na srezove, gradove i opštine,* 1952. godine, obrazovano je 66 srezova, među kojima i Bijeljinski srez, u čijem sastavu je bilo 10 općina sa 86.865 stanovnika.[11]

Uspostavljanje "nove vlasti": prvi izbori

Nova okružna vlast se nakon Drugog svjetskog rata susretala sa mnogobrojnim problemima: nedostatkom adekvatne komunikacije između nižih i viših organa vlasti, organizacijom i smještajem srezova, prehranom stanovništva, otkupom žitarica, sjetvom, repatrijaciji izbjeglica, pomoći invalidima, problemima u zdravstvu, školstvu itd.[12]

U predizbornoj kampanji 1945. godine Komunistička Partija Jugoslavije (KPJ) je na razne načine onemogućavala učestvovanje građanskih stranaka.[13]

Režim je špijunirao svoje političke i ideološke protivnike. Građani su bili u strahu da će biti uhapšeni kao "narodni neprijatelji'' i biti kažnjeni. Mnogobrojni protivnici Narodnog fronta bili su izbrisani sa biračkih spiskova.[14]

Prvi izbori u socijalističkoj Jugoslaviji održani su 11. novembra 1945.

8 „Vanredno zasjedanje Okružne narodne skupštine za okrug tuzlanski“, *Front slobode,* godina III, br. 33, Tuzla, 5. oktobra 1945, 3; Vidi: Sead Selimović, Obnova i društveni razvoj Doboja u periodu 1945-1953. godine, *Arhivska praksa,* br. 18, Tuzla 2015, 490-506.

9 *Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine na oblasti*, „Službeni list NR BiH“, broj 16, Sarajevo, 21. aprila 1949.

10 *Ukaz o ukidanju oblasti kao teritorijalno-administrativnih jedinica i prestanku rada oblasnih narodnih odbora na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine,* „Službeni list NR BiH“, broj 26, Sarajevo, 1. decembra 1951.

11 *Zakon o podjeli teritorije Narodne Republike Bosne i Hercegovine na srezove, gradove i opštine*, „Službeni list NR BiH“, broj 11, Sarajevo, 5. maja 1952; *Statistički godišnjak 1945-1953,* Sarajevo 1954, 6, 19; Vidi i: Izet Šabotić, Društveno-političke i privredne karakteristike šireg tuzlanskog područja od 1945. do 1953. godine, *Saznanja,* časopis za historiju, broj 1, Tuzla, 2005, 277-278.

12 „Vanredno zasjedanje Okružne narodne skupštine za okrug tuzlanski“, *Front slobode,* godina III, br. 33, Tuzla, 5. oktobra 1945, 3.

13 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980, 393.

14 Ove tvrdnje iznio je sekretar američkog veleposlanstva u u Beogradu, u svome izvještaju od 27. septembra 1945. godine. Vidi: Vojislav Pavlović, *Od monarhije do republike – SAD i Jugoslavija (1941-1945),* Clio-Glas srpski, Beograd-Banja Luka 1998, 506.

godine. Na izborima se glasalo za listu Narodnog fronta i kutiju bez liste ("ćorava kutija''). Ubjedljivo je pobijedila lista Narodnog fronta na kojoj su se nalazili i "provjereni'' članovi Komunističke partije Jugoslavije. U Bijeljinskom srezu je u biračke spiskove bilo upisano 27.018 glasača. Glasalo je 25.188 ili 93,23% od ukupnog broja upisanih. Kandidat Narodnog fronta za Saveznu skupštinu Jugoslavije iz Bijeljinskog sreza, dr. Vojislav Kecmanović, dobio je 24.419 glasova (96,95%), dok je kutija bez liste osvojila 769 glasova (3,05%). Lista Narodnog fronta za Skupštinu naroda Jugoslavije također je bila "ubjedljiva'' na ovim izborima. Lista je osvojila 24.457 glasova ili 97,10% ukupnog broja birača koji su izašli na izbore, dok je kutija bez liste osvojila 731 glas ili 2,90%.[15]

I u ostalim srezovima Tuzlanskog okruga Lista Narodnog fronta odnijela je ubjedljivu pobjedu na izborima. Liste su predvodili istaknuti članovi Komunističke partije Jugoslavije: dr. Vojislav Kecmanović, Pašaga Mandžić "Murat'', Cvijetin Mijatović Majo, Mustafa Vilović, Hasan Burić, Mehmedalija Hukić, Omer Gluhić, Pero Đukanović, Edhem Čamo, Brano Savić i Anton Đojić.[16]

Ovi izbori su pokazali da je Komunistička partija izašla na izbore "krijući se'' iza liste Narodnog fronta, jer nije bila sigurna u pobjedu ako se pojavi pod imenom svoje partije. Osim toga, Komunistička partija je željela da pokaže da ima bezrezervnu podršku naroda, ne samo domaćoj, nego i svjetskoj javnosti. Izbori su potvrdili činjenicu da "nova vlast'' ne želi demokratiju, već samo vlast po svaku cijenu. Lista Narodnog fronta nije ni imala konkurenta na izborima, pa je "pobjeda'' bila i očekivana.

Na području Tuzlanskog okruga, krajem 1945. godine, bilo je 2.358 članova KPJ i 349 kandidata za prijem.[17] Ovaj podatak pokazuje da KPJ nije bila tako brojna na području Tuzlanskog okruga.

Govoreći o rezultatima prvih izbora u Jugoslaviji i NR Bosne i Hercegovine, Rodoljub Čolaković, predsjednik Vlade NR BiH je istakao da će izbori za Ustavotvornu skupštinu, održani 11. novembra 1945. godine ući u historiju "kao zlatan datum''. Tada su se "svi narodi'' izjasnili za demokratski poredak i sve tekovine oslobodilačke borbe koje su u njemu sadržane, za "program Narodnog fronta, za demokratsku, federativnu narodnu republiku Jugoslaviju''. On je dalje istakao da izborna pobjeda Narodnog fronta u Bosni i Hercegovini ima naročit značaj, kako zbog "nacionalne raznonarodnosti'', tako i zbog "teške političke prošlosti'' te federalne jedinice.[18]

Rodoljub Čolaković je posebno istakao tri činjenice. Prvo, "ogromno'' učešće naroda na izborima. Preko 90% upisanih birača izašlo je na izbore. Drugo,

15 „Veličanstvena pobjeda Narodnog fronta. Konačni rezultati izbora u našem okrugu“, *Front slobode,* godina III, broj 39, Tuzla, 18. novembar 1945, 1.

16 „Veličanstvena pobjeda Narodnog fronta. Konačni rezultati izbora u našem okrugu“, *Front slobode,* godina III, broj 39, Tuzla, 18. novembar 1945, 1-3.

17 Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Okružni komitet KPJ Tuzla (dalje: OK KPJ Tuzla), k-2, f-1, *Okružni komitet KPJ Tuzla Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH,* Tuzla, 8. 1. 1946.

18 „Pobjeda probuđenog naroda“, *Front slobode,* godina III, broj 40, Tuzla, 25. novembar 1945, 1.

da je izborna pobjeda Narodnog fronta "zajednička pobjeda svih naroda Bosne i Hercegovine''. Ta činjenica je bila posebno važna, jer je "hrvatska reakcija'' računala da će jedan dio bosanskohercegovačkih Hrvata zadržati pod svojim uticajem i odvratiti ih od glasanja. "Proustaški elementi, prefarbani u mačekovce, jedan dio klera i ostaci Šutejeve klike učinili su sve da ometaju onaj zdravi proces masovne preorjentacije Hrvata Bosne i Hercegovine ka Narodnom frontu''. I treća činjenica, veliki izlazak žena na izbore. "Oslobodilački rat politički je probudio naše žene i razvio kod njih osjećanje odgovornosti za sudbinu zajednice''.[19]

Visoki funkcioner Komunističke partije, isticao je i potrebu za snažnijim ekonomskim i kulturnim razvojem Bosne i Hercegovine, te boljim materijalnim položajem njenih stanovnika.

Međutim, "nova vlast'' je imala mnogo problema. Ti problemi su vidljivi iz izvještaja sekretara Okružnog narodnog odbora Tuzla, dr. Edhema Čame, na Trećoj redovnoj skupštini Okružnog narodnog odbora za okrug tuzlanski, održanoj 28. decembra 1945. godine u Tuzli. On je, prezentirajući izvještaj Izvršnog odbora, iznio niz problema u funkcioniranju "narodne vlasti''. Mjesni, sreski i gradski narodni odbori su "mladi'' i "neiskusni''. Oni su većinom regrutovani iz reda "radnika'' i "seljaka''. Mnogim važnim problemima sela ili sreza prilaze "površno'' i bez "dovoljnog udubljivanja''. Osim toga, u redove narodnih odbora "uvukao se priličan broj zlonamjernih i neprijateljskih elemenata''.[20]

Nije se "narodna vlast'' susretala samo sa problemima funkcioniranja mjesnih, sreskih i gradskih narodnih odbora, već i sa mnogobrojnim društveno-ekonomskim pitanjima, koja su čekala rješenje. To su, između ostaloga, pitanje budžeta, prosvjećivanja, obezbjeđenje prehrane, "saobraćajne teškoće'', kontrola cijena, slabljenje valute itd.

U Bijeljini i Tuzli je zabilježeno dizanje cijena i slabljenje dinara, tako da su opanci u Bijeljini prodavani po cijeni od 1.800 do 2.000 dinara, a krojenje odijela u Tuzli koštalo je 18.000 dinara.[21]

Djelovanje "reakcije"

Na području Semberije KPJ nije bila dovoljno aktivna. To je ostavilo prostor za djelovanje njenih političkih i ideoloških protvnika. U mnogim naseljima, Tuzlanskog okruga, pa tako i u Bijeljinskom srezu, kretale su se po okolnim šumama manje ili veće "četničke i ustaške grupe'', koje su napadale lokalno stanovništvo, maltretirali ih i pljačkali.[22]

19 *Isto.*

20 „Treća redovna skupština Okružnog narodnog odbora za okrug tuzlanski“, *Front slobode,* godina III, broj 45, Tuzla, 31. decembar 1945, 1-2.

21 *Isto.*

22 ATK, Oblasni komitet Saveza komunita Tuzla (dalje: OBK SK Tuzla), Naknadno pronađeni i evidentirani dokumenti (1951; 1952; 1958. i 1961), k-5, fasc. 3, dok. br. 887/51, *Izvještaj instruktorske*

Četnici su bili organizovani u grupama pet do deset ljudi, a negdje i stotinjak, kao što je bilo na Majevici i Ozrenu. Oni su bili vrlo aktivni u Posavini, Semberiji i drugim prostorima.[23]

"Srpska reakcija'' je bila vrlo aktivna. Ona se infiltrirala u lokalno stanovništvo i govorila narodu "da čekaju dolazak Engleza i da će se Kralj Petar II. Karađorđević vratiti u zemlju''. Osim toga, isticano je da će u "Jugoslaviji ostati ona vojska koju postavi kralj'', a to nikako nije NOVJ.[24] Narodu je pričano da će monarhija biti obnovljena jer "ne može biti država bez kralja, zatim, da će doći do sukoba između Saveznika i SSSR-a, te da Tito Srbima ne može biti dobar ("Kako Tito kao Hrvat može biti bolji za nas od kralja koji je Srbin").[25]

Izuzetno snažne su bile i bošnjačke protukomunističke grupe. U selima su uticali na seljake da se ne trude mnogo na sređivanju ljetine (žetvi, branju šljiva itd) "jer će svakako država uzeti od seljaka sav višak njegovih proizvoda."[26] Osim toga, na dovama su "hodže govorile kako svaka vlast koja ne vjeruje u Boga mora da propadne''.[27]

"Hrvatska reakcija'' bila je vrlo aktivna. U selu "Bošnjaci'' na prostoru Posavine, narod je razglasio kako je vidio "Majku Božju" u tamošnjim šumama, pa je nosio hranu za nju u skladu sa narodnim običajima.[28] Time su oni, u stvari, osiguravali preživljavanje ustašama koji su se krili u šumama. "Uticaj hrvatske reakcije prema Hrvatima ogledao se i u tome što su hrvatske seljanke na pijacama primale kune a ne dinare, jer im je rečeno da će dinari izgubiti vrijednost a da će kune ponovo biti u prometu''.[29]

grupe CK KP BiH o obilasku partijske organizacije srebreničkog sreza, Sarajevo, 6. 3. 1951. godine. O djelovanju protukomunističkih grupa vidi: Ivana Andrić, *Protukomunističke grupe u tuzlanskom kraju (1945-1947)*, rukopis magistarskog rada, Tuzla 2016; Senaid Hadžić, Neke osobenosti stanovništva tuzlanskog kraja 1947-1949. godine, *Arhivska praksa,* br. 10, Tuzla 2007, 413-428; Senaid Hadžić, Položaj Bošnjaka Tuzlanskog kraja 1947-1949, *Saznanja,* časopis za historiju, god. 2/2008, br. 2, Tuzla 2008, 165-183; Adnan Jahić, Političko-društvene prilike na području zvorničkog sreza nakon Drugog svjetskog rata (1945-1947), *Zbornik radova "Zvornik kroz stoljeća"*, Medžlis IZ Zvornik, Zvornik 2012, 96-107; Adnan Jahić, *Vrijeme izazova Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća,* Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Zagreb – Sarajevo, 2014, 564-575.

23 ATK, OK KPJ Tuzla, k-1, fasc. 1, dok. br. 042/1, *Izvještaj OK KPJ Tuzla o političkoj situaciji na tuzlanskom okrugu upućen PK KPJ BiH,* Tuzla, 19. 8. 1945.godine.

24 ATK, OK KPJ Tuzla, k-1, fasc. 1, dok. br. 014/1, I*zvještaj OK KPJ Tuzla upućen PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu*, Tuzla, 3. 7. 1945. godine.

25 ATK, OK KPJ Tuzla, k-1, fasc. 1, dok. br. Ib13/1, *Izvještaj Sreskog komiteta KPJ Zvornik o radu i stanju partijske organizacije upućen OK KPJ Tuzla,* Zvornik, 23. 7. 1945.

26 ATK, OK KPJ Tuzla, k-1, fasc. 1, dok. br. II a3/3, *Izvještaj OK KPJ Tuzla o agitaciji i propagandi upućen PK KPJ BiH,* Tuzla, 26. 7. 1945.

27 ATK, OK KPJ Tuzla, k-3, fasc. 2, dok. br. Ib140/1, *Izvještaj OK KPJ Tuzla o političkoj situaciji i radu partijske organizacije na tuzlanskom okrugu upućen PK KPJ BiH,* Tuzla, 3. 8. 1946.

28 ATK, OK KPJ Tuzla, k-1, fasc. 1, dok. br. 014/1, I*zvještaj OK KPJ Tuzla upućen Pokrajinskom komitetu Komunističke partije Jugoslavije (u daljem tekstu: PK KPJ) za Bosnu i Hercegovinu*, Tuzla, 3. 7. 1945. godine.

29 ATK, OK KPJ Tuzla, k-1, fasc. 1, dok. br. 014/1, *Izvještaj OK KPJ Tuzla upućen PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu*, Tuzla, 3. 7. 1945. godine.

Protv komunističke vlasti djelovali su i bivši zarobljenici, povratnici iz Njemačke, Belgije i Nizozemske. Oni su razvili aktvnosti na cijelom prostoru Tuzlanskog okruga, a posebno u Brčanskom i Bijeljinskom srezu. Bivši zarobljenici su govorili o svom lijepom životu u Francuskoj, Belgiji i Nizozemskoj, o tome kako su tamo čitavi gradovi ostali neporušeni, saobraćaj je funkcionirao, te da se "čude pustoši koju vide u Jugoslaviji'', tumačeći, "da tako ne bi bilo da Jugoslavija nije zaratila sa Njemačkom''.[30]

Protukomunističke grupe razvijale su svoje aktivnosti i protiv "dobrovoljnog rada'', ističući "da je to kuluk, i kako se na silu gone seljaci na dobrovoljne radove, dok građani i radnici ne idu na takve radove.''[31]

Više žena u spolnoj strukturi stanovništva Bijeljine

Bosna i Hercegovina je nakon završetka Drugog svjetskog rata imala površinu 51.121 km^2. Na tom prostoru živjelo je, prema popisu stanovništva 1948. godine, 2.565.277 stanovnika. Lica muškog spola bilo je 1.237.381 a ženskog 1.327.896.[32]

Područje Bijeljine činili su Bijeljina srez sa 12.515 domaćinstava i 63.877 stanovnika, te Bijeljina grad sa 3.455 domaćinstava i 13.605 stanovnika.[33]

U tabeli 1 predstavljeno je stanovništvo po spolu i domaćinstva u Bosni i Hercegovini, Bijeljinskom srezu i Gradu Bijeljina prema popisu od 15. 3. 1948. godine.[34]

30 ATK, OK KPJ Tuzla, k-1, fasc. 1, dok. br. II a3/3, *Izvještaj OK KPJ Tuzla o agitaciji i propagandi upućen PK KPJ BiH,* Tuzla, 26. 7. 1945. godine.

31 ATK, OK KPJ Tuzla, k-1, fasc. 1, dok. br. II a3/3, *Izvještaj OK KPJ Tuzla o agitaciji i propagandi upućen PK KPJ BiH,* Tuzla, 26. 7. 1945. godine.

32 ABiH, Ministarstvo industrije i rudarstva (dalje: MIR), godina 1949, k-23, opšti spisi, bilansi radne snage. Podaci popisa stanovništva, drugu Hasanu Brkiću, predsjedniku Planske komisije NR BiH, Sarajevo, 26. X. 1949.

33 *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knj. 1, Stanovništvo po polu i domaćinstva, Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd, 1951, 300-301. (dalje: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knj. 1)

34 *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knj. 1, 300-301; ABiH, MIR, godina 1949, k-23, opšti spisi, bilansi radne snage. Podaci popisa stanovništva, drugu Hasanu Brkiću, predsjedniku Planske komisije NR BiH, Sarajevo, 2. III. 1950.

Tabela 1.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Bijeljinskog sreza i Grada Bijeljina prema spolu i domaćinstva po popisu od 15. 3. 1948. godine

NR Bosna i Hercegovina	Površina km²	Broj domaćinstava	Broj stalnog stanovništva		
			Svega	Muških	Ženskih
	51.221	498.294	2.565.277	1.237.381	1.327.896

Srez – Grad, Mjesni narodni odbor	Površina	Broj domaćinstava	Broj stalnog stanovništva		
			Svega	Muških	Ženskih
Bijeljina, srez	**---**	**12.515**	**63.877**	**30.146**	**33.731**
Banjica	---	279	1.549	716	833
Batković	---	698	3.337	1.646	1.721
Bosanska Rača	---	469	2.097	1.008	1.089
Brodac	---	670	3.004	1.434	1.570
Crnjelovo	---	930	4.559	2.149	2.410
Čađavica	---	435	2.352	1.084	1.268
Čardačine	---	396	2.021	927	1.094
Dragaljevac	---	402	2.018	973	1.045
Dvorovi	---	481	2.526	1.197	1.329
Glavičice	---	606	3.034	1.390	1.644
Janja	---	1.173	5.797	2.806	2.991
Korenita	---	275	1.559	731	823
Međaši	---	363	1.753	818	935
Modran	---	454	2.321	1.081	1.240
Obarska	---	574	3.073	1.432	1.641
Patkovača	---	311	1.579	762	817
Popovi	---	394	2.103	1.020	1.083
Suho Polje	---	572	3.081	1.441	1.640
Trnova	---	631	3.233	1.491	1.742
Ugljevik	---	951	5.032	2.383	2.649
Vršani	---	519	2.806	1.340	1.466
Zabrđe	---	423	2.252	1.034	1.218
Zagoni	---	509	2.761	1.283	1.478
Bijeljina, grad	**---**	**3.455**	**13.605**	**6.491**	**7.114**
Bijeljina	---	3.200	12.660	5.982	6.678
Gojsovac	---	17	126	69	57
Novo Naselje	---	117	629	336	293
Novo Selo	---	121	190	104	86

Bijeljinu srez činila su 23 mjesna narodna odbora: Banjica, Batković, Bosanska Rača, Brodac, Crnjelovo, Čađavica, Čardačine, Dragaljevac, Dvorovi,

Glavučice, Janja, Korenita, Međaši, Modran, Obarska, Patkovača, Popovi, Suho Polje, Trnova, Ugljevik, Vršani, Zabrđe i Zagoni. Grad Bijeljinu činila su četiri naselja: Bijeljina, Gojsovac, Novo Naselje i Novo Selo. Na području Bijeljine živjelo je 77. 482 stanovnika (srez i grad). U Srezu Bijeljina bilo je 33.731 žena ili 52,81% , a u Gradu 7.114 ili 52,29%.

Uzroci ovakve spolne strukture stanovništva su višestruki. Prije svega, treba imati na umu činjenicu da je u periodu 1941-1945. godine, vođen Drugi svjetski rat, koji je ostavio, osim materijalnih, ogromne ljudske gubitke. Osim toga, činjenice pokazuju da se u naznačenom periodu rađalo više ženske, nego muške djece.

Spolna struktura stanovništva Bijeljine može se pratiti i na osnovu novoga popisa stanovništva. Taj novi, drugi popis stanovništva poslije Drugog svjetskog rata izvršen je 31. marta 1953. godine na cijeloj teritoriji Jugoslavije. Područje Bijeljinskog sreza tada je obuhvatalo 10 općina: Bijeljina, Batković, Bijeljina sela, Brodac, Crnjelovo, Dragaljevac, Janja, Trnova, Ugljevik i Zabrđe.

U tabeli 2 predstavljeni su podaci o stanovništvu Bosne i Hercegovine i Bijeljinskog sreza prema spolu i broju domaćinstava.[35]

Tabela 2.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine i sreza Bijeljina prema spolu i broju domaćinstava po popisu od 31. 3. 1953. godine

NR Bosna i Hercegovina	Površina	Broj domaćinstava	Broj stalnog stanovništva		
			Svega	Muških	Ženskih
	51.221	572.456	2.843.486	1.385.266	1.458.220

Srez - Općina	Površina km²	Broj domaćinstava	Broj stalnog stanovništva		
			Svega	Muških	Ženskih
Srez Bijeljina	**849**	**18.318**	**86.388**	**41.138**	**45.250**
Bijeljina, gradska općina	---	3.910	15.614	7.460	8.154
Batković	---	747	3.326	1.642	1.684
Bijeljina sela	---	2.446	12.235	5.826	6.409
Brodac	---	1.803	7.999	3.875	4.124
Crnjelovo	---	1.030	4.845	2.303	2.542
Drgaljevac	---	1.572	7.644	3.625	4.019
Janja	---	2.906	14.446	6.867	7.579
Trnova	---	1.120	5.918	2.736	3.182
Ugljevik	---	1.592	8.168	3.899	4.269
Zabrđe	---	1.192	6.193	2.905	3.288

U Bosni i Hercegovini je, prema popisu stanovništva 1953. godine, živjelo 2.843.486 stanovnika na površini od 51.221 km², a bilo je 572.456 domaćinstava

35 *Statistički godišnjak 1945-1953,* Sarajevo 1954, 6, 19.

(74.162 domaćinstva više u odnosu na 1948. godinu). Stanovništvo ženskog spola činilo je 51,28% ukupnog stanovništva države.

Bijeljinski srez imao je površinu od 849 km^2 i u njemu je živjelo 86.388 stanovnika. Broj stanovnika u Bijeljinskom srezu povećan je, u odnosu na 1948. godinu, za 9.383 lica ili 11,49%. Stanovništvo ženskog spola činilo je 52,38% ukupnog stanovništva Bijeljinskog sreza. U Srezu su bila 18.318 domaćinstva (2.348 domaćinstava više u odnosu na 1948. godinu). Najviše domaćinstava, 3.910, bilo je u gradskoj općini Bijeljina, zatim u općini Janja 2.906, općini Bijeljina sela 2.446, općini Brodac 1.803 itd. U svim općinama bilo je više ženskog stanovništva nego muškog. Žene su činile 52,38% ukupnog stanovništva Bijeljinskog sreza.

Promjene u etničkoj strukturi stanovništva

Na području Bijeljine zajedno su stoljećima živjeli Bošnjaci, Srbi, Hrvati i pripadnici drugih naroda, a broj stanovnika se kontinuirano povećavao. Godine 1948. bilo je 77.482 stanovnika a 1953, 86.865 stanovnika što je bilo povećanje od 9.383 lica ili 11,49%. Srbi su činili većinu u Srezu Bijeljina (80%) a Bošnjaci u Gradu Bijeljina (52%).

Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine i Bijeljinskog sreza uključujući i Grad Bijeljina, prema popisu stanovništva iz 1948. godine, predstavljena je u tabeli 3.[36]

36 *Statistički godišnjak NR Bosne i Hercegovine 1945-1953*, Sarajevo 1954, 44; ABiH, MIR. godina 1949, k-23, opšti spisi, bilansi radne snage. Podaci popisa stanovništva, drugu Hasanu Brkiću, predsjedniku Planske komisije NR BiH, Sarajevo, 2. III. 1950.

Tabela 3.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Bijeljinskog sreza i grada Bijeljina prema etničkoj pripadnosti i spolu po popisu stanovništva od 15. 3. 1948. godine

	SPOL	UKUPNO	JUGOSLAVENI							Ostali Slaveni	Neslaveni	Nepoznato
			Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovenci	Makedonci	Crnogorci			
BOSNA I HERCEGOVINA	Svega	2.565.277	2.546.749	788.384	1.136.116	614.142	4.338	675	3.094	12.947	5.338	193
	Muški	1.237.381	1.228.057	385.014	551.168	287.219	2.224	516	1.916	6.185	3.046	93
	Ženski	1.327.896	1.318.692	403.370	584.948	326.923	2.114	159	1.178	6.762	2.342	100

SREZ-GRAD	SPOL	UKUPNO	JUGOSLAVENI							Ostali Slaveni	Neslaveni	Nepoznato
			Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovenci	Makedonci	Crnogorci			
Srez i Grad Bijeljina	Svega	77.482	77.147	14.145	62.074	856	33	22	17	192	140	3
	Muški	36.637	36.484	6.807	29.250	390	13	17	7	82	70	1
	Ženski	40.845	40.663	7.338	32.824	466	20	5	10	110	70	2

Podaci u tabeli pokazuju da je u Bosni i Hercegovini, prema popisu stanovništva 1948. godine, bilo 44,29% Srba, 30,73% Bošnjaka, 23,94% Hrvata, 0,17% Slovenaca, 0,12% Crnogoraca itd.

Na području Bijeljine koji u tabeli uključuje Srez Bijeljinu i Grad Bijeljinu bilo je 80,11% Srba, 18,26% Bošnjaka, 1,10% Hrvata, 0,04% Slovenaca, 0,22% Crnogoraca itd.

U srezu Bijeljina živjelo je 63.877 stanovnika: 56.628 Srba, 7.075 Bošnjaka, 119 Hrvata, 3 Slovenca itd, dok je u Gradu Bijeljina živjelo 13.605 stanovnika: 7.070 Bošnjaka (52,00%), 5.446 Srba (40,03%), 737 Hrvata (5,42%), 100 Slovaka (0,07%), 56 Mađara (0,41%), 39 Albanaca (0,29%), 30 Slovenaca (0,22%), 26 Čeha (0,19%), 26 Rusa (0,19%), 21 Makedonac (0,15%), 16 Crnogoraca (0,12%), 15 Nijemaca (0,11%), 5 Italijana (0,04%), 4 Ukrajinca (0,03%), 2 Rumuna (0,01%),

2 Bugara (0,01%) i 10 ostalih (0,07%).[37] Dakle, grad Bijeljina je predstavljao pravu „mješavinu“ naroda, kultura, vjera.

Bošnjaci su se prema popisu iz 1948. godine mogli izjasniti u grupi "Neopredijeljeni muslimani’’, tako da se veliki broj "krio’’ u ostalim etničkim skupinama (Srbi, Crnogorci, Hrvati itd).

Negiranjem i poricanjem nacionalnog identiteta Bošnjaka, željelo se prije svega, poručiti da je Bosna i Hercegovina "srpska’’, odnosno "hrvatska" zemlja.

Etnička struktura stanovništva Bijeljinskog sreza, po općinama, prema popisu stanovništva 1953. godine, može se vidjeti u tabeli 4.[38]

Tabela 4.

Stanovništvo Bosne i Hecegovine Sreza Bijeljina prema etničkoj pripadnosti po popisu od 31. 3. 1953. godine

Bosna i Hercegovina	Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovenci	Makedonci	Crnogorci	Česi	Poljaci	Rusini Ukrajina	Rusi	Ostali Slaveni	Ostali neslaveni
	2.847.790	891.800	1.264.372	654.229	6.300	1.884	7.336	1.638	1.161	7.473	951	548	10.098

Srez, općina	Svega	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Slovenci	Makedonci	Crnogorci	Česi	Poljaci	Rusini Ukrajina	Rusi	Ostali Slaveni	Ostali neslaveni
Srez Bijeljina	**86.865**	**15.379**	**69.189**	**1.546**	**56**	**80**	**68**	**22**	**8**	**3**	**37**	**121**	**356**
Batković	3.623	---	3.614	1	---	---	---	---	---	1	---	1	6
Bijeljina, grad	15.682	7.355	6.411	1.337	35	71	60	20	5	---	21	103	264
Bijeljina sela	12.266	19	12.160	47	1	1	4	2	---	2	4	8	18
Brodac	8.008	5	7.948	27	2	---	1	---	3	---	4	1	17
Crnjelovo	4.848	---	4.839	5	---	---	1	---	---	---	1	---	2
Drgaljevac	7.658	17	7.632	4	---	---	---	---	---	---	1	1	3
Janja	14.466	5.264	9.127	40	1	5	---	---	---	---	---	1	28
Trnova	5.925	716	5.173	---	---	---	---	---	---	---	1	5	5
Ugljevik	8.184	2.002	6.089	59	17	3	1	---	---	---	4	---	9
Zabrđe	6.205	1	6.196	1	---	---	1	---	---	---	1	1	4

37 *Konačni rezultati popisa stanovništva u FNRJ od 15. marta 1948. godine*, knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti, Beograd 1954, 417-418.

38 *Popis stanovništva u FNRJ od 31.3.1953*, Beograd 1954, 54-62.

U Bijeljinskom srezu zajedno su živjeli pripadnici različite etničke pripadnosti: Bošnjaci, Srbi, Hrvati i ostali. Bošnjaka je bilo 17,70%, Srba 79,65%, Hrvata 1,78% itd. U Gradu Bijeljini živjelo je 46,90%, Srba 40,88%, Hrvata 8,53% itd. U Bijeljini su živjeli i Slovenci, Makedonci, Crnogorci, Česi, Poljaci, Rusi i ostali, tako da je ona u ovome vremenu predstavljala pravu mješavinu naroda, kultura, vjera.

Prema popisu iz 1953. godine Bošnjaci su se mogli izjasniti u grupi "Jugosloveni – neopredijeljeni'', tako da se i prilikom ovoga popisa, veliki broj "krio'' u ostalim etničkim skupinama.

Bošnjacima[39] je uporno porican i osporavan nacionalni identitet za vrijeme postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. godine Kraljevine Jugoslavije). U toku Narodnooslobodilačke borbe (NOB) 1941-1945. godine, odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, implicitno je sadržano priznanje Bošnjaka (Muslimana) kao naroda i nacije.[40] Međutim, to su, prije svega, bile političke odluke donešene kako bi se na oportun način riješili nacionalni sukobi u Jugoslaviji.

Kada je završen Drugi svjetski rat, umjesto ravnopravnosti, Bošnjacima je samo data "mogućnost da se mirnim evolutivnim putem nacionalno opredijele''. U državnom i partijskom vrhu postojalo je uvjerenje da su Bošnjaci vjerska grupa, čiji će se pripadnici, ovisno od svog kulturno-političkog napretka, nacionalno opredjeljivati kao Srbi, Hrvati, Crnogorci itd.

Izjašnjavanjem Bošnjaka za srpsko ili hrvatsko nacionalno ime trebalo je odlučiti o nacionalnom karakteru Bosne i Hercegovine, da je "srpska", odnosno "hrvatska" zemlja. Iz tog procjepa bošnjačka partijska inteligencija nije znala da nađe izlaz. Moglo bi se, štaviše, reći da se ona u tom procjepu osjećala kao u svom prirodnom ambijentu. Ona je nastavila da se nacionalno opredjeljuje, jer je nastavila da lojalno služi režimu.[41]

Bez obzira na politiku "nacionalnog opredjeljivanja'' Bošnjaci su uvijek, kada im je bila pružena prilika, jasno i u ogromnoj većini izražavali svoj poseban etnički i kulturni identitet.

Obrazovna struktura stanovništva Bijeljine

Završetkom Drugog svjetskog rata uspostavljena je nova – komunistička vlast u Bosni i Hercegovini. Nova vlast je promovirala permanentnu borbu za pobjedu "naprednih naučnih shvatanja'', s ciljem ubrzanja socijalističke izgradnje i borbe protiv zloupotrebe vjere u antiustavne svrhe. Komnisti su, učvršćujući svoju vlast i kontrolu nad javnom sferom, postavili sebi i zadatak da ukinu

39 Pojam Bošnjak koristimo kao nacionalnu odrednicu (umjesto Musliman) koji je vraćen u upotrebu na drugom Bošnjačkom saboru, održanom u Sarajevu, 28. septembra 1993. godine.

40 Hamdija Ćemerlić (izbor dokumenata), Veselin Mitrašević (obrada dokumenata), *ZAVNOBiH, Dokumenti 1943-1944*, knj. 1, Sarajevo 1968. *Zapisnik Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a; Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana,* Sanski Most, 1. jula 1944, 233-234.

41 Enver Radžić, "Tačka na veliko M.'', *Dani*, br. 199, Sarajevo, 30. mart 2001.

autonomne institucije unutar društva i države. Vjerske zajednice su bile jedine nezavisne institucije i one su jedino mogle pružiti otpor socijalističkom oblikovanju društvenog života. Zbog toga su vlasti pokrenule niz aktivnosti kojima bi oslabili i diskreditirali vjerske zajednice. Trebalo je stvoriti "novog'', "socijalističkog'' čovjeka "oslobođenog od vjere''.[42] To se najbolje moglo ostvariti kroz proces opismenjavanja stanovništva, školstvo i obrazovanje, općenito.[43]

Nakon Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini veliki problem za dalji razvoj države i društva predstavljao je visok procenat nepismenog stanovništva.

Podaci o stanovništvu Bosne i Hercegovine i Bijeljinskog sreza po školskoj spremi i spolu, prema popisu stanovništva od 15. 3. 1948. godine, predstavljeni su u tabeli 5.[44]

Tabela 5.

Stanovništvo po školskoj spremi i spolu u Bosni i Hercegovini i Bijeljinskom srezu prema popisu stanovništva od 15. 3. 1948. godine

	Spol	Ukupno	Bez školske spreme	Osnovna škola	Niža srednja škola	Viša srednja škola	Fakultet i visoka škola	Nepoznata školska sprema
NR Bosna i Hercegovina	**Svega**	2.565.277	1.903.264	533.190	78.987	25.463	4.013	360
	Muški	1.237.381	801.000	367.284	49.590	15.932	3.374	201
	Ženski	1.327.896	1.102.264	185.906	29.397	9.531	639	159

	Spol	Ukupno	Bez školske spreme	Osnovna škola	Niža srednja škola	Viša srednja škola	Fakultet i visoka škola	Nepoznata školska sprema
Bijeljinski srez	**Svega**	77.482	51.031	24.160	1.649	565	73	4
	Muški	36.637	18.509	16.753	950	369	53	3
	Ženski	40.845	32.522	7.407	699	196	20	1

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je u Bosni i Hercegovini 1948. godine bez školske spreme bilo 74,19% stanovništva, sa završenom osnovnom školom 20,78%, a sa nižom srednjom školom 3,08% stanovništva. Višu srednju školu imalo je 0,99% a fakultet i visoku školu 0,15% stanovništva. Sa nepoznatom

42 Vidi: Denis Bećirović, Državna politika diferencijacije sveštenika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini (1945-1963), *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 195-218.

43 O pismenosti i opismenjavanju stanovništva Bosne i Hercegovine vidi: Milan Babić, O pismenosti stanovništva Bosne i Hercegovine, *Pregled, časopis za društvena pitanja,* br. 2, Sarajevo 1954, 60-175; Semir Hadžimusić, Opismenjavanje stanovništva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu obnove, *Arhivska praksa*, br. 21, knj. 2, Tuzla 2018, 90-106; Semir Hadžimusić, Opismenjavanje stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu narodnooslobodilačkog rata (1941-1945), *Historijski pogledi*, god. II, br. 2, Tuzla 2019, 250-277; Jasmin Jajčević, Opismenjavanje u Tuzli 1945-1953, *Baština sjeveroistočne Bosne,* br. 7, Tuzla 2015, 25-37; Jasmin Jajčević, Osnivanje i djelatnost domova kulture i narodnih univerziteta u sjeveroistočnoj Bosni u prvim godinama "Nove Jugoslavije'', *Historijski pogledi,* god. III, br. 3, Tuzla 2020, 219-236.

44 *Statistički godišnjak 1945-1953*, 50-54; ABiH, MIR, godina 1949, k-23, opšti spisi, bilansi radne snage. Podaci popisa stanovništva, drugu Hasanu Brkiću, predsjedniku Planske komisije NR BiH, Sarajevo, 2. III. 1950.

školskom spremom bilo je 360 osoba ili 0,01% stanovništva Bosne i Hercegovine. U ukupnom procentu nepismenog stanovništva Bosne i Hercegovine žene su učestvovale sa 57,91%, a muškarci sa 42,09%.

U Bijeljinskom srezu je bez školske spreme bilo 51.031 lice ili 65,86% stanovništva, sa završenom osnovnom školom 24.160 lica ili 31,18%, a sa nižom srednjom školom 1.649 lica ili 2,13% stanovništva. Završenu višu srednju školu imalo je 565 lica ili 0,73%, a fakultet i visoku školu 73 lica ili 0,09% stanovništva Bijeljine. Bez školske spreme bilo je 32.522 žena ili 63,73% ukupnog broja lica bez školske spreme i 18.509 muškaraca ili 36,27%. Osim toga, pismenost stanovništva je bila na vrlo niskome stupnju. Čak 22.139 ili 37,76% osoba starijih od devet godina bilo je nepismeno.

Nakon oslobođenja Bijeljine započelo se organizovano raditi na rješavanju prosvjetnih prilika. Pristupilo se opismenjavanju stanovništva. Osim opismenjavanja stanovništva kroz analfabetske tečajeve, intenzivno se radilo na tome da se što veći broj djece uključi u redovno školovanje.[45]

Tako su početkom školske 1945/46. godine, u Bijeljinskom srezu, otvorene tri nove osnovne škole u selima Amajlije, Suho Polje i Crnjelovo.[46]

Na Okružnoj prosvjetnoj konferenciji održanoj 20. oktobra 1946. godine u Tuzli donesen je okvirni plan za zimsku prosvjetnu kampanju 1946/47. godinu.[47]

U tabeli 6 predstavljeni su podaci o osnovnim školama, produžnim i osmogodišnjim školama od I – IV razreda na prostoru Bijeljinskog sreza po školskim godinama za period 1946-1953. godine.[48]

Tabela 6.

Bijeljinski srez								
Osnovne škole, produžne osnovne škole i osmogodišnje škole od I-IV razreda								
Školska godina	**Škola**	**Odjeljenja**	**Učenici**			**Nastavnici**		
			Svega	**Ženskih**	**Muških**	**Svega**	**Ženskih**	**Muških**
1946/47.	34	129	9.558	3.462	6.096	58	33	25
1947/48.	36	151	9.810	3.828	5.982	64	36	28
1948/49.	37	162	10.602	4.470	6.132	80	43	37
1949/50.	41	171	9.229	4.205	5.024	90	49	41
1950/51.	45	199	9.424	4.134	5.290	95	57	38
1951/52.	50	201	8.274	3.602	4.672	130	79	51
1952/53.	53	195	7.535	3.282	4.253	140	79	67

45 Senaid Hadžić, Sead Selimović, Društveni razvoj sjeveroistočne Bosne od 1945. do 1952. godine, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,* br. 6, vol. 31, Tuzla 2005, 85.

46 "U bijeljinskom srezu otvorene su još tri osnovne škole", *Front slobode,* godina III, br. 34, Tuzla, 13. oktobra 1945, 4.

47 Vidi: Semir Hadžimusić, Opismenjavanje stanovništva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu obnove, *Arhivska praksa*, br. 21, knj. 2, Tuzla 2018, 90-106.

48 *Statistički godišnjak 1945-1953*, 475-481.

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da se broj osnovnih škola kontinuirano povećavao. Njihov broj se povećao sa 34, školske 1946/47. na 53, školske 1952/53. godine. Broj učenika je varirao, također, kontinuirano povećavao, tako da je njihov broj porastao sa 1.837, školske 1946/47, na 4.291, školske 1952/53. godine. Međutim, i dalje je veliki broj djece ostajao izvan procesa školovanja, a posebno djevojčica. Djevojčice su u ukupnom procentu učenika osnovne škole, školske 1946/47. učestvovale sa 19,48%, a školske 1952/53. godine, 33,88%. Školske 1946/47. godine nastavu je realiziralo 58 nastavnika, od čega 33 žene, a školske 1952/53, 140 nastavnika, od čega 79 žena.

Osim osnovnih, u Bijeljini su radile i srednje škole: Poljoprivredna škola, Gimnazija, Učiteljska škola. Poljoprivredna škola imala je 1953/54. školske godine tri odjeljenja i 75 učenika (64 muška i 11 ženskih). Nastavu je u Poljoprivrednoj školi reliziralo 8 nastavnika. Važno mjesto imala je i Učiteljska škola koju je pohađalo 397 učenika, 139 muških i 155 ženskih raspoređenih u 12 odjeljenja. Nastavu je realiziralo 18 nastavnika (16 stalnih i 2 honorarna).[49]

Međutim, stanje u oblasti školstva i dalje nije bilo zadovoljavajuće. Nije bilo dovoljno školskih zgrada, namještaja, nastavnih sredstava, nastavnika itd. Ali, bilo je promjena u broju škola, učenika, nastavnika. One su bile spore, ali su se dešavale.

Promjene u ekonomiji Bijeljinskog sreza

Zanatstvo je bilo preteča industrijskog razvoja u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata. Ono je imalo veoma važnu ulogu u privrednom i društvenom razvoju Bosne i Hercegovine pa tako i Bijeljinskog sreza. To je posebno došlo do izražaja u prvim poslijeratnim godinama kada se nije moglo pristupiti obnovi industrijskih postrojenja. Tako je zanatstvo sa kućnom radinošću predstavljalo važan segment privrede pa im je nova vlast posvećivala znatnu pažnju.[50]

Podaci o zanatskim radnjama i grupama zanatskih radinosti u Bosni i Hercegovini i Bijeljinskom srezu predstavljeni su u tabeli 7.[51]

49 *Statistički godišnjak NR BiH 1955*, Sarajevo 1955, 351.

50 O prilikama u oblasti zanatstva na području tuzlanskog kraja u periodu 1945-1953. godine, vidi: Sead Selimović, Prilike u oblasti zanatstva na području tuzlanskog kraja u periodu 1945-1953. godine, *Arhivska praksa*, br. 17, Tuzla 2014, 461-478.

51 *Statistički godišnjak 1945-1953*, 285.

Tabela 7.

Zanatske radnje po grupama zanatskih radinosti u Bosni i Hercegovini i Bijeljinskom srezu

Republika/Srez	Godina	Svega	Grupe zanatskih radinosti										
			Metalo prerađivačka	Elektro tehnička	Hemijska	Građevinska	Drvo prerađivačka	Prerada papira	Prerada tekstila	Prerada kože i gume	Prehrambena	Grafička	Lične usluge
NR BiH	**1940.**	**11.964**	2.623	47	164	1.186	1.339	25	1.393	1.868	2.349	46	924
	1946.	**6.932**	1.516	21	82	811	892	14	769	1.140	1.057	14	616
	1951.	**7.935**	2.311	29	136	533	1.154	11	1254	1.119	754	5	629
Bijeljinski srez	**1940.**	**829**	175	3	18	68	126	---	99	116	167	2	55
	1946.	**407**	91	---	4	62	70	---	31	69	49	1	30
	1951.	**478**	113	---	4	26	128	---	86	55	44	---	22

Iz podataka prezentiranih u tabeli može se vidjeti da je broj zanatskih radnji u Bosni i Hercegovini i Bijeljinskom srezu poslije završetka Drugog svjetskog rata, bio manji u odnosu na predratni period. Godine 1940. radile su 11.964 zanatske radnje, 1946. njihov broj je iznosio 6.932, a 1951. godine djelovalo je 7.935 zanatskih radnji. Najviše zanatskih radnji, godine 1951, bilo je iz oblasti metaloprerađivačke radinosti, 2.311 ili 29,12% ukupnog broja zanatskih radnji u Bosni i Hercegovini, zatim iz oblasti prerade tekstila, 1.254 ili 15,80%, drvoprerađivačke, 1.154 ili 14,54% itd. Najmanje zanatskih radnji bilo je iz oblasti grafičke radinosti, 5 ili 0,06%.

U Bijeljinskom srezu je prije početka Drugog svjetskog rata radilo 829 zanatskih radnji. Najviše ih je bilo u oblasti metaloprerađivačke i prehrambene radinosti, dok u oblasti prerade papira nije bilo niti jedne zanatske radnje. Takvo stanje bilo je i kasnije. Na području Bijeljine, u periodu 1945-1953. godine, uopće nije bilo zanatskih radnji iz oblasti prerade papira i elektrotehničke radinosti.

Krajem marta 1951. godine u Bijeljinskom srezu bilo je 478 zanatskih radnji ukupne površine 8.014 km^2, sa 540 proizvodnih mašina, a na jednu zanatsku radnju dolazilo je 307 stanovnika.[52]

Zanatske radnje bile su u državnom vlasništvu, vlasništvu društvenih organizacija, zadružnom i privatnom vlasništvu. U državnom vlasništvu je 1951. godine bila jedna zanatska radnja, u vlasništvu društvenih organizacija niti jedna, zadružnom vlasništvu 41 i u privatnom vlasništvu 436 zanatskih radnji. U njima je radilo 1.118 osoba.[53]

52 *Statistički godišnjak 1945-1953*, 292.

53 *Statistički godišnjak 1945-1953*, 299-300.

Industrijska proizvodnja je do 1949. godine u Bosni i Hercegovini bila u fazi uspona. To se zasnivalo na bazi korištenja zatečenih a obnovljenih kapaciteta, i na bazi rekonstruiranih kapaciteta. Tako je 1947. godine, u prvoj godini provođenja petogodišnjeg plana, industrijska proizvodnja povećana za 46% u odnosu na 1946, a naredne 1948. povećanje je iznosilo 33% u odnosu na 1947. godinu. Od 1949. do 1952. godine, usljed posebnih okolnosti (Informbiro, naoružanje itd), industrijska proizvodnja nije pokazivala povećanje, čak je imala izvjesnu stagnaciju i pad u ukupnoj proizvodnji.[54]

U privrednom životu Bosne i Hercegovine i Bijeljinskog sreza nakon Drugog svjetskog rata važno mjesto imale su *vodenice***.** Bijeljinski srez posebno je bio pogodan za vodeničarsku djelatnost, zbog velikog broja potoka i rijeka koje su bile pogodne za gradnju vodenica. Na dan 31.3.1951. godine u Bosni i Hercegovini je bilo 15.175 vodenica, od čega je bilo registrovanih 4.242 (28%). U vodenicama je bilo zaposleno 16.817 osoba.[55]

U Bijeljinskom srezu bilo je 60 vodenica, od čega 37 registrovanih (61,66%). U vodenicama su bile zaposlene 73 osobe.[56] U privatnom vlasništvu je bilo 57 vodenica i 3 u zadružnom vlasništvu.[57]

Trgovina je bila važna djelatnost, kako u Bosni i Hercegovini, tako i u Bijeljinskom srezu. Prije početka Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini je bilo 11.989, a u Bijeljinskom srezu, 613 trgovina.[58] Rat je negativno utjecao na ovu djelatnost, kao i na mnoge druge, tako da se broj trgovina drastično smanjio.[59]

Podaci o trgovinama u Bosni i Hercegovini i Bijeljinskom srezu predstavljeni su u tabeli 8.[60]

Tabela 8.

Republika Srez	**Trgovine u Bosni i Hercegovini i Bijeljinskom srezu po godinama**						
	1939.	**1948.**	**1949.**	**1950.**	**1951.**	**1952.**	**1953.**
NR BiH	11.989	4.037	4.345	3.815	3.419	4.224	4.777
Bijeljinski srez	613	109	124	116	82	104	109

54 Senaid Hadžić, *Historijski proces preobražaja bosanskohercegovačkog društva iz agrarnog u industrijsko u vrijeme poslijeratne obnove i prvog petogodišnjeg plana.* Doktorska disertacija, Rukopis, Tuzla 2007, 241-243. (dalje: S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bosanskohercegovačkog društva*).

55 *Statistički godišnjak 1945-1953*, 315.

56 *Isto,* 315

57 *Isto,* 315.

58 *Isto,* 357.

59 Vidi više: Sead Selimović, Trgovina na području tuzlanskog kraja u periodu 1945-1952. godine, *Arhivska praksa*, br. 16, Tuzla 2013, 422-439.

60 *Statistički godišnjak 1945-1953*, 357.

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da se broj trgovina u Bosni i Hercegovini 1948. godine, smanjio u onosu na 1939. za 7.152. Mnogobrojni su razlozi smanjenja broja trgovina, ali treba istaći činjenicu da su nove vlasti preferirale tzv. "društveno vlasništvo" u odnosu na privatno, pa je i to, pored rata, svakako utjecalo na ovu veoma važnu djelatnost.

U Bijeljinskom srezu je 1948. godine bilo 109 trgovina, ili 347 trgovina manje u odnosu na 1939. godinu. Broj trgovina je u narednim godinama varirao, tako da je 1950. godine bilo 116, a 1953. godine 109 trgovina.[61]

Slično stanje bilo je i u *oblasti ugostiteljstva.* U Bosni i Hercegovini je na dan 31. 12. 1953. godine bilo 136 hotela i prenoćišta, 745 restorana i gostionica, 171 kafana i bar, 775 bifea, 64 poslastičarnice i zdravljaka, te 10 odmarališta i planinskih domova. U Bijeljinskom srezu u isto vrijeme bio je jedan hotel, 23 restorana, 6 kafana, 26 bifea i dvije poslastičarnice. Odmarališta i planinskih domova u to vrijeme nije bilo.[62]

U Bosni i Hercegovini je 1953. godine bilo zaposleno 225.193 osobe ili 59.669 osoba više u odnosu na 1947. godinu, kada je bilo zaposleno 165.524 osobe. Najviše zaposlenih bilo je u industriji i rudarstvu, 108.183 ili 48,04%, zatim u građevinarstvu, 42.857 osoba ili 19,03%, trgovini i ugostiteljstvu, 28.426 osoba ili 12,62% i saobraćaju, 24.151 ili 10,72% ukupnog broja zaposlenih. U oblasti zanatstva bilo je zaposleno 8.688 osoba ili 3,86%, poljoprivredi 5.378 osoba ili 2,39%, komunalnoj djelatnosti 3.855 osoba ili 1,71%, državnim organima 2.460 osoba ili 1,09%, te u oblasti kulture i socijalne djelatnosti 1.195 osoba ili 0,53% ukupnog broja zaposlenih u Bosni i Hercegovini.[63]

Ubrzani poslijeratni razvoj sa težištem na industrijalizaciji i sve ono što prati jedan takav proces, uslovilo je usporavanje rasta *poljoprivredne proizvodnje.* Dinamičan rast domaće potražnje za poljoprivrednim proizvodima je u prvoj fazi razvoja doprinio smanjenju izvoza poljoprivrednih proizvoda, da bi to smanjenje preraslo u obiman uvoz poljoprivrednih proizvoda. Nedostatak izvoznih viškova poljoprivrednih proizvoda je postojao sve do početka šezdesetih godina 20. stoljeća. Tako je, naprimjer, 1952. godine industrija učestvovala u ukupnom izvozu Bosne i Hercegovine sa 86,2%, dok je učešće poljoprivrede i šumarstva iznosilo 13,8%. Najveći udio u izvozu imale su sirovine i poluproizvodi (preko 60%).[64]

Zakon o agrarnoj reformi provođen je i na području Bijeljinskog sreza. Stanovništvo je pripremano tako što su predstavnici "nove vlasti" održavali tzv. Agrarne rasprave na kojima je opravdavan taj Zakon.[65]

Agrarne rasprave na području Tuzlanskog okruga završene su 17. aprila 1946. godine. U toku svoga rada Okružna agrarna komisija je održala 175 agrarnih rasprava.[66]

61 *Isto,* 357.
62 *Isto,* 383.
63 *Isto,* 393.
64 S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bosanskohercegovačkog društva*, 248.
65 „Sa agrarnih rasprava u našem okrugu“, *Front slobode,* godina IV, broj 60, Tuzla, 14. april 1946, 3.
66 „U našem okrugu završene su agrarne rasprave“, *Front slobode,* godina IV, broj 61, Tuzla, 21.

Treba istaći činjenicu, da su na udaru agrarne reforme, najviše bili imućniji zemljoposjednici. Oni su tako bili ekonomski osiromašeni, a u isto vrijeme seljačke zemljoradničke zadruge nisu uspjele da odgovore na postavljene zadatke.

Na području Bijeljinskog sreza poduzimane su opsežne mjere na planu poljoprivredne proizvodnje, razrađivani su posebni i pojedinačni planovi, te davana zaduženja po mjesnim narodnim odborima. Jesenja sjetva 1949. godine nije u potpunosti izvršena zbog loše organizacije, posebno u seljačkim radnim zadrugama, zatim zbog nedostatka sjemena i radne snage. Slično stanje bilo je i narednih godina. Slabi prinosi od žetve, problem otkupa i slično, uzrokovali su pojavu gladi u jesen 1950. godine. Seljačke radne zadruge nisu mogle da odgovore na postavljene zadatke, pa su one do kraja 1953. godine bile "likvidirane".

U tabeli 9, predstavljena je ukupna površina zemljišta u Bijeljinskom srezu prema kategorijama korištenja 1952. i 1953. godine.[67]

Tabela 9.

Godina	**Ukupna površina zemljišta u Bijeljinskom srezu prema kategorijama korištenja 1952. i 1953. godine u hektarima**									
	Ukpna Površina u ha	**Oranice i bašte**	**Voćnjaci**	**Vinogradi**	**Livade**	**Pašnjaci**	**Ribnjaci**	**Trstici i bare**	**Šumsko zemljište**	**Neplodno zemljište**
1952.	87.129	54.129	5.159	17	946	2.272	---	673	16.020	7.913
1953.	87.558	56.164	4.881	38	1.073	2.205	---	844	14.781	7.572

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je od ukupne površine zemljišta u Bijeljinskom srezu 1952. i 1953. godine najviše spadalo u oranice i bašte, te šumsko zemljište. Značajnu površinu zauzimalo je neplodno zemljište, zatim voćnjaci i pašnjaci. Površina pod vinogradima je povećana sa 17 hektara 1952. na 38 hektara 1953. godine. U ovome periodu nije bilo ribnjaka na području Bijeljinskog sreza.

Zaključak

U Bijeljini su tokom Drugog svjetskog rata, prema nepotpunim podacima, stradale 3.794 osobe. Područje Bijeljine bilo je od 1945. godine u sastavu Tuzlanskog okruga. *Zakonom o teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora*, između ostalog, obrazovan je i Tuzlanski okrug. Godine 1949. kada ukinuti su okruzi i obrazovane oblasti. Bijeljinski srez bio je sastavu Tuzlanske oblasti, sve do decembra 1951. godine, kada su ukinute oblasti. *Zakonom o podjeli teritorije*

april 1946, 1.

67 *Statistički godišnjak 1945-1953*, 229.

Narodne Republike Bosne i Hercegovine na srezove, gradove i opštine, 1952. godine, obrazovano je 66 srezova, među kojima i Bijeljinski srez, u čijem sastavu je bilo 10 općina sa 86.865 stanovnika. Područje Bijeljine činili su Srez Bijeljina i Grad Bijeljina.

Nova vlast se nakon Drugog svjetskog rata susretala sa mnogobrojnim problemima: nedostatkom adekvatne komunikacije između nižih i viših organa vlasti, organizacijom i smještajem srezova, prehranom stanovništva, otkupom žitarica, sjetvom, repatrijaciji izbjeglica, pomoći invalidima, problemima u zdravstvu, školstvu itd.

U predizbornoj kampanji 1945. godine Komunistička Partija Jugoslavije (KPJ) je na razne načine onemogućavala učestvovanje građanskih stranaka. Režim je špijunirao svoje političke i ideološke protivnike. Građani su bili u strahu da će biti uhapšeni kao "narodni neprijatelji'' i biti kažnjeni. Mnogobrojni protivnici Narodnog fronta bili su izbrisani sa biračkih spiskova.

Prvi izbori u socijalističkoj Jugoslaviji održani su 11. novembra 1945. godine. Na izborima se glasalo za listu Narodnog fronta i kutiju bez liste ("ćorava kutija''). Ubjedljivo je pobijedila lista Narodnog fronta na kojoj su se nalazili i "provjereni'' članovi Komunističke partije Jugoslavije. U Bijeljinskom srezu je u biračke spiskove bilo upisano 27.018 glasača. Glasalo je 25.188 ili 93,23% od ukupnog broja upisanih. Kandidat Narodnog fronta za Saveznu skupštinu Jugoslavije iz Bijeljinskog sreza, dr. Vojislav Kecmanović, dobio je 24.419 glasova (96,95%), dok je kutija bez liste osvojila 769 glasova (3,05%). Lista Narodnog fronta za Skupštinu naroda Jugoslavije također je bila "ubjedljiva'' na ovim izborima. Lista je osvojila 24.457 glasova ili 97,10% ukupnog broja birača koji su izašli na izbore, dok je kutija bez liste osvojila 731 glas ili 2,90%.

Žene su imale značajnu ulogu u Bijeljinskom srezu. U ukupnom stanovništvu Bijeljine žene su bile brojnije od muškaraca i činile su 52,24% stanovništva Sreza i 52,29% stanovništva Grada. Žene su imale važnu ulogu u društveno-ekonomskom, kulturnom i obrazovnom životu Bijeljine.

Na području Bijeljine zajedno su živjeli Bošnjaci, Srbi, Hrvati i pripadnici drugih naroda, a broj stanovnika se kontinuirano povećavao. Godine 1948. bilo je 77.482 stanovnika a 1953, 86.865 stanovnika što je bilo povećanje od 9.383 lica ili 11,49%. Srbi su činili većinu u Srezu Bijeljina (80%) a Bošnjaci u Gradu (52%).

U Bijeljini je, 1948. godine, bez školske spreme bilo 51.031 lice ili 65,86% stanovništva, sa završenom osnovnom školom 24.160 lica ili 31,18%, a sa nižom srednjom školom 1.649 lica ili 2,13% stanovništva. Završenu višu srednju školu imalo je 565 lica ili 0,73%, a fakultet i visoku školu 73 lica ili 0,09% stanovništva Bijeljine. Bez školske spreme bilo je 32.522 žena ili 63,73% ukupnog broja lica bez školske spreme i 18.509 muškaraca ili 36,27%. Osim toga, pismenost stanovništva je bila na vrlo niskome stupnju. Čak 22.139 ili 37,76% osoba starijih od devet godina bilo je nepismeno. Na području Bijeljine je, u periodu 1945-1953. godine, povećan i broj osnovnih škola sa 34, 1946, na 53, 1953. godine. Osim osnovnih škola, radile su i druge škole: Učiteljska, Gimnazija, Srednja poljoprivredna škola.

Sa ovakvom strukturom stanovništva u Bijeljini, provođena je vrlo ambiciozno, obnova i prvi petogodišnji plan.

Međutim, stanje u oblasti školstva i dalje nije bilo zadovoljavajuće. Nije bilo dovoljno školskih zgrada, namještaja, nastavnih sredstava, nastavnika itd. Ali, bilo je promjena u broju škola, učenika, nastavnika. One su bile spore, ali su se dešavale.

U periodu 1945-1953. godine u Bijeljini su učinjene značajne ekonomske promjene. Važno mjesto u ekonomskom životu Bijeljine imalo je zanatstvo, trgovina, ugostiteljstvo, poljoprivreda.

Broj zanatskih radnji u Bijeljinskom srezu poslije završetka Drugog svjetskog rata, bio manji u odnosu na predratni period. Prije početka Drugog svjetskog rata (1940. godine) radilo je 829 zanatskih radnji, 1946. godine 407, a 1951. godine 478 zanatskih radnji ukupne površine 8.014 km^2. U njima je radilo 1.118 osoba.

U ekonomskom životu Bijeljinskog sreza nakon Drugog svjetskog rata važno mjesto imale su vodenice. Godine 1951. bilo je 60 vodenica, od čega 37 registrovanih (61,66%). U vodenicama su bile zaposlene 73 osobe. U privatnom vlasništvu je bilo 57 vodenica i tri u zadružnom vlasništvu.

U Bijeljinskom srezu je 1948. godine bilo 109 trgovina, ili 347 trgovina manje u odnosu na 1939. godinu. Broj trgovina je u narednim godinama varirao, tako da je 1950. godine bilo 116, a 1953. godine 109 trgovina. Slično stanje bilo je i u oblasti ugostiteljstva. U Bijeljinskom srezu je krajem 1953. godine bio je jedan hotel, 23 restorana, 6 kafana, 26 bifea i dvije poslastičarnice.

Ubrzani poslijeratni razvoj sa težištem na industrijalizaciji i sve ono što prati jedan takav proces, uslovilo je usporavanje rasta poljoprivredne proizvodnje. *Zakon o agrarnoj reformi* provođen je i na području Bijeljinskog sreza. Stanovništvo je pripremano na ovaj Zakon tako što su predstavnici "nove vlasti" održavali tzv. Agrarne rasprave na kojima je opravdavan donošenje Zakona. Agrarne rasprave na području Tuzlanskog okruga završene su 17. aprila 1946. godine. U toku svoga rada Okružna agrarna komisija je održala 175 agrarnih rasprava.

Od ukupne površine zemljišta u Bijeljinskom srezu 1952. i 1953. godine najviše spadalo u oranice i bašte, te šumsko zemljište. Značajnu površinu zauzimalo je neplodno zemljište, zatim voćnjaci i pašnjaci. Površina pod vinogradima je povećana sa 17 hektara 1952. na 38 hektara 1953. godine. U ovome periodu nije bilo ribnjaka.

Summary

According to incomplete data, 3,794 people died in Bijeljina during the Second World War. The area of Bijeljina has been part of the Tuzla district since 1945. The Law on the Territorial Division of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina into Districts, Counties and Territories of Local People's Committees,

among other things, established the Tuzla District. In 1949, when districts and educated areas were abolished. The Bijeljina district was part of the Tuzla region until December 1951, when the districts were abolished. The Law on the Division of the Territory of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina into Districts, Cities and Municipalities, in 1952, established 66 districts, including the Bijeljina District, which included 10 municipalities with 86,865 inhabitants. The area of Bijeljina consisted of the District of Bijeljina and the City of Bijeljina.

After the Second World War, the new government faced many problems: lack of adequate communication between lower and higher authorities, organization and accommodation of counties, feeding the population, buying grain, sowing, repatriation of refugees, assistance to the disabled, health problems, education, etc.

In the 1945 election campaign, the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) prevented the participation of civic parties in various ways. The regime spied on its political and ideological opponents. Citizens were afraid that they would be arrested as "enemies of the people" and punished. Numerous opponents of the Popular Front were removed from the voter lists.

The first elections in the socialist of Yugoslavia were held on November 11, 1945. In the elections, they voted for the list of the Popular Front and the box without the list ("blank box"). The list of the Popular Front, which also included "verified" members of the Communist Party of Yugoslavia, won convincingly. In the Bijeljina district, 27,018 voters were registered to vote. 25,188 or 93.23% of the total number of registered voters voted. Candidate of the People's Front for the Federal Assembly of the Yugoslavia from the Bijeljina District, dr. Vojislav Kecmanović received 24,419 votes (96.95%), while the box without a list won 769 votes (3.05%). The list of the Popular Front for the Assembly of Peoples of the Yugoslavia was also "convincing" in these elections. The list won 24,457 votes or 97.10% of the total number of voters who went to the polls, while the box without the list won 731 votes or 2.90%.

Women played a significant role in the Bijeljina district. In the total population of Bijeljina, women were more numerous than men and made up 52.24% of the population of the District and 52.29% of the population of the City. Women played an important role in the socio-economic, cultural and educational life of Bijeljina.

Bosniaks, Serbs, Croats and members of other nations lived together in the area of Bijeljina, and the number of inhabitants was continuously increasing. In 1948 there were 77,482 inhabitants and in 1953, 86,865 inhabitants which was an increase of 9,383 persons or 11.49%. Serbs made up the majority in Bijeljina County (80%) and Bosniaks in Grad (52%).

In Bijeljina, in 1948, there were 51,031 persons or 65.86% of the population without education, 24,160 persons or 31.18% with completed primary school, and 1,649 persons or 2.13% of the population with lower secondary education. 565 persons or 0.73% had completed secondary school, and 73 persons or 0.09% of the population of Bijeljina had completed college and university. There were 32,522

women or 63.73% of the total number of persons without education and 18,509 men or 36.27% without education. In addition, the literacy of the population was at a very low level. As many as 22,139 or 37.76% of people over the age of nine were illiterate. In the area of Bijeljina, in the period 1945-1953. year, the number of primary schools increased from 34, 1946, to 53, 1953. In addition to primary schools, there were other schools: Teacher's, Gymnasium, Agricultural High School. With such a population structure in Bijeljina, the reconstruction and the first five-year plan were carried out very ambitiously.

However, the situation in the field of education was still unsatisfactory. There were not enough school buildings, furniture, teaching aids, teachers, etc. But there were changes in the number of schools, students, teachers. They were slow, but they were happening.

In the period 1945-1953. Significant economic changes were made in Bijeljina in Crafts, trade, catering and agriculture had an important place in the economic life of Bijeljina.

The number of craft shops in the Bijeljina district after the end of the Second World War was lower than in the pre-war period. Before the beginning of the Second World War (1940), there were 829 craft shops, in 1946, 407, and in 1951, 478 craft shops with a total area of 8,014 km2. 1,118 people worked in them.

Mills played an important role in the economic life of the Bijeljina district after the Second World War. In 1951, there were 60 mills, of which 37 were registered (61.66%). The mills employed 73 people. There were 57 privately owned mills and three cooperatively owned ones.

In 1948, there were 109 stores in the Bijeljina district, or 347 fewer stores than in 1939. The number of shops varied in the following years, so that in 1950 there were 116, and in 1953 109 shops. The situation was similar in the field of catering. At the end of 1953, there was one hotel, 23 restaurants, 6 cafes, 26 buffets and two pastry shops in the Bijeljina district.

Accelerated post-war development with a focus on industrialization and everything that accompanies such a process, led to a slowdown in the growth of agricultural production. The Law on Agrarian Reform has also been implemented in the area of the Bijeljina District. The population was prepared for this law by the representatives of the "new government" maintaining the so-called Agrarian debates at which the adoption of the Law was justified. Agrarian debates in the Tuzla district ended on April 17, 1946. During its work, the District Agrarian Commission held 175 agrarian debates.

Of the total land area in the Bijeljina district in 1952 and 1953, most belonged to arable land and gardens, and forest land. A significant area was occupied by barren land, followed by orchards and pastures. The area under vineyards was increased from 17 hectares in 1952 to 38 hectares in 1953. There were no ponds during this period.

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla
E-mail: jasmin.jajcevic989@gmail.com; cimoshis@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1945/1953" (093)
39:316.7:792:793(497.6-18 Tuzla)"1945/1953"

DOPRINOS RADNIČKOG KULTURNO-UMJETNIČKOG DRUŠTVA „MITAR TRIFUNOVIĆ - UČO“ KULTURNOM ŽIVOTU TUZLE I NJENE OKOLINE (1945-1953)

Apstrakt: *Nakon Drugog svjetskog rata desile su se velike promjene na kulturnom planu. Promjene koje su se desile na polju prosvjetno-kulturne politike KPJ je pretvorila u instrument za ostvarivanje ideoloških ciljeva i širenja sopstvenih političkih ideja. Znatan dio kulturno-umjetničkog života Bosne i Hercegovine, sjeveroistočne Bosne, a i Tuzle odvijao se kroz sekcije društava koja su uglavnom imala oznaku nacionalna, radnička, službenička, seoska i školska amaterska. Kulturna djelatnost u Bosni i Hercegovini dijelom se vršila kroz nacionalna kulturno-prosvjetna društava, kod Bošnjaka „Preporod“, kod Srba „Prosvjeta“, a kod Hrvata „Napredak“. Osnovana sa ciljem da obrazuju narod i stvaraju inteligenciju u svome nacionalnom korpusu, društva vremenom proširuju svoju djelatnost na organizovanje analfabetskih tečajeva, osnivanje biblioteka, čitaonica, zadruga, kulturnih sekcija, te se bave izdavačkom djelatnošću. Nacionalna kulturno-prosvjetna društva su se brzo našla pod udarom države, gdje se kulturno-prosvjetni rad društava počinje centralizovati formiranjem sreskih i gradskih saveza kulturno-prosvjetnih društava, a konačna likvidaciju nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava izvršena je marta 1949. godine.*

Pored obnovljenih nacionalnih društava, kulturno-umjetničku djelatnost su obavljali i pjevački horovi, pozorišne i umjetničke grupe koje su osnovane još za vrijeme rata, a počeli su se osnivati i radnička kulturno-umjetnička društva. Jedno od njih je i radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ osnovano 1945. godine u Tuzli. Društvo je nosilo naziv heroja i poznatog borca za radnička prava, koji je dao svoj život za slobodu. Akcioni odbor za osnivanje društva sačinjavali su: predsjednik Aljo Mutevelić, blagajnik Pašaga Bećirbašić, sekretar Hašim Mutevelić i dva odbornika Mustafa Tinjić i Mehmedalija Hukić. U prvih pet mjeseci društvo „Mitar Trifunović Učo“ dalo je šest priredaba.

Tokom 1946. godine radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ imalo je zapažene nastupe na priredbama i koncertima. Godine

1947. ovo društvo je dalo brojne priredbe i učestvovalo na raznim svečanostima, a između ostalih posjetili su graditelje pruge Šamac-Sarajevo, sudjelovali na svečanosti prilikom otvaranja pruge Stupari-Kladanj, te imali su nekoliko gostovanja u Banovićima, Zenici i Zavidovićima, zatim Tešnju i Tesliću. U 1948. godini radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo" imalo je 39 nastupa.

Početak 1948. godine bila je prekretnica u radu ovog društva. Društvo je početkom 1948. godine sredilo svoju upravu, organizovalo bolji rad u svim svojim sekcijama, tako da je svaka sekcija dobila svoga rukovodioca. Pored toga sređene su i materijalne prilike, nabavljen je potreban inventar, garderoba i tehnički materijal. Rad društva je od septembra mjeseca 1948. godine bio skoro potpuno zamro. Nijedna sekcija ovog društva nije radila, jedino je hor i orkestar nekako nastupao, počevši se spremati onda kada je trebalo izaći na smotre ili festival. Društvo je bilo bez ikakvih svojih prostorija, također i bez rukovodilaca pojedinih sekcija. I pored pomoći koju je Gradski savez pružio društvu, rad u društvu još uvijek nije bio zadovoljavajući, što je značilo da pomoć Gradskog saveza i pomoć Sindikalnog vijeća nije bila potpuna i da se ubuduće moralo obratiti najveća pažnja da se potpuno otklone svi oni problemi koji najozbiljnije ugrožavaju još veću aktivizaciju društva.

U 1949. godine pred društvom su bili postavljeni novi i obimniji zadaci, prije svega osnivanje i jačanje rada svih sekcija, horske, dramske, koreografske, muzičke, recitatorske i pionirske sekcije. Radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo" je 1950. godine proglašeno za najbolje društvo Tuzlanskog bazena. Sekcije društva su učestvovale na brojnim priredbama, od čega pjevačka i tamburaška na 6, folklorna na 3 i pozorišna na 6 priredbi. Društvo je raspolagalo sa četiri sale i jednom malom prostorijom. Tokom 1951. godine kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo" je imalo velike poteškoće sa prostorijama. Došlo je do preseljavanja iz bivšeg Radničkog doma u bivši Hrvatski dom. To je za posljedicu imalo, da društvo nije radilo nekoliko mjeseci. Godina 1952. i 1953. bila je godina velikih „Učinih" uspjeha. Najveći problem u društvu bilo je razvijanje društvenog života u društvu i samo oživljavanje članstva, koje je dolazilo samo na probe, a potom je odlazilo, nezadržavajući se u prostorijama društva.

Ključne riječi: *Doprinos, osnivanje, rad, kulturni život, radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo", Tuzla i njena okolina, priredbe, svečanosti, festivali, gostovanja.*

CONTRIBUTION OF THE WORKERS' CULTURAL AND ART SOCIETY „MITAR TRIFUNOVIĆ – UČO“ TO CULTURAL LIFE OF TUZLA AND ITS SURROUNDINGS (1945-1953)

Abstract: *After the Second World War, great changes took place in the cultural field. The CPY has turned the changes that have taken place in the field of educational and cultural policy into an instrument for achieving ideological goals and spreading one's own political ideas. A significant part of the cultural and artistic life of Bosnia and Herzegovina, northeastern Bosnia, and Tuzla took place through sections of societies that were mainly labeled national, workers', officials, rural and school amateurs. Cultural activities in Bosnia and Herzegovina were partly carried out through national cultural and educational societies, among Bosniaks „Preporod“, among Serbs „Prosvjeta“, and among Croats „Napredak“. Founded with the aim of educating the people and creating intelligence in their national corps, the societies eventually expanded their activities to organize illiteracy courses, establish libraries, reading rooms, cooperatives, cultural sections, and engage in publishing. National cultural and educational societies quickly came under attack from the state, where the cultural and educational work of societies began to be centralized with the formation of district and city associations of cultural and educational societies, and the final liquidation of national cultural and educational societies took place in March 1949.*

In addition to the renewed national societies, cultural and artistic activities were also performed by singing choirs, theater and artistic groups that were founded during the war, and workers' cultural and artistic societies began to be established. One of them is the workers' cultural and artistic association „Mitar Trifunović-Učo“, founded in 1945 in Tuzla. The society was named after a hero and a famous fighter for workers' rights, who gave his life for freedom. The action committee for founding the company consisted of: president Aljo Mutevelić, treasurer Pašaga Bećirbašić, secretary Hashim Mutevelić and two councilors Mustafa Tinjić and Mehmedalija Hukić. In the first five months, the company „Mitar Trifunović Učo“ gave six performances.

During 1946, the workers' cultural and artistic association „Mitar Trifunović-Učo“ had notable performances at performances and concerts. In 1947, this society gave numerous events and participated in various ceremonies, and among others visited the builders of the Šamac-Sarajevo railway, participated in the opening ceremony of the Stupari-Kladanj railway, and had several guest appearances in Banovići, Zenica and Zavidovići, then Tešanj and Teslić. In 1948, the workers' cultural and artistic association „Mitar Trifunović-Učo“ had 39 performances.

The beginning of 1948 was a turning point in the work of this society. At the beginning of 1948, the company organized its management, organized better work in all its sections, so that each section got its own manager. In addition, the material

conditions were arranged, the necessary inventory, clothes and technical material were procured. The work of the society had almost completely died down since September 1948. No section of this society worked, only the choir and orchestra somehow performed, starting to get ready when it was time to go to festivals or festivals. The society was without any of its premises, also without the heads of individual sections. Despite the assistance provided by the City Association to society, the work in the company was still unsatisfactory, which meant that the assistance of the City Association and the assistance of the Trade Union Council was not complete and that in the future the greatest attention had to be paid they threaten even greater activation of society.

In 1949, new and more extensive tasks were set before the society, primarily the establishment and strengthening of the work of all sections, choir, drama, choreography, music, recitation and pioneer sections. In 1950, the workers' cultural and artistic association „Mitar Trifunović-Učo" was proclaimed the best association of the Tuzla Basin. Sections of the society participated in numerous performances, of which singing and tamburitza at 6, folklore at 3 and theater at 6 performances. The company had four halls and one small room. During 1951, the cultural and artistic association „Mitar Trifunović-Učo" had great difficulties with the premises. There was a move from the former Workers' Home to the former Croatian Home. As a result, the company did not work for several months. The years 1952 and 1953 were the years of great „Ucina" successes. The biggest problem in the society was the development of social life in the society and only the revival of the membership, which came only for rehearsals, and then left, not staying in the premises of the society.

Key words: *Contribution, establishment, work, cultural life, workers' cultural and artistic society „Mitar Trifunović-Učo", Tuzla and its surroundings, events, ceremonies, festivals, guest appearances*.

Uvod

Nakon Drugog svjetskog rata velike promjene su se desile, kako na društveno-političkom, tako i na kulturnom planu. Kulturna politika je bila vođena pod okriljem Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Promjene koje su se desile na polju prosvjetno-kulturne politike KPJ je pretvorila u instrument za ostvarivanje ideoloških ciljeva i širenja sopstvenih političkih ideja.[1] Radilo se o razvoju

1 Vidi više: Vera Katz, *Društveno-ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine od 1945. do 1953. godine*, Sarajevo 2011, 107-161; Husnija Kambrović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000, 45. Jasmin Jajčević, Semir Hadžimusić, Kulturno-prosvjetna društva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu 1945-1949. godine, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 186-187. (dalje: J. Jajčević, S. Hadžimusić, *Kulturno-prosvjetna društva*); Semir Hadžimusić, Osnivanje i početak djelovanja kulturnog društva

kulturnog života u raznovrsnim oblicima i na masovnoj osnovi da kultura bude bliska i dostupna najširijem krugu ljudi, a masovnost razvijanja kulture bio je stav KPJ.[2] Počinju se stvarati uslovi za organizovaniji kulturno-umjetnički rad. Znatan dio kulturno-umjetničkog života Bosne i Hercegovine, sjeveroistočne Bosne, a i Tuzle odvijao se kroz sekcije društava koja su uglavnom imala oznaku nacionalna, radnička, službenička, seoska i školska amaterska. Krajem 1945. godine na prostoru Bosne i Hercegovine radilo je oko 180 društava da bi se njihov broj nakon 1947. godine povećao na preko 300 kulturno-prosvjetnih i kulturno-umjetničkih društava. Aktivnost društava bila je izuzetno široka te pored djelovanja kroz dramske, horske i folklorne sekcije učestvovali su u organizovanju i djelovanju kroz biblioteke, čitaonice, analfabetske tečajeve, pokretne biblioteke i bioskope, s tim da su umjetničke sekcije bile popularnije u gradskim oblastima dok je prosvjetno djelovanje bilo izraženije u seoskim sredinama.[3]

Rad kulturno-umjetničkih sekcija, naročito u poslijeratnim godinama, bio je u većini slučajeva slab i teško se mogao nazvati kulturnim što je bila posljedica malog broja stalnih i velikog broja privremenih sekcija koje su površno spremali kulturno-umjetničke sadržaje. Pored toga, rad je bio otežan zbog nedostatka kadrova, prvenstveno rukovodilaca za dramski i muzički rad.[4] Kako bi grupe imale okvirni plan priprema za priredbe, vlast je odredila datume koji su se morali obilježiti kao npr. Dan Republike - 29. novembar, Nova godina, Dan Crvene armije – 23. februar, Prvi maj, Dan Maksima Gorkog, Dan ustanka – 27. jula itd.[5]

Program priredbi morao je biti odobren od strane narodnog odbora. Prema uputstvima Ministarstva iz 1945. godine priredbe su obično morale trajati do 45 minuta, a ukoliko se daje pozorišni komad onda program treba da traje od 90 do 120 minuta. U slučaju povezanosti sa igrankom vremensko trajanje priredbe ne bi trebalo biti duže od 3 sata.[6] Repertoar umjetničkih grupa ovisio je od namjene

Bošnjaka „Preporod“ u Osijeku poslije Drugog svjetskog rata, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 238. (dalje: S. Hadžimusić, *Osnivanje i početak djelovanja kulturnog društva „Preporod“*); Jasmin Jajčević, Osnivanje i djelatnost Domova kulture i Narodnih univerziteta u sjeveroistočnoj Bosni u prvim godinama „Nove Jugoslavije“, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 219-222. (dalje: J. Jajčević, *Osnivanje i djelatnost Domova kulture i Narodnih univerziteta*).

2 J. Jajčević, *Osnivanje i djelatnost Domova kulture i Narodnih univerziteta*, 222; Senija Milišić, O razvoju nauke, prosvjete i kulture u Bosni i Hercegovini 1945-2003, *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 33, Sarajevo 2004, 271. Vidi i: Muhamed Nametak, Kulturna politika komunističkih vlasti i njen odnos prema Bošnjacima 1945-1952, *Bošnjaci i Drugi svjetski rat – tokovi i posljedice*, Zbornik radova, Sarajevo 2012, 247-264; Marina Beus, Prosvjetna politika u službi ideološkoga pre/odgoja u Hercegovini (1945-1952), *Hercegovina*, br. 2, Mostar 2016, 249-285.

3 Sreten Ninković, Kulturno-umjetnički amaterizam, u: *Kultura u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini 1945-1975*, Sarajevo 1976, 328-329. (dalje: S. Ninković, *Kulturno-umjetnički amaterizam*).

4 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond: Ministarstvo prosvjete Bosne i Hercegovine (dalje: MPBiH), k-231, dok. 1001/48, *Materijal sa konferencije po pitanju narodnog prosvjećivanja*, 1-2. oktobar 1946.

5 Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond: Opštinski komitet Savez komunista Banovići (dalje: OK SK Banovići), k-1, f-1, dok. 14/1-3, *Plan zimske kampanje 1945/1946*.

6 Prema uputama Ministarstva prosvjete priredbe su morale sadržavati: 1. uvodni dio koji treba da

umjetničkog programa i političkog trenutka do sposobnosti stručnih rukovodilaca i izvođača kao i spremnosti gledalaca da prihvate umjetnička ostvarenja. Tokom prvih poslijeratnih godina programi su bili ispunjeni horskim recitacijama, borbenim pjesmama, dramskim djelima koji imaju pozadinu NOB-a. Od 1947. godine repertoar priredbi se proširuje te se sada organizuju i u duhu obnove i izgradnje.[7]

U organizacionom pogledu priredbe su bile na veoma niskom nivou kako zbog organizatora tako i zbog publike koja nije imala smisla za umjetnički program. Često je broj ulaznica bio mnogo veći od kapaciteta sale, na priredbe su dolazila djeca pa čak i bebe a tačke su se morale prekidati zbog razgovora gledalaca i nedostatka tišine.[8] Kulturno-umjetnički rad društava u Bosni i Hercegovini i sjeveroistočnoj Bosni bio je izuzetno oskudan u prvim poslijeratnim godinama. Tokom 1945. godine, uslijed nedovoljne organizacije narodnih organa, brojni srezovi bili su neupućeni i neaktivni u kulturno-umjetničkom djelovanju.[9] Sa nedostatkom rukovodilaca i umjetničkog materijala organizovani rad kulturno-umjetničkih sekcija nije imao zadovoljavajući umjetnički nivo.[10] Slab rad društava nastavio se i tokom 1946. godine gdje mnoga društva nisu imala plan djelovanja.[11] Kako bi se rad i organizacija društava podigla na veći nivo izvršni odbor Narodnog fronta Bosne i Hercegovine donio je odluku o osnivanju Saveza kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine čija je osnivačka skupština održana 11. aprila 1948. godine u Sarajevu.[12]

traje 5-10 minuta, i treba da sadrži državnu himnu i pozdravnu riječ, a potom neko predavanje iz higijene, poljoprivrede, domaćinstva, nauke ili popularne i poučne narodne književnosti; 2. recitacija koja treba da traje 10-15 minuta i sadrži npr. pjesme iz NOB-a, narodne ili umjetničke pjesme po mogućnosti vezane sadržajem za zabavu, monolog, dijalog, horske recitacije, odabrano štivo ili priča, događaj; i 3. pjevanje ili muzika koja treba da traje 10-15 minuta i podrazumijeva npr. horsko ili solo pjevanje, narodni orkestar ili instrumentala svirka. ATK, fond: Okružni narodni odbor Tuzla (dalje: OKNOT), k-19, f-2, dok. 2584/1-2, *Organizacija i rad kulturno-prosvjetnih priredbi*, 2. juni 1945.

7 U prvim godinama nakon rata najčešće su se koristila djela: „Kafanski stratezi“ Vučinića, Blagojevića i Mujezinovića; „Devet gomolja“ Božića, „Mati“ Klopčića, „Na straži“ Gara Emina, „Sluga Jernej i njegovo pravo“ i „Kralj na Betajnovi“ Carikara, „Udarnici“ Ćopića, „A šta sad“ Kulenovića itd. Usvajanjem prvog petogodišnjeg plana vrši se prilagođavanje tako se koriste: „Pjesma Petogodišnjem planu“ i „Mladi miner“ od Logara, „Titov plan“ Makedonskog, „Pjesma radosti“ Danona, „Polet mladosti“ Lotke, „Kolo izgradnje Prebande itd. S. Ninković, *Kulturno-umjetnički amaterizam*, 332.

8 *Front slobode*, god. III, br. 40, Tuzla, 25. novembar 1945, 5.

9 ATK, OKNOT, k-19, f-2, dok. 2662/1-4, *Mjesečni izvještaj o narodnom prosvjećivanju*, Tuzla, 19. juli 1945.

10 Branka Doknić, Milić Petrović, Ivan Hofman, *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952*, Zbornik dokumenata, I, Beograd 2009, 275-277.

11 ATK, fond: Okružni komitet Komunističke partije Bosne i Hercegovne Tuzla (dalje: OKKPBiH Tuzla), k-6, f-1, dok. IIa126/1-3, *Izvještaj o agitaciji i propagandi*, 30. august 1946.

12 Mladen Čaldarević, Pitanje masovnog kulturnog rada u Bosni i Hercegovini, *Pregled*, Mjesečnik za politička, ekonomska i kulturna pitanja, sv. IV, knj. III, god. III, Sarajevo, april 1948, 249. (dalje: M. Čaldarević, *Pitanje masovnog kulturnog rada u BiH*).

Nakon završetka Drugog svjetskog rata kulturna djelatnost u Bosni i Hercegovini dijelom vrši se kroz nacionalna kulturno-prosvjetna društava koja su osnovana početkom 20. stoljeća za vrijeme austrougarske vlasti. Osnovana sa ciljem da obrazuju narod i stvaraju inteligenciju u svome nacionalnom korpusu, društva vremenom proširuju svoju djelatnost na organizovanje analfabetskih tečajeva, osnivanje biblioteka, čitaonica, zadruga, kulturnih sekcija, te se bave izdavačkom djelatnošću. Od kulturno-prosvjetnih društava ističe se kod Bošnjaka „Gajret“[13], kod Srba „Prosvjeta“[14] a kod Hrvata „Napredak“.[15] Osim „Gajreta“ kod Bošnjaka je djelovalo i društvo „Narodna uzdanica“.[16]

Bošnjačko kulturno društvo „Gajret“ je 3. jula 1945. godine obnovilo rad i na prvoj skupštini je istaknuto da prihvata ideju „bratstva i jedinstva“ u skladu sa uzusima nove socijalističke države. Sa takvom orijentacijom „Gajret“ je pokrenuo inicijativu za osnivanje saveza svih bošnjačkih društava, prvenstveno da se izvrši ujedinjenje „Gajreta“ i „Narodne uzdanice“ u novo društvo koje će se nazvati „Preporod“. Osnivačka skupština „Preporoda“ održana je 13. septembra 1945.

13 Više o nastanku i djelovanju „Gajreta“ vidi u: Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana (1903-1941)*, Sarajevo 1986. (dalje: I. Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana BiH*); Ibrahim Kemura, O ulozi Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941), *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 20, Sarajevo 1984, 63-84; Ibrahim Kemura, Muslimanska kulturno-prosvjetna društva, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XIX-XX, Sarajevo, 2001, 227-237; *Pravila srpskog muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva Gajret*, Sarajevo 1929; Ljubinka Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1945)*, Sarajevo 1986, 169-176; Senaid Hadžić, Sead Selimović, *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini. Višemilenijski kontinuitet*, Tuzla 2012, 318-319, 399, 476. (dalje: S. Hadžić, S. Selimović, *Kultura i tradicija u BiH*).

14 Više o osnivanju i radu „Prosvjete“ vidi u: Božo Madžar, *Prosvjeta. Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga V, Banja Luka-Istočno Sarajevo 2001; Uglješa Guzina, Prilozi za ljetopis - Stogodišnjica Prosvjete, *Prosvjetina poslanica*, br. 5, Tuzla, juni-decembar 2002, 52-63; Ljubinka Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1945)*, Sarajevo 1986, 147-162; Slavica Klarić, *Srpsko kulturno i prosvjetno društvo „Prosvjeta“ (1902-1949),* Sumarno-analitički inventar, Sarajevo 2004, 5-9.

15 Više o osnivanju i radu „Napretka“ vidi u: Tomislav Išek, *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u društvenom životu Hrvata Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata (1918-1941),* Sarajevo 2015; Tomislav Išek, *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902-1918),* Sarajevo 2002; Tomislav Išek, O osnutku i početku rada Hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva Napredak, *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 27, Sarajevo 1994, 49-60; Tomislav Išek, Izrada Napretkove povijeti Bosne i Hercegovine, *Prilozi*, br. 40, Sarajevo 2011, 245-258; Nikola Čiča, Kratke crte iz povijesti Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ podružnica Tuzla od osnutka do ukinuća, *Baština sjeveroistočne Bosne*, Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, br. 1, Tuzla, 2010, 165-175; Nikola Čiča, Djelatnost Hrvatskog kulturnog društva Napredak u Lukavcu u razdoblju monarhističke Jugoslavije, *Zbornik radova „Kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe općine Lukavac“*, Lukavac 2016, 511-519.

16 Više o osnivanju i radu „Narodne uzdanice“ vidi u: Ibrahim Kemura, *Značaj i uloga „Narodne uzdanice“ u društvenom životu Bošnjaka (1923-1945)*, Sarajevo 2002; Ismail Hadžiahmetović, *Narodna uzdanica u kulturnom i društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine*, Tuzla 1998; Ibrahim Kemura, Politički motivi osnivanja kulturno-prosvjetnog društva „Narodna uzdanica“, *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 19, Sarajevo 1982, 305-313.

godine u Sarajevu. Dan kasnije „Gajret“ i „Narodna uzdanica“ donijele su odluku o ulasku u novoosnovano društvo. Osnivanje „Preporoda“ označilo je konačan prekid sa prošlošću kada se vršila podjela Bošnjaka u dva tabora, pa čak i u okviru kulture i prosvjete.[17]

Poslije osnivačke skupštine u Sarajevu javila se ideja osnivanja odbora „Preporoda“ po čitavoj Bosni i Hercegovini. Tako se po mjestima prvo formiraju inicijativni odbori da bi se potom održavale osnivačke skupštine i birani članovi odbora. U narednom periodu čitav rad kulturno-umjetničkog društva „Preporod“ išao je preko Narodnog fronta. Rukovodstvo je to obrazložilo da će na taj način „Preporod“ dobiti masovni karakter i tako odgovoriti svojoj svrsi odnosno širenju kulture i prosvjete među širokim slojevima naroda, naročito među Bošnjacima.[18]

Tokom 1947. godine nacionalna kulturno-prosvjetna društva su se našla pod udarom države. Naime, kulturno-prosvjetni rad društava se počinje centralizovati formiranjem sreskih i gradskih saveza kulturno-prosvjetnih društava. Taj proces nije zaobišao ni nacionalna kulturno-prosvjetna društva koja su se našla pod pritiskom države. Već u junu 1947. godine u Tuzli je formiran Gradski savez kulturno-prosvjetni društava.[19] Država počinje sprovoditi i zakon o eksproprijaciji koji je obuhvatio nacionalna kulturno-prosvjetna društva čime je izvršen dodatni pritisak sa konfiskacijama. Kraj hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ se nazire već 1947. godine sa prvim eksproprijacijama nekretnina.[20] Srpsko prosvjetno-kulturno društvo „Prosvjeta“ je u periodu 1946. i 1947. godine uložilo oko 750.000 dinara za oporavak zgrada koje su nakon obnove bile predate državi.[21] Pored toga, nedovoljna organizacija nacionalnih kulturno-prosvjetna društva još više dolazi do izražaja tokom 1947. godine a prema njima počinju i oštriji nastupi vlasti. Tako prema izvještaju sreskog narodnog odbora za tuzlanski srez, nacionalna kulturno-prosvjetna društva „Preporod“, „Prosvjeta“ i „Napredak“ „vrlo slabo ili može se reći nikako ne rade“. Kako se navodi rukovodioci nacionalnih društava su uzrok

17 I. Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana BiH*, 361-362. Više o „Preporodu“ poslije Drugog svjetskog rata vidi: J. Jajčević, S. Hadžimusić, *Kulturno-prosvjetna društva*, 192-196.

18 *Front slobode*, god. III, br. 40, Tuzla, 25. novembar 1945, 4; *Oslobođenje*, god. V, br. 238, Sarajevo 1947, 5; *Oslobođenje*, god. V, br. 266, Sarajevo, 2. septembar 1947, 2.

19 ATK, Oblasni narodni odbor Tuzla (dalje: OBNOT), Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, kut. 59, dok. 4395/51, *Polugodišnji izvještaj za Savez kulturno-prosvjetnih društava za period od 1. jula do 31. decembra 1949*.

20 Hrvoje Šapina, *Stoljetnica Napretka*, Sarajevo 2002, 57. O „Napretku“ poslije Drugog svjetskog rata vidi više: J. Jajčević, S. Hadžimusić, *Kulturno-prosvjetna društva*, 200-204. Također vidi: *Oslobođenje*, god. V, br. 259, Sarajevo, 25. august 1947, 6; Vera Katz, Djelovanje HKD Napredak u Bosni i Hercegovini 1945-1949, *Hrvatska misao*, br. 33/24 (nova serija), Sarajevo 2004, 241-245; Vera Katz, Političke prilike u Bosni i Hercegovini koje su uvjetovale zabranu rada nacionalnih kulturnih društava s posebnim osvrtom na Napredak (1945-1949), u: *Stoljeće HKD Napredak 1902-2002*, Sarajevo-Zagreb 2007. i dr.

21 Uglješa Guzina, Prilozi za ljetopis - Stogodišnjica Prosvjete, *Prosvjetina poslanica*, br. 5, Tuzla 2002, 64. Više o „Prosvjeti“ poslije Drugog svjetskog rata vidi: J. Jajčević, S. Hadžimusić, *Kulturno-prosvjetna društva*, 196-200; Božo Madžar, *Prosvjeta. Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga V, Banja Luka-Istočno Sarajevo 2001; *Oslobođenje*, god. V, br. 295, Sarajevo, 6. oktobar 1947, 2.

slabog rada vidili u prezaposlenosti rukovodioca društava. Predstavnici narodnih vlasti su istakli da to nije razlog za nerad ovih društava te da je „bolje da se nisu ni oformili kada ne izvršavaju svoje zadatke onako kako to propisuju pravila pomenutih društava“.[22]

Dalja centralizacija kulturno-prosvjetnog rada nacionalnih društava došla je sa osnivanjem Saveza kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine, 11. aprila 1948. godine. Ovim je izvršen je još veći pritisak na nacionalna društva i učinjen još konkretniji korak na njihovom ukidanju. Na osnivačkoj skupštini istaknuta je „linija štetne podvojenosti“ u kulturi koja se ogledala u opredjeljivanju naroda za nacionalno ili neko drugo društvo. Sa osnivanjem Saveza, kako se isticalo, nastojalo se omogućiti „nacionalnoj kulturi Srba i Hrvata i kulturno-istoriskim tradicijama muslimana“ da kulturno izražavanje i djelovanje mogu vršiti i u „svenarodnoj organizaciji“ Narodnog fronta.[23] Već u junu 1948. godine daju se konkretnije smjernice po pitanju nacionalnih društava. Izdaju se uputstva prilikom osnivanja novih kulturno-prosvjetnih i umjetničkih društava gdje se prvo moraju dati nazivi koji su vezani za NOB-u. Ukoliko u tom mjestu postoje mjesni odbori ili područnice nacionalnih društava da se one uključe u novoosnovana društva kako ne bi došlo do „rascjepkavanja snaga“ što bi „štetilo uspjehu kulturnog rada“.[24]

Bez organizacije i članova nacionalna kulturno-prosvjetna društva 1948. godine nisu održala godišnje skupštine uslijed čega nisu izabrani novi glavni odbori.[25] Vlasti su 1949. godine zahtijevale likvidaciju nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava a već marta iste godine uprave „Preporoda“, „Prosvjete“ i „Napretka“ donijele su odluku o prenošenju imovine na Savez kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine.[26]

Broj naučnih društava u Bosni i Hercegovini u 1949. godini je iznosio 8, dok je broj sekcija bio 20, sa 24 podružnice i 2.170 članova.[27] Ipak, do 1950. godine zapaža se porast i veći angažman raznih kulturno-umjetničkih društava i grupa, jer su partijske i sindikalne organizacije posvećivale veću pažnju organizacionom učvršćenju društava i kvalitetu njihovog rada. Nakon 1950. godine, sve više na površinu izbijaju brojne anomalije, uz sve prisutnije nazadovanje kulturno-umjetničkog rada društava, koje se ispoljavalo u organizacionim slabostima društava, slabljenju veza sa građanima, opadanju motivacije i sve većim finansijskim problemima.[28] Godine 1952/1953. na prostoru Bosne i Hercegovine

22 ATK, fond: Sreski narodni odbor Tuzla (dalje: SNOT), Sekreterijat za prosvjetu i kulturu, k-95, f-2, dok. 9904/47, Tuzla, 10. april 1947.

23 M. Čaldarević, *Pitanje masovnog kulturnog rada u BiH*, 249-252.

24 ATK, fond: Sreski komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine Tuzla (dalje: SKSKBiH Tuzla), kut. 1, f. 1, dok. IIId/1-4, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 3. juni 1948.

25 I. Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana BiH*, 363.

26 Vera Katz, „Ostaci građanstva“ na putu izgradnje socijalizma u Bosni i Hercegovini, *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 34, Sarajevo 2005, 209-210; *Oslobođenje*, god. VI, br. 772, Sarajevo, 16. april 1949, 2.

27 Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Savezni statistički ured, Prosvjeta, nauka i kultura, *Statistički bilten*, br. 2, god. I, Beograd, oktobar 1950, 23.

28 Denis Bećirović, *Informbiro i sjeveroistočna Bosna (Odjeci i posljedice sukoba KPJ-Informbiro 1948-1953),* Tuzla 2005, 72; Denis Bećirović, Prosvjetne i kulturne prilike u sjeveroistočnoj Bosni

djelovalo je 348 društava sa 49.669 članova.[29] Od ovog broja članova žena je bilo 16.740. Aktivni broj članova od ukupne sume 49.669 bilo je 17.107, od čega je ženskih članova bilo 6.556. Tokom 1953. godine u Bosni i Hercegovini je bilo i 57 samostalnih sekcija sa 2.602 člana, od čega 785 ženskih članova.[30]

Broj društava se stalno mijenjao u narednim godinama, a sa mijenjanjem broja društava mijenjao se i repertoar umjetničkih ansambala.

Pored obnovljenih nacionalnih društava, kulturno-umjetničku djelatnost su obavljali i pjevački horovi, pozorišne i umjetničke grupe koje su osnovane još za vrijeme rata. Nakon završetka rata grupe i horovi se uglavnom počinju spajati u kulturno-umjetnička društva. Cilj je bio da se u okružnim centrima formiraju kulturno-umjetničke grupe koje će imati okružni značaj, a u manjim mjestima da se organizuju stalne grupe koje bi imale stalni plan rada. Odmah poslije drugog oslobođenja Tuzle, početkom jeseni 1944. godine, po naredbi Komande vojne oblasti Trećeg korpusa formirana je kulturno-umjetnička ekipa od boraca, skojevaca i članova predratnih radničkih kulturno-umjetničkih društava. Ekipa je brojala 35 članova, imala je horsku, dramsku i recitatorsku sekciju te baletsku grupu. Od samog početka ona je bila pokretač kulturnog i prosvjetnog života u Tuzli i okolini te vremenom će postati ekipa Oblasnog NOO za istočnu Bosnu. Reorganizacijom kulturno-prosvjetne ekipe Oblasnog NOO za istočnu Bosnu 1945. godine, nastalo je radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“.

Radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“

Radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović Učo“ osnovano je aprila 1945. godine u Tuzli.[31] Društvo je nosilo naziv heroja i poznatog borca za radnička prava, koji je dao svoj život za slobodu.[32] Akcioni odbor za osnivanje

(1945-1953), *Stav*, časopis za kulturu, umjetnost i društvena pitanja, god. III, br. 8-9, Tuzla, decembar 2004, 85.

29 S. Hadžić, S. Selimović, *Kultura i tradicija u BiH,* 476; Savezni zavod za statistiku, *Kultura i umjetnost 1953-1955,* 13.

30 Savezni zavod za statistiku, *Kultura i umjetnost 1953-1955,* 13.

31 ATK, OBNOT, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, k-64, dok. 4721/26, *Podaci o kulturno-prosvjetnim i kulturno-umjetničkim društvima*; J. Jajčević, S. Hadžimusić, *Kulturno-prosvjetna društva*, 205. Podaci o osnivanju ovog društva su vrlo različiti, pa tako imamo i podatak da je ovo društvo osnovano 1946. godine. Grupa autora, *Vaspitanje, obrazovanje, nauka i kultura u Tuzli 1945-1970*, Tuzla 1971, 112, kao i podatak da je društvo osnovano 4. augusta 1945. godine u Tuzli. Grupa autora, *Dvadeset pet godina Radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“*, Tuzla 1972, 28.

32 *Mitar Trifunović Učo* rođen je 1880. godine u selu Brvniku, kod Bosanskog Šamca, kao sin siromašnog kmeta Ilije i majke Anđe. Osnovnu i nižu gimnaziju završio je u Brčkom, a preparandiju u Sarajevu 1900. godine. Radio je kao učitelj u Bosni i Srbiji više od 11 godina. Godine 1914. i 1915. proveo je kao austrougarski talac u tuzlanskom zatvoru. Učestvovao je u oktobarskoj revoluciji. Bio je dobrovoljac na solunskom frontu. Izabran je za narodnog poslanika na listi Komunističke partije Jugoslavije 1920. godine. Učesnik je i organizator Husinske bune. Robijao je u Sremeskoj Mitrovici tri godine. Za vrijeme dužeg boravka i rada u Tuzli, Mitar Trifunović je posebnu pažnju posvećivao kulturno-diletantskim aktivnostima. Pisao je brojne članke u radničkoj štampi. Bio je prevodilac sa

društva sačinjavali su: predsjednik Aljo Mutevelić, blagajnik Pašaga Bećirbašić, sekretar Hašim Mutevelić i dva odbornika Mustafa Tinjić i Mehmedalija Hukić. Upravni odbor društva izabran je na prvoj skupštini avgusta 1945. godine, a sačinjavali su ga: predsjednik Muhamed Azabagić, potpredsjednik Ibro Softić, sekretar Božo Sekulić, blagajnik Kadrija Delagija, arhivar Karlo Dušek i dva odbornika Nermina Hirše i Beba Vujičić. Glavne snage društva „Mitar Trifunović Učo“ na osnivačkoj skupštini bili su hor sa 65 članova, folkorna grupa, balet i dramska sekcija. U prvih pet mjeseci društvo „Mitar Trifunović Učo“ dalo je šest priredaba.[33]

Prvog novembra 1945. godine u prostorijama bivšeg pjevačkog društva „Njegoš“, otvorena je čitaonica radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“. Prilikom otvorenja čitaonice priređena je mala svečanost, kojoj su prisustvovali svi članovi društva. Otvarajući čitaonicu, sekretar društva Božo Sekulić održao je kratak govor u kome je naglasio uspjehe društva, koje je od osnivanja četiri puta javno istupalo i zabilježilo dobar uspjeh, ali je istovremeno istakao i to, da se ne sumljivo mogu postići još bolji rezultati ako se članstvo društva u potpunosti uključi u rad. Na kraju Sekulić je izrazio nadu, da će ova čitaonica biti „druga kuća“ članova kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“.[34] Tom prilikom, građanima je ostala u divnom sjećanju i izvedba dramatizovane pjesme „Stojanka majka Knežopoljka“ Skendera Kulenovića, koja je bila kombinovana sa filmskom projekcijom. Učestvovale su sve sekcije društva. Nosilac glavne uloge bila je Olga Mihajlović.[35]

Tokom 1946. godine radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ imalo je zapažene nastupe na priredbama i koncertima. Na nekim od nastupa ovo kulturno-umjetničko društvo učestvovalo je zajedno sa kulturno-umjetničkim društvom „Ivan Marković-Irac“ iz Kreke. Šestog januara 1946. godine na „Umjetničkoj večeri“ mjesnog prosvjetnog odbora nastupio je „Učin“ hor zajedno sa „Irčevim“ koji je predstavljao narodni front Kreke.[36] Tokom juna mjeseca 1946. godine „Učina“ koreografska grupa održala je koncert. Ova grupa je iznenadila gledaoce svojim izvođenjem „Ivice i Marice“, muzikom, pjesmom i scenskim efektima. Novembra mjeseca odnosno 16. i 17. novembra 1946. godine u Kreki i u Tuzli „Učo“ i „Irac“ nastupili su zajedno na velikoj priredbi Mjesnog

njemačkog, italijanskog i francuskog jezika. Mitar Trifunović Učo predstavlja jednu od najistaknutijih ličnosti radničkog pokreta Bosne i Hercegovine. Čitav njegov život bio je ispunjen neprekidnom borbom. Ostao je vjeran interesima i borbi radničke klase i u najtežim uslovima svoga mukotrpnog života. Pripada dorevolucionarnom periodu jer se njegov trnovit put završava u Jasenovcu 1942. godine. Za narodnog heroja proglašen je 1953. godine. Više o životu i djelu Mitra Trifunovića-Uče vidi: Derviš Sušić, *Tuzla, priručnik za istorijski dio zavičajne nastave*, Tuzla 1961, 117-120; Hajrudin H. Hasanović, *Moj zavičaj, Materijali za izučavanje zavičaja u školama tuzlanskog sreza*, Tuzla 1963, 123-131.

33 Grupa autora, *Dvadeset pet godina Radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“*, Tuzla 1972, 29. (dalje: G. autora, *25. godina RKUD-a „Mitar Trifunović-Učo“*).

34 *Front slobode*, god. III, br. 42, Tuzla, 9. decembar 1945, 4.

35 G. autora, *25. godina RKUD-a „Mitar Trifunović-Učo“*, 29.

36 *Isto*, 29.

sindikalnog vijeća. Izvedena je „Internacionala“ (horovi), zatim drama „Mati“, jedna recitacija Majakovskog. Nastupio je i tamburaški zbor koji je ujedno bio i njegov prvi nastup, zatim vokalni oktet i koreografska grupa.[37] Tokom decembra 1946. godine na jednoj priredbi u Fiskulturnom domu u Tuzli, dramska sekcija radničkog kulturno-umjetnikog društva „Mitar Trifunović-Učo“ prikazala je dramu „Iz mraka“ od Miroslava Feldmana, koja je odlično bila izvedena pred brojnom publikom.[38] Aprila 1947. godine „Učina“ folkorna sekcija dobila je novčanu nagradu 10.000 dinara od Komiteta za kulturu i umjetnost Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Tokom 1947. godine ovo društvo je dalo brojne priredbe i učestvovalo na raznim svečanostima. Tako je 25. maja 1947. godine društvo „Mitar Trifunović-Učo“ pripremilo kompletan program (hor, recitatori i folkor) za brigadire na izgradnji pruge Stupari-Kladanj. U junu 1947. godine za svoj uspjeh na Republičkoj smotri u Sarajevu, „Učina“ pionirska sekcija dobila je lijepu nagradu u knjigama.[39]

Jedanaestog juna 1947. godine „Učina“ dramska sekcija, u sali Fiskulturnog doma u Tuzli, izvela je premijeru „Podvalu“ komediju od Milovana Glišića. Ovom prilikom građanstvo Tuzle očekivalo je da će poslije dužeg vremena gledati glumu koja treba živo i ubjedljivo da prikaže život onog vremena, koje je pisac u svojoj komediji prikazao. Prije same predstave društvo je reklamiralo ovu priredbu, pa je posjeta građanstva bila vrlo dobra. Kritika je pohvalila glumce Radoslava Zoranovića, Osmana Osmanovića, Stevu Đukića i Vuleta Popovca.[40] Također, 16. juna 1947. godine „Učo“ je sa dramskom, koreografskom, horskom i muzičkom sekcijom posjetio graditelje pruge Šamac-Sarajevo. Tom prilikom dramska sekcija je izvela komedije „Kir Janja“ i „Prosidba“. U julu mjesecu 1947. godine „Učo“ je sudjelovao na svečanosti prilikom otvaranja pruge Stupari-Kladanj, zatim 19. jula 1947. godine „Učina“ dramska sekcija održala je program u Fiskulturnom domu sa aktovkama „Prosidba“ A.P. Čehova i „Zelena grana“ Suhodolskog.[41] Tokom augusta 1947. godine radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“ imalo je nekoliko gostovanja u Banovićima, Zenici i Zavidovićima. Dramska sekcija, koreografska grupa i hor posjetilo je radnike koje je gradilo radničko naselje Litvu i rudare rudnika uglja „Tito“ Banovići. Članovi društva su Banovićima boravili dva dana i izveli dvije priredbe, gdje su radnici bili oduševljeni.[42] Slijedeće gostovanje je bilo u Zenici, gdje je sa dramskom i folkornom grupom gostovalo posljednih dana na Omladinskoj pruzi na radilištu šumske željeznice u Biloj kod Travnika i u Zenici. U Zenici je dramska sekcija pripremila za građanstvo i radnike pozorišno veče, a prije pozorišne predstave o životu i radu Mitra Trifunovića-Uče govorio je predsjednik radničkog kulturno-umjetničkog društva „Iskre“ iz Zenice,

37 *Isto*, 30.
38 *Front slobode*, god. IV, br. 97, Tuzla, 21. decembar 1946, 4.
39 G. autora, *25. godina RKUD-a „Mitar Trifunović-Učo“*, 30.
40 *Front slobode*, god. V, br. 121, Tuzla, 15. juni 1947, 4.
41 G. autora, *25. godina RKUD-a „Mitar Trifunović-Učo“*, 30.
42 *Oslobođenje*, god. V, br. 252, Sarajevo, 17. august 1947, 5.

Ivan Mandić, koji je zajedno sa „Učom“ radio u radničkom pokretu.[43] Dramska sekcija i hor radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“ gostovalo je i u Zavidovićima gdje je dalo vrlo uspjelu priredbu. Dramska sekcija izvela je komade „Prosidbu“ od Čehova i „Zelenu granu“ od Suhodolskog. Hor je nastupio sa biranim programom. Priredba je održana u sali Kulturnog doma, a na istoj je prisustvovalo pored mještana Zavidovića i mnogobrojni radnici. Pored ovih gostovanja, društvo je gostovalo i u Tešnju i Teslićiu.[44] Tokom septembra 1947. godine dramska sekcija radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitra Trifunović-Učo“, pokazala je dobre rezultate i dobar rad. Muzička sekcija je dala i svoju prvu emisiju preko informativne stanice u Tuzli. U ovoj emisiji sekcija je dala scene iz „Kafanskih stratega“, zatim recitaciju „Ljubitelji neprilika“ od Majakovskoga i otpjevano je nekoliko solo pjesama. Društvo je od septembra 1947. godine preko domaće informativne stanice Tuzla svake nedjelje nastupalo po jednom, sa repertoarom koje je izabralo društvo.[45] Decembra 1947. godine „Učo“ je sa horom i muzičkom sekcijom učestvovao na svečanom otvaranju Doma kulture u Tuzli.[46] Na ovoj svečanosti Radoslav Zogović, član diletantske grupe društva „Mitar Trifunović-Učo“ odrecitovao je pjesmu Džambule: „Veliki staljinski zakon“.[47] Od 1947. godine u okviru društva „Mitar Trifunović Učo“ radilo je i dječije pozorište.

U 1948. godini radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ imalo je 39 nastupa.[48] Početak 1948. godine bila je prekretnica u radu ovog društva. Društvo je početkom 1948. godine sredilo svoju upravu, organizovalo bolji rad u svim svojim sekcijama, tako da je svaka sekcija dobila svoga rukovodioca. Pored toga sređene su i materijalne prilike, nabavljen je potreban inventar, garderoba i tehnički materijal u vrijednosti od 200.000 dinara. Sve ovo dalo je povoda većoj zainteresiranosti za rad u sekcijama društva, tako da je od početka godine broj aktivnih članova u svim sekcijama povećan za 15% u odnosu na prošlu godinu. Radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ najozbiljnije se i pripremalo za velikih festival sindikalnih kulturno-umjetničkih društava Narodne Republike Bosne i Hercegovine koji je bio predviđen da će se održati u Sarajevu u vremenu od prvog do sedmog maja 1948. godine. Kao priprema za ovaj festival u Tuzli je vremenu od 10. do 12. aprila 1948. godine bila održana smotra sindikalnih kulturno-umjetničkih društava iz svih dvanaest srezova. U prva četiri mjeseca 1948. godine „Učo“ je gostovao u 12 mjesta istočne Bosne i dao je isto toliko priredaba, s vrlo bogatim programom: „Zelena grana“ Suhodolskog, motivi iz sprečanske doline koju je održao folkor, „Dobro i zlo“ Gunoa, „Ruska svita“ Čajkovskog, „Ognjeni vlak“ horska pjesma koju je izveo Devčić, „Pjesma petogodišnjem planu“ Logareva

43 *Oslobođenje*, god. V, br. 255, Sarajevo, 20. august 1947, 6.

44 *Oslobođenje*, god. V, br. 260, Sarajevo, 26. august 1947, 5.

45 *Oslobođenj*e, god. V, br. 289, Sarajevo, 29. sepembar 1947, 7.

46 Više o Domovima kulture u Tuzli i sjeveroistočnoj Bosni vidi: J. Jajčević, *Osnivanje i djelatnost Domova kulture i Narodnih univerziteta*, 223-226.

47 *Front slobode*, god. V, br. 145, Tuzla, 7. decembar 1947, 3.

48 G. autora, *25. godina RKUD-a „Mitar Trifunović-Učo“*, 31.

pjesma, „X rukovet“ Mokranjčeva, te recitacije Majakovskog, Minderovića i Zogovića. Tom prilikom, te priredbe je posjetilo preko 7.000 posjetilaca. [49]

Na predfestivalskom takmičenju koje je održano od 10. do 12. aprila 1948. godine u sklopu smotre Saveza kulturno-umjetničkoh društava, kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ je zauzelo prvo mjesto. Na ovom predfestivalskom takmičenju najbolje su bile dramska i folkorna sekcija.[50] Na Prvomajskom republičkom festivalu održanom od prvog do sedmog maja 1948. godine u Sarajevu, „Učo“ je ostvario vrlo dobre rezultate, a naročito su se istakle folkorna, muzička i pionirska dramska sekcija. Društvo je kao nagradu dobilo 20.000 dinara. Tatjana Šerstnev je dobila 7.000 dinara kao nagradu za koreografiju, a Makso Dešić je nagrađen za režiju drame sa 7.000 dinara, dok je Karlo Dušek dobio 5.000 dinara za rad „Učine“ muzičke sekcije.[51] Vraćajući se sa festivala kulturno-umjetničkih društava Bosne i Hercegovine, radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ je sa svojim sekcijama folklornom i dramskom, posjetilo graditelje autoputa „Bratstva i Jedinstva“ Zagreb-Beograd, u mjestima Sremskoj Mitrovici, Laćarku, Vognju i Kuzminu.

Prvu svoju priredbu „Učo“ je dao u pozorištu u Sremskoj Mitrovici sa kulturno-umjetničkim društvom „Jože Mošlić“ iz Ljubljane. Program je bio na visini. Pored graditelja autoputa priredbama kako u samoj Mitrovici, tako i u ostalim mjestima u kojima je „Učo“ gostovao prisustvovao je veliki broj mještana koji su oduševljeno pozdravili posjetu kulturno-umjetničkog društva, koje je u svom radu u prošloj i ovoj godini, posvetilo mnogo pažnje davanju priredaba za radnike u preduzećima, graditeljima pruge itd.[52]

U augustu 1948. godine kulturno-umjetnička društva „Mitar Trifunović-Učo“ i „Ivan Marković-Irac“ ostvarili su veliku zajedničku turneju. Maršruta je bila: Tuzla–Zagreb-Postojna–Rijeka–Split–Kašteli–Dubrovnik–Lopud–Cavtat–Mostar–Sarajevo–Kakanj–Tuzla.

Posjećena su brojna radnička i vojna odmarališta i radni kolektivi. Nekoliko koncerata dato je za građanstvo. „Učo“ je za ovu turneju dao folkor, muzičku sekciju i solo pjevače, a „Irac“ hor i dramsku sekciju koja je nastupala sa aktovkom „Medvjed“ A.P. Čehova. [53] Bio je to izvanredan uspjeh ovih društava, a za članove najljepša turneja.

Rad radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“ je od septembra mjeseca 1948. godine bio skoro potpuno zamro. Nijedna sekcija ovog društva nije radila, jedino je hor i orkestar nekako nastupao, počevši se spremati onda kada je trebalo izaći na smotre ili festival. Brojno stanje društva u 1948. godini izgledalo je ovako: pomažućih članova društva bilo je nešto preko 500, aktivnih

49 *Front slobode*, god. VI, br. 160, Tuzla, 3.april 1948, 3; *Front slobode*, god. VI, br. 164, Tuzla, 1. maj 1948, 7.

50 G. autora, *25. godina RKUD-a „Mitar Trifunović-Učo“*, 31.

51 *Front slobode*, god. VI, br. 166, Tuzla, 16. maj 1948, 3.

52 *Front slobode*, god. VI, br. 167, Tuzla, 23. maj 1948, 3.

53 G. autora, *25. godina RKUD-a „Mitar Trifunović-Učo“*, 32.

članova bilo 97, od toga je na hor otpadalo 60, folklor 28 i orkestar 9 članova, dok dramskih članova nije bilo. Društvo je na svega 4 nastupa nastupilo. U tom periodu društvu niko nije davao nikakvu pomoć. Uprava društva nije održala skoro ni jedan sastanak, a od cijele uprave aktivno je bilo svega par članova. Društvo je bilo bez ikakvih svojih prostorija, također i bez rukovodilaca pojedinih sekcija.[54] Kakvo je razumjevanje bilo najbolje se vidi iz činjenice da društvo „Mitar Trifunović-Učo“ od oslobođenja pa do 1948. godine nije imalo svojih stalnih prostorija, već je zbog drugih potreba premještavano iz prostorije u prostoriju, tako da je konačno i ostalo bez ikakvih prostorija, što je i uslovilo da se društvo rasulo i da se rad potpuno ugasio.[55] Međutim, nakon održane vanredne skupštine društva u septembru mjesecu, društvo je ponovo počelo funkcionisati sa radom. Članovi društva i nastupi društva su se povećali počevši od septembra 1948. godine, a to povećanje nastavljeno je i u 1949. godini. Brojno stanje društva u 1949. godini izgledalo je ovako: pomažućih članova je bilo 1.250, aktivnih članova 198, od toga na hor je otpadalo 120, dramu 8, folklor 45, tamburaški orkestar 23 i dva člana recitatora. Društvo je imalo 14 nastupa, od toga u Tuzli su bila 3 nastupa hora, jedan nastup folklora, dva nastupa dramske sekcije i jedan nastup recitatora, dok u ostalim mjestima 3 nastupa imala je folklorna sekcija, 3 nastupa dramska sekcija i jedan nastup recitatorska sekcija.[56] Ove navedene brojke najbolje pokazaju koliko se poboljšao rad u kulturno-umjetničkom društvu „Mitar Trifunović-Učo“ u odnosu na ranije stanje.

Društvu su bile date na raspolaganje tri prostorije u Domu kulture, a neke sekcije kao što je hor svoje prijeme je vježbao i u Sali radničkog doma. Jedan od najozbiljnijih smetnji u pravilnom radu društva je pitanje smještaja prilikom gostovanja društva na radilištima. Društvo je gostovalo u Litvi, Bukinju i Simin Hanu. Međutim, doček društva u Litvi i Bukinju bio je ispod svake kritike. Iako je društvo ranije poslalo svoga čovjeka da uredi pitanje smještaja pozornice i ostaloga, ipak se prilikom dolaska desilo da ništa nije bilo pripremljeno krivicom odgovornih mještana, tako da su članovi dramske i folklorne sekcije morali u Bukinju sami čistiti salu i uređivati pozornicu za nastup, a u Litvi nisu imali gdje spavati, pa se po zimi morao snalaziti kako je ko znao.[57]

I pored pomoći koju je Gradski savez pružio radničkom kulturno-umjetničkom društvu „Mitar Trifunović-Učo“, rad u društvu još uvijek nije bio zadovoljavajući, što je značilo da pomoć Gradskog saveza i pomoć Sindikalnog vijeća nije bila potpuna i da se ubuduće moralo obratiti najveća pažnja da se potpuno otklone svi oni problemi koji najozbiljnije ugrožavaju još veću aktivizaciju društva. Da bi društvo nesmetano moglo popunjavati svoje aktivno članstvo

54 ATK, fond: Gradski narodni odbor Tuzla (dalje: GNOT), Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, k-47, f-1, *Izvještaj o radu Gradskog saveza kulturno-prosvjetnih društava u 1949. godini.*

55 ATK, GNOT, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, k-47, f-1, *Izvještaj o radu Povjereništva za prosvjetu i kulturu u protekloj godini dana.*

56 ATK, GNOT, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, k-47, f-1, *Izvještaj o radu Gradskog saveza kulturno-prosvjetnih društava u 1949. godini*.

57 *Isto.*

sposobnim kadrom, ono je moralo obratiti najveću pažnju na kulturno-prosvjetni rad u sindikalnim podružnicama i frontovskim organizacijama. Pored toga ubuduće se moralo skoncentrirati dobar dio pažnje na razvijanju kulturno-prosvjetnog rada u naseljima.[58] Osim toga da bi se rad na kulturno-prosvjetnom i kulturno-umjetničkom polju još uspješnije razvijao u ovom društvu potrebno je bilo više razumijevanja od strane narodnih vlasti i drugih ustanova i organizacija.

U 1949. godine pred društvom su bili postavljeni novi i obimniji zadaci, prije svega osnivanje i jačanje rada svih sekcija, horske, dramske, koreografske, muzičke, recitatorske i pionirske sekcije. Kako je planom predviđeno, horska sekcija je trebala spremiti dva javna koncerta i to: u Tuzli i u Banovićima. Dramska sekcija je u ovoj godini posebnu pažnju posvetila okupljanju najtalentovanijih drugova i drugarica, kao i stručnom uzdizanju novih članova, također, morala je i sprovesti agitaciju za upis na dramski kurs, koji će se osnovati pri Narodnom pozorištu u Tuzli.[59] Tokom 1949. godine dramska sekcija radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“ izdvojila se iz društva i od nje je osnovano Narodno pozorište.[60] Što se tiče muzičke sekcije, ona je radila na okupljanju što većeg broja članova i naročitu pažnju posvetila je učvršćenju discipline članova za dolazak na probe, što je bila jedna od glavnih kočnica rada ove sekcije. Muzička sekcija je planirala u toku 1949. godine da održi dva javna koncerta u Tuzli i četiri u Tuzlanskom industrijskom bazenu, kao i pripremiti se za Republikanski festival. Najvažniji zadatak folklorne sekcije, koja je ranije u svom radu pokazala dobar uspjeh, je da pronađe stručnog rukovodioca i pristupi radu.[61] Sve ove sekcije su se pripremale za zajednički nastup, koji će manifestovati i biti odraz rada društva, kao i izvršenje postavljenih zadataka.

U okviru proslave Prvog maja 1949. godine, pripremao se i festival kulturno-umjetničkih društava Bosne i Hercegovine, a ista je bila priređena u Tuzli. Smotra je bila održana u periodu od 2. do 4. maja 1949. godine. Upoređujući smotru radničkih kulturno-umjetničkih društava tuzlanskog bazena koja je obavljena prošle godine u aprilu 1948. godine, sa festivalom kulturno-umjetničkih društava Tuzlanske oblasti koja je održana ove godine (1949), bio je zapažen znatan napredak u radu pojedinih društava i sekcija. Uočljiv nedostatak smotre iz 1949. godine je manji broj folkornih grupa, a jedna od najjačih folkornih grupa Tuzlanske oblasti bila je koreografskka sekcija radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“ koja uopšte nije nastupila.[62]

Stanje radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“ za period od jula do decembra 1949. godine izgleda ovako: društvo je imalo 152 člana, od čega 82 muških i 70 ženskih članova. Od 152 člana, radnika je bilo 107, a namještenika 45 članova. Starijih članova društva bilo je 96, a omladine 56. Društvo

58 *Isto.*
59 *Front slobode*, god. VII, br. 201, Tuzla, 11. mart 1949, 3.
60 G. autora, *25. godina RKUD-a „Mitar Trifunović-Učo“*, 25 i 32.
61 *Front slobode*, god. VII, br. 201, Tuzla, 11. mart 1949, 3.
62 *Oslobođenje*, god. VI, br. 794, Sarajevo, 12. maj 1949, 4.

je imalo dva stručna rukovodioca sekcija. Raspolagalo je sa jednom dvoranom. Prihodi društva su iznosili 124.000 dinara, od čega je iz budžeta državnih ustanova dobilo 60.000 dinara, a iz Saveza kulturno-prosvjetnih društava 40.000 dinara, dok su ostali prihodi iznosili 24.000 dinara. Rashodi društva su iznosili 165.585,50 dinara, od toga lični rashodi su bili 30.900 dinara, materijalni rashodi 131.295,50 dinara, dok su članarine, doprinosi iznosili 2.400 dinara. U ovom periodu društvo je nastupalo na 13 priredaba.[63]

Kada je u pitanju stanje sekcija radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“ za period od jula do decembra 1949. godine, njihovo stanje izgledalo je ovako: gudačka sekcija društva koja je osnovana 1945. godine imala je 8 članova, od čega su svi bili amateri, sekcija je učestvovala na 3 nastupa, od čega na jednom festivalu i na dvije priredbe.[64] Kada je u pitanju tamburaška sekcija, koja je osnovana 5. oktobra 1949. godine, njen broj članova iznosio je 18 i svi su bili amateri, od kojih je jedan bio stručni dirigent. Pošto je osnovana oktobra 1949. godine ova sekcija nije ni imala nikakvih nastupa.[65] Folklorna sekcija društva „Mitar Trifunović-Učo“ osnovana je aprila 1945. godine. Ova sekcija imala je 28 članova, od čega 12 muških i 16 ženskih članova. Sekcija je imala 4 nastupa, od čega je jedan nastup bio u Tuzli, a tri van Tuzle.[66] Horska sekcija društva imala je 86 članova, od čega 35 muških i 51 ženskih članova. Ova sekcija je učestvovala na dva nastupa, od čega je jedan bio u Tuzli.[67]

Radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ je 1950. godine proglašeno za najbolje društvo Tuzlanskog bazena. Prema izvještaju za period od prvog januara do 30. juna 1950. godine društvo je imalo 135 članova i to 66 muških i 69 ženskih članova. Od 135 članova, 69 članova bili su radnici, 63 namještenika i 3 đaka ili studenata. Društvo je imalo četiri stručna rukovodioca sekcija. Sekcije društva su učestvovale na brojnim priredbama, od čega pjevačka i tamburaška na 6, folklorna na 3 i pozorišna na 6 priredbi. Društvo je raspolagalo sa četiri sale i jednom malom prostorijom. Prihodi društva u ovom periodu iznosili su 67.966,25 dinara, dok su ostali prihodi iznosili 27.000 dinara. Rashodi društva su bili 60.617 dinara, od toga lični rashod je iznosio 61.800 dinara, materijalni 2.750 dinara, dok su ostali rashodi iznosili 3.416 dinara. Društvo je u ovom izvještajnom periodu imalo 9 priredbi, od toga 5 priredbi u Tuzli.[68] Kada je u pitanje stanje

63 ATK, OBNOT, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, k-59, dok. 4395/84, *Polugodišnji izvještaj za kulturno-prosvjetna i kulturno-umjetnička društva za razdoblje od 1. 7. do 31. 12. 1949. godine,* Tuzla, 31. januar 1950.

64 ATK, OBNOT, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, k-59, dok. 4395/55*, Polugodišnji izvještaj za za orkestre za razdoblje od 1. 7. do 31. 12. 1949. godine,* Tuzla, 31. januar 1950.

65 ATK, OBNOT, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, k-59, dok. 4395/56*, Polugodišnji izvještaj za orkestre za razdoblje od 1. 7. do 31. 12. 1949. godine,* Tuzla, 31. januar 1950.

66 ATK, OBNOT, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, k-59, dok. 4395/59 i 4395/60*, Polugodišnji izvještaj za folklorne grupe/ansambli za period od 1. 7. do 31. 12. 1949. godine,* Tuzla, 31. decembar 1950.

67 ATK, OBNOT, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, k-59, dok. 4395/68*, Polugodišnji izvještaj za zborove za period od 1. 7. do 31. 12. 1949. godine,* Tuzla, 31. januar 1950.

68 ATK, GNOT, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, k-47*, Polugodišnji izvještaj za*

društva za period od prvog jula do 31. decembra 1950. godine, ono je izgledalo ovako: društvo je imalo 958 članova, od toga 258 aktivnih članova. Stanje sekcija društva bilo je ovako: bila su 2 hora sa 138 članova, ova sekcija je imala 5 nastupa, zatim jedan orkestar sa 8 članova, dva tamburaška zbora sa 27 članova i imala je jedan nastup. Bila je jedna recitatorska sekcija koja je u ovom periodu imala dva nastupa, zatim jedna folklorna grupa sa 35 članova i imala je 3 nastupa i bile su tri dramske sekcije sa 60 članova, a ove sekcije su imale jedan nastup.[69]

Repertoar sekcija radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“ za 1950. godinu bio je slijedeći: hor je nastupao sa pjesmama „III, V i XI rukovet“ od Makema, zatim sa pjesmon „Neđezelan“ do S. Mokranjca, „Tri djevojke zbor zborile“ od A. Smajlovića, „Hej brate Slobodo“ od Gobeca, „Tito nek nas vodi od Saksa“ i druge lakše pjesme. Folklorna sekcija je nastupala je sa spletovima narodnih igara Srbije, Makedonije, Hrvatske, Bosne, Posavine i okolice Tuzle. Tamburaška sekcija je nastupala sa spletovima narodnih pjesama Bosne, Dalmacije, zatim sa pjesmom „Radnički pozdrav“, „Žetva“ i sa još mnogim drugim stvarima. Sve ove sekcije su svoje nastupe izvodile u Tuzlanskom bazenu, u Gračanici, Zvorniku, Loznici, kao i na smotri društava. Društvo je također, nastupalo i sa boljim programom u kolektivima Livnica, Koksara kao i na svim svečanostima.

Upravu društva u 1950. godini sačinjavali su: predsjednik Mustafa Tinjić, koji je bio i predsjednik udruženja penzionera Tuzle, dva potpredsjednika Bogdan Banjanin koji je bio i direktor Više gimnazije i Zdenko Maršenić, bravar, zatim sekretar Bogomir Tiplić, blagajnik Mirjam Mateljić, zatim ostali članovi društva su bili Muhamed Palavrić, Ifet Hajrić, Hašim Mutevelić, Omer Jagunčić, Fehim Softić, Abdulšehab Bakić, Anto Dogan, Mensura Zubanović, Suljo Husanović, Muharem Zahirović, Nedžad Tučić, Rifat Kušljugić i Asim Gruhonjić koji je bio urednik lista Fronta slobode. Društvo je sačinjavalo 50% radnika i 50% službenika. Inventar društva bio je prilično sačuvan, garderoba je bila u dotrajalom stanju. Članarina društva je iznosila 10 dinara. Društvo je u toku 1950. godine primilo donacije od Narodnog odbora grada Tuzle u iznosu od 100.000 dinara i donaciju od Sreskog sindikalnog vijeća Tuzle u iznosu od 175.000 dinara. Društvo je sav taj novac uložilo u nabavku instrumenata i najnužniju garderobu, kao i na isplatu honorara stručnim rukovodiocima sekcija.[70] Tokom 1950. godine najbolja sekcija društva bila je tamburaška sekcija kojom je upravljao Miško Katušić, dok je horom rukovodio dr. Stevo Miličić. Društvo je tokom 1950. godine radilo u bivšem Radničkom domu u Tuzli.[71]

kulturno-prosvjetna i kulturno-umjetnička društva za period od 1. 1. do 30. 6. 1950. godine.

69 ATK, GNOT, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, k-47*, Podaci o kulturno-umjetničkom društvu „Mitar Trifunović Učo“ Tuzla za period od 1. 7. do 31. 12. 1950. godine,* Tuzla, 29. januar 1951.

70 ATK, GNOT, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, k-47, f-2, *Analiza rada kulturno-umjetničkih društava tuzlanskog bazena – Radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ Tuzla.*

71 G. autora, *25. godina RKUD-a „Mitar Trifunović-Učo“*, 32.

Tokom 1951. godine kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ je imalo velike poteškoće sa prostorijama. Došlo je do preseljavanja iz bivšeg Radničkog doma u bivši Hrvatski dom. To je za posljedicu imalo, da društvo nije radilo nekoliko mjeseci. Godina 1952. bila je godina velikih „Učinih“ uspjeha. „Učina“ dramska sekcija sa predstavom „Svet“ dobila je diplomu za osvojeno prvo mjesto na smotri Saveza kulturno-prosvjetnih društava za grad i srez Tuzlu. Za osvojeno prvo mjesto u listu „Front slobode“ je napisano: *Onako, kako je „Učina“ dramska sekcija dala Nušićevu komediju „Svet“ može se vidjeti samo u profesionalnim pozorištima*.[72] Također i „Učin“ hor je dobio pohvalu za osvojeno prvo mjesto na smotri.

Godina 1953. je bila godina velikih uspjeha kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“. Četrnaestog i petnaestog februara 1953. godine održana je smotra amaterske pozorišne umjetnosti kulturno-umjetničkih društava Tuzlanskog bazena.[73] Drugu nagradu na toj smotri osvojilo je društvo „Mitar Trifunović-Učo“ sa komedijom B. Nušića „Beograd nekad i sad“. Savez kulturno-prosvjetnih društava za grad i srez Tuzlu dodijelio je diplomu „Učinom“ horu za osvojeno prvo mjesto na održanoj smotri.[74] Da se u Tuzli osjećala kulturna djelatnost narodnih masa, svjedočio je koncert radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“ koji je održan 21. novembra 1953. godine u sali Doma jugoslovenske narodne armije. Ovaj radnički kulturno-umjetnički kolektiv istupio je na koncertu sa dvije sekcije, orkestrom i horom. Horska sekcija je bila omasovljena i podmlađena, što se naročito zapažalo u ženskom horu. Orkestar društva, uglavnom je bio sastavljen od članova pozorišnog orkestra iz Tuzle i nastavnika Muzičke škole. Na programu su bila djela: Zajc, uvertira iz „Graničara“; finale iz opere „Nikola Šubić Zrinjski“ (orkestar), zatim Žganc, „Čuva ovce djevojčica“; Vidošević, „Mujo kuje“; Trudić, „Na čija porta“ i „Otišla je“ (hor); Dvoržakove Slavenske igre br. 8; Smetana, „Fantazija iz opere Prodana nevjesta“ (orkestar); Krek, „Ljubaza in pomlad“; Letka, „Omili mi u selu divojčice“ i „Šta nam radi onaj dido stari“; Mokranjac, jedna pjesma (hor), Mokranjac, „III rukovet“ (hor i orkestar).[75] Koncert je u potpunosti uspio. Sala je bila puna i gledaoci su svaku tačku društva toplo pozdravljali.

Podaci o brojnom stanju društva „Mitar Trifunović-Učo“ i stanju njegovih sekcija u 1953. godini nedostaju, zbog toga se ovdje navode podaci o stanju društva „Mitar Trifunović-Učo“ koje je zatraženo na upit od strane Sreskog saveza kulturno-prosvjetnih društava Tuzla. Podaci se odnose na dan 10. novembra 1954. godine. Društvo je imalo pet sekcija od kojih dvije nisu radile i to dramska i pionirska sekcija usljed nedostatka prostorija, dok su horska, tamburaška i folklorna radile. Horska sekcija imala je 52 člana, od toga 20 radnika i 32 službenika, tamburaška sekcija imala je 26 članova, od toga 16 radnika i 10 službenika, dok

72 *Isto*, 33.
73 *Front slobode*, god. X, br. 338, Tuzla, 7. mart 1953, 3.
74 G. autora, *25. godina RKUD-a „Mitar Trifunović-Učo“*, 34.
75 *Front slobode*, god. X, br. 374, Tuzla, 21. novembar 1953, 4.

je folklorna imala 30 članova, od toga 27 radnika i 3 službenika. Dakle, društvo „Mitar Trifunović-Učo“ imalo je ukupno 108 članova, od kojih 63 radnika i 45 službenika. Društvo je imalo i 500 pomažućih članova od kojih se vanredno ubirala članarina.

Horska sekcija je poslije dužeg vremena otpočela sa radom. Odziv omladine za ovu sekciju bio je vrlo slab, kao i uopće slabo interesovanje članstva u ovu sekciju. Tamburaška sekcija imala je sve potrebne instrumente i ostale rekvite, ali članstvo nije bilo stalno. Tamburaškoj sekciji je nedostajala jedna prostorija za rad sa početnicima. U folklornoj sekciji postojali su svi uslovi za rad, sem što je bila potrebna veća prostorija za uvježbavanje, jer postojeća je bila vrlo mala.[76]

Društvo je sa svojim sekcijama nastupalo u slijedećim mjestima: Lopare, Gračanica, Solana, Tušanj, kao i na raznim svečanostima, mitinzima i akademijama. Također, društvo je nastupalo i na izložbi poljoprivrede u Tuzli, kao i na festivalima sa svim svojim sekcijama u Lukavcu, Živinicama, Banovićima i Tuzli. Uprava društva je zbog nedostatka prostorija tražila da im se ustupe još neke prostorije Doma kulture. Društvo „Mitar Trifunović-Učo“ uglavnom je opstajalo od donacija Sreskog sindikalnog vijeća i Narodnog odbora grada Tuzle. Sresko sindikalno vijeće dalo je 200.000 dinara, dok je Narodni odbor grada Tuzle dao 70.000 dinara donacije. Od ovih donacija društvo je kupovalo garderobu za folklor i instrumente za tamburašku sekciju. Rahodi društva svakog mjeseca bili su od 20.000 do 25.000 dinara i to samo za honorare stručnih rukovodioca, a posebno za nabavke i prepravke kako garderobe tako i instrumenata.

Najveći problem u društvu bilo je razvijanje društvenog života u društvu i samo oživljavanje članstva, koje je dolazilo samo na probe, a potom je odlazilo, nezadržavajući se u prostorijama društva.[77]

Radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ postalo je značajan činilac kulturnog života ne samo u Tuzli nego i na širem području. Brojni su festivali na kojima je društvo učestvovalo. Za svoj zaslužan rad dobilo je mnogo pohvala i diploma. Društvo je, također, učestvovalo i na svakom sreskom festivalu. Naravno, vrijedne nagrade nisu izostajale. Rad društva krasio je pernamentan uspon, a najzaslužniji amateri bili su nosioci bronzanih, srebrenih i zlatnih medalja kojima su bili odlikovani u Sarajevu.

Zaključak

Znatan dio kulturno-umjetničkog života Bosne i Hercegovine, sjeveroistočne Bosne, a i Tuzle odvijao se kroz sekcije društava koja su uglavnom imala oznaku nacionalna, radnička, službenička, seoska i školska amaterska. Rad

76 ATK, GNOT, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, k-47, f-2, *Stanje u radničkom kulturno-umjetničkom društvu „Mitar Trifunović Učo“ Tuzla na upit Sreskog saveza kulturno-prosvjetnih društava Tuzla,* Tuzla, 10. novembar 1954.

77 *Isto.*

kulturno-umjetničkih sekcija, naročito u poslijeratnim godinama, bio je u većini slučajeva slab i teško se mogao nazvati kulturnim što je bila posljedica malog broja stalnih i velikog broja privremenih sekcija koje su površno spremali kulturno-umjetničke sadržaje. Pored toga, rad je bio otežan zbog nedostatka kadrova, prvenstveno rukovodilaca za dramski i muzički rad

Pored obnovljenih nacionalnih društava, kulturno-umjetničku djelatnost su obavljali i pjevački horovi, pozorišne i umjetničke grupe koje su osnovane još za vrijeme rata, a počinju se osnivati i radnička kulturno-umjetnička društva, jedno takvo osnovano je u Tuzli 1945. godine, nazvano radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo. Glavne snage društva „Mitar Trifunović Učo“ na osnivačkoj skupštini bili su hor sa 65 članova, folkorna grupa, balet i dramska sekcija. U prvih pet mjeseci 1945. godine društvo „Mitar Trifunović Učo“ dalo je šest priredaba. Prvog novembra 1945. godine u prostorijama bivšeg pjevačkog društva „Njegoš“, otvorena je čitaonica radničkog kulturno-umjetničkog društva „Mitar Trifunović-Učo“. Tokom 1946. godine imalo je zapažene nastupe na priredbama i koncertima, a od 1947. godine u okviru društva „Mitar Trifunović Učo“ radilo je i dječije pozorište.

U 1948. godini radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ imalo je 39 nastupa. Početak 1948. godine bila je prekretnica u radu ovog društva. Društvo je početkom 1948. godine sredilo svoju upravu, organizovalo bolji rad u svim svojim sekcijama, tako da je svaka sekcija dobila svoga rukovodioca. Pored toga sređene su i materijalne prilike, nabavljen je potreban inventar, garderoba i tehnički materijal. U augustu 1948. godine kulturno-umjetnička društva „Mitar Trifunović-Učo“ i „Ivan Marković-Irac“ ostvarili su veliku zajedničku turneju. Maršruta je bila: Tuzla–Zagreb-Postojna–Rijeka–Split–Kašteli–Dubrovnik–Lopud–Cavtat–Mostar–Sarajevo–Kakanj–Tuzla. Posjećena su brojna radnička i vojna odmarališta i radni kolektivi. Bio je to izvanredan uspjeh ovih društava, a za članove najljepša turneja. Članovi društva i nastupi društva su se povećali počevši od septembra 1948. godine, a to povećanje nastavljeno je i u 1949. godini.

U 1949. godine pred društvom su bili postavljeni novi i obimniji zadaci, prije svega osnivanje i jačanje rada svih sekcija, horske, dramske, koreografske, muzičke, recitatorske i pionirske sekcije. Sve ove sekcije su se pripremale za zajednički nastup, koji će manifestovati i biti odraz rada društva, kao i izvršenje postavljenih zadataka.

Radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ je 1950. godine proglašeno za najbolje društvo Tuzlanskog bazena i raspolagalo je sa četiri sale i jednom malom prostorijom. Tokom 1951. godine kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ je imalo velike poteškoće sa prostorijama. Došlo je do preseljavanja iz bivšeg Radničkog doma u bivši Hrvatski dom. To je za posljedicu imalo, da društvo nije radilo nekoliko mjeseci. Godina 1952. i 1953. bile su godine velikih „Učinih“ uspjeha. „Učina“ dramska sekcija sa predstavom „Svet“

dobila je diplomu za osvojeno prvo mjesto na smotri Saveza kulturno-prosvjetnih društava za grad i srez Tuzlu 1952. godine.

Društvo je imalo zapažen kulturno-umjetnički rad, kako u Tuzli, tako i u sjeveroistočnoj Bosni i Bosni i Hercegovini, učestvovanjem sa svojim sekcijama na brojnim priredbama, gostovanjima, svečanostima i festivalima širom Bosne i Hercegovine. Najveći problem u društvu bilo je razvijanje društvenog života u društvu i samo oživljavanje članstva, koje je dolazilo samo na probe, a potom je odlazilo, nezadržavajući se u prostorijama društva.

Radničko kulturno-umjetničko društvo „Mitar Trifunović-Učo“ postalo je značajan činilac kulturnog života ne samo u Tuzli, nego i na širem području. Brojni su festivali na kojima je društvo učestvovalo. Za svoj zaslužan rad dobilo je mnogo pohvala i diploma. Društvo je, također, učestvovalo i na svakom sreskom festivalu. Naravno, vrijedne nagrade nisu izostajale. Rad društva krasio je pernamentan uspon, a najzaslužniji amateri bili su nosioci bronzanih, srebrenih i zlatnih medalja kojima su bili odlikovani u Sarajevu.

Summary

A significant part of the cultural and artistic life of Bosnia and Herzegovina, northeastern Bosnia, and Tuzla took place through sections of societies that were mainly labeled national, workers', officials, rural and school amateurs. The work of cultural and artistic sections, especially in the post-war years, was in most cases weak and could hardly be called cultural, which was a consequence of the small number of permanent and large number of temporary sections that superficially stored cultural and artistic content. In addition, the work was hampered by a lack of staff, primarily drama and music managers

In addition to the renewed national societies, cultural and artistic activities were also performed by singing choirs, theater and artistic groups that were founded during the war, and workers' cultural and artistic societies began to be founded, one of which was founded in Tuzla in 1945, called cultural and artistic association „Mitar Trifunović-Učo. The main forces of the society „Mitar Trifunović Učo" at the founding assembly were a choir with 65 members, a folklore group, a ballet and a drama section. In the first five months of 1945, the society „Mitar Trifunović Učo" gave six performances. On November 1, 1945, in the premises of the former singing society „Njegoš", a reading room of the workers' cultural and artistic society „Mitar Trifunović-Učo" was opened. During 1946, it had notable performances at performances and concerts, and since 1947, a children's theater has also operated within the „Mitar Trifunović Učo" society.

In 1948, the workers' cultural and artistic association „Mitar Trifunović-Učo" had 39 performances. The beginning of 1948 was a turning point in the work of this society. At the beginning of 1948, the company organized its management,

organized better work in all its sections, so that each section got its own manager. In addition, the material conditions were arranged, the necessary inventory, clothes and technical material were procured. In August 1948, the cultural and artistic societies „Mitar Trifunović-Učo” and „Ivan Marković-Irac” realized a great joint tour. The route was: Tuzla – Zagreb-Postojna – Rijeka – Split – Kašteli – Dubrovnik – Lopud – Cavtat – Mostar – Sarajevo – Kakanj – Tuzla. Numerous workers' and military resorts and work collectives were visited. It was an extraordinary success of these societies, and for the members the most beautiful tour. The members of the society and the performances of the society increased starting from September 1948, and that increase continued in 1949 as well.

In 1949, new and more extensive tasks were set before the society, primarily the establishment and strengthening of the work of all sections, choir, drama, choreography, music, recitation and pioneer sections. All these sections were preparing for a joint performance, which will manifest and be a reflection of the work of the society, as well as the execution of the set tasks.

The workers' cultural and artistic association „Mitar Trifunović-Učo” was proclaimed the best association of the Tuzla Basin in 1950 and had four halls and one small room. During 1951, the cultural and artistic association „Mitar Trifunović-Učo” had great difficulties with the premises. There was a move from the former Workers' Home to the former Croatian Home. As a result, the company did not work for several months. The years 1952 and 1953 were the years of great „Ucina” successes. „Učina” drama section with the play „World” received a diploma for winning first place at the review of the Association of Cultural and Educational Societies for the city and county of Tuzla in 1952.

The society has had a notable cultural and artistic work, both in Tuzla and in northeastern Bosnia and Bosnia and Herzegovina, by participating with its sections in numerous events, guest appearances, festivities and festivals throughout Bosnia and Herzegovina. The biggest problem in the society was the development of social life in the society and only the revival of the membership, which came only for rehearsals, and then left, not staying in the premises of the society.

The workers' cultural and artistic association „Mitar Trifunović-Učo” has become a significant factor in cultural life not only in Tuzla, but also in the wider area. There are numerous festivals in which the society has participated. He received many praises and diplomas for his deserving work. The society also participated in every district festival. Of course, valuable prizes were not lacking. The work of the society was adorned with a permanent rise, and the most deserving amateurs were the bearers of bronze, silver and gold medals with which they were decorated in Sarajevo.

Doc. dr. Mirza DŽANANOVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici
E-mail: mirzadzanan_89@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1949/1990" (093)
33:338:711:725(497.6 Novi Travnik)"1949/1990"

ULOGA FABRIKE „BRATSTVO“ U RAZVOJU NOVOG TRAVNIKA

Apstrakt: *Uspostavom socijalističkog režima dolazi do temeljitih političkih, privrednih, društvenih, kulturnih i drugih promjena u Bosni i Hercegovini. Prva decenija nakon Drugog svjetskog rata obilježena je obnovom ratom porušene zemlje, a veliku podršku u tom procesu pružio je SSSR kao glavni saveznik nove Jugoslavije. Akcenat je stavljen na intenzivan razvoj industrije koja je trebala biti nosioc sveukupnog ekonomskog razvoja cijele zemlje. U skladu sa tom strategijom u svim krajevima Jugoslavije osnivaju se veliki industrijski kombinati zahvaljujući kojima dolazi i do intenzivne urbanizacije brojnih do tada uspavanih lokalnih zajednica. Međutim, kada dolazi do sukoba, a potom i razlaza sa SSSR-om, Jugoslavija je bila prinuđena djelomično modificirati svoje planove ekonomskog razvoja (tzv. Petogodišnje planove). Te promjene u Bosni i Hercegovini najviše su osjetili gradovi kao što su Zenica, koja umjesto prvobitno planiranog Doboja postaje jugoslovenski metalurški centar, te Novi Travnik koji nastaje kao posljedica premještanja dijela pogona namjenske industrije iz Kragujevca u Srbiji u srednju Bosnu. Fabrika „Bratstvo“ izgrađena je na pustoj livadi u blizini Travnika u srcu srednje Bosne, a za potrebe smještaja radnika koji su podizali industrijska postrojenja, kao i za one koji su u tim pogonima radili, podižu se prvi stambeni objekti u vidu nekvalitetnih drvenih baraka. To su bili korijeni radničkog naselja koje je postepeno preraslo u novi grad nazvan Novi Travnik. Sudbonosna veza fabrike i grada koja je tada uspostavljena nije prekinuta tokom cijelog socijalističkog perioda, pa je opstanak i razvoj Novog Travnika u potpunosti zavisio od poslovnih prilika u fabrici „Bratstvo“. Proširenje proizvodnje i pogona „Bratstva“ podrazumijevalo je i izgradnju novih stambenih, komunalnih, društvenih, zdravstvenih, sportskih, kulturnih, ugostiteljskih i drugih objekata u Novom Travniku. Uspješna poslovna godina u „Bratstvu“ značila je i osiguran priliv novca u budžet lokalne zajednice kao i dovoljan broj finansijskih sredstava za rad kulturnih, umjetničkih, zabavnih, sportskih i svih drugih društava u gradu. Isto pravilo je važilo i u slučaju lošeg poslovanja „Bratstva“, a najočitiji primjer koliki značaj je fabrika imala za Novi Travnik vidi se na slučaju neuspjelog posla u Gani. Lokalne vlasti u Novom Travniku bile su apsolutno svjesne uloge „Bratstva“*

u razvoju Novog Travnika te su na svaki način nastojale olakšati funkcionisanje preduzeća, pa su, izuzev nekoliko malih nesporazuma, odnosi gradskih i fabričkih rukovodstava bili uglavnom prijateljski. Uostalom, kada je usljed propalog posla u Gani opstanak „Bratstva“ doveden u pitanje, među prvima koji su uputili apel za spas preduzeća bili su predstavnici lokalne vlasti, jasno napominjući da će sa nestankom fabrike i sudbina Novog Travnika biti zapećaćena. U radu se predstavlja kratki pregled historije preduzeća „Bratstvo“ od osnivanja u junu 1949. godine pa do kraja socijalističkog razdoblja 1990. godine, a analizirani su i odnosi gradskih i fabričkih vlasti u navedenom periodu. Cilj rada bio je pokazati značaj koji je fabrika „Bratstvo“ imala za sveukupni razvoj Novog Travnika te utvrditi koliko su lokalne vlasti bile svjesne uloge preduzeća u razvoju grada. Rad omogućava uvid u procese koji su se odvijali u konkretnoj lokalnoj zajednici, ali koji se također mogu pronaći i u drugim industrijskim gradovima Bosne i Hercegovine pa i Jugoslavije tokom socijalističkog razdoblja.

Ključne riječi: *Novi Travnik, „Bratstvo“, socijalistička urbanizacija, Jugoslovenska narodna armija, namjenska industrija, industrijalizacija*.

THE ROLE OF THE FACTORY „BRATSTVO“ (BROTHERHOOD) IN THE DEVELOPMENT OF NOVI TRAVNIK

Abstract: *The establishment of the socialist regime had led to thorough political, economic, social, cultural and other changes in Bosnia and Herzegovina. The first decade after the Second World War was marked by the reconstruction of the war-torn country, and great support in that process was provided by the USSR - the main ally of the new Yugoslavia. Emphasis was placed on the intensive development of the industry, which was to be the carrier of the overall economic development of the entire country. In accordance with this strategy, large industrial plants were established in all parts of Yugoslavia, thanks to which there was an intensive process of urbanization of numerous previously dormant communities. However, when there was a conflict and then a break with the USSR, Yugoslavia was forced to partially modify its economic development plans (the so-called Five-Year Plans). These changes in Bosnia and Herzegovina were most felt by cities such as Zenica, which instead of the originally planned Doboj became a Yugoslav metallurgical center, and Novi Travnik, which arose as a result of relocating part of the arms industry from Kragujevac in Serbia to central Bosnia. The factory "Bratstvo" (meaning Brotherhood) was built on a deserted meadow near Travnik in the heart of central Bosnia, and for the needs of housing workers who built industrial plants, as well as for those who worked in those plants, the first residential buildings were built in the form of low-quality wooden barracks. These were the roots of the workers' settlement that gradually grew into a new town*

called Novi Travnik. The fateful link between the factory and the city, which was established at that time, was not interrupted during the entire socialist period, so the survival and development of Novi Travnik completely depended on the business opportunities in the „Bratstvo" factory. The expansion of the production and plant of the „Bratstvo" also included the construction of new housing, communal, social, health, sports, cultural, catering and other facilities in Novi Travnik. A successful business year in „Bratstvo" meant a secure inflow of money into the local community budget as well as a sufficient number of funds for the work of cultural, artistic, entertainment, sports and all other societies in the city. The same rule applied in the case of bad business of „Bratstvo", and the most obvious example of how important the factory was for Novi Travnik can be seen in the case of a failed business in Ghana. The local authorities in Novi Travnik were absolutely aware of the role of the „Brotherhood" in the development of Novi Travnik and tried in every way to facilitate the functioning of the company, so, except for a few mere misunderstandings, relations between city and factory management were mostly friendly. After all, when the survival of the „Bratstvo" was called into question due to the failed business in Ghana, local authorities were among the first to appeal for the company's salvation, clearly noting that with the disappearance of the factory, the fate of Novi Travnik would be sealed. The paper presents a brief overview of the history of the company „Bratstvo" from its founding in June 1949 until the end of the socialist period in 1990, and analyses the relations between the city and factory authorities in that period. The aim of the paper was to show the importance that the factory „Bratstvo" had for the overall development of Novi Travnik and to determine how much the local authorities were aware of the role of companies in the development of the city. The paper provides insight into the processes that took place in a particular local community, but which can also be found in other industrial cities of Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia during the socialist period.

Key words: *Novi Travnik, „Bratstvo", socialist urbanization, Yugoslav People's Army, Arms industry, industrialization*.

Uvod

Jedna od temeljnih odlika socijalističke urbanizacije je presudna uloga ubrzane industrijalizacije na nastanak i razvoj urbanih sredina. Brojni gradovi su bili prepoznatljivi po isključivo jednom industrijskom pogonu (npr. „Krivaja" Zavidovići, „Konjuh" Živinice, „Borac" Travnik i brojni drugi) od čijeg uspješnog poslovanja i planova proširenja je zavisila i kompletna sudbina lokalnih zajednica i stanovnika, bez obzira da li su bili zaposleni u fabrici ili ne.[1] Preduzeća nisu samo

1 Mirza Džananović, *Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Zenica 2017, 21-22.

zapošljavala stanovnike lokalne sredine na čijoj teritoriji su se nalazila, već su bila i osnovni pokretači cjelokupnog razvoja kroz ulaganja u stambenu izgradnju, komunalnu infrastrukturu, objekte društvenog standarda, ali i kroz finansiranje rada različitih zdravstvenih, socijalnih, obrazovnih, naučnih, kulturnih, umjetničkih, sportskih i drugih ustanova, organizacija i udruženja. Ipak, takav položaj je u principu bio „mač sa dvije oštrice“, jer u slučaju ekonomske nestabilnosti preduzeća i kompletan grad je dolazio u izrazito nepovoljnu situaciju, što se može vidjeti na brojnim primjerima u Bosni i Hercegovini tokom postsocijalističkog tranzicijskog perioda. Primjer „Bratstva“ i Novog Travnika je najupečatljiviji s obzirom da je grad nastao kao direktna posljedica podizanja fabrike, a čitav proces je bio izazvan primarno vanjskopolitičkim odnosima (sukobom Jugoslavije i SSSR-a 1948. godine), a ne unutrašnjim potrebama zemlje.

Od fabrike do kombinata – pregled razvoja „Bratstva“ Novi Travnik

Preduzeće „Bratstvo“ zvanično je formirano 15. juna 1949. godine, ali je proizvodnja krenula 27. septembra 1950. godine, čime je nekada izrazito poljoprivredni kraj pretvoren u snažno industrijsko središte[2]. Odluka o formiranju preduzeća bila je izazvana strahom od invazije nakon izbijanja sukoba sa SSSR-om i ostalim članicama istočnog bloka. U skladu sa tim bilo je potrebno izmjestiti dotadašnju namjensku industriju Jugoslavije u unutrašnjost zemlje kako bi se kapaciteti što bolje zaštitili u slučaju ratnih dejstava, pa je tako Fabrika topova iz Kragujevca prebačena u mjesto Kasapoviće kod Travnika. S obzirom da je „Bratstvo“ od samog početka bilo usko vezano uz JNA njegovu izgradnju vodilo je posebno formirano vojno - građevinsko preduzeće „Petar Mećava“ iz Travnika. Takav karakter preduzeća utjecao je na poseban položaj i preduzeća i novog grada pa se zbog toga Novi Travnik razlikovao od ostalih industrijskih gradova u Bosni i Hercegovini, poput npr. Zenice.

Osnovne pretpostavke za početak proizvodnje stvorene su u Vojnotehničkom institutu u Beogradu, koji je projektovao konstrukcionu dokumentaciju za prve proizvode u „Bratstvu“, te u Artiljerijskoj radionici Zavoda „Crvena zastava“ u Kragujevcu. Početni proizvod fabrike „Bratstvo“ bila je oprema za vojnu industriju prvenstveno brdski topovi B-1 i B-2 čiji su prvi primjeri dostavljeni Armiji već krajem 1950. godine. Intenzivnija proizvodnja je krenula tokom 1951. godine kada je završen planirani građevinski dio izgradnje fabrike, ali još uvijek je bio problem nedostatak dovoljnog broja (oko 800) proizvodnih mašina. Taj nedostatak je prevaziđen dobijanjem dijela mašina na osnovu ratnih reparacija, zatim prebacivanjem iz Kragujevca te uvozom, te kupovinom potrebnih mašina na tržištu.[3] Nažalost nemamo podatke od kojih država su kupljene potrebne mašine

2 „Novi Travnik – čedo nove Jugoslavije“, *Naša riječ*, Zenica, 19. juni 1974, 6.

3 *MMK Bratstvo 1949-1989, Monografija povodom 40 godina,* Pucarevo 1989, stranice nisu numerisane. (dalje: *MMK Bratstvo 1949-1989*).

ali je za pretpostaviti da su nabavljene od zapadnih država, pošto su odnosi sa SSSR-om i dalje bili na niskom nivou. Također, kao dodatni problem iskrsnuo je i nedostatak stručnih kadrova, koji je u prvoj fazi riješen prebacivanjem dijela kadrova iz Kragujevca te formiranjem majstorske škole. Ipak, za školovanje vlastitih kadrova bilo je potrebno vrijeme kojeg „Bratstvo“ nije imalo pa je 1951. godine u Novi Travnik doseljeno i zaposleno oko 30 kvalifikovanih radnika iz Maribora[4].

Međutim, uskoro je bilo jasno da „Bratstvo“ ne može opstati ili biti ekonomski održivo ukoliko proizvodnja bude orijentirana isključivo ka vojnom segmentu, te se zbog toga krajem 1954. godine počelo razmišljati o proširenju proizvodnih asortimana za civilno tržište. Već 1955. godine počelo se i sa tim vidom proizvodnje što je podrazumijevalo pravljenje čeličnih otkivaka za potrebe tvornice automobila, zatim izrada rudarske opreme, različitih proizvoda za potrebe željeznica i slično[5]. Praksa iznalaženja novih mogućnosti proširenja proizvodnje je nastavljena pa je tako 1958. godine otkupljena licenca od Industrije poljoprivrednih mašina „Zmaj“ iz Zemuna za proizvodnju pojedinih poljoprivrednih mašina.[6]

Ipak najznačajnija odluka je bila prelazak na proizvodnju teških traktora[7] gusjeničara „BNT-60“ krajem 1960. godine, posebno jer je taj proizvod u to vrijeme bio dosta tražen kako na domaćem, tako i na stranom tržištu.[8] Uskoro se pokazalo da je ulazak na tržište traktora bio pun pogodak, jer je na tvorničkoj konferenciji SK održanoj 25. marta 1963. godine, a kojoj je prisustvovao i član CK SK BiH Todo Kurtović, istaknuto da je u periodu od 1960. do 1963. godine bruto produkt „Bratstva“ uvećan za čak 63% što je bila direktna posljedica uvođenja novih proizvoda tj. traktora.[9] Nastavljeni su i planovi povećanja proizvodnje ovih proizvoda, koji su postali najvažniji dio ukupnog poslovanja „Bratstva“, a kako bi se postigao godišnji obim od 1.000 sklopljenih traktora. Na takvu odluku navodila je i povećana potražnja kao i novi sklopljeni ugovori o isporuci proizvoda, a naročito sa Ganom kojoj je bilo potrebno oko 900 ovih mašina. Ugovorom se, također, predviđala i izgradnja fabrike traktora u Gani te obuka domaćih kadrova[10]. Kako bi se ugovor ispoštovao „Bratstvo“ je dobilo kreditna sredstva, od Jugobanke i nekoliko domaćih komercijalnih banki, potrebnih za nabavku sirovina.[11] U cilju dodatnog unapređenja kvaliteta proizvoda „Bratstvo“ je početkom septembra 1965.

4 *MMK Bratstvo 1949-1989.*

5 „Fabrika „Bratstvo“ osvaja nove proizvode“, *Naša riječ*, Zenica, 12. decembar 1956, 1 i 9.

6 „`Bratstvo` najavljuje proizvodnju traktora“, *Naša riječ*, Zenica, 18. juni 1958, 1 i 13.

7 Interesantno je da je Tito, na Drugom Plenarnom zasjedanju CK KPJ održanom od 28. do 30. januara 1949. godine prilikom rasprave o kapitalnim investicijama za vojne objekte, izjavio: „To što mi gradimo fabrike za naoružanje ne predstavlja nikakvu izgubljenu stvar. Ako ne bude rata, možemo tamo graditi traktore“. Jelena A. Živančević, *Socijalistički realizam u arhitektonskoj i urbanističkoj teoriji i praksi Jugoslavije*, rukopis doktorske disertacije, Beograd 2012, 343.

8 „Četiri traktora dnevno“, *Naša riječ*, Zenica, 19. septembar 1962, 3.

9 „Na raskršću“, *Naša riječ*, Zenica, 27. mart 1963, 5.

10 „200 „BNT-60“ putuje u Ganu“, *Naša riječ*, Zenica, 24. april 1963, 7.

11 „Bratstvo` izvozi 900 traktora u Ganu“, *Naša riječ*, Zenica, 8. april 1964, 6.

godine sklopilo ugovor sa talijanskom firmom „SAME“ o zajedničkoj proizvodnji teških traktora koji su trebali zamijeniti dotadašnje klasične gusjeničare.[12] Ugovori sa Talijanima, a naročito sa Ganom su predstavljali ogroman uspjeh rukovodstva „Bratstva“, te su izazvali dosta pažnje u medijima, naročito u zeničkoj „Našoj riječi“ koja je do tada slabo pratila situaciju u Novom Travniku.

Međutim, uskoro su se pokazale sve mane koje ugovori sa zemljama kao što je Gana nose sa sobom, naročito ako je taj posao predstavljao okosnicu ukupnog poslovanja preduzeća, kao što je to bio slučaj sa „Bratstvom“. Naime, Kwame Nkrumah, predsjednik Gane koji je vladao od proglašenja nezavisnosti od Velike Britanije 1957. godine, i koji je odobrio sklapanje ugovora sa „Bratstvom“, srušen je sa vlasti u vojnom puču u februaru 1966. godine. Iako je „Bratstvo“ već isporučilo 600, od dogovorenih 900 traktora, nova vojna vlada u Keniji je otkazala kupovinu preostalih 300, iako je većina već bila sklopljena i spremna za transport. Situaciju je dodatno pogoršavalo to što su traktori bili specijalno konstruirani i prilagođeni terenu u Gani tako da je njihov dalji plasman na druga tržišta bio neizvjestan.[13] Međutim, najgore od svega je bilo što su ogromna finansijska sredstva, u iznosu od 4 milijarde i 90 miliona starih dinara[14], ostala zaleđena, a to je činilo 20% godišnje proizvodnje „Bratstva“. To je dovelo ne samo „Bratstvo“ već i Novi Travnik gotovo u bezizlaznu situaciju, pa je čak generalni direktor Radoslav Šket najavio mogućnost zatvaranja fabrike, a samim time i raseljavanje stanovništva. Kako bi se takav razvoj situacije ipak izbjegao zatražena je pomoć od generalnog direktora Jugobanke, zatim predsjednika Savezne privredne komore, saveznog Sekretara za finansije i saveznog Sekretara za spoljnu trgovinu, a osim toga podnešen je zahtjev i za arbitražu na Međunarodnom privrednom sudu u Cirihu[15]. Iako je situacija djelomično stabilizovana plasiranjem dijela proizvedenih traktora u Indiju, a dijelom na domaće tržište, otkazivanje ugovora je ipak bio snažan udarac na poslovanje „Bratstva“. Posljedice je osjetio i grad jer se, po riječima Predsjednika opštine Rudolfa Markovića, „uz „Bratstvo“ razvijaju i žive ostale djelatnosti, te je situacija dosta teška“.[16]

„Bratstvo“ je sve do početka 70-tih godina proživljavalo krizu koja je bila izazvana, ne samo otkazivanjem ugovora, već i globalnim ekonomskim kretanjima. Ipak nakon transformacije u Mašinsko metalurški kombinat „Bratstvo“ 1973. godine ostvarene su mogućnosti za dalji razvoj proizvodnje. Osim uvođenja novih tipova traktora BNT-90 1977. godine, te potpisivanjem ugovora o saradnji sa američkom firmom za proizvodnju teških traktora točkaša „John Deere“, dodatno je proširen asortiman proizvodnje i druge opreme naročito u sferi hidraulike,

12 „Uskoro u „Bratstvu“ – teški traktori“, *Naša riječ*, Zenica, 14. septembar 1965, 1.

13 *Isto*.

14 Omjer dolara i starog dinara iznosio je 1:750, što znači da je ukupna vrijednost zaleđenih sredstava iznosila oko 5,5 miliona američkih dolara, što prema današnjim vrijednostima iznosi oko 45 miliona dolara. https://www.measuringworth.com/uscompare/ Usporedne vrijednosti jugoslavenskog dinara i nekih svjetskih valuta vidjeti na: http://www.kunalipa.com/katalog/tecaj/yu-dinar-1945-1965.php.

15 „Zaleđene milijarde“, *Naša riječ*, Zenica, 16. novembar 1966, 1 i 3.

16 „Teško breme gubitaka“, *Naša riječ*, Zenica, 29. decembar, 1966, 27.

namjenske proizvodnje, projektovanja itd.[17] Također dolazi do pripajanja pogona iz drugih gradova Kombinatu poput „TOSK“ Donji Vakuf ili „Mehanika“ Orašje, a osnivaju se i poptuno novi proizvodni kapaciteti kao što je „Tvornica poljoprivrednih priključnih mašina“ u Bosanskoj Dubici.[18]

Odnos lokalnih vlasti i fabričke uprave

Tokom prve tri decenije „Bratstvo“ je u Novom Travniku imalo dvojaku ulogu, i to privrednu i društvenu. Međutim, „Bratstvo“ nije imalo samo specifičan položaj u Novom Travniku, naprotiv, poslovi koje je fabrika radila za Armiju, a koji su zahtijevali diskreciju, garantovale su joj slobodniju poziciju i van granica grada. O tome najbolje svjedoči nekoliko događaja iz različitih perioda poput odgovora na dopis[19] koji je NOO Novi Travnik, 19. decembra 1955. godine uputio Turističkom savezu Bosne i Hercegovine u kojem se navodi da „obzirom na vojno preduzeće „Bratstvo“ i opasnu zonu ne može biti govora o stranom turizmu na teritoriji ovog NOO-a“[20]. „Bratstvo“ je sličan položaj zadržalo i više od 15 godina nakon tog odgovora, o čemu svjedoči dopis koji je, 9. januara 1971. godine Skupštini opštine Novi Travnik, poslao generalni direktor tvornice Radoslav Šket u kojem ga upozorava na rad opštinskih inspektora. On navodi da inspektori često dolaze u Upravu sa zahtjevom da im se odobri ulazak u krug „Bratstva“ kako bi izvršili pojedine preglede. Međutim, ti zahtjevi im se ne mogu odobriti pošto preduzeće izvršava poslove za JNA koji spadaju u domen vojne tajne. Jedini način da im se dozvoli ulazak u krug tvornice je pod uslovom da dobiju posebnu dozvolu koju izdaje DSNO (Državni sekretarijat za narodnu odbranu), te se Skupština moli da obavijeste inspektore da ubuduće ne dolaze bez navedene dozvole.[21]

„Bratstvo“ je od samog početka imalo veliki utjecaj na Novi Travnik, naročito u samom početku kada je zapravo Radnički savjet tvornice bio stvarna lokalna vlast i u samom gradu. Uporedo sa izgradnjom i proširenjem pogona, povećanjem proizvodnje, a samim time i otvaranjem većeg broja radnih mjesta, rasla je i uloga „Bratstva“ koje postaje glavni finansijer svih segmenata života u

17 Specijalno izdanje Naše riječi, *30 godina samoupravljanja u zeničkoj regiji*, Zenica 1980, 151-152.

18 *MMK Bratstvo 1949-1989*.

19 Kantonalni arhiv Travnik (dalje: KAT), *Podaci o terenu za kampiranje*, Turistički savez Bosne i Hercegovine je zatražio podatke o terenu za kampiranje koji bi stajali na raspolaganju stranim turistima – kamperima u 1956. godini. Navedeno je da na osnovu tadašnjih propisa strani turisti mogu kampirati izvan terena određenih za kampiranje samo na osnovu specijalnih dozvola organa za unutrašnje poslove pri NOO-a, traže se podaci o postojanju takvih područja u Novom Travniku. Zatraženi su detaljni podaci o karakteru potencijalnih terena odnosno da li su uređeni za kampiranje (vodovod, osvjetljenje, klozeti, dušeci itd) te da li postoje prostori predviđeni za podizanje šatora ili parkiranje prikolica.

20 KAT, *Odgovor na dopis*, Novi Travnik, 19. decembar 1955. godine.

21 KAT, MMO Bratstvo, Predmet: *Ulazak inspektora u krug Tvornice, upućeno Skupštini opštine Novi Travnik*, 9. januar 1971. godine.

Novom Travniku od stambene izgradnje do obrazovanja, kulture i sporta. Iako je i Novi Travnik kao novosagrađeni grad bio atraktivan za posjete stranih delegacija, ipak ni jedan dolazak nije mogao proći bez „Bratstva“. Lokalne vlasti su bile svjesne moći i značaja „Bratstva“ o čemu najbolje svjedoče brojni slučajevi rješavanja imovinsko-pravnih odnosa na dijelovima zemljišta potrebnog za izgradnju nekih pogona ili pomoćnih objekata. Skupština opštine je po kratkom postupku proglašavala da su ti objekti od opšteg interesa i poduzimala sve kako bi se odmah krenulo sa realizacijom projekata, naročito ako su oni još bili od vojnog značaja. Takav primjer je zahtjev „Bratstva“, upućen 20. jula 1953. godine NO Kasapovići, za eksproprijacijom dijela zemljišta u Margetićima, a u svrhu izgradnje testnog poligona. U zahtjevu se navodi da je Zemljoradnička zadruga tu planirala izgraditi zadružni dom, ali da to ne dolazi u obzir, pošto je „Bratstvo“ izabralo taj rejon za probna gađanja. Osim toga, tu je privremeno bila smještena i Osnovna škola čije izmještanje je također bilo nužno. Od NO se tražilo da obavijeste Zemljoradničku zadrugu o svemu, te da na umu imaju i to da će se poligon, a samim time i „zona obezbjeđenja u budućnosti proširiti, o čemu se već sada mora voditi računa u pogledu mogućnosti opstanka nekih objekata na ovom prostoru“. U nastavku se sugeriše da se prilikom izdavanja dozvola za izgradnju objekata u blizini poligona obavezno prvo konsultuju sa preduzećem, te se moli NO Kasapovići da o svemu obavijeste i Zemljoradničku zadrugu uz opasku „kako ne bi bili primorani da intervenišemo preko viših foruma“.[22] Već 28. jula Predsjednik NOO Kasapovići Marko Udovičić obavještava Zemljoradničku udrugu o svemu te izriče zabranu izgradnje na spornom zemljištu[23]. Sekretar NOO Kasapovići Muhamed Salkica je 30. oktobra 1953. godine uputio obavještenje da je proces eksproprijacije započeo te da je potrebno isplatiti odštetu vlasnicima dijela zemljišta, ali da tu ne bi trebalo biti problema jer je većina članova te porodice zaposlena u „Bratstvu“.[24] Slična je situacija bila i 1967. godine kada je pitanje eksproprijacije zemljišta potrebnog za izgradnju zaštitnog grudobrana za magazin, a koji je imao vojnu namjenu, riješeno u vrlo kratkom roku, a slična praksa je nastavljena i u narednom periodu.[25]

Odnos lokalnih vlasti u Novom Travniku sa fabričkim strukturama „Bratstva“ bio je od velikog značaja za razvoj grada, a prolazio je kroz različite faze. Sve do 1954. godine Radnički savjet „Bratstva“[26] de facto je obavljao i

22 KAT, Predmet: *Zabrana građenja u pojasu poligona, upućeno NOO Kasapovići*, 20. juli 1953. godine.

23 KAT, Predmet: *Zabrana izgradnje u pojasu poligona*, 28. juli 1953. godine.

24 KAT, *Obavijest o eksproprijaciji, Sekretar NOO Kasapovići preduzeću „Bratstvo“,* 30. oktobar 1953. godine.

25 KAT, *Rješenje o eksproprijaciji*, 15. februar 1967. godine.

26 Prvi radnički savjet „Bratstva“ je osnovan 1950. godine, a uloga mu je bila da raspravlja i donosi najvažnije odluke o upravljanju preduzećem. Članovi i predsjednik Radničkog savjeta su se birali iz reda radnika preduzeća, općim, neposrednim i tajnim glasanjem. Radnički savjet je, između ostalog, birao i Upravni odbor preduzeća koji je birao Generalnog direktora, a kojeg je potvrđivala i SO Novi Travnik. Samo preduzeće je također imalo brojna odjeljenja koja su se bavila specifičnim oblastima npr. za dodjeljivanje stanova, zdravstvenu zaštitu itd.

funkciju lokalnih vlasti, pa se osim isključivo fabričkih pitanja bavio i civilnim poslovima odnosno problemima vezanih isključivo za svakodnevni život stanovnika u gradu. O tome najbolje svjedoče zapisnici sa sjednica Radničkog savjeta, na kojima se osim rješavanja pitanja iz sfere proizvodnje i radničkih prava, često mogu uočiti tačke dnevnog reda poput organizovanja prodaje duhana radnicima i službenicima ili regulisanje cijena voća i povrća u lokalnoj prodavnici i slično.[27] Doduše, Radnički savjet se bavio pitanjima vezanim za samu radničku koloniju, dok su se lokalne vlasti ipak bavile problemima koje su imali mještani na širem području Novog Travnika. Međutim, čak i nakon uspostave NOO Novi Travnik koje je preuzelo i stvarnu upravu na cijeloj teritoriji Opštine Novi Travnik, tj. urbanog dijela grada ali i okoline, „Bratstvo“ je i dalje imalo ogroman utjecaj na kreiranje svakodnevnice u Novom Travniku. To je sasvim razumljivo ako se u obzir uzme da je „Bratstvo“ bilo glavni finansijer svih institucija, ustanova i dešavanja u gradu, a zapravo je većina njih i nastala u okviru fabrike ili za potrebe pružanja usluga radnicima preduzeća. Čak i onda kada su se pojedine organizacije u potpunosti izdvajale iz „Bratstva“ te su nastavljale samostalno djelovanje, i dalje su u najvećoj mjeri zavisile od preduzeća jer su, uglavnom, većinu prihoda ostvarivale iz poslovanja sa „Bratstvom“ (primjer trgovačkog preduzeća „Jadran“). Sama činjenica da se gradska kanalizaciona mreža sve do 1970. godine nalazila u okviru „Bratstva“ najbolje pokazuje koliko je preduzeće bilo stvarno involvirano u cjelokupni sistem funkcionisanja grada. Slično je bilo i sa ostalim sferama života počevši od privrede, stambene izgradnje, podizanja objekata društvenog standarda, obezbjeđivanja potrebnih sredstava za izgradnju školskih, zdravstvenih, sportskih i drugih objekata, ali i u sklopu finansiranja i omogućavanja normalnog djelovanja zdravstvenih, socijalnih, kulturnih i svih drugih institucija u Novom Travniku. Zapravo, u gradu se ništa nije moglo napraviti, organizovati ili desiti bez „Bratstva“ koje je finansiralo apsolutno sve segmente života u gradu, što direktnim obezbjeđivanjem sredstava za realizaciju nekog projekta (npr. izgradnje škole ili bazena itd), ali i indirektno pošto je većina stanovnika Novog Travnika bilo na platnoj listi preduzeća.

Sve to je utjecalo na poziciju „Bratstva“ i upravljačkih organa preduzeća u Novom Travniku kao nezaobilaznog, i često presudnog, faktora po pitanju rješavanja svih problema u gradu. S druge strane, takav položaj „Bratstva“, koje je bilo i starije od samog grada, je otežavalo poziciju lokalnih vlasti čiji je stvarni značaj bio mnogo manji. U prvoj deceniji podređenost lokalnih vlasti u odnosu na „Bratstvo“ je bio apsolutan, počevši od same činjenice da je Radnički savjet dugo vremena imao i civilnu ulogu u gradu, ali se taj položaj nastavio i kasnije. To se najbolje vidi prilikom formiranja NOGO Novi Travnik 1954. godine kada je veliki broj predloženih odbornika odbijao kandidaturu jer su smatrali da je važnije biti članom Radničkog savjeta „Bratstva“. Također, s obzirom da je „Bratstvo“ imalo položaj strateški važnog preduzeća, zbog proizvodnje namijenjene vojnim

27 Oljača Mladen, *Novi Travnik (Yugoslavia today)*, Beograd 1961, stranice nisu numerisane.

potrebama, te se nalazilo pod upravom DSNO-a u Beogradu, lokalne vlasti nisu imale apsolutno nikakvu mogućnost utjecaja na rad preduzeća. Naprotiv, „Bratstvo“ je imalo apsolutni utjecaj na lokalne vlasti jer su uvijek imale mogućnost pozivanja na „intervenciju viših foruma“ tj. na DSNO. Doduše, lokalne vlasti tokom prve decenije nisu ni pokušavale utjecati na „Bratstvo“ već su koristile taj povlašteni status preduzeća kako bi obezbijedile realizaciju važnih projekata za grad, pa je upravo zbog toga najveći dio novca u tom periodu potreban za izgradnju brojnih objekata u Novom Travniku obezbijeđen preko fonda Uprave za vojne poslove, a koja se nalazila u sastavu DSNO. Iako sa preorijentacijom „Bratstva“ na proizvodnju iz civilnog asortimana roba, koji je počeo već sredinom 50-tih ali je u potpunosti preovladao tek početkom 60-tih, preduzeće postepeno gubi strateški značaj i položaj te mogućnost pozivanja na „više forume“[28], to nikako ne znači da je pozicija fabrike u gradu bila oslabljena. Naprotiv, pozicija je bila možda još i više ojačana jer je „Bratstvo“ u svojim rukama imalo i konkretnije poluge moći, a to su bile finansije, odnosno činjenica da je preduzeće posjedovalo ogromna novčana sredstva koja su se koristila za normalno funkcionisanje svih segmenata života u Novom Travniku. Situacija sa otkazivanjem ugovora sa Ganom najbolje pokazuje značaj „Bratstva“ za Novi Travnik. Ipak, početkom 70-tih primjetna je jača težnja lokalnih vlasti da se odvoje od „Bratstva“, u smislu smanjenja utjecaja preduzeća na grad, pa se tako nekoliko puta na sjednicama SO Novi Travnik mogu čuti glasovi odbornika sa zahtjevom da se „Bratstvo“ stavi pod kontrolu lokalnih vlasti. Time se htjelo reći da su glavnu riječ u gradu vodile, ili barem trebale voditi, opštinske vlasti jer se „preduzeće nalazi u Novom Travniku, a ne obratno“.[29] Međutim, to su ipak bili samo pojedinačni zahtjevi, ili bolje rečeno stavovi, pojedinih odbornika, a nikako zvanični stav SO Novi Travnik jer nije postojala realna mogućnost provođenja takvih ideja.

Zaključak

Nastanak Novog Travnika najuže je vezan za izgradnju i razvoj fabrike „Bratstvo“ koja je tokom čitavog posmatranog perioda bila najvažniji privredni objekat u gradu. Sama fabrika je starija od grada s obzirom da su prvo izgrađeni pojedini pogoni, a tek onda radnička kolonija koja je potom prerasla u zasebnu urbanu cjelinu. Preduzeće „Bratstvo“ je tokom čitavog perioda bilo neupitno najvažniji činioc ukupnog razvoja Novog Travnika i, može se slobodno reći, njegova jedina konstanta. „Bratstvo“ je zaslužno za nastanak, ali i opstanak Novog Travnika, u posmatranom periodu, te ujedno i glavni izvor sredstava za normalno

28 Činjenica je da se od 1960. godine ni Uprava za vojne poslove ni DSNO više ne pominju u dokumentima, niti se sredstva za realizaciju projekata u gradu više nabavljaju preko navedenih institucija. Međutim, to ne znači da ovi organi više nisu imali utjecaj na „Bratstvo“, naprotiv, vojni program preduzeća je i dalje bio pod njihovom kontrolom.

29 KAT, *Zapisnik sa sjednice SO Novi Travnik*, održane 20. marta 1972. godine.

funkcionisanje svih segmenata života u gradu. Svaka kriza u preduzeću najviše se osjećala u samom gradu, jer svaki smanjeni prihod „Bratstva“ automatski je za sobom povlačila i manjak sredstava za sport, kulturu, zdravstvo, školstvo i sve ostale sfere života u Novom Travniku. Lokalne vlasti su bile potpuno svjesne značaja koji je fabrika imala za grad te su na svaki način pokušavale pomoći normalnom funkcionisanju preduzeća. U konačnici se može zaključiti da su ukupni odnosi između lokalnih vlasti i struktura kompanija bili slojeviti i da su prolazili kroz različite faze, ali da su uglavnom bili dobri i usredotočeni na rješavanje problema u Novom Travniku. Iako se povremeno može steći dojam o postojanju paralelnih upravnih tijela u gradu, u principu to nije bio slučaj, naprotiv dva neupitna centra moći djelovala su sinhronizovano sa zajedničkim ciljem poboljšanja životnih uslova u Novom Travniku. Uostalom, i lokalne vlasti i tvornički organi bili su zainteresirani da stanovnici Novog Travnika, koji su bili i radnici “Bratstva”, budu zadovoljni i imaju dobre životne uslove, jer je svaki problem u gradu bio problem i za tvornicu i obrnuto. Također, iako su opštinske vlasti pokušavale da izađu iz sjene fabrike i postepeno preuzmu sve poluge gradskog upravljanja u svoje ruke, što je bilo i normalno i legitimno, to ne znači da su radile na štetu “Bratstva”. Suprotno tome, “Bratstvo” je pomoglo lokalnim vlastima u prenošenju vlasti, jer je kompaniji bilo u interesu da se prestane baviti civilnim poslovima (primjer kanalizacije), kako bi se vlasti preduzeća konačno mogle potpuno posvetiti pitanjima funkcionisanja same fabrike. Povremeni, izolovani glasovi odbornika, uslovno rečeno, protiv “Bratstva” nisu pravi pokazatelj odnosa lokalne uprave prema fabrici, a i činjenica da su skupa učestvovali u proslavama Dana grada (i fabrike), tokom kojeg je najvažniji događaj uvijek bila zajednička sjednica, najbolje oslikava vezu između grada i fabrike, koja nije bila samo simbolična. Na kraju možemo zaključiti da ulogu i značaj industrije u razvoju socijalističkih gradova u potpunosti potvrđuju primjeri Novog Travnika i fabrike “Bratstvo”. Ovaj bi rad mogao pomoći u boljem razumijevanju koncepata socijalističke industrijalizacije, kao i socijalističke urbanizacije, i mogao bi biti primjer za istraživanje sličnih situacija u drugim socijalističkim gradovima.

Summary

The creation of Novi Travnik is most closely related to the construction and development of the factory “Bratstvo” (meaning Brotherhood), which was the most important economic facility in the city during the entire socialist period. The factory itself is older than the city, considering that individual plants were built first, and only then the workers’ colony, which then grew into a separate urban unit. During the entire period, the company “Bratstvo” was unquestionably the most important factor in the overall development of Novi Travnik and, it can be freely said, it’s only constant. “Bratstvo” is responsible for the emergence, but also the survival of Novi Travnik, at least during the socialist era, and also the

main source of funds for the normal functioning of all segments of life in the city. Every crisis in the company was most felt in the city itself, because every reduced income of the “Bratstvo” automatically entailed a lack of funds for sports, culture, health, education and all other spheres of life in Novi Travnik. Ultimately, it can be concluded that the overall relations between local authorities and company structures were layered and that they went through different phases, but they were generally good and focused on solving the problems in Novi Travnik. Although one occasionally gets the impression of the existence of parallel governing bodies in the city, in principle this was not the case but the two unquestionable centers of power acted in synchrony with the joint aim of improving living conditions in Novi Travnik. After all, both the local authorities and the factory authorities were interested in the residents of Novi Travnik, who were also workers of the “Bratstvo”, being satisfied and having good living conditions, because every problem in the city was also a problem for the factory, and vice versa. Also, although the municipal authorities tried to get out of the shadow of the factory, and gradually take all the levers of city management into their own hands, which was both normal and legitimate, that did not mean that they worked to the detriment of the “Brotherhood”. On the contrary, “Bratstvo” helped the local authorities in the transfer of authority, because it was in the interest of the company to stop dealing with civil affairs (example of sewerage), so that the company authorities would finally dedicate completely to the questions of the functioning of the factory itself. Occasional, isolated votes of councilors, conditionally speaking, against the “Bratstvo” are not a true indicator of the attitude of the local governemnt towards the factory, and the fact that they participated in the celebrations of the City Day (and the factory), during which the most important event was always a joint session, best depicts the connection between the city and the factory, which was not only symbolic. In the end, we can conclude that the role and importance of industry in the development of socialist cities are fully confirmed by the example of Novi Travnik and the factory “Bratstvo”. This paper could help in better understanding of the concepts of socialist industrialization as well as the socialist urbanization, and could be an example for research of similar situations in other socialist cities.

Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: ameldijana@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1991/1995" (093)
32:343.3:343.6:355.4(497.5:497.6)"1991/1995"

UDRUŽENI ZLOČINAČKI PODUHVAT – BOSNA I HERCEGOVINA U HRVATSKOM VELIKODRŽAVNOM PROJEKTU

Apstrakt: *Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY/MKSJ) podigao je Optužnicu protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića. Osobe protiv kojih je podignuta Optužnica terete se na osnovu individualne krivične odgovornosti (član 7(1) Statuta) i na osnovu krivične odgovornosti nadređenog (član 7(3) Statuta) i to za zločine protiv čovječnosti: progoni na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi; ubistvo; silovanje; deportacija; nehumana djela; nehumana djela (prisilno premještanje); nehumana djela (uslovi zatočenja); zatvaranje, kršenja zakona i običaja ratovanja: okrutno postupanje; okrutno postupanje (uslovi zatočenja); protivpravni fizički rad; bezobzirno razaranje gradova, naselja ili sela, ili pustošenje koje nije opravdano vojnom nuždom; uništavanje ili hotimično nanošenje štete ustanovama namijenjenim religiji ili obrazovanju; pljačkanje javne i privatne imovine; protivpravni napad na civile (Mostar); protivpravno terorisanje civila (Mostar); okrutno postupanje (opsada Mostara), povrede Ženevskih konvencija: hotimično lišavanje života; nečovječno postupanje (seksualno zlostavljanje); protivpravna deportacija civila; protivpravno premještanje civila; protivpravno zatočenje civila; nečovječno postupanje; nečovječno postupanje (uslovi zatočenja); uništavanje imovine širokih razmjera koje nije opravdano vojnom nuždom, a izvedeno je protivpravno i bezobzirno; oduzimanje imovine koje nije opravdano vojnom nuždom, a izvedeno je protivpravno i bezobzirno. Suđenje je počelo 26. aprila 2006. godine.*

Presudom Pretresnog vijeća koja je izrečena 29. maja 2013. zaključeno je da je sukob između Hrvatske vojske/Hrvatskog vijeća obrane (HV/HVO) i Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH) bio međunarodnog karaktera. Činjenični dokazi su nedvosmisleno pokazali da su se snage HV borile zajedno sa pripadnicima HVO-a protiv ARBiH, a da je Republika Hrvatska vršila opću kontrolu nad oružanim snagama i civilnim vlastima Hrvatske Zajednice/Hrvatske Republike (HZ/HR) Herceg-Bosne. Vijeće je, također, utvrdilo da je postojao udruženi zločinački poduhvat (UZP) koji je za krajnji cilj imao uspostavljanje hrvatskog

entiteta, djelimično u granicama Hrvatske banovine iz 1939, kako bi se omogućilo ujedinjenje hrvatskog naroda. Krajnji cilj je bio pripajanje ovog područja teritoriji Republike Hrvatske u slučaju raspada Republike Bosne i Hercegovine (što je odgovaralo velikodržavnim pretenzijama), ili alternativno da ovo područje postane nezavisna država unutar Bosne i Hercegovine, tijesno povezana sa Hrvatskom. Već u decembru 1991. članovi rukovodstva HZ Herceg-Bosne (među kojima je Mate Boban, predsjednik HZ/HR Herceg-Bosne) i čelnici Hrvatske (među kojima je Franjo Tuđman, predsjednik Hrvatske) ocijenili su da je za ostvarivanje krajnjeg cilja uspostave hrvatskog entiteta neophodno promijeniti nacionalni sastav stanovništva na područjima za koje se računalo da trebaju ući u njegova sastav. Učesnici UZP-a znali su da je ostvarivanje ovog cilja podrazumijeva uklanjanje bošnjačkog stanovništva sa područja tzv. Herceg-Bosne i da je u suprotnosti sa mirovnim pregovorima koji su se vodili u Ženevi. Brojni zločini koje su izvršeni od januara 1993. do aprila 1994. ukazuju na očevidan obrazac ponašanja gdje je izvršenje zločina bilo ishod plana koji su pripremili učesnici u UZP-u. Pretresno vijeće je utvrdilo da su sve osobe na koje se odnosi Optužnica značajno doprinijele realizaciji UZP-u i da iz njihovog doprinosa proizlazi da su posjedovali namjeru ostvarenja zajedničkog zločinačkog cilja.

Nakon razmatranja Žalbi koje su uložili Tužiteljstvo i odbrana osuđenih, Žalbeno Vijeće ICTY-a je 29. novembra 2017. donijelo pravosnažnu Presudu protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića, koje je proglasio odgovornim za udruženi zločinački poduhvat u Bosni i Hercegovini. Ovom drugostepenom presudom potvrđene su osude koje je izreklo Pretresno vijeće ICTY u maju 2013. Pored učešća u udruženom zločinačkom poduhvatu Žalbeno vijeće je potvrdilo odgovornost za počinjena ubistva, progone na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi, deportacije, protivpravno zatočenje civila, prisilni rad, nečovječna djela, nečovječno postupanje, protivpravno i bezobzirno uništavanje imovine širokih razmjera koje nije opravdano vojnom nuždom, uništavanje ili hotimično nanošenje štete ustanovama namijenjenim religiji ili obrazovanju, protupravne napade na civile i protupravno teroriziranje civila, te pojedinačno za silovanje i seksualno zlostavljanje. Presudom je potvrđeno da su učesnici iz Hrvatske u udruženom zločinačkom poduhvatu bili Franjo Tuđman, Janko Bobetko i Gojko Šušak. Iz prezentiranih dokaza zaključeno je da su rukovodioci HZ/RHB, uključujući Matu Bobana, i rukovodioci Republike Hrvatske, uključujući Franju Tuđmana, u decembru 1991. ocijenili da je za dugoročno ostvarenje političkog cilja kako bi se omogućilo ujedinjenje hrvatskog naroda, a koji podrazumijeva uspostavljanje hrvatskog entiteta u granicama Banovine Hrvatske iz 1939. godine, neophodno izvršiti "etničko čišćenje" na teritorijama za koje se tvrdilo da pripadaju HZ/RHB. Dokazi potvrđuju da je za potrebe ostvarivanja političkog cilja uspostavljen udruženi zločinački poduhvat. U tom kontekstu utvrđeno je da se Franjo Tuđman zalagao za podjelu Bosne i Hercegovine između Hrvatske i Srbije i to na način da se dio Bosne i Hercegovine pripoji Hrvatskoj ili, ako to ne bude moguće, uspostavljanjem autonomne hrvatske teritorije koja bi

bila usko povezana s Hrvatskom. Prlić, Stojić, Praljak, Petković, Ćorić, i Pušić po pravosnažnoj Presudi osuđeni su za zločine protiv čovječnosti, kršenja zakona ili običaja ratovanja i teške povrede Ženevskih konvencija, konkretno za ubistvo, hotimično lišavanje života, progone na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi, deportaciju, protivpravno zatočenje civila, prisilni rad, nečovječna djela, nečovječno postupanje, protivpravno i bezobzirno uništavanje imovine širokih razmjera koje nije opravdano vojnom nuždom, pljačkanje i oduzimanje javne i privatne imovine po osnovu treće kategorije odgovornosti za učešće u UZP-u uništavanje ili hotimično nanošenje štete ustanovama namjenjenim religiji ili obrazovanju, protivpravne napade na civile i protivpravno terorisanje civila. Osim toga, Prlić, Stojić, Petković i Ćorić osuđeni su i za silovanje, nečovječno postupanje (seksualno zlostavljanje). Ćorić je dodatno osuđen za više zločina za koje snosi odgovornost kao nadređeni.

Ključne riječi: *Udruženi zločinački poduhvat, velikodržavni projekt, zločini protiv čovječnosti, kršenje zakona i običaja ratovanja, Ženevske konvencije, progoni, deportacije, nehumana djela*.

JOINT CRIMINAL ENTERPRISE - BOSNIA AND HERZEGOVINA IN CROATIA'S GREAT STATE PROJECT

Abstract: *The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY / ICTY) has indicted Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić and Berislav Pušić. Indictees are charged with individual criminal responsibility (Article 7 (1) of the Statute) and criminal responsibility of a superior (Article 7 (3) of the Statute) for crimes against humanity: persecution on political, racial and religious grounds; killing; rape; deportation; inhumane acts; inhumane acts (forcible transfer); inhumane acts (conditions of detention); imprisonment, violations of the laws or customs of war: cruel treatment; cruel treatment (conditions of detention); illegal physical labor; reckless destruction of towns, settlements or villages, or devastation not justified by military necessity; destruction or willful damage to institutions dedicated to religion or education; looting of public and private property; unlawful attack on civilians (Mostar); unlawful terrorism of civilians (Mostar); cruel treatment (siege of Mostar), violations of the Geneva Conventions: willful deprivation of life; inhuman treatment (sexual abuse); unlawful deportation of civilians; illegal transfer of civilians; unlawful detention of civilians; inhuman treatment; inhuman treatment (conditions of detention); destruction of large-scale property that is not justified by military necessity, and was carried out illegally and recklessly; confiscation of property that is not justified by military necessity, and was performed illegally and ruthlessly. The trial began on April 26, 2006.*

The Trial Chamber's judgment of 29 May 2013 concluded that the conflict between the Croatian Army / Croatian Defense Council (HV / HVO) and the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina (ARBiH) was of an international character. The factual evidence unequivocally showed that HV forces fought together with HVO members against ARBiH, and that the Republic of Croatia exercised general control over the armed forces and civilian authorities of the Croatian Community/ Croatian Republic (HZ/HR) of Herceg-Bosna. The Council also found that there was a joint criminal enterprise (JCE) with the ultimate goal of establishing a Croatian entity, partly within the 1939 Croatian Banovina, to enable the unification of the Croatian people. The ultimate goal was the annexation of this area to the territory of the Republic of Croatia in case of disintegration of the Republic of Bosnia and Herzegovina (which corresponded to great state claims), or alternatively to make this area an independent state within Bosnia and Herzegovina, closely connected with Croatia. As early as December 1991, members of the HZ Herceg-Bosna leadership (including Mate Boban, president of HZ/HR Herceg-Bosna) and Croatian leaders (including Franjo Tuđman, president of Croatia) assessed that in order to achieve the ultimate goal of establishing a Croatian entity it is necessary to change the national composition of the population in the areas that were calculated to be part of it. JCE participants knew that achieving this goal means removing the Bosniak population from the area of the so-called Herceg-Bosna and that it is in contradiction with the peace negotiations that were held in Geneva. Numerous crimes committed from January 1993 to April 1994 indicate an obvious pattern of behavior where the commission of a crime was the outcome of a plan prepared by JCE participants. The Trial Chamber found that all persons covered by the Indictment made a significant contribution to the implementation of the JCE and that their contribution indicated that they had the intent to pursue a common criminal purpose.

Following consideration of the Appeals filed by the Prosecution and the Defense of the Convicts, the ICTY Appeals Chamber issued a final Judgment on 29 November 2017 against Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić and Berislav Pušić, declaring them liable for the joint criminal enterprise in Bosnia and Herzegovina. This appellate judgment upheld the convictions handed down by the ICTY Trial Chamber in May 2013. In addition to participating in a joint criminal enterprise, the Appeals Chamber upheld responsibility for killings, persecution on political, racial and religious grounds, deportations, unlawful detention of civilians, forced labor, inhumane acts, inhumane treatment, unlawful and wanton destruction of large-scale property not justified by military necessity, destruction or willful damage to institutions dedicated to religion or education, unlawful attacks on civilians and unlawful terrorism of civilians, and individually for rape and sexual abuse. The verdict confirmed that the participants from Croatia in the joint criminal enterprise were Franjo Tudjman, Janko Bobetko and Gojko Šušak. From the presented evidence it was concluded that the leaders of HZ/RHB, including Mato Boban, and the leaders of the Republic of Croatia, including Franjo Tudjman, in December 1991

assessed that the long-term political goal was to achieve the unification of the Croatian people entities, within the borders of the Banovina of Croatia from 1939, it is necessary to carry out "ethnic cleansing" in the territories that were claimed to belong to the HZ/RHB. Evidence confirms that a joint criminal enterprise has been established to achieve the political goal. In this context, it was established that Franjo Tudjman advocated the division of Bosnia and Herzegovina between Croatia and Serbia by annexing part of Bosnia and Herzegovina to Croatia or, if this was not possible, by establishing an autonomous Croatian territory that would be closely connected with Croatia. Prlić, Stojić, Praljak, Petković, Ćorić, and Pušić were convicted of crimes against humanity, violations of the laws or customs of war and grave breaches of the Geneva Conventions, specifically murder, willful deprivation of life, persecution on political, racial and religious grounds, deportation, unlawful detention of civilians, forced labor, inhumane acts, inhuman treatment, unlawful and wanton destruction of large-scale property not justified by military necessity, looting and confiscation of public and private property under the third category of liability for participation in JCE destruction or intentional infliction damage to institutions dedicated to religion or education, unlawful attacks on civilians and unlawful terrorism of civilians. In addition, Prlić, Stojić, Petković and Ćorić were convicted of rape and inhuman treatment (sexual abuse). Ćorić was additionally convicted for several crimes for which he is responsible as a superior.

Key words: *Joint criminal enterprise, great-state project, crimes against humanity, violation of the laws or customs of war, Geneva Conventions, persecutions, deportations, inhumane acts*.

Uvod

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju 4. marta 2004. podigao je Optužnicu protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića. Optužnica je objelodanjena 2. aprila 2004. godine, a izmijenjena 16. novembra 2005. Operativna Optužnica po kojoj je vršeno procesuiranje u ovom predmetu podignuta je 11. juna 2008. godine. Navedena šestorka optužena je za sve vidove odgovornosti predviđene članom 7.1 Statuta (uključujući i počinjenje zločina putem učestvovanja u udruženom zločinačkom poduhvatu), kao i za odgovornost nadređenog shodno članu 7.3 Statuta. U operativnoj Optužnici u Predmetu *Prlić i dr.* navodi se da su kriminalni događaji, i konkretno udruženi zločinački poduhvat (UZP), započeli 18. novembra 1991. godine kada je proglašena Hrvatska zajednica Herceg-Bosna (HZHB).[1]

1 Odlukom koju je potpisao Mate Boban, predsjednik HZHB, uspostavljena je HZHB koju su "predstavnici hrvatskog naroda" formirali "kao političku, kulturnu, ekonomsku i teritorijalnu cjelinu (Područja)". ICTY, IT-04-74-A, Tužilac protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića (Predmet *Prlić i dr*), *Presuda* Pretresnog vijeća, Haag, 29. maj 2013. (u daljem

Presudom Pretresnog vijeća utvrđeno je "da su već u decembru 1991. članovi rukovodstva Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (među kojima je Mate Boban, predsjednik Hrvatske zajednice, a potom Hrvatske Republike Herceg-Bosne) i čelnici Hrvatske (među kojima je Franjo Tuđman, predsjednik Hrvatske) ocijenili da je za ostvarivanje krajnjeg cilja, to jest za uspostavljanje hrvatskog entiteta (…) neophodno promijeniti nacionalni sastav stanovništva na teritorijama za koje se tvrdilo da pripadaju Hrvatskoj zajednici Herceg-Bosni. U najmanju ruku od kraja oktobra 1992, Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Milivoj Petković i Slobodan Praljak znali su da je ostvarivanje ovog cilja u suprotnosti sa mirovnim pregovorima koji su se vodili u Ženevi i da podrazumijeva premještanje muslimanskog stanovništva izvan teritorije Herceg-Bosne"[2]. Iz predočenih dokaza može se zaključiti "da su, počev od sredine januara 1993. godine, čelnici HVO-a i neki hrvatski čelnici imali namjeru da učvrste kontrolu nad područjima na koja su polagali pravo i započnu etničko čišćenje datih područja kako bi ona postala većinski ili gotovo u cijelosti hrvatska"[3]. U ovu svrhu su počinjeni brojni zločini koji su bili ishod plana pripremljenog od strane učesnika udruženog zločinačkog poduhvata. Implementiranje doktrine UZP-a počelo je sredinom januara 1993, paralelno s iseljavanjem[4] hrvatskog stanovništva iz srednje Bosne u Hercegovinu koje je izvedeno kako bi se ojačalo prisustvo Hrvata u tzv. Herceg-Bosni. U osmišljavanju i ostvarivanju zajedničkog zločinačkog cilja učestvovali su: Franjo Tuđman, Gojko Šušak, Janko Bobetko, Mate Boban, Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić i Berislav Pušić, koji su postigli međusobni dogovor o ciljevima i načinima realizacije.[5] HVO i HV proveli su vojne operacije na područjima koja su smatrana hrvatskim primjenjujući očevidan obrazac ponašanja u izvršenju brojnih zločina počinjenih od januara 1993. do aprila 1994. Učesnici u udruženom zločinačkom poduhvatu obezbjeđivali su kadrove i koordinaciju za operacije na terenu, te uspostavili sistem protjerivanja bošnjačkog stanovništva koje je živjelo na teritoriji Herceg-Bosne putem iseljavanja i/ili zatočenja civila, ubistava i uništavanja imovine tokom napadâ, zlostavljanja i razaranja tokom operacija protjerivanja, zlostavljanja i loših uslova u zatočeništvu, putem opće i gotovo sistematske upotrebe zatočenika za obavljanje radova duž linije fronta, a ponekad i kao živog štita, putem ubistava i zlostavljanja do kojih je dolazilo tokom takvog prisilnog rada i putem iseljavanja zatočenika i njihovih porodica izvan teritorije Herceg-Bosne nakon puštanja na slobodu. Prilikom izvođenja vojnih operacija počinjeni su i drugi zločini koji nisu bili sastavni dio zajedničkog zločinačkog cilja, ali jesu predstavljali prirodnu i predvidljivu posljedicu njegovog provođenja, kao što je krađa, silovanja i seksualna zlostavljanja, ubistva počinjena tokom kampanje protjerivanja, ubistva uslijed loših uslova u zatočeništvu ili zlostavljanja

tekstu: ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*), tom II, paragraf 421.

2 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Podaci o predmetu*.

3 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Sažetak presude Pretresnog vijeća*.

4 Jedan dio stanovništva iseljen je dobrovoljno, „dok je druge HVO iselio uz primjenu sile". ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Sažetak presude Pretresnog vijeća.*

5 *Isto.*

u zatočeničkim centrima, te rušenje džamija. Iz svih činjeničnih i pravnih zaključaka do kojih se došlo u postupku procesuiranja proizlazi da su organi, strukture i ljudstvo HVO-a korišteni u svrhu ostvarivanja različitih aspekata zajedničkog zločinačkog cilja.

Hrvatska zajednica/Republika Herceg-Bosna (HZ/RHB)

U Sarajevu je 18. augusta 1990. održana osnivačka skupština Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine (HDZBiH). Osnivačkoj skupštini prisustvovali su brojni zvaničnici iz Hrvatske,[6] između ostalih i hrvatski premijer Josip Manolić, Gojko Šušak, ministar iseljeništva, Miljenko Žagar, glavni tajnik HDZ-a, te Davor Perinović koji je izabran za predsjednika HDZBiH.[7] Predsjedništvo Izvršnog odbora HDZBiH na sjednici održanoj 16. septembra 1990. u Sarajevu imenovalo je Stjepana Kljuića (koji je ostao na toj dužnosti do februara 1992) za vršioca dužnosti predsjednika stranke umjesto Davora Perinovića.[8] Na sjednici Predsjedništva HDZBiH održanoj 31. jula 1991. godine razmatran je plan o stvaranju regionalnih zajednica HDZBiH, što je i usvojeno na sjednici Glavnog odbora HDZBiH održanoj u Prozoru 6. augusta 1991.[9] Predsjedništvo HDZBiH 23. augusta 1991. donijelo je odluku o organiziranju općinskih odbora u osam regija,[10] što je predstavljalo preduvjet za "teritorijalno i političko ujedinjivanje bosanskohercegovačkih Hrvata".[11] Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine je već 26. augusta 1991. proglasila „izvanredno stanje na teritoriju zbog srpske agresije, i povezivanje općinskih odbora HDZ-a u jedinstven sustav obrane"[12]. Uslijedilo je formiranje Kriznog štaba HDZBiH 18. septembra 1991, na čijem čelu se nalazio Stjepan Kljuić.[13] Krizni štab je bio zadužen za uspostavljanje Sistema odbrane hrvatskog stanovništva i organiziranje naoružavanja preko Hrvatske.[14] U regionalnim zajednicama

6 "U statutima HDZ-a BiH iz 1993. i 1994. godine, opetovano se tvrdilo da je HDZ BiH dio HDZ-a iz Zagreba." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 409.

7 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 409.

8 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 410.

9 Sjednici je predsjedavao Mate Boban. ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom II, paragraf 413.

10 Među kojima je bila i Hercegovina u čijem se sastavu nalazilo 18 općina. ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, paragraf 414, tom II.

11 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 414.

12 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 415.

13 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 416.

14 Tužilaštvo ICTY u predmetu *Prlić i dr.* tvrdi da je "frakcija Boban-Kordić-Boras unutar HDZ-a BiH bila ogranak HDZ-a Hrvatske i da su civilni i vojni ogranak HVO-a bili samo produžena ruka vlade i vojske Hrvatske. Kao čelnik HDZ-a, Tuđman je birao predsjednike HDZ-a u Bosni i kontrolisao njihove odluke. Navodi se da je on birao i članove vlade Herceg-Bosne, kao i prvog čovjeka njene vojske, s kojim se redovno sastajao. Tvrdi se, dakle, da je Tuđman u potpunosti kontrolisao njen politički i vojni aparat. Tokom čitavog predmetnog perioda, kadrovski sastav zapovjedništva HVO-a osiguravao se iz redova viših oficira HV-a. S druge strane, u ratu u kojem su se sukobili bosanski Hrvati i Muslimani, kako se navodi, angažovale su se i sama Hrvatska i HV, kako indirektno, u vidu logističke i materijalne pomoći, tako i direktno na terenu". ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Izdvojeno i djelimično suprotno mišljenje sudije Jean-Claudea Antonettija, predsjedavajućeg Vijeća*, tom VI.

Hercegovačkoj, Posavskoj i Travničkoj, također su osnovani krizni štabovi koji su trebali preuzeti funkciju lokalnih vlasti u okviru općina koje su se nalazile u sastavu regionalne zajednice.[15] U Grudama je 12. novembra 1991. održana sjednica kriznih štabova Hercegovačke i Travničke regionalne zajednice HDZBiH kada je dogovoreno njihovo ujedinjenje u entitet Herceg-Bosna.[16] Sjednici su predsjedavali Mate Boban, potpredsjednik HDZBiH, i Dario Kordić, predsjednik Kriznog štaba Travničke zajednice. Tom prilikom usvojeni su Zaključci da "nakon sastanaka održanih 13. i 20. juna 1991. u Zagrebu, 15. oktobra 1991. u Grudama, 21. oktobra 1991. u Busovači i 12. novembra 1991. u Grudama, hrvatski narod, provođenjem aktivne politike, treba realizirati 'vjekovni san' tj. stvaranje hrvatske države"[17]. Odlukom o uspostavi HZHB donesenom 18. novembra 1991. utemeljeno je i Predsjedništvo HZHB kao vrhovno zakonodavno i izvršno tijelo.[18] Hrvatska zajednica Herceg-Bosna u svom sastavu imala je 30 općina s Mostarom kao glavnim gradom.[19] Vlada Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine 23. novembra 1991. proglasila je HZHB nezakonitom institucijom, što je potvrđeno odlukom Ustavnog suda donesenom 14. septembra 1992.[20] Na sastanku održanom 27. decembra 1991. u Zagrebu Franjo Tuđman iznio je stav kojim se podržava uspostavljanje „Banovine Hrvatske"[21] i izjavio da je vrijeme da se okupi "hrvatsko nacionalno biće u maksimalno mogućim granicama".[22] Uslijedio je sastanak u Livnu, 9. februara 1992, kojem je prisustvovalo rukovodstvo HDZ-a Hrvatske i HDZ-a Bosne i Hercegovine gdje je pokrenuto pitanje ujedinjenja svih Hrvata Bosne i Hercegovine s Hrvatskom.[23] Da bi se mogli ostvariti postavljeni ciljevi, na mjesto predsjednika HDZBiH postavljen je Dario Kordić koji je bio politički blizak Mati Bobanu. U Zagrebu je 3. marta 1992. održan sastanak kome su prisustvovali Franjo Tuđman i Gojko Šušak, Janko Bobetko, Ivan Čermak, Ivan Milas, kao i delegacija koju su, između ostalih, sačinjavali Perković, Čalović, Munivrana, Adanić, Mijatović i dr. Miomir Žužul. Na sastanku je Tuđman izjavio da će izdati naređenje o formiranju zapovjedništva, a Gojko Šušak je istakao da je poslao oružje, te da pukovnik Mikulić dnevno izvještava njega i generale Bobetka i Rosu o aktivnostima u svakoj općini.[24]

15 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 416.

16 *Isto*.

17 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 419.

18 "Pored zakonodavnih ovlaštenja, Predsjedništvo je prema Izmijenjenoj i dopunjenoj odluci od 3. jula 1992. imalo određene izvršne funkcije, kao što je ovlaštenje da imenuje i opoziva tijela upravne i izvršne vlasti HZ HB." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragrafi 500 i 502.

19 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr* bid, tom I, paragraf 425.

20 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 426.

21 "HZ HB je definisana kao hrvatski entitet kojim se štite prava Hrvata, brane 'hrvatske etničke i povijesne' teritorije u Bosni i Hercegovini, u smislu teritorijalnih okvira bivše Banovine Hrvatske. U njen sastav je ušlo 30 opština, a glavni grad bio je Mostar. Pored toga, Vijeće napominje da su se – kao što pokazuju brojni dokazi – Franjo Tuđman, Slobodan Praljak i osnivači HZ HB, među kojima i Mate Boban, stalno pozivali na Banovinu Hrvatsku iz 1939. godine kao na istorijsku referencu za rad na teritorijalnom ujedinjenju hrvatskog naroda." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 14.

22 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 428.

23 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 429.

24 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Izdvojeno i djelimično suprotno mišljenje sudije Jean-Claudea*

Uslijedio je sastanak održan 20. aprila 1992. s međunarodnim zvaničnicima na kojem je Tuđman izjavio "da ga Hrvati iz Bosne i Hercegovine mole da se ne odrekne teritorija koje su prije Drugog svjetskog rata pripadale Hrvatskoj, odnosno da se ne odrekne teritorija u Bosni i hrvatskog stanovništva Bosne i Hercegovine"[25]. Na sastanku održanom 17. septembra 1992, kojem su prisustvovali Hrvati iz Republike Bosne i Hercegovine, Tuđman je izjavio da je Hrvatska zajedno s HVO-om branila Hercegovinu kako bi se tamo uspostavila hrvatska vlast, te naglasio da ta vlast treba i da se održi uz jedinstvo vojne organizacije i političke vlasti.[26] U Predsjedničkim dvorima u Zagrebu na sastanku održanom 26. septembra 1992. godine, kome su prisustvovali Stjepan Mesić, Slobodan Praljak, Gojko Šušak, Hrvoje Šarinić i Josip Lucić, Franjo Tuđman je informirao da je Panić u Ujedinjenim nacijama iznio podatak da "Hrvatska u Bosni i Hercegovini ima 30.000 regularnih i 10.000 neregularnih vojnika i insistirao je na neophodnosti vojne saradnje s Muslimanima da bi Hrvati mogli braniti svoje pozicije"[27]. Uslijedila je odluka Vijeća sigurnosti UN-a, donesena 16. novembra 1992. godine, da neće priznati nijedan unilateralno proglašen entitet koji narušava teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine.[28] Uprkos odlukama Vijeća sigurnosti i Ustavnog suda Republike Bosne i Hercegovine 28. augusta 1993. uspostavljen je Zastupnički dom koji je istog dana donio Odluku o uspostavi Hrvatske Republike Herceg-Bosna.[29]

Planovi o dijeljenju Bosne i Hercegovine

Osvajačke teritorijalne pretenzije prema Bosni i Hercegovini ponovo su otvoreno ispoljili njeni istočni i zapadni susjedi. Oživljen je sporazum Cvetković–Maček (od 26. augusta 1939). Naime, predsjednik jugoslavenske vlade Dragiša Cvetković i lider HSS-a Vladko Maček sklopili su sporazum kojim je dogovorena reorganizacija jugoslavenske države, što je podrazumijevalo podjelu Bosne i Hercegovine i to tako što 13 srezova bivaju uključeni u Banovinu Hrvatsku (zapadna Hercegovina, Mostar, zatim Bugojno, Fojnica, Travnik, Derventa, Gradačac, Brčko i dr), dok je 38 srezova bilo predviđeno za srpski dio Jugoslavije, odnosno Banovinu Srpske zemlje.[30] Sporazumom Cvetković–Maček 1939. godine stvorena je Banovina Hrvatska koja je prestala postojati njemačkom okupacijom 1941. Obuhvatala je teritoriju današnje Hrvatske i i dijelove Bosne i Srbije s hrvatskim većinskim stanovništvom. Za Franju Tuđmana Bosna je historijski hrvatska teritorija, a njenim pripajanjem formirala bi se velika Hrvatska. U procesu raspada Jugoslavije i neizvjesnosti u pogledu održivosti Bosne i Hercegovine, Tuđmanove pretenzije bile su

Antonettija, predsjedavajućeg Vijeća, tom VI.

25 *Isto*.

26 *Isto*.

27 *Isto*.

28 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 427.

29 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 483.

30 Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – Planiranje, priprema, izvođenje*, Sarajevo 2004, 936-937. (dalje: S. Čekić, *Agresija na RBiH*).

stvaranje Herceg-Bosne kako bi ona u konačnici bila pripojena Republici Hrvatskoj. Sporazum Cvetković–Maček predstavljao je polaznu tačku teritorijalnih pretenzija koje je vođstvo Hrvatske Republike s Franjom Tuđmanom na čelu, i vođstvo HZ/RHB planiralo ostvariti udruženim zločinačkim poduhvatom. Želja za anektiranjem pojedinih dijelova Bosne i Hercegovine od strane njenih istočnih i zapadnih susjeda rezultirala je susretom Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića održanim 26. marta 1991. u Karađorđevu kojim je dogovoreno normaliziranje njihovih međusobnih odnosa sa ciljem realizacije planova[31] na račun podjele teritorija Bosne i Hercegovine i realizacije velikodržavnih ideja.[32] Ovi pregovori nastavljeni su i produbljeni u njihovim narednim susretima, kao što je tajni sastanak u Tikvešu održan 15. aprila 1991,[33] te 8. januara 1992. u Zagrebu[34], 27. februara i 6. maja 1992. u Gracu.[35] Na sastancima je dogovoreno formiranje komisija koje bi na kartama precizirale linije teritorijalne podjele, te su uslijedili sastanci na nižim nivoima, kao što je i onaj u Gracu 5. maja 1992. između Radovana Karadžića i Mate Bobana.[36] Po održavanju referenduma i proglašenja nezavisnosti Bosne i Hercegovine, 8. aprila 1992. Predsjedništvo HZHB usvojilo je odluku o osnivanju HVO-a kao vrhovnog tijela odbrane hrvatskog naroda HZHB. Mate Boban je 10. aprila 1992. "izdao zapovijed u kojoj stoji da HZ HB više ne priznaje TO RBiH kao vojnu strukturu HZ HB i da je samo HVO nadležan za vrhovno zapovjedništvo nad svojim snagama"[37]. Naredio je i da se svi krizni štabovi ili bivši štabovi TO odmah preimenuju u općinske stožere HVO-a koji su podređeni Glavnom stožeru HVO-a.[38]

Nakon otpočinjanja oružane agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu nastavljeni su i politički pregovori o njenom dijeljenju između zainteresiranih strana

31 "Naime, u periodu od 1990. pa najranije do kraja 1992. godine, Franjo Tuđman se više puta, između ostaliog 25. marta 1991. u Karađorđevu, sastao s predsjednikom Srbije, Slobodanom Milošević̆em, radi preciziranja 'planova' – o kojima Vijeće nema detaljnija saznanja – za podjelu Bosne i Hercegovine između Hrvatske i Srbije: većina bosanskih Hrvata ušla bi u sastav Hrvatske, a većina bosanskih Srba ušla bi u sastav Srbije, čime bi bosanskim Muslimanima preostala samo mala autonomna zona oko Sarajeva." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 11.

32 "Tada je, po kazivanju Stipe Mesića, dogovoreno da će Hrvatska dobiti 'teritorije Banovine i zapadnu Bosnu, Kladušu i Bihać'. Milošević je, kako tvrdi Mesić, tada rekao: 'Franjo, uzmi još i Cazin, Kladušu i Bihać, to je takozvana turska Hrvatska, a to Srbiji ne treba'." S. Čekić, *Agresija na RBiH*, 943.

33 *Isto*, 943.

34 "Predmet sastanka održanog u Zagrebu 8. januara 1992. između Franje Tuđmana i drugih zvaničnika, kome su prisustvovali Josip Manolić, Gojko Šušak, kao i članovi Predsjedništva Bosne i Hercegovine Nikola Koljević i Franjo Boras, bio je razgovar o podjeli Bosne i Hercegovine između Srba i Hrvata." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Izdvojeno i djelimično suprotno mišljenje sudije Jean-Claudea Antonettija, predsjedavajućeg Vijeća,* tom VI.

35 S. Čekić, *Agresija na RBiH*, 958-959.

36 S. Čekić, *Agresija na RBiH*, 944. "Pored toga, Vijeće napominje da su se 6. maja 1992. predstavnici bosanskih Srba, među kojima su bili Radovan Karadžić, Momčilo Krajišnik i Branko Simić, te predstavnici bosanskih Hrvata, među kojima je bio Mate Boban, sastali u Grazu, u Austriji, u vezi s podjelom Bosne i Hercegovine u skladu s granicama Banovine Hrvatske, definisanim sporazumom Cvetković-Maček iz 1939. godine." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr.*, tom IV, paragraf 13.

37 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 436.

38 *Isto*.

i to Republike Srbije s istočne i Republike Hrvatske sa zapadne strane.[39] Tako su se Radovan Karadžić, Momčilo Krajišnik i Branko Simić, s jedne, i Mate Boban i Franjo Boras s druge strane, 6. maja 1992. sastali u Grazu u Austriji kako bi vodili bilateralne pregovore o sudbini Bosne i Hercegovine i načelno se dogovorili o sporazumu koji predviđa podjelu državne teritorije prema granicama Banovine Hrvatske iz 1939.[40] Potom su se Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak i Milivoj Petković, kao članovi „delegacije Hrvatske i Herceg Bosne" sastali 5. i 26. oktobra 1992. s generalom VRS-a Ratkom Mladićem kako bi nastavili dogovore o podjeli Bosne i Hercegovine. "Slobodan Praljak je tokom tih razgovora rekao: 'Cilj je Banovina [ili ništa]', i 'Interes nam je da Muslimani dobiju svoj kanton da bi imali gdje odseliti'."[41] Dakle, eklatantno je pokazano postojanje plana da se Hrvatska zajednica/Republika Herceg-Bosna priključi Republici Hrvatskoj.[42]

Udruženi zločinački poduhvat kao oblik odgovornosti

Udruženi zločinački poduhvat kao oblik odgovornosti podrazumijeva učešće grupe ljudi svjesno udružene kako bi počinili neki zločin. Pored dokazivanja posljedica izvršenog zločina potrebno je dokazati postojanje namjere izvršenja. Učešće pojedinih članova grupe može biti nemeđunarodnog karaktera, ali se može protezati i na međunarodne učesnike, te time upućivati i na izvršenu agresiju.

Kao vid odgovornosti udruženi zločinački poduhvat nastao je kroz pravnu praksu ICTY i podrazumijeva individualnu odgovornost za učešće grupe u počinjenju zločina.[43] Krivično odgovornim smatra se osoba koja doprinese izvršenju zločina

39 U predmetu *Prlić i dr.* Vijeće je istaklo svoje stanovište da "oružani sukob koji je izbio na teritoriji jedne države i koji je *prima facie* unutrašnjeg karaktera, ipak može biti smatran međunarodnim ako druga država sopstvenim trupama interveniše u tom sukobu ili ukoliko neki od učesnika u unutrašnjem oružanom sukobu djeluju u ime te druge države. Ta intervencija mora biti činjenično dokazana kako bi se izveo zaključak o postojanju međunarodnog oružanog sukoba. Vijeće podsjeća da prilikom utvrđivanja da li je sukob međunarodnog karaktera, on treba da se sagleda u cjelini, te da nije neophodno dokazati prisustvo snaga strane vojske na svakom mjestu na kojem su počinjena krivična djela za koja se tereti u Optužnici". ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 518.

40 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 439.

41 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 18.

42 "Takođe u okviru tog plana širenja hrvatskih granica, Franjo Tuđman je podržao osnivanje HZ HB 18. novembra 1991. godine. HZ HB je definisana kao hrvatski entitet kojim se štite prava Hrvata, brane „hrvatske etničke i povijesne" teritorije u Bosne i Hercegovine, u smislu teritorijalnih okvira bivše Banovine Hrvatske. U njen sastav je ušlo 30 opština, a glavni grad bio je Mostar. Pored toga, Vijeće napominje da su se – kao što pokazuju brojni dokazi – Franjo Tuđman, Slobodan Praljak i osnivači HZ HB, među kojima i Mate Boban, stalno pozivali na Banovinu Hrvatsku iz 1939. godine kao na istorijsku referencu za rad na teritorijalnom ujedinjenju hrvatskog naroda." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 14.

43 "… odgovornost za 'udruženi zločinački poduhvat' predstavlja oblik krivične odgovornosti za koji je Žalbeno vijeće ustanovilo da je implicite sadržan u članu 7(1) Statuta. Ona podrazumijeva individualnu odgovornost za učestvovanje u udruženom zločinačkom poduhvatu da se počini zločin." ICTY, IT-98-33-T, *Tužilac protiv Radislava Krstića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. august 2001, paragraf 601.

u kontekstu ostvarenja zajedničkog zločinačkog plana.[44] Zajednički cilj nije uvijek dovoljan da bi se utvrdilo postojanje grupe, jer različite i međusobno nezavisne grupe mogu dijeliti identične ciljeve. Ovakva grupa pretpostavlja interakciju ili saradnju, odnosno zajedničko djelovanje u ostvarenju zajedničkog cilja.[45] Dijeljenje namjere i ciljeva podrazumijeva saizvršilaštvo, pri čemu namjera i cilj ne moraju unaprijed postojati i mogu se pojaviti po *ad hoc* principu i biti improvizirani na licu mjesta.[46] Uvjet *mens rea* (element svijesti) pretpostavlja postojanje konkretne namjere/umišljaja za izvršenje zločina ili postojanje lične spoznaje/saznanja o izvršenju konkretnog zločina ili namjere u učestvovanju ili unapređenju izvršenja konkretnog zločina ili zajedničkog cilja u sklopu udružene grupe.[47] Dakle, na osnovu predočenih dokaza mora se "van razumne sumnje" utvrditi da je postojala namjera za učešće pojedinca u UZP-u. Za prvi vid UZP-a element namjere oslanja se na izvršenje konkretnog krivičnog djela,

44 „… učestvovanje i doprinos drugih članova grupe često je ključno u omogućavanju izvršenja tog krivičnog djela. … smatrati krivično odgovornom kao izvršioca samo osobu koja fizički izvodi krivično djelo značilo bi zanemariti saizvršilačku ulogu svih onih koji su na neki način omogućili počiniocu da fizički izvrši to krivično djelo. Istovremeno, ovisno o okolnostima, smatrati ove druge odgovornim samo kao pomagače i podržavatelje moglo bi potcijeniti stepen njihove krivične odgovornosti." ICTY, IT-94-1-A, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog „Dule"*, pred Žalbenim vijećem, 15. juli 1999, paragraf 192.

45 "Vijeće ocjenjuje da dokazi pokazuju da je postojao samo jedan jedinstveni i zajednički zločinački cilj: cilj dominacije Hrvata u HR HB putem etničkog čišćenja muslimanskog stanovništva. Kako bi se taj cilj proveo u djelo, članovi grupe, među njima i optuženi, služili su se političkim i vojnim aparatom HZ(R) HB." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 41.

46 „ (I) Pomagač i podržavalac je uvijek saučesnik u krivičnom djelu koje je počinila druga osoba, glavni počinilac. (II) U slučaju pomaganja i podržavanja nije potreban dokaz o zajedničkom dogovorenom planu, a pogotovo ne prethodno postojanje takvog plana. Nije potreban nikakav plan niti dogovor; dapače, glavni počinilac ne mora ni da zna za doprinos saučesnika. (III) Pomagač i podržavalac izvršava djela konkretno usmjerena na pomaganje, ohrabrivanje ili davanje moralne podrške počinjenju nekog konkretnog krivičnog djela (ubistva, istrebljenja, silovanja, mučenja, bezobzirna razaranja civilne imovine, itd), i ta podrška ima značajnog učinka na počinjenje krivičnog djela. Nasuprot tome, u slučaju djelovanja prilikom sprovođenja zajedničke nakane ili plana, dovoljno je da učesnik izvrši djela koja su na neki način usmjerena sprovođenju zajedničkog plana ili nakane. (IV) U slučaju pomaganja i podržavanja, traženi element svijesti je znanje da djela koja čini pomagač i podržavalac pomažu počinjenju konkrenog krivičnog djela od strane glavnog počinioca. Nasuprot tome, u slučaju zajedničke nakane ili plana traži se više (to jest, ili umišljaj da se počini krivično djelo ili umišljaj da se sprovede zajednički zločinački plan plus predviđanje da će se vjerovatno počiniti krivična djela van zajedničke zločinačke nakane)." ICTY, IT-94-1-A, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog „Dule"*, pred Žalbenim vijećem, 15. juli 1999, paragraf 229.

47 „...element mens rea razlikuje se zavisno od kategorije zajedničkog plana o kome se radi. Što se tiče prve kategorije, traži se umišljaj da se izvrši određeno krivično djelo (a taj umišljaj dijele svi saizvršioci). Što se tiče druge kategorije (koja je, kao što smo gore primijetili, zapravo varijanta prve), traži se lična svijest o sistemu zlostavljanja (dokazana bilo eksplicitnim svjedočenjem bilo izvlačenjem razumnog zaključka na osnovu položaja vlasti optuženog), kao i namjera da se sprovede taj zajednički dogovoren sistem zlostavljanja. Što se tiče treće kategorije, traži se namjera da se učestvuje i sprovodi zločinačka aktivnost ili zločinačka nakana grupe i da se doprinese zajedničkom zločinačkom poduhvatu ili u svakom slučaju izvršenju krivičnog djela od strane grupe. Nadalje, do odgovornosti za krivično djelo različito od onog koje je dogovoreno zajedničkim planom dolazi samo ako je, u uslovima tog slučaja, bilo predvidivo da će jedan ili drugi pripadnici grupe počiniti takvo krivično djelo i (ili) optuženi je hotimično pristao na taj rizik." ICTY, IT-94-1-A, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog „Dule"*, pred Žalbenim vijećem, 15. juli 1999, paragraf 228.

pri čemu je ta namjera zajednička svim učesnicima.[48] Drugi vid UZP-a element svijesti podrazumijeva da je postojalo znanje i konkretan doprinos zajedničkom zločinačkom cilju koji je činilo zlostavljanje, odnosno, postojanje diskriminatorne namjere koja je zajednička svim učesnicima UZP-a.[49] Treći vid UZP-a kao dokazivanje postojanja elementa svijesti podrazumijeva postojanje namjere učestvovanja i doprinosa u realizaciji zajedničkog zločinačkog cilja.[50] Materijalni element (*actus reus*) UZP obuhvata učešće više osoba (ne moraju biti dio vojne, političke ili administrativne strukture)[51] u počinjenju zločina, postojanje zajedničkog plana[52] i prihvatanje, odnosno, pristajanje uz zajednički plan koji uključuje počinjenje jednog od krivičnih djela predviđenih Statutom[53].

48 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 214.

49 "Ta namjera može se pokazati bilo direktnim dokazima ili izvođenjem zaključka iz karaktera ovlašćenja optuženog unutar logora ili organizacione hijerarhije." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 215.

50 "Odgovornost za krivično djelo koje nije obuhvaćeno zajedničkim ciljem ne postoji osim ako je, u konkretnim okolnostima: 1) bilo predvidivo da bi neki član grupe mogao počiniti takvo krivično djelo; 2) optuženi svjesno prihvatio rizik da takvo krivično djelo može biti počinjeno jer je znao da je takvo krivično djelo vjerovatna posljedica ostvarenja zajedničkog cilja i 3) prihvatio ostvarenje krivičnog djela tako što je bez obzira na to odlučio da učestvuje u UZP-u." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 216.

51 "Pluralitet osoba koje nisu nužno organizovane u vojnu, političku ili administrativnu strukturu. Žalbeno vijeće je u više navrata imalo priliku objasniti da pretresno vijeće mora identifikovati pluralitet osoba koje djeluju u okviru UZP-a, ali da nije nužno da se navedu njihova imena. Dakle, može biti dovoljno da se navedu kategorije ili grupe osoba. Žalbeno vijeće je takođe objasnilo da se, kako bi se neki učesnik UZP-a smatrao odgovornim za zločin koji je počinila osoba izvan UZP-a, mora dokazati da se to djelo može pripisati nekom od članova UZP-a i da je ovaj – posluživši se glavnim izvršiocem – djelovao u skladu sa zajedničkim planom. Postojanje takve veze mora se ocijeniti od slučaja do slučaja. Žalbeno vijeće je takođe objasnilo da se, u određenim okolnostima, član UZP-a može smatrati odgovornim za zločine koji nisu dio zajedničkog plana i koje je počinila osoba izvan UZP-a. Taj konkretni slučaj biće analiziran u okviru ispitivanja mens rea koja se zahtijeva za treći vid UZP-a." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 212.

52 "Što se tiče vremenskog okvira postojanja zajedničkog plana, Petkovićeva odbrana tvrdi da Vijeće mora tačno odrediti vrijeme za koje se van razumne sumnje može tvrditi da je tada zaista postojao UZP. Međutim, Vijeće podsjeća na jurisprudenciju Žalbenog vijeća po kojoj nije nužno da taj plan prethodno bude dogovoren ili formulisan. On je mogao nastati bez priprema, a zaključak o njegovom postojanju može se izvesti na osnovu činjenice da je više osoba djelovalo zajedno s ciljem izvršenja UZP-a. Žalbeno vijeće je stoga objasnilo da se, kad je riječ o drugom vidu UZP-a, ne radi toliko o dokazivanju postojanja manje-više formalnog dogovora među svim učesnicima koliko o njihovom pristajanju uz sistem. Žalbeno vijeće je takođe imalo priliku da konstatuje da kriminalna sredstva ostvarenja zajedničkog cilja UZP-a mogu s vremenom da evoluiraju i prihvatilo je mogućnost da se UZP može proširiti i na druge zločine koji u početku nisu bili predviđeni. U tim okolnostima, dokazivanje pristanka na takvo proširenje podliježe istim uslovima koji vrijede i za početni pristanak. Nadalje, potrebno je da vijeće utvrdi da su članovi UZP-a bili obaviješteni o proširenju kriminalnih sredstava, da nisu ništa preduzeli da to spriječe i da su ustrajali u realizaciji tog proširenja zajedničkog plana, te da tačno utvrdi kada su dodatni zločini postali dio zajedničkog plana." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 212.

53 "Optuženi mora dobrovoljno učestvovati u jednom aspektu zajedničkog plana. To učestvovanje ne podrazumijeva nužno da je optuženi lično počinio neko od krivičnih djela iz Statuta nego može biti i u obliku pomaganja ili doprinosa izvršenju zajedničkog cilja. U Drugostepenoj presudi u predmetu Tadić, Žalbeno vijeće je istaklo da je materijalni element koji se zahtijeva za drugi vid UZP-a aktivno učešće u provođenju sistema represije, o čemu se zaključak može izvesti iz položaja vlasti i konkretnih funkcija koje

U postupku procesuiranja šestorki sudsko Vijeće razlikuje tri kategorije UZP-a. *Osnovni* vid odnosi se na dio predmeta kojim su obuhvaćeni svi saoptuženi, djelujući sa zajedničkim ciljem i s istom zločinačkom namjerom, naprimjer, "plan da se ubije koji formulišu učesnici UZP-a i u kojem svaki od učesnika, makar izvršavao različitu ulogu u okviru plana, ima namjeru da ubije"[54].

Sistemski vid predstavlja drugu kategoriju i odnosi se na "organizovane sisteme zlostavljanja" kao što su koncentracioni logori u kojima su zatočenici zlostavljani i ubijani u procesu ostvarenja zajedničkog cilja.[55] *Proširena* kategorija predstavlja treći oblik UZP-a koja se odnosi na izvršene zločine koji "ne proizlaze iz zajedničkog cilja UZP-a, ali su ipak prirodna i predvidiva posljedica njegovog ostvarenja"[56]. Dakle, organizirana grupa ima zajedničku namjeru da pripadnike određene grupe, najčešće nacionalne, prisilno protjera s određenog područja, usljed čega je ubijena jedna ili više osoba.[57]

Odgovornost učesnika u udruženom zločinačkom poduhvatu

Zbog prirode udruženog zločinačkog poduhvata kao vida odgovornosti i povezanosti osoba iz Republike Hrvatske neophodno je dokazati učešće jedinica Hrvatske vojske u zločinima počinjenim na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine. To je u direktnoj vezi s karakterom oružanog sukoba vođenog na teritoriju Republike Bosne i Hercegovine i agresijom izvršenom od strane Republike Hrvatske.[58] U predmetu *Prlić i dr.* Vijeće je iz izvedenih dokaza utvrdilo da su u sastavu jedinica

je imao svaki od optuženih. Nadalje, nije potrebno da učesnik u udruženom zločinačkom poduhvatu bude fizički prisutan na mjestu i u vrijeme počinjenja krivičnog djela. Žalbeno vijeće je takođe preciziralo da učestvovanje optuženog ne mora biti uslov *sine qua non*, bez kojeg zločini ne bi mogli biti počinjeni, ali da je moralo biti značajno." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 212.

54 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 203.

55 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 204.

56 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 205.

57 "Žalbeno vijeće je stoga preciziralo da se, iako ubistvo nije bilo eksplicitno predviđeno u okviru zajedničkog cilja, moglo predvidjeti da bi protjerivanje civila pod prijetnjom oružjem moglo dovesti do smrti jednog ili više civila." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom I, paragraf 205.

58 "Dokazi pokazuju da je, pod pritiskom međunarodne zajednice, Hrvatska ili pokušala da prikrije prisustvo HV-a u Bosni i Hercegovini ili pokušala da ga opravda riječima da su na toj teritoriji pripadnici HV-a bili dobrovoljci. Međutim, čini se da dokazi pobijaju tezu po kojoj su vojnici HV-a bili razmješteni kao dobrovoljci na teritoriji HZ HB. Na osnovu izvještaja Ivana Kapulara, zapovjednika zbornog područja Osijek od 23. jula 1993, roditelji vojnika HV-a su demonstrirali protiv slanja svoje djece na 'južno bojište' i na osnovu naređenja Ivana Kapulara, zapovjednika 5. gardijske brigade HV-a, 26 pripadnika 4. motorizirane brigade HV-a disciplinski je kažnjeno jer su odbili da idu na 'južno bojište' 22. oktobra i 11. novembra 1993. 'Južno bojište' se, naime, prema dokazima uvrštenim u spis, prostiralo na jednom dijelu HZ(R) HB. Osim toga, dokazi koji se dalje u tekstu razmatraju potvrđuju činjenicu da je Hrvatska isplaćivala plate pripadnicima HV-a koji su bili razmješteni u Bosni i Hercegovini. Iz tog razloga je, u svrhu utvrđivanja činjenice da li je sukob bio međunarodnog karaktera, nebitno da li je među borcima HV-a bilo pripadnika koji su dobrovoljno bili razmješteni u Bosni i Hercegovini." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 529.

koje su napale Prozor 23. oktobra 1992. bili i pripadnici HV-a[59] iako su na uniformama nosili oznake HVO-a.[60] Dokumenti međunarodnih organizacija prisutnih na tom terenu potvrdili su, također, da su snage HV-a bile prisutne na području Prozora od novembra 1992. do januara 1994.[61] Iz izvedenih dokaza Vijeće je utvrdilo da je i u općini Gornji Vakuf[62] potvrđeno prisustvo snaga HV-a, te da je u napadu na Soviće 17. aprila 1993. evidentirano prisustvo pripadnika HV-a koji su se na tom području zadržali sve do maja 1993.[63] Također, dokumenti organa vlasti, oružanih snaga i međunarodnih organizacija[64] koji su predočeni Vijeću potvrđuju da je HV bila prisutna u Mostaru od maja 1993. do marta 1994.[65]

U osmišljavanju i ostvarivanju zajedničkog zločinačkog cilja učestvovali su: Franjo Tuđman, Gojko Šušak, Janko Bobetko, Mate Boban, Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić i Berislav Pušić, koji su postigli međusobni dogovor o ciljevima i načinima realizacije.[66] S obzirom na to da je funkcioniranje političkih, vojnih i administrativnih struktura HVO-a HZ/RHB bilo jedinstveno, ova grupa je bila veća i sveobuhvatnija, te je morala uključivati i druge članove, tačnije, zapovjednike u oružanim snagama HVO-a, političke i administrativne dužnosnike HVO-a/Vlade i općinskih HVO-a.[67]

Franjo Tuđman, predsjednik Republike Hrvatske, član je i pokretač udruženog zločinačkog poduhvata kojem je krajnji cilj bio da se teritorije u Bosni i Hercegovini za koje se tvrdilo da pripadaju Hrvatskoj zajednici/Republici Herceg-Bosni ujedine u okviru „Velike Hrvatske" koja je trebala da ima granice Banovine Hrvatske, teritorijalnog entiteta koji je postojao od 1939. do 1941. godine, što se moglo ostvariti teritorijalnim pripajanjem Hrvatskoj ili bliskim povezivanjem s njom. Smatrao je da bi Bosna i Hercegovina kao suverena i samostalna država trebala prestati postojati i da bi se značajan dio njene teritorije morao pripojiti teritoriji Hrvatske. Želio je Hrvatskoj pripojiti zapadnu Hercegovinu koju je smatrao „etnički čistom" i koja graniči s Hrvatskom.[68] Franjo Tuđman je smatrao da HZ/RHB i HVO predstavljaju sredstvo teritorijalnog ostvarivanja kako bi hrvatske granice dosegnule svoj maksimalni

59 "Ovu informaciju potvrđuje više dokaza u kojima se navodi da su 23. oktobra 1992. godine, snage HVO-a i HV-a osvojile Prozor." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 532.

60 "Vijeće … je prihvatilo dva dokumenta HVO-a u kojima stoji da su vlasti HZ(R) HB pokušale da prikriju prisustvo HV-a u Mostaru tako što su naredile njegovim pripadnicima da uklone oznake HV-a sa svojih uniformi." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 537.

61 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 533.

62 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 534.

63 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 535.

64 "Uprkos poricanju političkih zvaničnika Hrvatske i HZ(R) HB da su snage HV-a bile prisutne u Mostaru, Vijeće konstatuje da je osoblje PMEZ-a i UNPROFOR-a generalno uočilo prisustvo i direktnu intervenciju snaga HV-a u Bosni i Hercegovini, a posebno na području Mostara tokom čitave 1993. godine." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 538.

65 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 536.

66 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Sažetak Presude Pretresnog vijeća*.

67 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 1231.

68 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 9.

obuhvat.[69] Smatrao je da su Stolac i cijela regija Jablanica-Konjic dio Banovine Hrvatske od koje Hrvati ne mogu odustati, te je pružao vojnu podršku „bosanskim Hrvatima kako neke teritorije u Bosni i Hercegovini ne bi pale u ruke Muslimanima, kako bi se sačuvale teritorije smatrane hrvatskim i na taj način odredile buduće granice hrvatske države 'za [iduća] stoljeća'"[70]. Brojni dokazi upućuju na snažan utjecaj koji je imao na rukovodstvo HDZBiH. Mate Boban je morao imati saglasnost Franje Tuđmana za odluke koje je donosio.[71] Vijeće sigurnosti i Generalna skupština Ujedinjenih naroda tražili su od hrvatskog rukovodstva da prestanu kršenja međunarodnog prava u Bosni i Hercegovini, te je rukovodstvo Hrvatske poduzelo korake kako bi ovi zahtjevi međunarodne zajednice bili ispunjeni.[72] Tako je Franjo Tuđman 4. januara 1994. na zahtjev Sjedinjenih Američkih Država smijenio Matu Bobana. Imao je i odlučujući utjecaj prilikom donošenja odluka o političkim strukturama HRHB i imenovanju njenih najviših zvaničnika i učestvovao u donošenju odluka o čelnim osobama pojedinih ministarstava u HZ/RHB koja je smatrao značajnim.[73] Na mirovnim pregovorima održavanim pod pokroviteljstvom međunarodne zajednice Franjo Tuđman je učestvovao kao predstavnik bosanskih Hrvata i u njihovo ime se izjašnjavao, donosio odluke i potpisivao sporazume kao što je slučaj s Vašingtonskim sporazumom potpisanim 1. marta 1994.[74] Vlasti Hrvatske i HV-a imale su opću kontrolu nad vlastima HZ/RHB i HVO-om.[75] Gojko Šušak je aktivno učestvovao u (pr)ocjeni vojne situacije na terenu u Bosni i Hercegovini. Tako je konstatirao da „'[Gornji] Vakuf mogu uzeti sa onim što imaju snaga', ali da ne mogu ići dalje i spojiti se s Vitezom ako ne dobiju pojačanja". Davao je preporuke Franji Tuđmanu za slanje pomoći u Bosnu i Hercegovinu i predstavljao je dio „hercegovačkog lobija" u Zagrebu.[76] Postojala je stalna veza između hrvatskih vlasti „između ostalih Franje Tuđmana, Gojka Šuška i Janka Bobetka – u vezi sa svim pitanjima koja se odnose na Bosnu i Hercegovinu, konkretno u vezi s angažmanom Hrvatske u Bosni I Hercegovini".[77] Franjo Tuđman, Gojko Šušak i Janko Bobetko tijesno su sarađivali s vlastima HZ/RHB i rukovodstvom HVO-a u ostvarivanju UZP-a.[78] Uspostavljena je stalna veza između Slobodana Praljka i hrvatskih vlasti po svim pitanjima vezanim za angažman Hrvatske u Bosni i Hercegovini.[79] Rukovodstvo HZ/RHB, uključujući Matu Bobana, i rukovodioci Republike Hrvatske, uključujući Franju Tuđmana, na sastanku održanom u

69 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 6.
70 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 22.
71 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 20.
72 "Na primjer, 10. novembra 1993, Franjo Tuđman je rekao Mati Bobanu i Jadranku Prliću da su se događaji iz Stupnog Dola vrlo negativno odrazili na ugled Hrvatske u međunarodnoj zajednici i zatražio od Mate Bobana da smijeni Ivicu Rajića, zapovjednika HVO-a u Varešu, i da ga premjesti u Gornji Vakuf." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 564.
73 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 565.
74 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 566.
75 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 567.
76 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 528.
77 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 1223.
78 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 1222.
79 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom IV, paragraf 1223.

decembru 1991. ocijenili su da je u ostvarivanju zajedničkog cilja za uspostavljanje hrvatskog entiteta neophodno promijeniti nacionalni sastav stanovništva na teritorijama koje su preferirali da pripadaju ovom entitetu.

Vijeće Tribunala u Hagu utvrdilo je da su Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Milivoj Petković i Slobodan Praljak, najkasnije od kraja oktobra 1992, znali da ostvarivanje planiranog cilja podrazumijeva iseljenje bošnjačkog stanovništva van teritorije HZ/RHB, te da se eliminiranjem svakog otpora Bošnjaka na tim teritorijama izvrši „etničko čišćenje" kako bi one postale većinski ili gotovo isključivo hrvatske:

1. Jadranko Prlić bio je Predsjednik Hrvatskog vijeća obrane (HVO) od 14. augusta 1992. do kraja aprila 1994. i predsjednik Vlade "Hrvatske Republike Herceg-Bosne" (HRHB), te je s tih pozicija imao ovlasti *de jure* i *de facto* u koordinaciji i rukovođenju radom HVO-a i Vlade HRHB, ali je učestvovao i u koordinaciji s Vladom Republike Hrvatske. Znao je za brojne zločine koje su počinili pripadnici oružanih snaga Hrvatske zajednice (kasnije Republike) Herceg-Bosna. Imao je saznanja o zatočeničkim centrima HVO-a i teškim uvjetima u kojima su Bošnjaci koje je uhapsio HVO držani u zatočeništvu u Dretelju, Gabeli i na Heliodromu, te je opravdavao njihovo zatočavanje i poricao stvarnost njihova položaja, podržavajući loše postupanje sa zatočenicima u više HVO-ovih zatočeničkih centara.[80] Bio je upoznat s korištenjem zatočenika iz logora Heliodrom i Vojno na linijama fronta, njihovim zlostavljanjem i korištenjem u "živom štitu". On je izradio ultimatume iz januara i aprila 1993, upućene Armiji Republike Bosne i Hercegovine, kojima se zahtijevalo da se na teritoriji Herceg-Bosne ARBiH potčini HVO-u, što je rezultiralo izvođenjem vojnih operacija na područjima općina Gornji Vakuf, Mostar, Prozor i Jablanica. Jadranko Prlić značajno je doprinio procesima tako što je planirao, omogućavao i ohrabrivao zločine koje su počinili pripadnici HVO-a. Podržavao je opsadu Mostara i sprečavanje dostave humanitarne pomoći stanovništvu koje je živjelo u strašnim uvjetima, pod stalnom vatrom i granatiranjem izvođenim od strane HVO-a. Učestvovao je u iseljavanju Bošnjaka i njihovih porodica u treće zemlje i iseljavanju Hrvata iz srednje Bosne sa ciljem da se oni nasele na teritorije koje je Herceg-Bosna smatrala svojim, čime se dokazuje posjedovanje namjere ostvarenja zajedničkog zločinačkog cilja i učešća u udruženom zločinačkom poduhvatu. Realizacija ovog cilja pretpostavljala je izvršenje krivičnih djela ubistava i seksualnog zlostavljanja, ubistava u sklopu zatočenja u Sovićima, kao i rušenje dviju džamija u Sovićima i Doljanima, te djela krađe činjena tokom akcija protjerivanja stanovništva u Gornjem Vakufu, Jablanici i zapadnom Mostaru.[81]
2. Bruno Stojić bio je načelnik Odjela obrane HVO od 3. jula 1993. do 15. novembra 1993. S te pozicije imao je ovlasti *de jure* i *de facto* nad oružanim snagama i vojnom policijom Zajednice (kasnije Republike) Herceg-Bosne, imao je komandu i vršio efektivnu kontrolu nad oružanim snagama HVO-a,

80 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Podaci o predmetu*.

81 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Sažetak Presude Pretresnog vijeća*.

kao i nad vojnom policijom. Učestvovao je u donošenju odluka o vojnim operacijama i izdavao naređenja putem komandnog lanca. U skladu s funkcijom koju je obnašao bio je informiran o zločinima koje je HVO počinio tokom vojnih operacija u Gornjem Vakufu u januaru 1993. i Jablanici u aprilu 1993, o protjerivanju bošnjačkog stanovništva u julu 1993. u Čapljini, o granatiranju i napadima na članove međunarodnih organizacija, o lošim životnim uvjetima nametnutim bošnjačkom stanovništvu istočnog Mostara, kao i o protjerivanju bošnjačkog stanovništva zapadnog Mostara u ljeto 1993. Učestvovao je u planiranju i realizaciji vojnih operacija u Varešu izvedenih u oktobru 1993, a time i u izvršenju brojnih zločina počinjenih u sklopu izvođenja operacija. Također, bile su mu poznate činjenice o nehumanim uvjetima u kojima su držani zatočenici u logorima Dretelj, Gabela, Ljubuški i Heliodrom, što je u suprotnosti s propisima međunarodnog humanitarnog prava. U ostvarivanju zajedničkog zločinačkog cilja nije spriječio djela seksualnog zlostavljanja počinjena tokom operacija protjerivanja stanovništva iz zapadnog Mostara i Gornjeg Vakufa, kao i prilikom pljačke imovine. Uprkos formacijskim ovlastima nije pokušao spriječiti podvrgavanje civila zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava.[82]

3. Slobodan Praljak imao je velike ovlasti, *de facto* i *de jure*, nad oružanim snagama i vojnom policijom HVO-a od jeseni 1992. do 24. jula 1993. Od 24. jula 1993. do 9. novembra 1993. bio je zapovjednik Glavnog stožera HVO-a. S obzirom na to da je obnašao funkcije u Ministarstvu obrane Hrvatske[83], s te pozicije je i rukovodio oružanim snagama HVO-a tako što je komandovao operacijama, izdavao naređenja jedinicama i primao izvještaje s terena, te u svojstvu predstavnika HVO-a učestvovao u pregovorima s Armijom Republike Bosne i Hercegovine. Učestvovao je u planiranju operacija HVO-a u Gornjem Vakufu izvedenim oko 18. januara 1993, te u općini Prozor koje su počele 24. jula 1993. U skladu s funkcijom koju je obnašao imao je spoznaje o deportacijama i zatočenju bošnjačkog stanovništva Prozora od jula do augusta 1993. i u Mostaru od jula do početka novembra 1993, uključujući i operaciju izvedenu 8. novembra 1993. koja je za cilj imala rušenje Starog mosta u Mostaru. Planirao je operacije u Varešu u oktobru 1993. i rukovodio njihovim izvođenjem, te na taj način bio sudionik izvršenja zločina počinjenih u sklopu vojnih djelovanja. Također, znao je za zločine izvršene na području općine Mostar, što podrazumijeva ubistva, ranjavanja, napade na pripadnike

82 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Sažetak Presude Pretresnog vijeća*; ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Podaci o predmetu*.

83 "Pored toga, Slobodan Praljak je djelovao i kao posrednik između Hrvatske i HVO-a, a sa ciljem ostvarivanja zločinačkog cilja navedenog poduhvata. Naime, zahvaljujući svojim funkcijama u hrvatskoj vladi i u HVO-u, bila mu je poznata politika najviših hrvatskih rukovodilaca prema Herceg-Bosni, za koju se i sam pokazao spremnim da je ostvaruje. U tom okviru, Slobodan Praljak je naređenja, poruke i uputstva hrvatskih rukovodilaca prenosio rukovodiocima Herceg-Bosne i učestvovao u pribavljanju vojne podrške iz Hrvatske za oružane snage HVO-a." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Sažetak Presude Pretresnog vijeća*.

međunarodnih organizacija, rušenje objekata u istočnom Mostaru, kao što su, između ostalog, kulturni i sakralni objekti, te posebice Stari most. Omogućio je masovna ubistva civila u Stupnom Dolu u oktobru 1993, kao i uništavanje imovine, te nije poduzeo nikakve korake ili postupke kako bi spriječio ili kaznio zločine koje su činile oružane snage HVO-a. Iako upoznat s izvršenjem zločina, nije poduzeo radnje neophodne za njihovo sankcioniranje. Svojom ulogom i angažmanom u ostvarivanju zajedničkog zločinačkog cilja značajno je doprinio ostvarenju udruženog zločinačkog poduhvata.[84]

4. Milivoj Petković bio je načelnik Glavnog stožera HVO-a, a od kraja jula 1993. zamjenik vrhovnog zapovjednika snaga HVO-a. Planirao je i učestvovao u realizaciji vojnih operacija u općini Gornji Vakuf izvođenih u januaru 1993, te u Jablanici aprila 1993, a zatim i u općini Prozor u periodu juli-august 1993. i općini Vareš oktobra 1993. Spriječio je pristup međunarodnim promatračima selima Sovići i Doljani i koordinirao deportaciju civilnog stanovništva Gornjeg Vakufa. Odgovoran je za izvođenje vojnih operacija, granatiranje istočnog Mostara uključujući i ono izvršeno 8. novembra 1993. koje je rezultiralo rušenjem Starog mosta, kao i za blokiranje pristupa humanitarnih konvoja u istočni Mostar. Znao je za postojanje zatočeničkih centara HVO-a, te je naredio i odobrio zatočenje civila u logore Heliodrom i Vitina-Otok, kao i njihov rad na liniji fronta. Iako je obavljao dužnost nadređenog i imao efektivnu kontrolu nad jedinicima HVO-a, nije poduzeo neophodne mjere za sankcioniranje izvršenih zločina, a ohrabrivao je počinjenje novih krivičnih djela. Iz njegovih postupaka i ponašanja evidentno je da je posjedovao namjeru ostvarenja zajedničkog zločinačkog cilja i počinjenja zločina kako bi se taj cilj sproveo, kao što su djela seksualnog zlostavljanja, protjerivanja bošnjačkog stanovništva, te rušenja vjerskih objekata. Na taj način značajno je doprinio realizaciji udruženog zločinačkog poduhvata.[85]

5. Valentin Ćorić bio je načelnik Uprave vojne policije HVO-a od juna 1992. do 10. novembra 1993, a u novembru 1993. imenovan je za ministra unutarnjih poslova HRHB. Imao je velike ovlasti *de iure* i *de facto* nad svim jedinicama vojne policije u HVO-u, te s te pozicije imao i nadležnost kontrole protoka osoba i robe, samim tim i humanitarne pomoći, na teritoriji tzv. Herceg-Bosne. Također, imao je značajnu ulogu u zarobljavanju i deportaciji civilnog stanovništva bošnjačke nacionalnosti u općini Gornji Vakuf u januaru 1993, općinama Stolac, Čapljina i Ljubuški tokom ljeta 1993, te u Mostaru od maja do oktobra 1993. Do 10. novembra 1993. imao je ključnu ulogu u funkcioniranju mreže zatočeničkih centara HVO-a. Odgovoran je za držanje zatočenih civila u nehumanim uvjetima gdje su premlaćivani, zlostavljani i ponižavani. Omogućio je slanje zatočenika (posebno onih zatočenih u Heliodromu) na prinudni rad izvođen na linijama fronta, pri

84 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Sažetak Presude Pretresnog vijeća*; ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Podaci o predmetu*.

85 *Isto*.

čemu su mnogi od njih ubijeni ili ranjeni. Doprinoseći svojim učešćem u ostvarenju zločinačkog cilja kroz angažman u udruženom zločinačkom poduhvatu s pozicije koju je obnašao, bio je upoznat sa svim izvršenim zločinima, ubistvima, silovanjima, deportacijama, protjerivanjima, krađama, a posebno je prihvatio i preuzeo rizik da će uslijed zlostavljanja u zatvoru Dretelj neki od zatočenika preminuti.[86]

6. Berislav Pušić bio je zadužen za kontrolu u kriminalističko-istražnom odjeljenju Uprave vojne policije (april 1993); predsjednik Službe za razmjenu zarobljenika i drugih osoba (od maja 1993); na čelu komisije kojoj je povjerena uprava nad svim logorima i zatočeničkim centrima HVO-a (6. august 1993); predstavnik HVO-a u odnosu na međunarodnu zajednicu i visoke funkcionere iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Poznate su mu bile činjenice vezano za masovna hapšenja i protjerivanja civila bošnjačke nacionalnosti u tzv. Herceg-Bosni koja su otpočela u Jablanici aprila 1993, kao i za njihovo držanje u nehumanim uvjetima u logorima Dretelj, Gabela, Ljubuški i škola u Sovićima, te za njihovo zlostavljanje na Heliodromu i u zatočeničkom objektu Vojno. Naređivao je upotrebu zatočenika s Heliodroma za radove na liniji fronta. Iako je bio upoznat s ovim činjenicama, nije poduzeo neophodne radnje kojima bi spriječio ili prekinuo zlostavljanje. Svojim (ne)djelovanjem u značajnoj mjeri je doprinio udruženom zločinačkom poduhvatu[87] u ostvarenju zajedničkog zločinačkog cilja.[88]

Optuženi su proglašeni odgovornima od strane Pretresnog vijeća ICTY na osnovu individualne krivične odgovornosti (član 7(1) Statuta). Pretresno vijeće je 29. maja 2013, izreklo presudu: Prlić Jadranko (25 godina zatvora), Stojić Bruno (20 godina zatvora), Petković Milivoj (20 godina zatvora) i Ćorić Valentin (16 godina zatvora) kojom su proglašeni krivim, na osnovu individualne krivične odgovornosti za *zločin protiv čovječnosti*: progoni na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi; ubistvo; silovanje; deportaciju; zatočavanje; nehumana djela, *kršenja zakona i običaja ratovanja:* okrutno postupanje; protivpravni rad; uništavanje ili hotimično nanošenje štete ustanovama namijenjenim religiji ili obrazovanju; pljačkanje javne i privatne imovine; protivpravni napad na civile; protivpravno terorisanje civila, *teške povrede Ženevskih konvencija:* hotimično lišavanje života; nečovječno postupanje; nečovječno postupanje (seksualno zlostavljanje); protivpravnu deportaciju, premještanje i zatoženje civila; uništavanje imovine širokih razmjera i oduzimanje imovine koje nije opravdano vojnom nuždom, a izvedeno je na protivpravan i bezobziran način. Praljak Slobodan (20 godina zatvora) proglašen je krivim, na osnovu individualne krivične odgovornosti za *zločine protiv čovječnosti*: progoni

86 *Isto*.

87 Žalbeno vijeće je utvrdilo da se Pušić pridružio realizaciji udruženog zločinačkog poduhvata u aprilu 1993. ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Podaci o predmetu*.

88 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Sažetak Presude Pretresnog vijeća*; ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, *Podaci o predmetu*.

na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi; ubistvo; deportaciju; zatočavanje; nehumana djela, *kršenja zakona i običaja ratovanja:* okrutno postupanje; protivpravni rad; uništavanje ili hotimično nanošenje štete ustanovama namijenjenim religiji ili obrazovanju; pljačkanje javne i privatne imovine; protivpravni napad na civile; protivpravno terorisanje civila, *teške povrede Ženevskih konvencija*: hotimično lišavanje života; protivpravnu deportaciju, premještanje i zatočenje civila; nečovječno postupanje; uništavanje imovine širokih razmjera i oduzimanje imovine koje nije opravdano vojnom nuždom, a izvedeno je na protivpravan i bezobziran način. Pušić Berislav (10 godina zatvora) proglašen je krivim na osnovu individualne krivične odgovornosti za zločine protiv čovječnosti: progone na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi; ubistvo; deportaciju; zatočavanje; nehumana djela, *kršenje zakona i običaja ratovanja:* okrutno postupanje; protivpravni rad; uništavanje ili hotimično nanošenje štete ustanovama namijenjenim religiji ili obrazovanju; pljačkanje javne i privatne imovine; protivpravni napad na civile; protivpravno terorisanje civila, *teške povrede Ženevskih konvencija*: hotimično lišavanje života; protivpravnu deportaciju, premještanje i zatočenje civila; nečovječno postupanje; uništavanje imovine širokih razmjera i oduzimanje imovine koje nije opravdano vojnom nuždom, a izvedeno je na protivpravan i bezobziran način.

Zaključak

Presudama izrečenim u predmetu *Prlić i dr*, utemeljenim na dokumentiranim faktima, izneseni su brojni dokazi zločina koje su počinili pripadnici HV i HVO-a, te je potvrđeno da je Republika Hrvatska vršila opću kontrolu nad oružanim snagama (HV i HVO) i civilnim vlastima najprije Hrvatske zajednice, a potom Hrvatske republike Herceg-Bosne čime je dokazana i njena uloga u međunarodnom sukobu[89] koji se odvijao na teritoriji Bosne i Hercegovine. Vijeće je utvrdilo da je sukob između HV/HVO-a i ARBiH tokom ovog razdoblja nedvojbeno bio međunarodni sukob. Naime, iz dokaza se vidi da su se snage HV borile zajedno sa pripadnicima HVO-a protiv ARBiH, a da je Republika Hrvatska vršila opću kontrolu nad oružanim snagama i civilnim vlastima. Kontrola se ispoljavala na više načina:

1. Hrvatska je slala oficire HV-a iz Zagreba u sastav HVO-a, što je zaključeno na osnovu Vijeću predočenih dokaza, a prevashodno na osnovu činjenice da je Hrvatska imenovala i razrješavala dužnosti generale i visoko rukovodstvo HVO-a.[90]

89 "Vijeće je konstatovalo da se na osnovu dokaza može van razumne sumnje zaključiti da je HV, te samim tim i Hrvatska, direktno intervenisao u sukobu između ARBiH i HVO-a, te da je uslijed te intervencije sukob dobio međunarodni karakter." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 545.

90 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 546; "Konkretno, dokazi pokazuju da su osobe koje su bile na najvišim položajima u HVO-u, poput Milivoja Petkovića, Slobodana Praljka i Žarka Toleta – sva trojica su u različitim periodima bili zapovjednici Glavnog stožera – te Ivan Kapular, zamjenik zapovjednika Glavnog stožera, istovremeno bili i oficiri HV-a." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 547; "Isto tako, Vijeće konstatuje da su i drugi viši oficiri HVO-a istovremeno bili pripadnici

2. Zajedničko rukovođenje HV-a i HVO-a vojnim operacijama, što je potkrijepljeno dokazima da su zapovjednici HV-a izdavali naređenja jedinicama HVO-a za vojne operacije.[91]
3. Dostavljanje izvještaja HVO-a hrvatskim vlastima dokazano je kroz više dokumentiranih izvještaja upućenim hrvatskim vlastima i/ili HV.[92]
4. Postojanje logističke podrške iz Hrvatske, ali i finansijske podrške, pomoć u vojnoj, policijskoj i stručnoj obuci, te snabdijevanje oružjem i opremom, isplata plaća pripadnicima HVO i sl.[93]
5. Politički aspekti opće kontrole Hrvatske nad HVO-om HZ(R)HB.[94]

Vijeće je utvrdilo da su Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Milivoj Petković i Slobodan Praljak za cilj imali uspostavljanje hrvatskog entiteta u granicama Banovine Hrvatske iz 1939. kako bi se omogućilo ujedinjenje hrvatskog naroda. Za realizaciju ovog cilja bilo je neophodno da se promijeni nacionalni sastav stanovništva na teritorijama za koje se tvrdilo da pripadaju HRHB što je izvedeno "etničkim čišćenjem" bošnjačkog stanovništva sa tih područja. Vijeće je na osnovu izvedenih dokaza zaključilo da je za potrebe ostvarivanja političkog cilja najkasnije sredinom januara 1993. uspostavljen udruženi zločinački poduhvat.

Udruženi zločinački poduhvat kao doktrina utemeljena u teoriji i praksi Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju počiva na teoriji suizvršenja u okviru individualne krivične odgovornosti. Ova doktrina uspostavljena je kako bi se obuhvatila direktna odgovornost većeg broja pojedinaca koji su u saradnji izvršili velik broj složenih zločina, a posebno kako bi se izvršenje zločina povezalo s visokim zvaničnicima - planerima i naredbodavcima. U pravosudnoj praksi jedan od najteže

HV-a. Na primjer, Željko Šiljeg, zapovjednik OZ Sjeverozapadna Hercegovina HVO-a bio je pukovnik HV-a. Vladimir Primorac, iz 145. brigade HV-a, obavljao je dužnost zamjenika zapovjednika 3. bojne Vojne policije HVO-a, a Nedjeljko Obradović, koji je 21. januara 1993. bio zapovjednik 1. brigade "Knez Domagoj" HVO-a, dodijeljen je 116. brigadi HV-a tog istog datuma. Stanko Sopta, pukovnik HV-a bio je na položaju zamjenika zapovjednika "Kažnjeničke bojne" HVO-a i zapovjednika 3. brigade HVO-a." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 548.

91 "… u periodu od novembra 1993. do početka januara 1994, ministar odbrane Hrvatske, g. Gojko Šušak, bio četiri ili pet puta na teritoriji HR HB kako bi prisustvovao nezvaničnim sastancima o situaciji u HR HB … da su se predstavnici hrvatskih vlasti i/ili HV-a sastajali s predstavnicima HVO-a kako bi planirali vojne operacije. Vijeće stoga zaključuje da je i Gojko Šušak prisustvovao sastancima s rukovodstvom HZ(R) HB u svojstvu ministra odbrane Hrvatske." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 551-552.

92 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 553.

93 ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 554-556 i 559.

94 "10. novembra 1993. godine, Franjo Tuđman je rekao Mati Bobanu i Jadranku Prliću da su se događaji iz Stupnog Dola vrlo negativno odrazili na ugled Hrvatske u međunarodnoj zajednici i zatražio od Mate Bobana da smijeni Ivicu Rajića, zapovjednika HVO-a u Varešu, i da ga premjesti u Gornji Vakuf. Pored toga, Peter Galbraith je izjavio da je Franjo Tuđman 4. januara 1994. smijenio Matu Bobana na zahtjev Sjedinjenih Država." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 564; "dokazi pokazuju da je Franjo Tuđman na mirovne pregovore pod pokroviteljstvom međunarodne zajednice dolazio kao predstavnik bosanskih Hrvata, te da je donosio odluke u njihovo ime. Franjo Tuđman je, pod međunarodnim pritiskom, naposljetku prihvatio američki prijedlog na osnovu kojeg je sklopljen Washingtonski sporazum 1. marta 1994." ICTY, IT-04-74-A, Predmet *Prlić i dr*, tom III, paragraf 566.

dokazivih zločina je upravo udruženi zločinački poduhvat, jer pretpostavlja dokazivanje učešća grupe ljudi svjesno udružene kako bi počinili neki zločin. Pored dokazivanja posljedica izvršenog zločina potrebno je dokazati postojanje namjere izvršenja. U osmišljavanju i ostvarivanju zajedničkog zločinačkog cilja koji je za ishodište imao realizaciju velikodržavnog projekta međusobni dogovor postigli su: Franjo Tuđman, Gojko Šušak, Janko Bobetko, Mate Boban, Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić i Berislav Pušić. Iz svih utvrđenih činjeničnih i pravnih zaključaka do kojih se došlo u ovom procesu proizlazi da su se organi, strukture i ljudstvo HVO-a upotrijebljeni radi ostvarivanja različitih aspekata zajedničkog zločinačkog cilja ostvarenog udruženim zločinačkim poduhvatom.

Žalbeno vijeće je potvrdilo skoro sve osuđujuće presude koje je Pretresno vijeće izreklo optuženoj šestorki u odnosu na zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava izvršene od 1992. do 1994. na području osam općina i pet zatočeničkih centara na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine. Vijeće je utvrdilo da je Jadranko Prlić, na osnovi svog učešća u ostvarivanju zajedničkog zločinačkog cilja i svojih saznanja o činjenicama, mogao razumno predvidjeti počinjenje krivičnih djela ubistva i seksualnog zlostavljanja tokom akcija protjerivanja Bošnjaka iz zapadnog Mostara, djela krađe činjena tokom akcija protjerivanja stanovništva u Gornjem Vakufu, Jablanici i zapadnom Mostaru, ubistva u sklopu zatočenja u Sovićima, kao i rušenje dviju džamija u Sovićima i Doljanima. Vijeće je utvrdilo da je Bruno Stojić, na osnovi svog učešća u ostvarivanju zajedničkog zločinačkog cilja i svojih saznanja o činjenicama mogao razumno predvidjeti djela seksualnog zlostavljanja počinjena tokom operacija protjerivanja Bošnjaka iz zapadnog Mostara, kao i djela krađe počinjena tokom operacija protjerivanja u Gornjem Vakufu u januaru 1993, te u općini Mostar počevši od maja 1993. godine. Vijeće je utvrdilo da je Slobodan Praljak, na osnovi svog doprinosa ostvarivanju zajedničkog zločinačkog cilja i svojih saznanja o činjenicama, mogao razumno predvidjeti da će, tokom operacija protjerivanja u Gornjem Vakufu u januaru 1993. i tokom operacije HVO-a u Raštanima u augustu 1993, biti počinjena djela krađe. Vijeće je utvrdilo da je Milivoj Petković, na osnovu svog doprinosa ostvarivanju zajedničkog zločinačkog cilja i svojih saznanja o činjenicama, mogao razumno predvidjeti djela seksualnog zlostavljanja činjena tokom operacija protjerivanja bošnjačkog stanovništva iz zapadnog Mostara u periodu od juna 1993. do februara 1994. i tokom vojnih operacija u Varešu krajem oktobra 1993, djela krađe počinjena tokom operacija protjerivanja u općini Gornji Vakuf u januaru 1993, u općini Jablanica u aprilu 1993, u općini Mostar od juna do februara 1994, tokom vojnih operacija u Varešu krajem oktobra 1993, kao i rušenje džamija u Sovićima i Doljanima tokom operacija u općini Jablanica u aprilu 1993. Vijeće je utvrdilo da je Valentin Ćorić, na osnovi svog doprinosa ostvarivanju zajedničkog zločinačkog cilja i svog poznavanja činjenica, mogao razumno predvidjeti da će u januaru 1993. tokom operacija deložiranja u općini Gornji Vakuf biti počinjena djela krađe; da će od početka maja 1993. u operacijama deložiranja u zapadnom Mostaru biti počinjena

seksualna zlostavljanja i djela krađe; te da će u augustu 1993. uslijed zlostavljanja u zatvoru Dretelj neki od zatočenika preminuti. Vijeće se uvjerilo van razumne sumnje da je Berislav Pušić u značajnoj mjeri doprinio udruženom zločinačkom poduhvatu. Iz njegovog doprinosa, između ostalog, slijedi da je on imao namjeru ostvariti zajednički zločinački cilj da se protjera bošnjačko stanovništvo.

Vijeće je razmatralo odgovornost optuženih na osnovu drugih vidova učešća, za koje se tereti u optužnici. Dokazi uvršteni u spis Vijeću su omogućili da izvede zaključke o odgovornosti na osnovu člana 7(3) Statuta (odgovornost nadređenog) samo u odnosu na Ćorića koji je imao saznanja da su pripadnici Vojne policije vršili krađe. Uprkos informacijama kojima je raspolagao Ćorić nije ništa učinio kako bi kaznio počinioce iako je imao i ovlasti i obavezu da nešto preduzme. Osim toga, Ćorić je u to isto vrijeme bio upozoren da su za vrijeme borbi u Prozoru oštećene mnoge kuće. Informacije kojima je Ćorić raspolagao bile su dovoljno zabrinjavajuće da bi opravdale dodatnu istragu u vezi s tim razaranjima, no ona nije pokrenuta. Budući da nije izvršio svoje obaveze koje proizlaze iz njegovog nadređenog položaja u hijerarhiji, Vijeće je zaključilo da je Ćorić odgovoran na osnovu člana 7(3) Statuta za djela krađe i razaranja počinjena u općini Prozor u oktobru 1992. godine.

Žalbeno vijeće je u konačnoj Presudi izreklo kazne, te osudilo Jadranku Prlića na 25 godina zatvora, Bruni Stojića na 20 godina zatvora, Slobodana Praljka na 20 godina zatvora, Milivoju Petkovića na 20 godina zatvora, Valentina Ćorića na 16 godina zatvora, i Berislava Pušića na 10 godina zatvora.

Summary

Judgements sentenced in the case of Prilić and others, based on documented facts, provided numerous evidence regarding crimes committed by members of the HVO, so it is confirmed that Republic Croatia had total control over armed forces (HV and HVO) and civil authorities, first of Croatian Community and then later Croatian Republic of Herceg-Bosnia, thus proving its role in the international conflict[95] taking place in the territory of Bosnia and Herzegovina. Namely, the evidence shows that the HV forces fought together with the members of the HVO against the ARBiH, and that the Republic of Croatia exercised general control over the armed forces and civilian authorities. The control manifested in several ways:

1. Croatia sent officers of HV from Zagreb in the composition of HVO which was concluded on the basis of the council presented evidence and previously on the fact that Croatia ranked and dismissed the duties of generals and senior leadership of the HVO.[96]

95 "The Chamber has just found that the evidence enables it to establish beyond a reasonable doubt that the HV and thus Croatia intervened directly in the conflict between the ARBiH and the HVO and that this intervention gave an international character to the armed conflict." (ICTY, IT-04-74-A, The Prosecutor v. Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić and Berislav Pušić (Case *Prlić et al*), *Judgement*, Trial Chamber, Haag, 29. May 2013, paragraf 545, Volume III).

96 ICTY, IT-04-74-A, The Prosecutor v. Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić and Berislav Pušić (Case *Prlić et al.*), *Judgement*, Trial Chamber, Haag, 29. May 2013,

2. Joined management of HV and HVO upon military operations, which is supported by the evidence of HV leaders giving orders to units of HVO for military operations.[97]
3. Reports of HVO being given to Croatian authorities prove throughout many documented reports pointed to Croatian authorities and/or HV.[98]
4. Existence of logistical support from Croatia, as well as financial support, assistance in military, police and vocational training, as well as the supply of weapons and equipment, payment of salaries to HVO members, etc.[99]
5. Political aspects of Croatia's general control over the HZ HZ (R) HB.[100]

paragraf 546, Volume III; "More specifically, the evidence indicates that the persons who held the positions of highest responsibility within the HVO, such as Milivoj Petković, Slobodan Praljak and Ţarko Tole – all of whom served as Chief of the Main Staff at various times – and Ivan Kapular, Assistant Chief of the Main Staff, were at one and the same time officers in the HV." (ICTY, IT-04-74-A, The Prosecutor v. Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić and Berislav Pušić (Case *Prlić et al*), *Judgement*, Trial Chamber, Haag, 29. May 2013, paragraf 547, Volume III); "Along the same lines, the Chamber notes that other high-ranking HVO officers were also members of the HV. For instance, Ţeljko Šiljeg, commanding officer of the North-West OZ of the HVO was a colonel in the HV. Vladimir Primorac, who belonged to the 145th Brigade of the HV, held the office of deputy commander of the 3rd Military Police Battalion of the HVO, and Nedjeljko Obradović, commanding officer of the 1st Knez Domagoj Brigade of the HVO on 21 January 1993, was assigned to the 116th Brigade of the HV on that same date. Stanko Sopta, a colonel in the HV, held the posts of deputy commander for the Convicts Battalion of the HVO and commander of the 3rd Brigade of the HVO." (ICTY, IT-04-74-A, The Prosecutor v. Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić and Berislav Pušić (Case *Prlić et al*), *Judgement*, Trial Chamber, Haag, 29. May 2013., paragraf 548, Volume III).

97 "…between November 1993 and early January 1994, Croatia"s Minister of Defence, Mr Gojko Šušak, visited the territory of the HR H-B four to five times to participate in unofficial meetings relating to the prevailing situation in the territory of the HR-HB … the representatives of the Croatian and/or HV authorities met with representatives of the HVO for the purpose of planning military operations. The Chamber thus finds that Gojko Šušak also participated in meetings with the leaders of the HZ(R) H-B in his capacity as Croatia"s Minister of Defence." (ICTY, IT-04-74-A, The Prosecutor v. Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić and Berislav Pušić (Case *Prlić et al*), *Judgement*, Trial Chamber, Haag, 29. May 2013., paragraf 551-552, Volume III).

98 ICTY, IT-04-74-A, The Prosecutor v. Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić and Berislav Pušić (Case *Prlić et al*), *Judgement*, Trial Chamber, Haag, 29. May 2013, paragraf 553, Volume III.

99 ICTY, IT-04-74-A, The Prosecutor v. Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić and Berislav Pušić (Case *Prlić et al*), *Judgement*, Trial Chamber, Haag, 29. May 2013., paragraf 554-556 i 559, Volume III.

100 "By way of example, on 10 November 1993, Franjo Tuđman said to Mate Boban and to Jadranko Prlić that the events at Stupni Do had a very negative affect on Croatia's image in the international community and asked Mate Boban to replace Ivica Rajić, HVO commanding officer in Vareš, and transfer him to Gornji Vakuf. Moreover, Peter Galbraith stated that Franjo Tuđman relieved Mate Boban of his functions on 4 January 1994, at the request of the United States." (ICTY, IT-04-74-A, The Prosecutor v. Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić and Berislav Pušić (Case *Prlić et al*), *Judgement*, Trial Chamber, Haag, 29. May 2013, paragraf 564, Volume III); " the evidence shows that Franjo Tuđman presented himself as the representative of the BiH Croats in the peace talks held under the auspices of the international community and that he took decisions on their behalf. Facing international pressure, Franjo Tuđman did, moreover, finally accept the American proposal leading to the Washington Agreement of 1 March 1994." (ICTY, IT-04-74-A, The Prosecutor v. Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić and Berislav Pušić (Case *Prlić et al*), *Judgement*, Trial Chamber, Haag, 29. May 2013, paragraf 566, Volume III).

The Council found that Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Milivoj Petković and Slobodan Praljak aimed to establish a Croatian entity within the 1939 Banovina of Croatia in order to enable the unification of the Croatian people. In order to achieve this goal, it was necessary to change the national composition of the population in the territories that were claimed to belong to the HRHB, which was done by „ethnic cleansing" of the Bosniak population from those areas. On the basis of the evidence adduced, the Chamber concluded that a joint criminal enterprise had been established in mid-January 1993 at the latest to achieve the political goal.

Joint criminal enterprise as a doctrine grounded in the theory and practice of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia rests on the theory of co-perpetration within individual criminal responsibility. This doctrine was established to capture the direct responsibility of a large number of individuals who committed a large number of complex crimes in collaboration, and in particular to link the commission of the crime to senior officials - planners and commanders. In jurisprudence, one of the hardest-to-prove crimes is precisely a joint criminal enterprise, since it presupposes proving the participation of a group of people knowingly united in order to commit a crime. Franjo Tuđman, Gojko Šušak, Janko Bobetko, Mate Boban, Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić and Berislav Pušić reached a mutual agreement in designing and realizing the common criminal goal that resulted in the realization of the great state project. From all the established factual and legal conclusions reached in this process, it follows that the organs, structures and personnel of the HVO were used to achieve various aspects of the common criminal goal achieved by the joint criminal enterprise.

The Appeals Chamber upheld almost all of the Trial Chamber's convictions of the Accused in relation to crimes against humanity and international law committed between 1992 and 1994 in eight municipalities and five detention centers in the territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina. The Chamber has determined that by virtue of his involvement in achieving the common criminal purpose and his knowledge of the facts, Jadranko Prlić could reasonably have anticipated the crimes of killing and sexual abuse committed during the operations to evict Bosniaks from West Mostar; of looting committed during the evacuation operations in Gornji Vakuf, Jablanica and West Mostar, and the killing related to the detentions in Sovići and the destruction of the two mosques in Sovići and Doljani. The Chamber has determined that by virtue of his involvement in achieving the common criminal purpose and his knowledge of the facts, Bruno Stojić could reasonably have anticipated the sexual abuse committed during the operations to evict Bosniaks from West Mostar; the looting carried out during the evacuation operations in Gornji Vakuf in January 1993 and in the municipality of Mostar from May 1993 onwards. The Chamber has determined that, because of his contribution to the implementation of the common criminal purpose and his knowledge of the facts, Slobodan Praljak could reasonably foresee that looting would be committed during the eviction operations in Gornji Vakuf in January 1993 and during the

HVO operation at Raštani in August 1993. The Chamber has determined that, because of his contribution to the implementation of the common criminal purpose and his knowledge of the facts, Milivoj Petković could reasonably have foreseen that acts of sexual abuse would be committed during the operations evicting the Bosniak population from West Mostar between June 1993 and February 1994 and during military operations in Vareš town in late October 1993; that looting would be committed during the eviction operations in Gornji Vakuf in January 1993, in Jablanica municipality in April 1993, in Mostar municipality between June 1993 and February 1994, during the military operations in Vareš town in late October 1993 and, lastly, that the mosques of Sovići and Doljani would be destroyed during operations in Jablanica municipality in April 1993. The Chamber has determined that, because he contributed to the implementation of the common criminal purpose and was aware of the facts, Valentin Ćorić could reasonably foresee that looting would be committed during the eviction operations in the municipality of Gornji Vakuf in January 1993; that acts of sexual brutality and looting would be committed during the eviction operations in West Mostar commencing in May 1993; and that, finally, certain detainees would die, in August 1993, at the Dretelj prison, as a result of mistreatment. The Chamber was satisfied beyond all reasonable doubt that Berislav Pušić made a substantial contribution to the joint criminal enterprise.

Moreover, his contribution also established that he intended to achieve the common criminal purpose to expel the Bosniak population. The evidence admitted into evidence allowed the Chamber to draw conclusions on liability under Article 7 (3) of the Statute (superior responsibility) only in relation to Coric, who was aware that members of the Military Police had committed thefts. Even though he knew this, Ćorić did nothing to punish the perpetrators of these crimes, despite having the capacity and the duty to do so. Moreover, Ćorić was advised at that same time that numerous houses had been damaged during the fighting that was taking place in Prozor town. The information available to Ćorić was sufficiently alarming to justify further investigation into this destruction, which was not done. As he did not discharge his duties as a superior, the Chamber held that Ćorić was responsible, pursuant to Article 7(3) of the Statute, for the looting and destruction committed in Prozor municipality in October 1992.

In the final verdict, the Appeals Chamber sentenced Jadranka Prlić to 25 years in prison, Bruno Stojić to 20 years in prison, Slobodan Praljak to 20 years in prison, Milivoje Petković to 20 years in prison, Valentin Ćorić to 16 years in prison, and Berislav Pušić to 10 years in prison.

Doc. dr. Ermin KUKA
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: ermin.kuka@hotmail.com
Hamza MEMIŠEVIĆ
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"364" (093)
32:323.1:355.4(497.6 Višegrad)"1941/1945""1992/1995"

VIŠEGRADSKI ZLOČINAČKI KRVAVI PIROVI – JUČER, DANAS, SUTRA

Apstrakt: *Glavni cilj velikosrpske ideologije, politike i prakse, počev od kraja XVIII i početka XIX stoljeća je stvaranje etnički čiste srpske države, tzv. "Velike Srbije". U takvu državu su idelozi uključili i teritorij Bosne i Hercegovine. Međutim, to je moguće ostvariti jedino izvršenjem užasnih zločina, uključujući i zločin genocida nad Bošnjacima. Budući da je geostrateški položaj Višegrada od "izuzetnog interes i značaja" za velikosrpske planove, agresori i zločinci su po svaku cijenu nastojali formirati etnički čist teritorij, ne birajući sredstva u pokušaju ostvarivanja toga cilja. Kulminacija tih zločina se dogodila u toku Drugog svjetskog rata 1941-1945, kao i u vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. Brojna masovna i pojedinačna ubistva, istrebljenje, porobljavanje, deportacije i/ili prisilno premještanje bošnjačkog stanovništva, zatvaranje i drugi oblici lišavanje slobode koji se poduzimaju uz kršenje osnovnih pravila međunarodnog prava čine dugački i žalosni popis zločinačkih i genocidnih postupanja učinjenih prema Bošnjacima iz doline rijeke Drine, a u ime projekta tzv. Velike Srbije. U tom kolopletu i povijesti četničke bijede i neljudskosti, vrhunac ljudske zlobe, zle krvi i moralnoga besčašća je bio nad Bošnjacima Istočne Bosne. Zahvaljujući žestokom općenarodnom otporu, velikodržavni projekt i zle namjere srpskih ideologa nisu ostvarene. Oni ne odustaju, s tim da koriste nova sredstva i metode. U tom kontekstu targetiraju šire područje Višegrada, kao polaznu tačku za izvedbu velikosrpskih ciljeve i ideja. Iz toga proizilazi i glavna teza da je grad Višegrad kontinuirano u fokusu interesiranja i zanimanja kreatora i provoditelja ideologije i politike utemeljenja tzv. "Velike Srbije" i stvaranja etnički čistih srpskih prostora. Sve je to imalo za posljedicu permanentno činjenje brojnih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad Bošnjacima u širem području Višegrada, kako u razdoblju Drugog svjetskog rata, tako i u vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Na tom su području počinjeni stravični zločini.*

Jedna od posljedica počinjenih stravičnih zločina nad Bošnjacima jeste radikalna promjena etničke strukture stanovništva na području Višegrada u vrijeme agresije 1992-1995. U odnosu na Popis stanovništva iz 1991, kada je Bošnjaka bilo 13.471, prema Popisu stanovništva iz 2013. u Višegradu prijavljeno mjesto prebivališta imaju 1.043 Bošnjaka. Međutim i pored toga, prostor nije etnički očišćen u skladu sa zamislima velikosrpskih ideologa, pa je taj sramni projekt utemeljen na zločinu nastavljen novim sredstvima i metodama. Analizom su identificirana ključna obilježja agresivnih nasrtaja ideologije i politike stvaranja etnički čistog srpskog teritorija na području Višegrada. Istraživanja su fokusirana i vremenski determinirana na tri perioda: prvi, u vrijeme Drugog svjetskog rata 1941-1945, drugi, period agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. i treći, period nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. pa do danas. Za potrebe dokazivanja generalne hipoteze istraživanja, posebno će biti korištene metoda analize i sinteze, hipotetičko-deduktivna metoda i komparativna metoda, a za potrebe pribavljanja podataka metoda analize (sadržaja) dokumenata i metod studije slučaja. Uvidi u rezultate istraživanja pokazuju kontinuitet nastojanja srpskih ideologa da uklone sve Bošnjake sa šireg područja Višegrada i učine taj grad polaznom tačkom za nastavak etničkog čišćenja nesrpskog stanovništva iz doline Drine. Zaključak je da pod svaku cijenu treba osigurati, prije svega ekonomske uvjete za opstanak Bošnjaka na tom području i poduzeti set mjera na ekonomskom jačanju Goražda, kao središnjice okupljanja nesrpskog stanovništva u dolini Drine.

Ključne riječi: *Podrinje, Višegrad, zločini, ideologija, otpor.*

VISEGRADS CRIMINAL, BLOODY REVELS – YESTERDAY, TODAY, TOMORROW

Abstract: *Main goal of Serbian ideology, policy, practice, starting from the late XVIII until the beginning of XIX century is creation of a clean, pure and ethnic Serbian country so called Great Serbia. In such country idealists also included the territory of Bosnia and Herzegovina. Meanwhile that is achievable only by committing heinous crimes including the Bosnian Genocide. Because of the Visegrads Geostrategic position the city is crucial for Serbian plans, aggressors and criminals tried by any means to form ethnically clean territory, not choosing the means or tools in the attempt of achieving that goal. Highest point of those crimes happened during the second world war 1941-1945, also in the time of aggression on Republic Bosnia and Herzegovina 1992-1995. Numerous mass and individual killings, extermination, enslavement, deportations and / or forcible transfer of the Bosniak population, imprisonment and other forms of deprivation of liberty committed in violation of basic rules of international law constitute a long and sad*

list of criminal and genocidal acts committed against Bosniaks in the Drina Valley, and in the name of the so-called project Great Serbia. In this cycle and history of chetnik misery and inhumanity, the culmination of human malice, evil blood and moral dishonor was against the Bosniaks of Eastern Bosnia. Thanks to the hard work of the community and people of the country this evil plan and evil intentions of Serbs ideologists did not come through. Yet they do not give up, furthermore they use new means and methods. In that contest targeting wider area of Visegrad, as a starting point for commencing Great Serbian goals and ideas. That gave birth to the idea that Visegrad is continuously in focus to the leaders and actors of the ideology of Great Serbia, therefore creation of ethnically clean Serbian areas. All this, for a consequence, had a permanent acts of numerous crimes against humanity and international human rights among Bosnians in wider area of Visegrad, from the period of World war 2 and in the time of aggression on Republic of Bosnia and Herzegovina. In this area number of heinous crimes were committed. One of the consequences of the horrific crimes committed against Bosniaks is a radical change in the ethnic structure of the population in the Visegrad area during the 1992-1995 aggression. In relation to the 1991 Census, when there were 13,471 Bosniaks, according to the 2013 census, 1,043 Bosniaks have registered residence in Visegrad. Still, the area wasn't ethnically cleansed as in accordance to Serbian ideologists, so this shameful project that's grounded on crime, continued by new means and methods. Analysis confirmed key marks of aggressive attempts of ideology and policy in creating ethnic clean Serbian territory within area of Visegrad. Research is focused and timely determined on three periods: First during the Second world war 1941-1945, Second, Aggression on Republic of Bosnia and Herzegovina, third period after signing of Dayton's 1995. still this day. For the purpose of proving the general hypothesis of the research, the methods of analysis and synthesis, the hypothetical-deductive method and the comparative method will be used, and for the purposes of obtaining data, the method of analysis (content) of documents and the case study method. Serbian ideologist still tries to remove all Bosnians from the wider area of Visegrad and by doing so make that town the starting point for the next phases of ethical cleansing of non-Serbian population from walleyes of Drina Conclusion would be under any price secure at first economic conditions for survival of Bosnians on those areas, take a set of measures on economically strengthening Gorazde, as a center of gathering non-Serb population in the walleye of Drina.

Key word: *Podrinje, Visegrad, crimes, ideology, resistance.*

Uvod

Grad Višegrad jedno je od najstarijih naseljenih mjesta u Bosni i nalazi se na istoku Bosne. Veći dijelom svoje teritorije, na desnoj obali rijeke Drine, graniči sa Srbijom. Na području Višegrada postojao je organizirani život i u dalekoj prošlosti. Kao dokaz tome su i rimska groblja Mramorje u Maloj Gostilji i nekropola u Klašniku.[1] Također, putopisac Evlija Čelebi navodi da je tokom Osmanskog perioda Višegrad bio izrazito lijepa kasaba sa džamijom, mostom, veliki brojem kuća, velikom hanom i dućanima.[2]

Ovaj bosanski grad dobiva na važnosti prilikom Prvog srpskog ustanka, kada je srpska vojska 1807. godine spalila Višegrad, Dobrun i Rudo. O događanjima u Višegradu tokom Prvog srpskog ustanka pisao je i nobelovac Ivo Andrić. U svom čuvenom romanu *Na Drini ćuprija* on kaže: „Početkom prošlog veka digla se buna u Srbiji. Ova kasaba na samoj granici Bosne i Srbije oduvek je u neposrednoj vezi i stalnom dodiru sa svim što se dešava u Srbiji, srasla sa njom 'kao nokat i meso'. Ništa što se dešava u višegradskom kraju - nerodica, bolest, zulum ili buna - ne može biti ravnodušno onima iz užičke nahije, i obrnuto."[3] Hatišerifom iz 1830. godine uspostavljena je kneževina Srbija, ali je, također, rečeno da se muslimansko stanovništvo mora iseliti. Ogroman broj unesrećenih ljudi nastanio se u Višegradu, sa nadom da će oni i njihove buduće generacije imati mir i lagodan život. Ipak, geografski, strateški i ekonomski položaj izložio je Višegrad burnoj povijesti.

Podrinje, prema velikosrpskoj ideologiji, spada u prostor od „ogromne strateške važnosti".[4] Slobodno se može reći da je to mjesto gdje je velikosrpska ideologija pokazala svu monstruoznost i animozitet prema Bosni i Bošnjacima. Srpska politička elita 1878. godinu nije doživjela potpuno sretna, iz razloga što su ostali uskraćeni za Bosnu. Te godine rijeka Drina postala je granicom između srpske države i Austro-Ugarske monarhije. Kakve je to posljedice imalo po srpsku nacionalnu ideju najbolje se vidi iz reakcije radikala Nikole Pašića: „Računali su pre svega na proširenje na Bosnu, smatrali su da su bili prikraćeni."[5]

Aneksija Bosne 1908. godine uzdrmala je srpski pretenzije prema Bosni. Važnost Bosne i njenih gradova u Podrinju za velikosrpsku ideju vidljivi su iz ponašanja Jovana Cvijića. Cvijić je smatrao da Bosna pripada srpskom narodu i Srbiji u cjelosti, a ako to nije moguće, on je zahtijevao da se lijeva obala rijeke Drine priključi Srbiji, uključujući gradove Višegrad, Čajniče, Zvornik, Srebrenicu i Vlasenicu.[6]

1 Ibrahim Kljun, *Višegrad - hronika genocida nad Bošnjacima*, Zenica 1996, 31. (dalje: I. Kljun, *Višegrad - hronika genocida nad Bošnjacima*).
2 Evlija Čelebi, *Putopis,* Sarajevo 1996, 262.
3 Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*, Sarajevo 2004, 61.
4 Smail Čekić, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2012, 46.
5 Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja: Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Beograd 2010, 175.
6 Jovan Cvijić, *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*, Beograd 1966, 48.

Prvi svjetski rat

Početkom Prvog svjetskog rata višegradska župa našla se na vojnom poprištu. Važne konfrontacije između srpske i austro-ugarske vojske dešavale su se oko rijeke Drine.

Srpska vojska je prilikom zaposjedanja Župe zapalila određen broj bošnjačkih kuća, te primorala veći broj Bošnjaka (Muslimana) da napusti Višegrad. Bošnjačke izbjeglice koje su napustile Višegrada otpremljene su u Bosansku krajinu, gdje su dočekali kraj rata.[7] Bošnjake (Muslimane) koji su ostali u višegradskoj župi, zadesila je ista sudbina, kada je austro-ugarska vojska prešla rijeku Drinu i povratila izgubljeni teritorij. Tom prilikom došlo je do ubijanja Bošnjaka (Muslimana) i paljenja bošnjačkih kuća od strane mađarskih jedinica, koje su mislile da na tom području žive isključivo Srbi.[8] Završetkom Prvog svjetskog rata u Višegradu i okolnim selima vladalo je teško stanje. Nestašica hrane i osnovnih sredstava za život činila je život na ovom području mučnim i iscrpljujućim. Uprkos ovakvoj situaciji, stanovništvo se nedugo nakon kraja rata povećalo.

Takva situacija natjerala je i Bošnjake (Muslimane) i Srbe da uzurpiraju državne šume i pretvore ih u obradivu površinu. Zbog uzurpiranja državne imovine, Bošnjaci (Muslimani) su kažnjeni od strane vlasti i sva krivica za ove postupke prebačena je na Bošnjake, dok su Srbi kao miljenici režima bili pošteđeni od eventualnih kazni i posljedica. U nastavnom planu bošnjačka (muslimanska) djeca bila su primorana da uče srpsku interpretaciju povijesti o Srbima kao oslobodiocima od Osmanskog carstva i Austro-Ugarske imperije i o srpskim junacima i hajducima.[9] Bošnjačka (muslimanska) djeca u periodu monarhističke Jugoslavije imala su podređen tretman u školama. Bivala su prisiljena sudjelovati u obilježavanju pravoslavnih praznika. Tako je u mjestu „Drinskom kod Višegrada Abdulah Kapetanović preuzeo obavezu da za Dan sv. Save nauči i izrecitira pjesmu 'Pozdrav gostima' u kojoj je stajalo:

Hvala što ste gosti mili,
Posetili našu slavu,
Da bi skupa proslavili,
Nemanjića Svetog Savu."[10]

Militaristička kultura i tradicija oblikovali su srpsko društvo nakon Prvog svjetskog rata. Pored postojećih vojnih organizacija dolazi do uspostave i organizacije novih vojnih udruženja, kao što su Savez dobrovoljaca Prvog svjetskog

7 Mustafa Sućeska, *Krvava ćuprija na Drini*, Sarajevo 2001, 33. (dalje: M. Sućeska, *Krvava ćuprija na Drini*).

8 I. Kljun, *Višegrad - hronika genocida nad Bošnjacima*, 56.

9 M. Sućeska, *Krvava ćuprija na Drini*, 34-35.

10 Adnan Jahić, O neuspjehu nacionaliziranja bosanskohercegovačkih muslimana u monarhističkoj Jugoslaviji, *Facing the Past, Searching for the Future: The History of Yugoslavia in the 20th Century*, Zbornik radova, Sremska Mitrovica 2010, 263-280.

rata. Takav oblik organiziranja nije postojao unutar bošnjačkog (muslimanskog) naroda, koji su za razliku od svojih susjeda formirali kulturna i druga udruženja.[11] U takvom okruženju i stanju Bošnjake (Muslimane) zatiče Drugi svjetski rat.

Drugi svjetski rat

Stanovništvo u okolnim selima Višegrada za početak Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji saznalo je od ljudi koji su odlazili u grad. Vijest o početku rata rapidno se širila i povećavala strah i napetost stanovništva. Nedugo nakon kapitulacije Jugoslavije, Bosna i Hercegovina je rasparčana i ušla je u sastav fašističke kvislinške tvorevine tzv. Nezavisne države Hrvatske. Tom prilikom dolazi prvo do formiranja sreske, pa zatim općinske vlasti.

Uspostavom hrvatske vlasti ostvario se i hrvatski nacionalni cilj o granici na Drini. Godine 1941. Ante Pavelić je u intervju za italijanski list rekao sljedeće: „Prirodna granica dviju država – Hrvatske i Srbije – je na Drini i ostaje istakao i ona koja je dijelila Istočnu imperiju od Zapadne imperije.“[12] Isti stavovi propagirani su kroz ustaške časopise “Ustaša“ i “Spremnost“, gdje se poručuje „da je Drina još u 10. stoljeću, u vrijeme kralja Tomislava, bila istočna granica Hrvatske“, a onda da „Drina opet dijeli dva svijeta, dvije kulture, dvije vjere, dva shvaćanja.“[13] Iz ovih razmišljanja lako se može zaključiti da rijeka Drina i gradovi na tom području, uključujući i Višegrad, nisu bili strateški interes samo srpske nacionalističke politike, već i hrvatske nacionalističke politike.

Na čelu ustaškog stožera u Višegradu nalazio se Ivica Krlić, a njegov zamjenik bio je Nail Šarac. Utjecajni Bošnjaci (Muslimani) iz Višegrada pobunili su se protiv uspostave vlasti tzv. Nezavisne države Hrvatske. Prilikom pružanja otpora ustašama, uhapšeni su Murat-beg Čengić, Safet Osmanagić i drugi Bošnjaci (Muslimani) i Srbi. Nakon hapšenja odvedeni su iz Višegrada i šta se poslije desilo sa njima nikada nije razjašnjeno.[14] U prvim danima vlasti tzv. Nezavisne države Hrvatske, ustaše su naredile da Bošnjaci (Muslimani) i Srbi predaju oružje. Samo su Bošnjaci (Muslimani) predali oružje, što će se na kraju ispostaviti kao velika greška. Od samog početka, cilj hrvatske politike u Višegradu bio je zavaditi Bošnjake (Muslimani) i Srbe, te na taj način posijati sjeme razdora među njima. Najbolji primjer takve politike je ulazak ustaša u Višegrad sa fesovima na glavi. Takav prizor izazvao je strah i nesigurnost kod Srba, koji su mislili da im se Bošnjaci (Muslimani) uz pomoć Hrvata žele svetiti.

Četničke horde sa zločinačkom politikom počinju već u jesen 1941. godine. Nošeni centrifugom ludila, koja je oličena u planu “Homogena Srbija“, autora Stevana Moljević, četnici su željeli biti dosljedni u onom dijelu koji se ticao

11 Zija Sulejmanpašić, *13. SS divizija Handžar*, Zagreb 2000, 12-13.

12 Ivo Goldstein, Granica na Drini - značenje i razvoj mitologema, *Historijski mitovi na Balkanu*, Zbornik radova, Sarajevo 2003, 119. (dalje: I. *Godstein, Granica na Drini*).

13 I. *Godstein, Granica na Drini*, 119.

14 M. Sućeska, *Krvava ćuprija na Drini*, 38.

stvaranje i organiziranja homogene Srbije, koja bi obuhvatala etnička područja gdje žive Srbe, te privredna i saobraćajna područja, kako bi se osigurao bezbjedan razvoj srpskog stanovništva.[15]

Ustanici, kako su sebe nazivali, napad su izvršili sa Dikave i Stoca, odnosno na desnoj obali rijeke Drine. Tom prilikom popaljene su kuće u selima Žlijeb, Pozderčići, Klašnik. Bošnjačko (muslimansko) stanovništvo bilo je prisiljeno napustiti svoja ognjišta i zaputiti se prema gradu Višegradu.[16] Prilikom ovog napada četnici su zauzeli selo Malu Gostilju, te na taj način olakšali zaposjedanje sela Sasa. Time je potpuno presječen put za Višegrad, a okolna sela našla su se u potpunom okruženju od strane četnika.

Lokalno srpsko stanovništvo nije uzelo svoje komšije Bošnjake (Muslimane) u zaštitu, već je iskoristilo ovu situaciju da pribavi materijalnu korist, tako što su pljačkali bošnjačke (muslimanske) kuće.[17] Opredjeljenje domaćeg srpskog stanovništva postalo je četništvo. Prilikom napada na Višegrad, partizanske snage nisu učestvovale, ali su se nalazile na isturenim položajima oko grada. Ohrabreni početnim vojnim uspjesima, četnici su kasnije zapalili Dobrun i ostavili užasan prizor.

Kakvo je stanje bilo u Dobrunu može se vidjeti iz izjava Nikole Ljubičića i Mileve Đurić Topalović. Nikola Ljubičić navodi sljedeće: „Kad smo stigli u Dobrun, muslimansko stanovništvo bilo je pobeglo pred terorom četnika, pa je selo bilo pusto. Njihovi domovi bili su opljačkani, a samo su jabuke i šljive nisko obesile grane pune roda koje nije imao ko da bere... Mileva Đurić Topalović navodi: "Godina je bila rodna kao nikad do tada, a selo je bilo pusto, avetinjski je delovalo. Nidge žive duše. Zatekli smo jednog starca u kući kraj mosta i jednu staricu u kući kraj džamije. Četnici su selo spalili pre našeg dolaska. Deo meštana je pobijen, a ostali su pobegli u okolna sela, Višegrad i druga mesta. Da nisu došli omladinci i omladinke iz Užica, sva bi letina propala. Nikog nije bilo da je bere.“[18] Ove izjave upućuju na ravnodušan odnos partizanskih snaga prema stradanju Bošnjaka (Muslimana), što je posljedica dogovara partizana i četnika iz Valjeva[19] i Brajića na Ravnoj Gori, gdje je dogovoreno da se međusobno ne napadaju i da dijele ratni plijen.

Kroz kakve su nedaće i probleme prolazili višegradski Bošnjaci (Muslimani) vidljivo je iz pisma reisu-l-ulemi Fehimu ef. Spahi jednog Bošnjaka (Muslimana), koji imao sreću izbjeći iz Višegrada. On zahtijeva od reisu-l-uleme Fehima ef. Spahe da obezbjedi hranu višegradskim Muslimanima i da im pruži zaštitu od četničko-komunističkih napada.[20]

15 Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1996, 23. (dalje: . Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*).

16 I. Kljun, *Višegrad - hronika genocida nad Bošnjacima*, 71

17 M. Sućeska, *Krvava ćuprija na Drini*, 43.

18 I. Kljun, *Višegrad - hronika genocida nad Bošnjacima*, 74.

19 Rasim Hurem, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942*, Sarajevo 1972, 79. (dalje: R. Hurem, *Kriza NOP-a u BiH krajem 1941. i početkom 1942*).

20 S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, 43.

Nakon ovih događanja, u mjesecu novembru 1941. godine italijanske snage zauzele su grad Višegrad. Italijanske snage odmah su naredile da se grad ne može napustiti, niti se u grad može ući bez njihove dozvole. Četnici su bili obradovani ovakvim razvojem situacije, slavili su oslobođenje od ustaša, pošto su vojne snage tzv. Nezavisne države Hrvatske napustile teritorij. Ako su u početku Bošnjaci (Muslimani) imali nadu u Italijane, ta nada vrlo brzo se rastopila.

U novembru 1941. godine četničke snage su ozvaničile saradnju sa Italijanima, pošto je postignut dogovor o zauzimanju Gornjeg Podrinja od Šćepan Polja do Višegrada.[21] Italijanske snage ostavljale su Bošnjake (Muslimane) na milost i nemilost četničkim hordama. Njihov stav i odnos prema Bošnjacima (Muslimanima) bio je identičan odnosu koji su imale trupe holandskih snaga tokom izvršenja genocida u Srebrenici 1995. godine.

Jedan od najpotresnijih zločina na području Višegrada tokom 1941. godine, jeste zločin u selu Kosovo polje. Četnici, koji su se nalazili u blizini, oteli su dvije djevojke (Ćamku Murtić i Safu Halilović). Nakon nekoliko dana, djevojke su pronađene mrtve, a prizor je bio zastrašujući. Ruke su im bile slomljene, a grudi razrezane.[22] Predstojeća godina nosila je veću neizvjesnost za bošnjački (muslimanski) narod. Iscrpljeni, bez osnovnih sredstava za život, u teškom stanju zbog gubitka rodbine i imovine, višegradski Bošnjaci (Muslimani) obratili su se reisu-l-ulemi Fehimu ef. Spahi i Anti Paveliću.

U pismu se navodi da su sela potpuno uništena od strane četnika i da je prisutna velika glad među stanovništvom, te se stoga moli za brzu intervenciju.[23] Ova godina pokazala je svu genocidnost, monstruoznost i bestijalnost četničke politike. Tokom proljeća, sljedeća sela su očišćena od bošnjačkog (muslimanskog) stanovništva: Resnik, Zagrađe, Rujište, Donje Štitarevo i Mušići.[24] Poslije ovih događanja, uslijedili su još strašniji zločini.

U selu Kamenica četnici su u kućama Muhameda Pjeve i Beća Bosno, zatvorili 44 djece i žena i zapalili, ne ostavljajući nikoga u životu. Da stvar bude još tragičnija i monstruoznija, ovaj stravičan zločin počinila je Ševka Dudović, skupa sa Božom Ivanovićem. Dva mjeseca prije nego će se počiniti ovaj stravičan zločin spaljivanja, Božo Ivanović je silovao Ševku Dudević, stoga je preživjelim višegradskim Bošnjacima (Muslimanim) ostalo vječna tajna šta je to Ševku motiviralo da sudjeluje u ovom zločinu.[25]

21 R. Hurem, *Kriza NOP-a u BiH krajem 1941. i početkom 1942*, 72.

22 M. Sućeska, *Krvava ćuprija na Drini*, 62.

23 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Sarajevo 1990, 99-100.

24 M. Sućeska, *Krvava ćuprija na Drini*, 80. Više detalja o događanjima u svim mjestima na području Višegrada tokom 1942. godine pogledati na stranicama 87-187.

25 M. Sućeska, *Krvava ćuprija na Drini*, 80 i 144. Prema navodima Idriza Osmanagića iz sela Sendići kod Višegrada, „četnik Božo Ivanović je iz sela Kamenica oteo Ševku Dudević i Fatimu Pjevo i odveo ih u selo Paočiće. Drugi ili treći dan Fatima Pjevo se vratila u selo, a Ševka Dudević je ostala. Božo ju je silovao, a kasnije i oženio. Nakon toga je Ševka, zajedno sa Božom, počinila stravičan zločin spaljivanja svojih rođaka i komšija Muslimana u selu Kamenica. Pred kraj rata, 1945. godine, nakon što su mu drugi četnici prigovarali da je oženio muslimanku, Božo Ivanović je lično

Kraj 1942. godine biva obilježen još jednim užasnim zločinom spaljivanja. Domaći četnici pokupili su bošnjačko (muslimansko) stanovništvo i doveli na području srpskog sela Stari Brod. Četnici su natjerali bošnjačko (muslimansko) stanovništvo u štale i kuće, te zapalili. Tada je u kući zapaljen i stari Mula Medo. Mula Medo je bio odlikovan ordenom Sv. Save od strane kralja Aleksandra u mirna doba.[26]

Nakon kapitulacije Italije, četnici su preuzeli njihovo oružje u Višegradu. Vakum koji je nastao popunili su domobrani, koji su zaposjeli teritorije oko grada, ali radilo se o veoma slabo naoružanim jedinicama. Takav razvoj situacije i činjenicu da ne postoje jake vojne snage, koje mogu pružiti otpor četnicima, četničke vojne formacije nastojale su iskoristiti. Kako je strateška pozicija Višegrada bitna, zbog cestovne komunikacije za Srbiju, četnici su pristupili seriozno organiziranju akcije. Mobilizirano je oko 10.000 četnika, uključujući i četnike iz Srbije, odnosno Zlatiborski, Drinski i Mačvanski vod. Operacijom, koja je započela u noći 5. oktobra 1943. godine, rukovodio je Zaharije Ostojić.

Već tokom jutra četnici su ušli u grad, jer grupa slabo naoružanih branitelja nije mogla zaustaviti nalet četničkih hordi. Ulaskom u gradu četnici su započeli sa ubijanjem Bošnjaka (Muslimana) i paljenjem civilnih i vjerskih objekata. Mehmed Džino, koji je preživio klanje na višegradskoj Ćupriji (mostu Mehmed-paše Sokolovića), u svom svjedočenju naveo je da je jedan četnik naredio da se Bošnjaci (Muslimani) bacaju živi u rijeku Drinu, jer nemaju vremena da ih kolju. Strašnim zločinima, koje su počinile četničke snage, posvjedočio je američki oficir Armstrong, koji je nastojao ubijediti četnike da prekinu sa ubijanjem, ali u tome nije uspio.[27]

Kakvo je stanje bilo u Višegradu, tokom četničke strahovlade, vidljivo je iz svjedočanstvo jednog partizanskog borca koji je sudjelovao u oslobođenju Višegrada. On kaže: „Na Drinskoj ćupriji toliko je bilo krvi kao da je neko prosuo farbu ili pekmez; bilo je i dijelova tijela, pa se preko Ćuprije nije moglo preći koliko je smrdilo.“[28] Četnici se nisu zadovoljili samo zatiranjem bošnjačkog (muslimanskog) stanovništva, pa su krenuli u konačni obračun sa muslimanskim nasljeđem. Sve tri džamije u gradu su spaljene i uništene, kao i okolno mezarje. Nakon okončanja rata, obnovljene su dvije džamije, dok džamija u Novoj Mahali nije obnovljena, i na tom mjestu je sagrađen Dom kulture.

Preživjeli Bošnjaci (Muslimani) krenuli su u zbijeg, napuštajući Višegrad. Saznavši za taj zbijeg, četnici su odlučili napraviti zasjedu na Sjemeču. Kada su se bošnjačke (muslimanske) izbjeglice približile lokaciji Sjemača, četnici su otvorili

ubio Ševku Dudević“. Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (dalje: AIIZ), *Svjedočenje Idriza Osmanagića iz sela Sendići kod Višegrada*, Video materijal projekta Oral BiHistory, 2014.

26 S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, 214.

27 M. Sućeska, *Krvava ćuprija na Drini*, 191.

28 *Isto*, 194.

vatrenu paljbu na njih. Zavladala je panika među izbjeglicama, koje su počele bježati po šumi. Veću katastrofu spriječio je Kahro Šuman, vođa muslimanske milicije, koji je četnicima došao iza leđa i primorao ih da se razbježe.[29]

Tačno dvadeset dana poslije pada Višegrada u četničke ruke, grad biva oslobođen od strane Prve krajiške brigade. Nakon oslobođenja Višegrada, partizani su se zadržali kratak period i povukli. U Višegrad su došle njemačke trupe, koje su skupa sa četnicima uspostavili vlast. Konačni slom fašističkih snaga na području Višegrada desio se 15. februara 1945. godine. Operaciju oslobođenja Višegrada izveli su albanski partizani.

Mirnodopski period donio je nova iskušenja. Mnogi četnici uspjeli su prikriti svoju mračnu prošlost i odjenuti antifašističko ruho. Tako su, preko noći, Radojica Ristić, Radoje Novaković, Milovoje Vujić i Božo Vujić od fašista postali prvi gerilci Višegrada. Po okončanju Drugog svjetskog rata sve se nastojalo promatrati kroz uravnilovku. Da se uravnilovka nastojala uspostaviti kao važeći sistem bilo je vidljivo tokom pravljenja spomenika partizanima ubijenim od strane četnika. Srpsko rukovodstvo željelo je da na spomeniku stoji natpis da su partizani ubijeni od strane domaćih izdajnika. Ovom prijedlogu oštro se suprotstavilo bošnjačko (muslimansko) rukovodstvo. Pošto su ubijeni partizani bili srpske nacionalnosti, formulacija domaći izdajnici može sugerirati da su Bošnjaci (Muslimani) ubili srpske partizane.

Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu

Nakon nepunih 50 godina od završetka Drugog svjetskog rata i stravičnih stradanja Muslimana (Bošnjaka) na prostoru njihove domovine Bosne i Hercegovine, povijest se opet ponovila. Ovoga puta u vidu klasične oružane agresije od strane Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) i Jugoslovenske Narodne Armije (JNA), njihovih pomagača u Bosni i Hercegovini: tzv. Vojske Republike Srpske, tzv. Vojske Republike Srpske Krajine, te raznih drugih vojnih formacija (Arkanovci, šešečljevci, jedinice MUP-a Srbije), te stranih vojnih plaćenika i dobrovoljaca.

Koncentriranje snaga JNA na teritoriju Bosne i Hercegovine, osobito na prostoru sjeverne i istočne Bosne, bilo je uvertira u kasnije potpuno okupiranje tih teritorija. To je, na svoj način, opisao i Veljko Kadijević, navodeći sljedeće: „Procjenjujući dalji razvoj događaja smatrali smo da nakon napuštanja Hrvatske, u Bosni i Hercegovini treba imati jake snage JNA. To je odgovaralo svakoj realnoj mogućoj političkoj opciji razvoja događaja u Bosni i Hercegovini, kao i potrebi postojanja gotovih i jakih snaga na granici prema Srpskoj Krajini radi garancije da će i Hrvatska poštovati Vensov plan.“[30]

29 *Isto*, 195.

30 Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada – vojska bez države*, Beograd 1993, 147.

Nakon provedenog referenduma, te objavljivanja rezultata, 6. aprila 1992. godine Sjedinjene Američke Države i tadašnje države članice Europske zajednice (današnje Europske unije) priznale su Republiku Bosnu i Hercegovinu kao suverenu i nezavisnu državu. Osam dana nakon ovog priznanja, tačnije 14. aprila 1992. godine, jedinice Užičkog korpusa JNA, na čelu s komandantom Dragoljubom Ojdanićem, su okupirale i grad Višegrad. Dakle, „radi se o prisustvu strane vojne sile na teritoriji suverene i međunarodno priznate države, što je jasan dokaz da se radilo o klasičnoj oružanoj agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu od strane JNA/VJ.“[31]

Iako su, formalno, trupe Užičkog korpusa JNA dana „19. maja 1992. napustile Višegrad, u faktičkom smislu to nije bilo tako. Užički korpus je djelovao i dalje, ali je dobro naoružao i brojne srpske vojne formacije (Arkanovci, “Beli orlovi“, Šešeljevci, četnici). Veliki broj vojnika JNA (rezervista Užičkog korpusa) se priključio navedenim formacijama, tako što su samo preobukli uniforme, zamijenivši vojne uniforme JNA sa novim.“[32] Da su trupe Užičkog korpusa aktivno učestvovale u agresiji na grad Višegrad i Bosnu i Hercegovinu i nakon tzv. formalnog povlačenja 19. maja 1992. godine, dokazuje i dokument komande Užičkog korpusa JNA od 29. januara 1993. godine. U tom dokumenti, naslovljenom kao “Obaveštenje o daljem angažovanju Užičkog korpusa“, upućenom tzv. Glavnom štabu Vojske Republike Srpske i Drinskom korpusu (na znanje), a kojeg je potpisao komandant Užičkog korpusa JNA general-major Dragoljub Ojdanić, stoji sljedeće:

„Obaveštavamo vas, da je naš zahtev od 28. 01.1993. godine, usvojen po sledećem:

1. UK će nastaviti napadnu operaciju do 31. 01. 1993. godine, najdalje do 12. časova.
2. Dostignutu liniju, koju ćemo mi zaprečiti, trebate prihvatiti i posesti je snagama iz vašeg sastava do 12.00 časova 31.01.1993. godine.
3. Potrebno je, da obezbedite ekipe za sanaciju bojišta, jer je na savladanom prostoru ostao veliki broj leševa.

U sastav ekipa za sanaciju bojišta potrebno je, da uključite novinare i snimatelje u cilju prikupljanja dokaza potrebnih za korišćenje u propagandne svrhe i dokumentovanje zločina nad srpskim narodom.“[33]

Masovni i pojedinačni zločini nad Bošnjacima u Višegradu i provođenje plana stvaranja etnički čistog srpskog teritorija na tom području, svoju najmonstruozniju realizaciju imalo je u vremenu od mjeseca maja pa do kraja 1992. godine. Upravo u tom vremenu ubijeno je najviše Bošnjaka, a također, svi preživjeli

31 Ermin Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu 1992-1995*, Sarajevo 2019, 55. (dalje: E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu*).

32 E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu*, 58.

33 AIIZ – Inv. br. 2-3258, *Obaveštenje o daljem angažovanju Užičkog korpusa, dostavlja se* - Komanda Užičkog korpusa, str. pov. br. 174-2, od 29. januara 1993. godine u 10.00 sati.

su protjerani sa tih prostora. Da su već do početka jula 1993. godine, nešto više od jedne godine nakon okupacije) srpski zločinci ostvarili svoje ciljeve o etnički čistoj srpskoj teritoriji na području Višegrada govori i informacija Komande 2. Podrinjske lake pješadijske brigade Višegrad upućena Komandi Drinskog korpusa, gdje se, pored ostalog, navodi kako „na teritoriji opštine nemamo srpskih sela pod kontrolom Muslimana", te kako „u zoni odgovornosti naše brigade nemamo Muslimana, a imamo jednu porodicu Hrvata koji od uvijek ovdje žive normalno."[34]

Prema istraživanjima Eve Tabu (*Ewa Tabeau*), u poslijeratnom sastavu stanovništva Višegrada „prevladavali su Srbi (95,9%). Muslimani su tokom rata sasvim nestali iz Višegrada. To se takođe odrazilo na nivou naselja. Proces promjene nacionalnog sastava stanovništva Višegrada znatno je većeg obima nego u drugim opštinama u okolini (izuzev u Srebrenici i Bratuncu)."[35]

U dokumentu pod nazivom „Kratak pregled vojno-bezbjednosne situacije na području Srpske Opštine Višegrad" od 13. jula 1992. godine, a koji je potpisao načelnik SJB Risto Perišić, navodi se, pored ostalog, sljedeće: „Tri mjeseca nakon izbijanja rata na ovom području, u borbi sa neprijateljem oslobođeno je oko 80% teritorija Srpske Opštine Višegrad. Oslobođeni dio teritorije Opštine u potpunosti kontrolišu civilni i vojni organi vlasti srpskog anroda Opštine Višegrad."[36]

Grad Višegrad je, također, postao i paradigmom zločina spaljivanja civila. Na više lokacija, a posebno u Pionirskoj ulici i na Bikavcu, srpski zločinci su žive spalili na stotine bošnjačkih civila, a posmrtni ostaci većine njih nikada nisu pronađeni. Sudije Haškog tribunala spaljivanje civila u Pionirskoj ulici i na Bikavcu okarakterizirale su kao najgore primjere nečovječnih postupaka jednog čovjeka prema drugom. „U cijelom predugačkom i prežalosnom istorijatu ljudske bijede i nečovječnosti čovjeka prema čovjeku, paljevine u Pionirskoj ulici i na Bikavcu moraju zauzeti visoko mjesto. Pred kraj XX stoljeća, stoljeća obilježenog ratovima i krvoprolićima gigantskih razmjera, ovi stravični događaji usijecaju se u pamćenje zbog naročite okrutnosti koja je potrebna za napad putem paljevine, zbog očiglednog predumišljaja i kalkulisanosti koji su mu svojstveni, i zbog gole bezosjećajnosti, monstruoznosti i brutalnosti utjerivanja i blokiranja žrtava u dvije kuće pretvorene u klopke, čime su one učinjene bespomoćnim u paklu koji je uslijedio, kao i zbog stepena bola i patnje nanijete žrtvama koje su žive spaljene."[37]

34 E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu,* 103; AIIZ, Inv. br. 9-12948, Komanda 2. PLPBR, str. pov. br. 673, od 04.07.1993. godine.

35 Ewa Tabeau (prir. ur), *Rat u brojkama – demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999.* (drugo izdanje), Beograd 2009, 51.

36 AIIZ, Inv. br. 2-4950, *Kratak pregled vojno-bezbjednosne situacije na području Srpske Opštine Višegrad,* Srpska Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Centar službi bezbjednosti Trebinje, Stanica javne bezbjednosti Višegrad, Službena tajna, str. pov. br. 08-3/92, od 13. juli 1992. godine.

37 ICTY, Predmet br. IT-98-32/1-T, pred Pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Milana Lukića i Sredoja Lukića, *Presuda*, 20. juli 2009, paragrafi 644 i 717; E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu,* 117-118.

Prema rezultatima dosadašnjih znanstvenih istraživanja, prezentiranim u knjizi "Genocid nad Bošnjacima u Višegradu 1992-1995"[38], došlo se do 1.549 imena, na genocidnoj osnovi, ubijenih višegradskih Bošnjaka, s njihovim do sada poznatim osnovnim identifikacionim podacima, te mjestima identifikacije i ukopa. Ti podaci, s pratećim dokumentima i svjedočenjima, potvrđuju opravdanost teze da su u Višegradu u periodu 1992-1995. počinjeni svi oblici zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, uključujući i zločin genocida.

Za počinjene zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava na području Višegrada u periodu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine, do sada je pravosnažno presuđeno ukupno 17 zločinaca. Ukupno je presuđeno 227 godina zatvorske kazne, te jedna doživotna zatvorska kazna i to zločincu Milanu Lukiću.

Novi obrasci pokušaja stvaranja etnički čistih srpskih teritorija na području Višegrada nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma

Potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine, zvanično je prekinuta četverogodišnja agresija na suverenu i nezavisnu Republiku Bosnu i Hercegovinu. Ovim sporazumom, „Republika Bosna i Hercegovina nastavila je svoj kontinuitet pod imenom Bosna i Hercegovina. Time je Bosna i Hercegovina nastavila svoj život kao cjelovita. Suverena i nezavisna država, sa očuvanim međunarodnopravnim subjektivitetom u odnosima sa drugim državama i članstvom u međunarodnim organizacijama."[39]

Pored političkih problema s kojima se država suočava, sve više dolaze do izražaja i problemi vezani za nastavak teritorijalnih velikodržavnih pretenzija na teritorij Bosne i Hercegovine. Dejtonski mirovni sporazum je okončao agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu i uspostavio mir u državi. Međutim, taj sporazum ni u kom slučaju nije ukinuo, izbrisao, isključio i doskočio ideje, želje i stremljenja prije svega velikosrpskih ideologa i implementatora njihovih ideja o secesijama i prisajedinjenju dijelova teritorija Bosne i Hercegovine susjednoj Srbiji. Radi se o stalno prisutnim, pa i otvorenim prijetnjama o navodnoj secesiji entiteta Republika Srpska i njegovom pripajanju državi Srbiji. Glavni zagovornik i provoditelj takve ideje u Bosni i Hercegovini je Milorad Dodik, predsjednik stranke Saveza nezavisnih socijaldemokrata, te član Predsjedništva Bosne i Hercegovine iz reda srpskog naroda.

Danas se produciraju neki novi obrasci stvaranja etnički čistih srpskih teritorija na prostoru entiteta Republika Srpska, kako bi se definitivno homogenizirali ti prostori i ostvarile namjere i ciljevi velikosrpskih ideologa koje u toku agresije nisu potpuno provedene u djelo.

38 E. Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu,* 8.

39 Omer Ibrahimagić, *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998, 53.

Srpski velikodržavni ideolozi nisu se pomirili sa činjenicom da je rijeka Drina ostala i opstala kao državna granica Bosne i Hercegovine prema susjednoj Republici Srbiji. Stoga su i dalje aktivni u svojim izjavama i zagovaranjima, koja idu čak do toga da se entitet Republika Srpska proglašava državom, a da rijeka Drina samo "privremeno razdvaja dvije srpske države".

Vojislav Koštunica je s pozicije predsjednika Vlade Srbije 2007. naglasio: „Očuvanje Kosova i Republike Srpske sada su najpreči ciljevi naše državne i nacionalne politike."[40]

Eklatantan primjer kako srpski nacionalistički projekt djeluje i u mirnodobsko doba je i primjer usvojenog nacrta Zakona o nacionalnom parku "Drina"[41], sredinom 2017. Predviđeno je da Nacionalni park "Drina" zauzima prostor na području općine Srebrenica, u ukupnoj površini od 6.315,32 hektara. Nakon usvajanja Nacrta Zakona o nacionalnom parku "Drina", Bošnjaci iz Srebrenice su uputili peticiju Narodnoj skupštini Republike Srpske. Opravdanim se postavlja pitanje namjera i ciljeva ovakvog Zakona, budući da Nacionalni park "Drina" obuhvata privatnu imovinu, s jedne strane, i imovinu koja gotovo u potpunosti pripada Bošnjacima (vlasnici tog zemljišta uz rijeku Drinu su većinom Bošnjaci), s druge strane.

Posljednjih nekoliko godina u entitetu Republika Srpska donesen je niz zakona o imovini, katastru i premjeru. Tim zakonima se, za budući period, želi legalizirati oduzimanje imovine Bošnjaka na području entiteta Republika Srpska. Cilj je, prevashodno, stvaranje potpuno čistog *etničkog grunta*, u kome će vlasnici zemlje na prostoru tog entiteta biti *isključivo pripadnici srpskog naroda*. Tome im ide u prilog i činjenica što je veliki broj Bošnjaka raseljen po cijelom svijetu, te su ograničeni u postupku informiranja o dejstvu takvih zakona, niti su u prilici neposredno se uključiti u procese evidentiranja imovine i plaćanja poreza na nepokretnosti.

Taj proces svakako da je uključio i grad Višegrad. Radi se o kontinuitetu nastojanja srpskih ideologa da uklone sve Bošnjake sa šireg područja Višegrada i učine taj grad polaznom tačkom za nastavak etničkog čišćenja nesrpskog stanovništva iz doline rijeke Drine.

Višegrad je u današnjem vremenu postao centralnim mjestom okupljanja poklonika velikosrpske ideologije, poklonika lika i nedjela Dragoljuba Draže Mihailovića, te glorificiranja i slavljenja zločinaca, kako iz vremena Drugog svjetskog rata, tako i iz vremena agresije.

Svake godine na dan 10. mart se u Višegradu „okupljaju i postrojavaju pripadnici i simpatizeri Ravnogorskog četničkog pokreta, na godišnjicu hapšenja četničkog generala i zločinca iz vremena Drugog svjetskog rata Dragoljuba Draže

40 Senadin Lavić, *Velikosrpska ideologija i hegemonizam: izvori genocida nad Bošnjacima*, Sarajevo 2012, izlaganje na tribini Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca (VKBI) u Sarajevu, 25. april 2012. (http://instituteforgenocide.org), prema: *Nezavisne novine*, Banja Luka, 25. 10. 2007.

41 *Zakon o nacionalnom parku "Drina"*, "Službeni glasnik Republike Srpske", broj 63/17, od 13. 07. 2017.

Mihailovića, što predstavlja još jedan u nizu dokaza i pokazatelja da su četnička ideologija i politika još uvijek žive.“[42] Na tim skupovima u Višegradu, Dragoljub Draža Mihailović se slavi, glorificira i vikrimizira kao nacionalni heroj srpskog naroda, ikona srpskog radikalnog nacionalizma. Radi se o viktimizaciji jedne negativne povijesne ličnosti, koja je bila na čelu pokreta koji je počinio zločine i genocid. Zapravo, Dragoljubu Draži Mihailoviću se pripisuje navodno mesijansko poslanje, s ciljem širenja jedne potpuno poremećene ideje. Zabrinjavajuća je činjenica kako su ovi skupovi u Višegradu svake godine sve brojniji.

Na postrojavanju pripadnika Ravnogorskog četničkog pokreta 10. marta 2019. godine na Trgu palih boraca u Višegradu, jedan od pripadnika tog pokreta je uzeo gusle i, zajedno sa još nekoliko pristaša, počeo pjevati četničku pjesmu kojom se direktno poziva na neka buduća klanja i ubijanja Bošnjaka na području Višegrada i Podrinja. Stihovi pjesme idu ovako:

Biće opet pakao i krvava Drina
Evo idu četnici sa srpskih planina[43]

Također, u Višegradu u mjestu Draževina kod Dobruna se nalazi i bista Dragoljuba Draže Mihailovića, koju posjećuju pripadnici Ravnogorskog četničkog pokreta, nakon što se postroje i polože cvijeće pred spomen na Trgu palih boraca Republike Srpske. Bista je napravljena i prvobitno postavljena u Vukovaru 1992. godine. Međutim, zbog ratnih dejstava, premještena je u Beograd, a 1998. godine je prebačena u Brčko. U Brčkom je bila sve do 2005. godine, kada su vlasti Brčko Distrikta odlučile da je uklone. Nakon toga je premještena u Dobrun, gdje se i danas nalazi. Dakle, sigurnost je našla u Višegradu, budući da je Višegrad postao “plodno tlo“ za nesmetano slavljenje zločina i zločinaca.

Postalo je jasno kako su u Višegradu pozivi na pokolje i pakao na Drini normalno prihvaćeni i pored svega onoga što se u bližoj i daljoj prošlosti događalo na tim prostorima.

U Višegradu je i na Vidovdan 28. juna 2011. godine započela izgradnja kompleksa pod nazivom “Andrićgrad“. Idejni tvorac tog kompleksa je reditelj Emir Kusturica, a većinski financijer je bila Vlada Republike Srpske na čelu s Miloradom Dodikom. Ustvari, taj komleks je napravljen s ciljem da se, tako to tvrdi i beogardski povjesničar Ivan Čolović, kosovski mit prenese u Višegrad. Prema uvidima Ivana Čolovića, „Vidovdansko zaklinjanje srpskih vođa Lazaru i zazivanje Obilića mogli su posle 1999. godine mnogo uspešnije da se izvode van Kosova. Zato se centralna crkvena i državna proslava ovog praznika poslednjih godina održava u Kruševcu, a obeležavanje Vidovdana 28. juna 2014. godine u Višegradu

42 Ermin Kuka, *Dok država šuti, zločinačka ideologija u Višegradu nastavlja svoje postojanje*, https://www.klix.ba/vijesti/bih/dok-drzava-suti-zlocinacka-ideologija-u-visegradu-nastavlja-svoje-postojanje/190310023. (Pristup: 01.11.2019).

43 Vidi: https://www.slobodna bosna.ba/vijest/108131/bice opet pakao i krvava drina evo idu chetnici sa planina chetnichko orgijanje predstavlja_slavljenje_genocida.html. (Pristup: 01.11.2019).

– odnosno u memorijalnom kompleksu 'Andrićgrad', koji je u ovom gradu na obali Drine izgradio Emir Kusturica, u saradnji sa vladama Srbije i Republike Srpske – pokazalo je da se na tom mestu u Bosni pod zastavom kosovskog zaveta mogu okupiti reprezentativni predstavnici političke, crkvene, vojne i kulturne elite Srbije i pokazati da borba za svesrpske interese zadojena kosovskim mitom ni posle ratova devedesetih nije prestala, bez obzira na to što se u novije vreme vođe ove borbe većem uspehu mogu nadati u Istočnoj Bosni, nego na samom Kosovu."[44]

U okviru kompleksa "Andrićgrad", postavljena je ogromna bista Petra II Petrovića Njegoša ("tragičnom junaku kosovske misli"), čak mnogo veća i od biste Ive Andrića, koja je gotovo u prirodnoj veličini. Bista je svečano otkrivena 29. novembra 2013. godine.[45] Također, izgrađena je i velika Crkva Svetog cara Lazara i svih srpskih mučenika – Lazarica. Posvećena je Svetom mučeniku Lazaru i kosovskim junacima. Ta Crkva je, ustvari, replika (modificirana kopija) manastira Visoki Dečani na Kosovu, umanjenih dimenzija prilagođenih prostoru na kome se nalazi.

Glorifikacija i slavljenje zločinaca i zločina je afirmirana upravo u Višegradu, u punom negativnom značenju navedene sintagme. Sve je to uokvireno i ovjekovječeno u izgradnji Andrićgrada. „Sve da bi se ovjekovječilo srpstvo. Ovjekovječilo, ali u rigipsu."[46] Andrićgrad, ustvari, predstavlja spomenik velikosrpskom nacionalizmu i šovinizmu, jer u Višegradu se nastavlja genocid, samo drugim metodama i načinima.

Otpor i mogući odgovori protiv velikosrpske ideologije i politike na području Višegrada i Podrinja

Kao produkt agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i počinjenih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, javila se radikalna promjena demografske i etničke strukture stanovništva u Bosni i Hercegovine, a osobito u Podrinju. U većini općina u Podrinju, Bošnjaci su do 1992. godine činili većinu stanovništva. Međutim, Popis stanovništva iz 2013. godine je pokazao kako se velikosrpska ideologija i politika na području Podrinja, a osobito Višegrada, gotovo u potpunosti ostvarila. Naime, „danas postoji etnički homogena srpska okosnica koja se proteže od Semberije preko Podrinja, pa sve do jugoistočne Hercegovine."[47]

44 Ivan Čolović, *Kosovski mit*, https://pescanik.net/kosovski-mit/ (Pristup: 02.11.2019).

45 „Svečanosti u Andrićgradu prisustvovali su žitelji Višegrada, predsednik Milorad Dodik, predsednik Vlade RS Željka Cvijanović, mitropolit vladika crnogorsko-primorski Amfilohije, vladika zahumsko - hercegovački Grigorije, vladika Atanasije, književnik Miro Vuksanović, glumci Petar Božović i Zoran Cvijanović, muzičar Bora Đorđević, a RTRS je direktno prenosila događaj od velikog značaja za republiku..." http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:466107-Andricgrad-Svecano-otkriven-spomenik-Njegosu. (Pristup: 02.11.2019).

46 Luca Leone, *Višegrad – mržnja, smrt, zaborav*, Tešanj 2019, 197.

47 Radovan Pavić, Na temeljima geografije – I: prostor (u politici), *Geografski horizont*, 58 (1), Zagreb 2012, 59-79. (dalje: R. Pavić, *Na temeljima geografije*).

Općenito promatrano, bošnjački etnički prostor je najrascjepkaniji i može se podijeliti na četiri dijela. Prvi dio je Bosanska Krajina sa gradom Bihaćem kao centrom. Drugi i najveći je prostor koji se proteže dolinom rijeka Bosne i Neretve, sa centrima u Sarajevu i Zenici. Treći dio je područje Posavine, sa sjedištem u Brčkom, a četvrti dio je prostor gornjeg Podrinja sa centrom u gradu Goraždu.

Od strateške važnosti je grad Goražde u gornjem Podrinju. Grad Goražde je poput klina uvučen u teritorij entiteta Republika srpska, čime smanjuje njegovu stratešku dubinu.

Radovan Pavić smatra da „ako bi kojim slučajem došlo do raspada *daytonskog* sastava Bosne i Hercegovine te njezine trostrane fragmentacije, onda bi bošnjački etnički prostor ostalo u najnepovoljnijem geopolitičkom položaju kao dijelom nepovezan i kontinentski zatvoren teritorij. Naime, bošnjački etnikum ne izlazi na more, nema adekvatnu participaciju na Savi (izuzev Brčkog) kao ni na Drini.“[48]

Postoji nekoliko načina otpora i mogućih odgovora protiv velikosrpske ideologije i politike na području Višegrada i Podrinja.

Prvi odgovor je svakako zaštita imovine Bošnjaka na tim područjima. Ključni zadatak u narednom periodu treba biti potpuna uključenost i participiranje, ne samo vlasnika, nego i relevantnih institucija, u cilju očuvanja imovine Bošnjaka na području Višegrada i Podrinja. U tom kontekstu, posebnu ulogu ima i Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini sa svojim organizacionim jedinicama. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini se i do sada pokazala kao značajan i važan faktor, ako ne i jedini, u zadacima očuvanja imovine Bošnjaka i imovine Islamske zajednice, ne samo u Podrinju i Višegradu, već i širom entiteta Republika Srpska.

Drugi odgovor jeste da se pod svaku cijenu osiguraju, prevashodno, ekonomski uvjeti za opstanak Bošnjaka na tom području. Dakle, potrebno je poduzimanje seta mjera i javnih politika na ekonomskom osnaživanju i jačanju Goražda, kao središnjice okupljanja nesrpskog stanovništva u dolini Drine. Značajni pomaci u tom smjeru već su napravljeni.

Jedan od razloga zašto treba više jačati to područje, ne samo financijski, već i kroz niz drugih ekonomskih javnih politika i mjera, jeste pozicioniranje Goražda kao središnjice okupljanja bošnjačkog stanovništva u širem području regije Podrinja. Također, Goražde treba postati generator financijske i ekonomske samostalnosti bošnjačkih povratnika u mjesta u Podrinju, a koja se nalaze u sastavu entiteta Republika Srpska.

Ovakvi, kao i niz drugih pristupa, mogu biti ključnim otporom i odgovorom za stalno rastuće nasrtaje velikosrpske ideologije i politike na područje Podrinja, pa samim time i Višegrada u kome je radikalno promijenjena etnička struktura stanovništva.

48 R. Pavić, *Na temeljima geografije*, 59-79.

Zaključak

Prezentirana saznanja i činjenice pokazuju da srpska nacionalistička politika, kao i hrvatska nacionalistička politika imaju pretenzije prema Podrinju i rijeci Drini. Srpska politika, kako u prošlosti, tako i danas, nastoji eliminirati rijeku Drinu kao granicu između "srpskih zemalja", dok je hrvatska nacionalistička politika u periodu fašističke kvislinške tvorevine tzv. Nezavisne države Hrvatske rijeku Drinu nastojala nametnuti kao granicu između Srbije i Hrvatske. U realizaciji svojih ciljeva nisu birali sredstva. Tako je Višegrad postao mjesto najstravičnijih zločina, mjesto gdje su bošnjački (muslimanski) civili živi paljeni, ubijani i bacani sa višegradskog mosta u rijeku Drinu. Okupacione vlasti imale su blagonaklon odnos prema stradanju Bošnjaka (Muslimana), ne poduzimajući ništa da ih zaštite od četničkih snaga. Lokalni Srbi nisu znali uzvratiti Bošnjacima (Muslimanim) za njihovo zauzimanje u zaštiti Srba od ustaških formacija. Zbog takvih postupaka Bošnjaci (Muslimani) su ubijani i od strane ustaša. Ubijeni su zbog uzimanja Srba u zaštitu, ali od Srba zbog ljubavi prema svome kraju, zbog svog identiteta i odbijanja diktata velikosrpske politike.

Obrasci zločina nad Bošnjacima (Muslimanim) su opet primjenjeni i u vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine, kada su grad i okolica Višegarda gotovo u potpunosti etnički očišćeni. Radikalno je promijenjena etnička struktura stanovništva u Višegradu, gdje su prije agresije Bošnjaci bili u većini. Naime, konac XX stoljeća obilježila je klasična oružana agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu s krvoprolićem kolosalnih razmjera, s tim da ovi stravični događaji postaju dio tragične povijesti Bošnjaka. Zapravo, samo predstavljaju nastavak okrutnosti učinjenih u Drugom svjetskom ratu muslimanskom življu u Istočnoj Bosni, budući i da su i u tim tragičnim vremenima četnici činili brojne zločine.

Zabrinjavajuća je činjenica da su zločinci, u percepciji većine svojih sunarodnjaka heroji srpskog naroda, a nikako zločinci, čiji zločini lede krv u žilama. Danas se planski i organizirano radi na njihovoj glorifikaciji i revitalizaciji, s ciljem održavanja kolektivnog nacionalnog naboja. I, to je porazna činjenica većinske kolektivne svijesti jednoga naroda, koji pokušava baštiniti slobodarske tradicije i svjetskoj javnosti pokazati da su pojedinci činili zločine, te da bestijalna i monstruozna ubijanja civilnog stanovništva na području općine Višegrad, nisu dio smišljenog, pomno planiranog i izvedenog projekta genocida i etničkog čišćenja bošnjačkog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Brojni materijalni dokazi, činjenice i relevantni rezultati dosadašnjih provedenih znanstvenih istraživanja zorno pokazuju da je tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu izveden masovan i masivan zločinački pothvat s obilježjima genocida, s jedinim ciljem uništavanja i satiranja Bošnjaka.

I danas, u mirnodobsko doba, na sceni su neki novi obrasci provođenja velikosrpske ideologije i politike na području Podrinja i Višegrada, s ciljem da

to područje, u svakom smislu i pogledu postane isključivo i samo etnički srpsko područje. Jedan od načina da se pruži otpor takvim velikosrpskim stremljenjima jeste osnaživanje i jačanje grada Goražda kao središnjice okupljanja nesrpskog stanovništva u dolini rijeke Drine. Stoga je od strateške važnosti grad Goražde u gornjem Podrinju, budući da je poput klina uvučen u teritorij entiteta Republika Srpska, čime smanjuje njegovu stratešku dubinu. Pod svaku cijenu treba osigurati, prije svega ekonomske uvjete za opstanak Bošnjaka na tom području i poduzeti set mjera na ekonomskom jačanju Goražda, kao središnjice okupljanja nesrpskog stanovništva u dolini Drine.

Summary

Presented knowladge and facts indicate that Serbian and Croatian national politics have pretensions for Podrinje and river Drina. Serbian politics as in the past so in the future endeavors to eliminate river Drina as a border betwen „serbian countrys“, while croatian national politics in the period of fascist and kvislistic creation so called „independent state of Croatia“ tried to make river Drina a border betwen Croatia and Serbia. They did not chose any means in achiving theyr goals. Because of that Visegrad became a place of most horific crimes where Bosniaks (Muslim) civils, were burned alive, killed, and thrown into the river from Visegrads bridge. Occupaying authorities had a favorable relation towards victimized Bosniaks (Muslims) not doing anything to protect them from serbian forces. Local Serbians did not know to return the favor of Bosniaks protecting them from croatians formations. Because of those acts Bosniaks (Muslims) were killed by croats too. They were killed by croats for protecting serbs and by serbs because of theyr love towards theyr homeland, identity and refusing the dictatorship of grandserbian politics.

Paterns of crimes upon Bosniaks (Muslims) are again used in the aggresion on Republic of Bosnia and Herzegovina 1992-1995 when the city of Visegrad and its surroundings were almost completly and ethnicly cleared. Ethnic structure in Visegrad was radicaly changed, where Bosniaks were in the majority before the aggression. Namely, the end of the 20th century was marked by the classic armed aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina with bloodshed of colossal proportions, with these horrific events becoming part of the tragic history of Bosniaks. In fact, they only represent a continuation of the atrocities committed in World War II against the Muslim population in Eastern Bosnia, since even in those tragic times, the Chetniks committed numerous crimes.

It is a worrying fact that criminals, in the perception of most of their compatriots, are heroes of the Serbian people, and by no means criminals, whose crimes freeze blood in their veins. Today, planned and organized work is being done on their glorification and revitalization, with the aim of maintaining a

collective national charge. And this is a devastating fact of the majority collective consciousness of one nation, which tries to inherit libertarian traditions and show the world that individuals committed crimes, and that bestial and monstrous killings of civilians in the municipality of Visegrad are not part of a deliberate, carefully planned and executed genocide project. and ethnic cleansing of the Bosniak population in Bosnia and Herzegovina. Numerous material evidence, facts and relevant results of previous scientific research clearly show that during the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina, a massive and massive criminal enterprise with genocide features was carried out, with the sole aim of destroying and satirizing Bosniaks. Even today, in peace some of the grandserbian paterns are still in effect with a goal to make Visegrad in every meaning strictly a serbian and ethnicly only serbian area. One of the ways to fight this grandserbian aspirations is strengthening city of Gorazde as a central gathering point of nonserbian population in the walley of river Drina.

So it is of a strategic value the city of Gorazde in upper Podrinje seeming its like a nail in the theritory entity Republic of Srpska area which is reducing its strategic value. It is by any means necesary to strenghten economic measures for survival Bosniaks on that area and take precation steps in securing and strenghtening Gorazde as a centerpiece of nonSerbian population in the valley of Drina.

Dr. sc. Mesud ŠADINLIJA
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: mesud.sadinlija@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497:497.11:497.6)"364" (093)
355.4:325:327.2(497.6 Sarajevo)"1993/1994"

UČEŠĆE VOJSKE JUGOSLAVIJE U NAPADIMA NA SARAJEVO U DECEMBRU 1993. I JANUARU 1994. GODINE – OPERACIJA „PANCIR-2“

Apstrakt: *Jugoslavija je do početka agresije na Bosnu i Hercegovinu stvorila, organizovala i naoružala snažnu vojnu strukturu u okviru 2. vojne oblasti JNA, koja je sredinom maja 1992. preimenovana u Vojsku Srpske Republike Bosne i Hercegovine, i nikada nije prekidala kadrovsku popunu, naoružavanje, snabdijevanje, obučavanje, opremanje i finansiranje srpske vojske koju je stvorila u Bosni i Hercegovini. Osim toga, brojni su i neporecivi dokazi direktne upotrebe Vojske Jugoslavije kao i specijalnih jedinica Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije u aktima uperenim protiv suvereniteta, teritorijalne cjelokupnosti i političke nezavisnosti Bosne i Hercegovine, cijelim tokom rata i u različitim dijelovima zemlje. U ovom radu izložićemo motive, zamisao, hronologiju i posljedice učešća specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije i Službe državne bezbednosti Srbije u napadima na Sarajevo tokom decembra 1993. i januara 1994. godine.*

Uoči završnice ženevskih mirovnih pregovora na osnovi Oven-Stoltenbergovog plana srpski politički i vojni vrh je, očekujući dalje pritiske usmjerene potpisivanju mirovnog sporazuma i povlačenje sa teritorija koje su zauzele srpske snage, donio odluku da tokom decembra 1993. ojača svoje vojne pozicije. Sarajevo je, kao i cijelim tokom rata, smatrano strateški najvažnijim prostorom, pa je planirana, pripremljena i izvedena vojna operacija „PANCIR-2“, s ciljem osvajanje ključnih objekata odbrane Sarajeva, čime bi protivnika primorali da pristane na podjelu grada. U okviru operacije su angažovane snage Sarajevsko-romanijskog korpusa, i po jedna brigada iz Hercegovačkog i 1. krajiškog korpusa Vojske Republike Srpske. Iz sastava Vojske Jugoslavije učestvovali su dijelovi Korpusa specijalnih jedinica, uz podršku jurišnih i transportnih helikoptera. Operacija je planirana u dvije etape, pri čemu je u prvoj cilj bio ovladavanje objektima: Žuč, Orlić, Hum i Mojmilo, dok je u drugoj etapi trebalo ovladati prostorom Hrasnice i Butmira.

Jedinice iz sastava Korpusa specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije krenule su na izvršenje zadatka iz Beograda 16. decembra 1993. Udarni dio su činili pripadnici 72. specijalne brigade, uz dijelovi drugih specijalnih jedinica:

Gardijske motorizovane brigade, Oklopne brigade i niške 63. padobranske brigade. Kombinovani sastav specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije od 320 ljudi činio je okosnicu borbene grupe iz sastava Sarajevsko-romanijskog korpusa ukupne brojnosti 3.000 boraca, koja je predstavljala glavninu srpskih snaga u okviru operacije „PANCIR-2". Za komandanta borbene grupe određen je komandant 72. specijalne brigade Vojske Jugoslavije pukovnik Milorad Stupar.

Napadi srpskih snaga, uz učešće specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije i Državne bezbednosti Srbije, u prvoj fazi su trajali od 21. do 27. decembra 1993. godine, kada je 72. specijalna brigada doživjela težak poraz u borbama na Betaniji i Orahovom brijegu. Zbog pretrpljenih gubitaka ova jedinica nije bila u stanju borbeno djelovati, pa je naređeno njeno izvlačenje i povratak u Beograd, a umjesto nje u Vogošću su upućeni dijelovi Gardijske motorizovane brigade.

Tokom januara ove jedinice bile su angažovane u borbenim dejstvima nešto smanjenog intenziteta na linijama odbrane Sarajeva, jer je u međuvremenu težište borbi ponovo bilo preneseno na olovsko-vareško bojište. Aktivno učešće jedinica Vojske Jugoslavije u operaciji „PANCIR-2" obustavljeno je krajem januara 1994. Njihov povratak u Beograd izvršen je 28. i 29. januara u tri marševske kolone u kojima se kretalo 45 motornih vozila, 3 tenka, 2 borbena oklopna vozila, 2 samohodna protiv-vazdušna oruđa PRAGA i jedna inžinjerijska mašina.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Jugoslavija, Srbija, rat 1992 - 1995, agresija, Sarajevo, „Pancir-2".*

THE PARTICIPATION OF THE YUGOSLAV ARMY IN THE ATTACKS ON SARAJEVO IN DECEMBER 1993 AND JANUARY 1994 – OPERATION "PANCIR-2"

Abstract: *Before the beginning of the aggression on Bosnia and Herzegovina, Yugoslavia had created, organized and armed a powerful military structure within the 2nd military area of the Yugoslav People's Army, which was renamed into the Army of the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina in May of 1992. It had also never ceased to fill the ranks, arm, supply, train, equip and finance the Serb army which it had created in Bosnia and Herzegovina. Apart from that, abundant undeniable evidence exists which confirms the direct involvement of the Yugoslav Army as well as the special detachments of the Ministry of internal affairs of Serbia in the acts aimed against the sovereignty, territorial integrity and political independence of Bosnia and Herzegovina, for the whole duration of the war and in different parts of the country. In this work we shall present the motives, intentions, chronology and consequences of the participation of special detachments of the Yugoslav Army and the State Security Agency of Serbia in the attacks on Sarajevo during December 1993 and January 1994.*

On the eve of the conclusion of the Geneva peace talks on the basis of the Owen-Stoltenberg plan, the Serb political and military leadership, expecting further pressure directed towards the signing of the peace treaty and withdrawal from the territory that the Serb forces had taken, reached a decision to strenghen their positions during December 1993. As for the whole duration of the war, Sarajevo was considered to be the strategically most important area, so a military operation "PANCIR-2" was devised, prepared and executed with the aim of taking the key objects of Sarajevo's defence, which would force the opposition to accept a partition of the city. The forces of the Sarajevo-Romanija corps, and a brigade each from the Hercegovački and 1st Krajiški corps of the Army of the Republic of Srpska were engaged in this operation. From the composition of the Yugoslav Army, parts of the Special detachment corps were involved, with the support of charge and transport helicopters. The operation was planned in two stages, whereby the first had the aim to establish control over the following objects: Žuč, Orlić, Hum and Mojmilo, while the second stage had to result with established control over Hrasnica and Butmir.

Units from the composition of the Special detachment corps of the Yugoslav Army initiated the execution of their task from Belgrade on 16 December 1993. The striking part was made up from members of the 72nd Special Brigade, with parts of other special detachments: Guards Motorized Brigade, Armoured Brigade and 63. Paratroops Brigade from Niš. The combined composition of the special detachments of the Yugoslav Army of 320 men represented the core of the fighting group from the composition of the Sarajevo-Romanija Corps, numbering a total of 3,000 fighters, and representing the main part of the Serb forces within the "PANCIR-2" operation. Colonel Milorad Stupar, the commander of the 72nd Special Brigade of the Yugoslav Army, was named as commander of the fighting group.

The attacks of Serb forces, with the participation of Special detachments of the Yugoslav Army and State Security Agency of Serbia, in their first phase lasted from 21 to 27 December 1993, when the 72nd Special Brigade suffered a heavy defeat in the battles on Betanija and Orahov Brijeg. Due to the suffered losses, this detachment was incapable of further military action and it was ordered to retreat to Belgrade. Instead of it, parts of the Guards Motorized Brigade were directed into Vogošća.

During January, these units were engaged in battle activities of somewhat diminished intensity on the lines of Sarajevo's defence, because in the meantime the focus of the fighting was again shifted towards the Olovo-Vareš battlefield. Active participation of the units of the Yugoslav Army in the "PANCIR-2" operation was discontinued by the end of January 1994. Their return to Belgrade was executed on 28 and 29 January in three marching columns with 45 vehicles, 3 tanks, 2 armoured vehicles, 2 self-propelled anti-aircraft guns PRAGA and one engineering machine.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Yugoslavia, Serbia, War 1992 - 1995, aggression, Sarajevo, "Pancir-2".*

Uvod

Srpski vojni i politički vrh je u novembru 1993. u odnosu na perspektivu neizvjesnosti ishoda Oven-Stolenbergovog mirovnog plana o podjeli Bosne i Hercegovine na tri etničke republike, i u izvjesnosti poraza hrvatskih snaga u srednjoj Bosni u sukobu sa Armijom Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH), na strategijskoj ravni reagovao mjerama definisanim Direktivom broj 6, čiji je optimalni rezultat trebalo biti prioritetno: zauzimanje Sarajeva, definisanje granice na Neretvi i izlazak na morsku obalu u sektorima Neum - Zaton i Cavtat - Prevlaka, definisanje granice u slivu Une, proširenje teritorije u zahvatu posavskog koridora jugo-zapadno od Brčkog, kao i čvršće povezivanje sa Srbijom.[1] U decembru 1993. usvojen je i zajednički plan upotrebe Vojske Jugoslavije (VJ), Vojske Republike Srpske (VRS) i Srpske vojske Krajine (SVK), koji je imao kodno ime „DRINA". Plan je inkorporirao zadatke postavljene pred VRS Direktivom broj 6 kao prvu fazu, koja je bila izvršna odmah i podrazumijevala pokretanje ofanzivnih dejstava. Druga faza plana bila je predviđena za slučaj hrvatskog napada na Republiku Srpsku Krajinu (RSK) i podrazumijevala je trenutno upućivanje šest brigada VRS-a na teritorij Hrvatske, te angažovanje Vojske Jugoslavije u operacijama u Bosni i Hercegovini s radikalnim ciljevima potpune okupacije zemlje.[2]

Uoči završnice ženevskih mirovnih pregovora na osnovi Oven-Stoltenbergovog plana srpski politički i vojni vrh je u diplomatskim nastojanjima međunarodne zajednice prepoznavao namjere da se zaključenjem mirovnog ugovora do kraja 1993. stvore uslovi za dolazak u Bosnu i Hercegovinu jakih snaga NATO-a radi njegove implementacije. Očekivali su i da će njeni predstavnici u nastavku pregovora, koji je bio zakazan za 21. decembar, prisiliti zaraćene strane na potpisivanje mirovnog sporazuma, uz dalje ustupke na račun teritorije koju su kontrolisale srpske snage. Zato su 12. decembra, kroz dopunu Direktive broj 6, postavljeni zadaci VRS-u da spriječi operativno i taktičko iznenađenje na bilo kojem dijelu ratišta, a ofanzivnim dejstvima i pregrupisavanjem snaga do 21. decembra 1993. popravi svoj operativno-taktički položaj u rejonima Sarajeva, Goražda, Olova, Maglaja i Teočaka.[3]

Uloga Jugoslavije i Vojske Jugoslavije, kao i raznih policijskih, specijalnih i dobrovoljačkih jedinica sa teritorije Srbije i Crne Gore, nije bila samo uslovna i hipotetička, kako je predviđao plan „DRINA" u slučaju napada Hrvatske vojske (HV) na RSK. Ona je od samog početka imala aktivnu i odlučujuću ulogu u agresiji

1 International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia - Sudski spisi: http://icr.icty.org/ (dalje: ICTY), VKOSRS, *Direktiva za dalja dejstva op.broj 6*, Str.pov.broj 02/2-934, 11.11.1993.

2 ICTY, Glavni štab Vojske Republike Srpske (dalje: GŠ VRS), *Izvod iz direktive za upotrebu VRS „DRINA"*, decembar 1993; Mesud Šadinlija, Prsten za glavu aždaje: Sarajevo u strateškim ciljevima Republike Srpske 1992 - 1995, *Radovi knjiga XVII/3*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2014, 371. (dalje: M. Šadinlija, *Prsten za glavu aždaje*). Brigade planirane za upućivanje u Hrvatsku trebale su biti oslobođene i postati upotrebljive skraćivanjem borbenih linija VRS-a koje je trebalo postići uspješnom realizacijom prve faze plana.

3 ICTY, GŠ VRS, *Borbeno naređenje za izvođenje narednih b/d (Dopuna Direktive br. 6)*, Str.pov. broj: 02/2-1015, 12.12.1993.

na Bosnu i Hercegovinu. Formiranjem 2. vojne oblasti (2. VO) JNA je početkom 1992. organizacijsko-formacijski pokrila teritoriju Bosne i Hercegovine na kojoj je do kraja marta izvršila vojno organizovanje i naoružavanje srpske dobrovoljačke strukture brojnosti više od 70.000 ljudi, koju je početkom aprila potpuno preuzela i pozicionirala unutar vlastitog sistema rukovođenja i komandovanja. Sredinom maja sve srpske snage na teritoriji Bosne i Hercegovine inkorporirane su u formacijsku strukturu 2. VO, a nakon toga je ova strategijska grupacija jugoslovenskih oružanih snaga jednostavno preimenovana u Vojsku Srpske Republike Bosne i Hercegovine, odnosno Vojsku Republike Srpske (VRS).[4] Jugoslavija nikada nije prekidala izdržavanje ove vojske koju je stvorila u Bosni i Hercegovini, njeno naoružavanje, snabdijevanje, obučavanje, opremanje i finansiranje. Njeno oficirsko jezgro, uslovno rečeno „sva njena vojna pamet i znanje“, bili su i dalje na platnom spisku Vojske Jugoslavije, u okviru koje su vođeni u službi, unapređivani, nagrađivani i na kraju penzionisani.[5] Iako bi i ovaj nivo umiješanosti bio dovoljan za nominiranje Savezne Republike Jugoslavije kao agresora na Bosnu i Hercegovinu, brojne su i neporecive potvrde direktne upotrebe njene oružane sile protiv suvereniteta, teritorijalne cjelokupnosti i političke nezavisnosti Bosne i Hercegovine, kroz napade oružanim snagama, bombardovanje i upotrebu različitih vrsta oružja prema njenoj teritoriji, napade oružanim snagama na oružane snage Republike Bosne i Hercegovine, kroz često i masovno upućivanje sa jugoslovenske teritorije, od strane države ili u njezino ime, različitih odreda i oružanih bandi i grupa, paravojnih, dobrovoljačkih ili najamničkih. Sve navedene radnje, kao nesumnjivi akti oružane agresije, vršene su od strane Jugoslavije, odnosno Srbije i Crne Gore, cijelim tokom rata i u različitim dijelovima zemlje. Istovremeno, trajna karakteristika odnosa prema Bosni i Hercegovini s te strane bilo je uporno i glasno javno negiranje bilo kakve uloge Jugoslavije u agresiji, kako od strane onovremenih aktera jugoslovenske i srpske državne politike, tako i onda i danas od strane najvećeg broja političara, naučnika, intelektualaca, vjerskih prvaka i drugih predstavnika različitih segmenata srpskog društva, koji su na bilo koji način participirali u interpretaciji i ocjenjivanju događaja iz perioda rata, sa rijetkim izuzecima vrlo ograničenog uticaja u široj javnosti.

4 Mesud Šadinlija, *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2018, 48-65.

5 Predsjednik SR Jugoslavije Dobrica Ćosić je na sastanku Štaba Vrhovne komande OSSRJ u Dobanovcima 27. maja 1993. iznio podatak da „država Jugoslavija izdražava 70.000 vojnika u Vojsci Republike Srpske Krajine, oko 200.000 vojnika Vojske Republike Srpske i Vojsku Jugoslavije, a to je skoro pola miliona vojnika“. ICTY, *Završna reč predsednika Savezne Republike Jugoslavije akademika Dobrice Ćosića na sastanku Štaba Vrhovne komande, dana 27.05.1993. u Dobanovcima*; Što se tiče profesionalnih lica na platnom spisku Vojske Jugoslavije u julu 1993. u redovima VRS-a je svoju jugoslovensku plaću zarađivalo: 1.003 oficira, 1.018 podoficira, 378 profesionalnih vojnika po ugovoru, kao i 1.732 civilna lica. ICTY, Glavni štab Vojske Jugoslavije (dalje: GŠ VJ), *Informacija o brojnom stanju kadra koji se finansira iz budžetskih sredstava Vojske Jugoslavije*, avgust 1993. godine.

Pripreme za vojnu operaciju na području Sarajeva

Predsjednik Srbije Slobodan Milošević je na otvaranju sesije mirovne konferencije u Ženevi 29. novembra 1993. obraćajući se predstavnicima međunarodne zajednice rekao da su isti njegovoj zemlji nanijeli ogromnu štetu i počinili zločin protiv cijelog naroda, uvodeći sankcije koje predstavljaju odmazdu za agresiju koju oni nisu izvršili.[6] Ubrzo nakon te izjave, Milošević je u Beogradu 13. decembra okupio saradnike koji su operisali s obje strane Drine radi dogovora o nastavku vojne kampanje u Bosni i Hercegovini.[7] Sarajevo je, kao i u svakoj ranijoj prilici, označeno ključem rata i neophodnim srpskim strateškim ciljem. U iščekivanju pomenutih odluka međunarodne zajednice, ocijenjeno je kao neophodno osvajanje dvaju ključnih objekata odbrane Sarajeva: Žuči i Mojmila, čime bi protivnika primorali da pristane na podjelu grada.[8] Slobodan Milošević je generalu Perišiću naložio da za realizaciju ove operacija ustupi sve što neće ugroziti borbenu gotovost Vojske Jugoslavije. Bilo je riječi o vrstama i količini naoružanja i municije, te pogonskog goriva koje je bilo moguće poslati u Bosnu i Hercegovinu, kao i o učešću i brojnosti specijalnih jedinica Minstarstva unutrašnjih poslova (MUP) Srbije, Službe državne bezbednosti (SDB) Srbije i Vojske Jugoslavije.[9] U nastavku ovog beogradskog sastanka, koji je uslijedio sutradan, 14. decembra, general Perišić je pred Slobodanom Miloševićem rekao da do 20. decembra 1993. može poslati 100-njak profesionalnih vojnika opremljenih za borbu. Šef srbijanskog SDB-a Jovica Stanišić je rekao da oni trebaju pokupiti 40-50 svojih ljudi koji operiraju na području Srebrenice i da isti do 18. decembra mogu biti tamo gdje je potrebno. Milošević je naredio da operacija ne počinje prije početka pregovora u Ženevi, a da sve pripreme budu gotove do 18. decembra 1993.[10]

Nakon sastanka u Beogradu 14. decembra, i pozivajući se na odluku "najviših rukovodilaca srpskog naroda" koja je na njemu donesena, general Mladić

6 Janko Velimirović i drugi, *Hronologija 1990-1995*, Dokumentacioni centar Republike Srpske, Banja Luka 2002, 140.

7 Sa srbijanske/jugoslovenske strane sastanku su prisustvovali predsjednik Srbije Slobodan Milošević, načelnik GŠVJ general Momčilo Perišić, ministar unutrašnjih poslova Srbije Zoran Sokolović, načelnik SDB-a Srbije Jovica Stanišić, policijski general Radovan Stojičić Badža, i drugi. Iz rukovodstva bosanskih Srba sastanku su prisustvovali Radovan Karadžić, Momčilo Krajišnik, generali Ratko Mladić i Manojlo Milovanović sa najbližim saradnicima, te ispred MUP-a RS-a Mićo Stanišić i Tomo Kovač. ICTY, *Bilježnica Ratka Mladića za period od 28.10.1993. do 15.01.1994,* 53.

8 M. Šadinlija, *Prsten za glavu aždaje*, 371-372.

9 ICTY, *Bilježnica Ratka Mladića za period od 28.10.1993. do 15.01.1994,* 53-57. O specifičnostima odnosa unutar strukture srpskog političkog i vojnog rukovodstva tokom ratova 90-tih godina, o kojima se mora voditi računa da bi se izbjegle optičke varke formalnih nadležnosti unutar te hijerarhije, zorno govori ovaj navedeni primjer, u kojem predsjednik Republike Srbije Slobodan Milošević izdaje zadatke generalu Momčilu Perišiću, načelniku generalštaba VJ, koja je bila savezna institucija i nad kojom Milošević nije imao nikakve formalne ingerencije, a kako ćemo pokazati u nastavku ovog rada, Perišić ih je vrlo disciplinovano i dosljedno izvršavao.

10 ICTY, *Bilježnica Ratka Mladića za period od 28.10.1993. do 15.01.1994,* 61-62.

je potpisao novu dopunu Direktive broj 6, kojom su određene snage koje su trebale ostvariti zacrtane ciljeve. To je stavljeno u zadatak Sarajevsko-romanijskom korpusu (SRK) kojem su dodijeljena ojačanja: jedna brigada iz sastava 1. krajiškog korpusa (1. KK), jedna brigada iz Hercegovačkog korpusa (HK), snage MUP-a do jednog bataljona (500 ljudi), Specijalne snage Vojske Jugoslavije - do 120 ljudi i helikopterska podrška - odjeljenje helikoptera „Gama“ za specijalnu podršku i 1-2 helikoptera MI-8 za evakuaciju i ojačavanje snagama na pojedinim dijelovima fronta. Manjim borbenim dejstvima u rejonima Trebevića, Mojmila, Vojkovića i Ilidže trebalo je vezivati snage branilaca Sarajeva, a sa pridodatim jedinicama i dijelom snaga iz organskog sastava SRK-a izvesti napad na pravcu Vogošća - Žuč - Pofalići i Lukavica - Hrasnica, sa zadatkom da razbiju „muslimanske snage“ na pravcima napada, nanesu im što veće gubitke i ovladaju objektima: Žuč, Orlić, Hum, a po mogućnosti i Mojmilom. Operaciju je trebalo izvesti u dvije etape, pri čemu su prethodno navedeni ciljevi predviđeni u prvoj etapi, dok je u drugoj trebalo ovladati prostorom Hrasnice i Butmira. Gotovost za napad naređena je za 19. decembar. Operacija je dobila naziv „PANCIR-2“, vjerovatno iz razloga što je u operativno-strategijskom smislu bila dio iste zamisli, jedan vid proširenja dejstava, kao i operacija VRS-a koja je tokom novembra pokrenuta na prostoru Olova i Nišićke visoravni, a koja je nosila kodno ime „PANCIR-93“.[11] Već 15. decembra Komanda SRK-a je u cilju izvršenja prethodno dodijeljenih zadataka izdala naređenje komandantima brigada iz svog sastava.[12]

Pripreme za operaciju na području Sarajeva počele su i u Srbiji odmah po donošenju odluke i prijemu naređenja. General Momčilo Perišić je posjetio bazu 72. specijalne brigade VJ-a na Avali, u pratnji komandanta brigade pukovnika Milorada Stupara.[13] Tokom referisanja, Perišić je pripadnicima Bataljona vojne policije za specijalne namjene iz sastava 72. specijalne brigade izdao naređenje za odlazak u Sarajevo, kako bi učestvovali u ofanzivi protiv Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH), s ciljem preuzimanja kontrole nad brdom Žuč. Perišić je rekao da je Žuč „strateška pozicija i mora biti pod kontrolom srpskih snaga“.[14] Osnovano je pretpostaviti da je načelnik GŠVJ-a obišao i druge jedinice planirane za upućivanje na područje Sarajeva.

11 ICTY, GŠ VRS, *Dopuna Direktive br. 6*, Str.pov.broj: 02/2-1014, 14.12.1993.

12 ICTY, *Presuda u Predmetu br. IT-04-81-T: Tužilac protiv Momčila Perišića*, 6. septembar 2011, 407.

13 Komandant 72. specijalne brigade pukovnik Milorad Stupar je aktivnu vojnu službu završio sa činom general-majora VJ, s kojim je otišao u penziju. Krajem 2019. godine u svojstvu predsjednika Saveza udruženja boraca Srbije, koji okuplja veterane svih specijalnih jedinica vojske i policije, predvodio je delegaciju koja je izrazila zahvalnost ministru odbrane i predsjedniku Republike Srbije zbog odluke o ponovnom formiranju 63. padobranske brigade i 72. brigade za specijalne operacije, koje su prethodno bile rasformirane i ukinute u procesu reforme Vojske Srbije. „Savez udruženja boraca Srbije podržao odluku o formiranju 63. i 72. brigade“, http://www.mod.gov.rs/lat/14853/savez-udruzenja-boraca-srbije-podrzao-odluku-o-formiranju-63-i-72-brigade-14853. (19.05.2020).

14 ICTY, *Presuda u Predmetu br. IT-04-81-T: Tužilac protiv Momčila Perišića*, 6. septembar 2011, 408.

I dostava obećanih materijalno-tehničkih sredstava je počela odmah. Dio tih sredstava naveden je aktom VP 2082 Beograd od 17. decembra, kojim su za potrebe GŠVRS-a dodjeljena sljedeća sredstva: metak 14,5 mm - 20.000 komada, raketa 122/128 mm „OGANJ“ - 192 komada, metak 7,62 mm „BROWNING“ 1.500.000 komada, metak 20 mm za PAT M38 - 20.000 komada, metak 37 mm za PAT - 5.000 komada, metak 40 mm za PAT M1 8.000 komada, metak 122 mm POZ za haubicu M38 - 300 komada.[15] Do 27. decembra, ovi i svi drugi materijalni zahtjevi Ratka Mladića za novi napad na Sarajevo su odobreni od strane VJ-a, a general Perišić ga je obavijestio da mu je odobrio i 8 aerosolnih avio-bombi i jedan lanser za ispaljivanje ovih bombi velike razorne moći uz pomoć dograđenih raketnih motora.[16]

Operacija „PANCIR-2“

Na izvršenje zadatka u okviru operacije „PANCIR-2“ jedinice iz sastava Korpusa specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije (KSJVJ) krenule su iz Beograda 16. decembra 1993. Udarni dio su činili pripadnici Bataljona vojne policije specijalne namjene iz sastava 72. specijalne brigade.[17] Usput im se priključio određen broj pripadnika drugih jedinica iz sastava KSJVJ-a: Gardijske motorizovane brigade, Oklopne brigade i 63. padobranske brigade.[18] Na područje Vogošće stigli su 17. decembra 1993. godine.[19]

I druge jedinice planirane za angažovanje u operaciji nakon toga su počele pristizati na odredište. Iz sastava 1. KK 23. decembra je upućena 11. lpbr iz Mrkonjić-Grada. Komanda brigade sa prištapskim jedinicama i jednim pješadijskim bataljonom je smještena u Vogošću, a jedan bataljon je upućen u Podlugove.[20] Komandant Drinskog korpusa VRS je 25. decembra naredio Komandi Bratunačke

15 ICTY, VP 2082 Beograd, Str.pov.broj: 18/32-825, 17.12.1993.

16 ICTY, *Bilježnica Ratka Mladića za period od 28.10.1993. do 15.01.1994,* 107.

17 ICTY, *Presuda u Predmetu br. IT-04-81-T: Tužilac protiv Momčila Perišića*, 6. septembar 2011, 408; U sastavu 72. specijalne brigade bila su tri bataljona: Bataljon vojne policije za specijalne operacije čiji je štab bio na Avali, Diverzantski bataljon lociran u Pančevu, kao i Desantni bataljon lociran u Vukovinama. Svaki bataljon imao je dvije profesionalne čete, sačinjene od profesionalnih vojnika, i jednu četu u čijem su sastavu bili vojni obveznici koji su održavali bazu. ICTY, *Presuda u Predmetu br. IT-04-81-T: Tužilac protiv Momčila Perišića*, 6. septembar 2011, 68.

18 To su bile jedinice koje su uz 72. specijalnu brigadu, činile Korpus specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije. Srboljub Bogdanović: „Bacanje beretki“, *NIN*, broj 2728, Beograd, 10. 04. 2003, http://www.nin.co.rs/2003-04/10/28268.html. (19.05.2020); Korpus specijalnih jedinica bio je neposredno potčinjen načelniku GŠVJ. ICTY, *Presuda u Predmetu br. IT-04-81-T: Tužilac protiv Momčila Perišića*, 6. septembar 2011, 67.

19 ICTY, Komanda Gmtbr, 13.01.1994, Vogošća.

20 *Monografija 11. mrkonjićke lake brigade Vojske Republike Srpske: 1992-1996*, (urednik Duško Miletić, priredio Radovan S. Ilić), Opštinska organizacija boraca - BORS, Mrkonjić Grad - Banja Luka 2013, 87.

brigade da jedinicu Boška Nešković, opremljenu naoružanjem za borbu u naseljenom mjestu, uputi u Rajlovac i stavi je pod komandu Specijalne brigade MUP-a RS.[21]

Glavnina srpskih snaga angažovanih u napadu u okviru operacije „PANCIR-2“ objedinjena je u Borbenu grupu 1 (BG-1) u čiji sastav je ulazilo 320 ljudi iz specijalnih snaga VJ-a, zatim 11. lpbr Mrkonjić-Grad sa 800 ljudi, te Koševska brigada sa 750 i Vogošćanska brigada sa 1.200 ljudi iz sastava domicilnog SRK-a. Ukupna brojnost borbene grupe bila je 3.000 boraca. Za komandanta BG-1 određen je komandant 72. specijalne brigade VJ-a pukovnik Milorad Stupar. BG-2 činilo je 200 ljudi iz sastava TG Vogošća na čelu sa komandantom ove taktičke grupe potpukovnikom Draganom Josipovićem. BG-3 činio je odred iz sastava Specijalne brigade policije MUP-a RS na čelu sa komandantom Milenkom Karišikom, pojačan sa Rajlovačkom brigadom iz sastava SRK-a, ukupne brojnosti 1.500 ljudi. U borbenim dejstvima su iz svoje zone odgovornosti bile angažovane i snage SRK-a sa područja Ilidže.[22] Angažovanje velikog broja boraca iz sastava TG Vogošća (ovu taktičku grupu SRK-a činile su Vogošćanska, Ilijaška, Rajlovačka i Koševska brigada) bilo je moguće jer su njene snage bile povučene iz operacije „PANCIR-93“ na Nišićkoj visoravni, i zamijenjene snagama Gatačke brigade iz sastava HK-a, čije je angažovanje bilo planirano dopunom Direktive broj 6 od 14. decembra.[23]

Ključna uloga 72. specijalne brigade i dijelova drugih jedinica iz sastava KSJVJ-a, kao i određivanje pukovnika Stupara za komandanta BG-1, imalo je odraza na frekvenciju upotrebe njihovih naziva u borbenim dokumentima i u komunikacijama putem sredstava veze. GŠVRS je bio potpuno svjestan činjenice da su aktivnosti jedinica Vojske Jugoslavije i njihovo učešće u napadima na Sarajevo predstavljali neporecive akte oružane agresije na Bosnu i Hercegovinu koju su nastojali prikriti, pa je načelnik štaba general Manojlo Milovanović 25. decembra zabranio da se u pismenim izvještajima i u komunikaciji sredstvima veze upotrebljavaju nazivi jedinica VJ-a, i uopće naziv Vojska Jugoslavije. U cilju zaštite tajnosti i maskiranja njihovih aktivnosti naredio je da se snage Vojske Jugoslavije imaju nazivati „rezerva GŠ VRS“ bez obzira na njihov broj, veličinu, snagu i vrstu.[24]

21 ICTY, Komanda Drinskog korpusa, *Naređenje*, Str.pov.broj: 01/5-660, 25.12.1993. Radilo se o jedinici „Crvene beretke“ iz Bratunca kojom je komandovao Boško Nešković, zvani „Crveni“ i zvani „Čiča“, pri čemu je moguće da se radilo o dijelu ljudi skupljenih na području Srebrenice koje je obećao šef SDB-a Srbije Jovica Stanišić na citiranom sastanku održanom 14. decembra 1993. u Beogradu. „Војска Републике Српске-ВРС“, https://www.facebook.com/341555912694687/posts/462337427283201/. (14.05.2020).

22 ICTY, *Bilježnica Ratka Mladića za period od 28.10.1993. do 15.01.1994,* 104.

23 ICTY, GŠ VRS, *Dopuna Direktive br. 6*, Str.pov.broj: 02/2-1014, 14.12.1993.

24 ICTY, GŠ VRS, *Dostavljanje redovnih borbenih izveštaja, upozorenje*, Str.pov.broj: 02/2-1, 25.12.1993.

Pripreme, koncentracija i izviđačke aktivnosti srpskih snaga za napad na položaje ARBiH do 20. decembra su postale vrlo očite. U popodnevnim satima 21. decembra, tačno prema datumu koji je na citiranom sastanku odredio Slobodan Milošević, počeo je pješadijski napad u rejonima Golog brda, kote 850 i 830 na platou Žuči, i u Fočanskoj ulici u vogošćanskom naselju Hotonj. Prethodila mu je duga artiljerijska priprema. Narednog dana napadi su višekratno obnovljeni i podržavani sa pet tenkova. Izvođeni su na svim ključnim tačkama odbrane Žuči, od Visa do Hrastika i Glavice. Tokom napada su korištena i hemijska sredstva. Na istim pravcima i sa povećanim intenzitetom vatre i količinom upotrebljenih hemijskih sredstava vršeni su i tokom naredna tri dana.[25]

Na referisanju komandanata angažovanih jedinica, koje je general Ratko Mladić održao u Vogošći 25. decembra, pukovnik Stupar je iznio ocjenu da je protivnik, kojeg je nazvao „Ustaše“, dobro ukopan i da ima dobro organizovan sistem vatre, te da zato nisu moguće spektakularne akcije, već se mora ići „vis po vis, kuća po kuća“. Nakon neuspjelih četverodnevnih napada, taktička novina koju je namjeravao primjeniti bili su noćni napadi na izabrane tače odbrane ARBiH. Komandant specijalne brigade MUP-a Milenko Karišik rekao je da i on planira noćni rad i da je borbeni moral njegovih 500 boraca još uvijek na potrebnoj visini. Komandant SRK-a general Stanislav Galić je ponovio da je osnovni pravac dejstva u operaciji: kota 830 - Golo brdo - Vis.[26]

Nastavak napada uslijedio je u ranim jutarnjim satima 27. decembra, kada su pripadnici 72. specijalne brigade VJ-a, pojačani snagama Vogošćanske brigade VRS-a, krenuli u napad na Sjeničku kosu i Orahov brijeg. Srbijanski specijalci su uspjeli neopaženi prići liniji odbrane ARBiH na Sjeničkoj kosi i ovladati sa dva rova u kojima su zarobili dvojicu boraca ARBiH.[27] Nakon toga ušli su u nedovršeni objekat kliničkog centra na Betaniji. U prizemlju objekta su ih dočekali i blokirali borci ARBiH, a zatim u bliskoj dvosatnoj borbi, vođenoj uglavnom ručnim bombama, u potpunosti razbili. Druga grupa koja je krenula u napad na Orahov brijeg, otkrivena je u posljednjem času, i u direktnom pješadijskom okršaju razbijena vatrom branilaca. Gubici napadača bili su veliki. Iza sebe su ostavili neizvučenih sedam mrtvih tijela, od kojih su šestorica bili pripadnici 72. specijalne brigade VJ-a, među kojima su bila i dva oficira. Borbe su trajale do sumraka, a nakon toga su potpuno zamrle i nisu obnavljane do kasnih popodnevnih sati narednog dana, kada su ponovo počela artiljerijska dejstva VRS-a.[28]

25 Mesud Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju: od 13. novosarajevske do 111. viteške brdske brigade*, Udruženje 1. slavna - 111. viteška brigada, Sarajevo 2010, 138. (dalje: M. Šadinlija, *Za Sarajevo*).

26 ICTY, *Bilježnica Ratka Mladića za period od 28.10.1993. do 15.01.1994,* 103-104.

27 Mirsada Ćurovića Ružu na licu mjesta su izmasakrirali nožem. Preživio je, ali je ostao težak invalid. Fahrudina Karavdića Fedana su zarobili i odveli u Vogošću, gdje je kasnije likvidiran. Ibrahim Dervišević, *Prva slavna i viteška brigada: herojstvo i žrtve u odbrani Sarajeva 1992-1995. godina*, VKBI - Savez RVI Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2009, 328.

28 M. Šadinlija, *Za Sarajevo*, 139.

Zbog teškog poraza i pretrpljenih gubitaka 72. specijalna brigada, kao okosnica kombinovanih snaga Korpusa specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije na sarajevskom bojištu, nije bila u stanju nastaviti borbeno djelovanje.[29] Naređeno je njeno izvlačenje iz borbe i povratak u Beograd, a umjesto nje u Vogošću su 31. 12. 1993. upućeni dijelovi Gardijske motorizovane brigade (Gmtbr).[30]

Smjenu svojih jedinica na licu mjesta u Vogošći je nadgledao komandant Korpusa specijalnih jedinica VJ-a, koji je 5. januara 1994, na osnovu odobrenja načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije generala Momčila Perišića, izdao naređenje da 72. specijalna brigada 6. januara izađe iz zone odgovornosti SRK-a, a da dio njene zone preuzme Gmtbr. Zadržavanje dijela ljudstva i tehnike iz 72. specijalne, koje nije moglo biti zamijenjeno, a bilo je potrebno za nastavak aktivnosti, regulisano je istim naređenjem.[31] Komanda Gmtbr je istog dana izvjestila Operativni centar svog korpusa u Beogradu da se rad jednica odvija planski i da su u toku dana primili zonu odgovornosti od 72. specijalne brigade.[32] Komandu nad snagama objedinjenim u borbenu grupu kojom je do tada komandovao pukovnik

29 Ukupan broj „specijalnih snaga“ iz Vojske Jugoslavije koji je u svoju bilježnicu notirao general Ratko Mladić 25. decembra 1993. na referisanju koje je podnio pukovnik Stupar bio je 320 ljudi. ICTY, *Bilježnica Ratka Mladića za period od 28.10.1993. do 15.01.1994,* 104; U ovaj broj ulazili su svi pripadnici KSJVJ, a ne samo pripadnici 72. specijalne brigade. Nakon primopredaje zone odgovrnosti u Vogošći su ostali pripadnici Gardijske brigade koji su došli zajedno sa 72. brigadom, ali i dio pripadnika 72. brigade iz jedinica podrške za koje Gardijska brigada nije mogla naći zamjenu. Inače u pogledu brojnosti angažovanih ljudi, procjena od 210-320 angažovanih u jednom trenutku podrazumijeva da je broj pojedinačnih pripadnika Vojske Jugoslavije koji su učestvovali u napadima na Sarajevo u decembru 1993. i januaru 1994. bio znatno veći, jer su smjene ljudstva vršene kontinuirano i nisu bile nužno vezano za smjene cijelih jedinica. Tako je, primjera radi, profesionalni vojnik po ugovoru Babović S. Vukman bio angažovan u Vogošći od 30. 12. 1993. do 14. 01. 1994. Podoficir VJ Milanović S. Milomir bio je na sarajevskom bojištu u periodu od 11. 01-29. 01. 1994; Milisav Sekulić, *Na krilima patriotizma: Borci Rakovice u ratovima od 1990. do 1999. godine*, Udruženje boraca rata od 1990. godine opštine Rakovica, Beograd 2001, 122-126.

30 Gardijska brigada sastojala se od šest bataljona (1. gardijski motorizovani bataljon, 2. gardijski motorizovani bataljon, 25. bataljon vojne policije, Laki samohodni artiljerijsko-raketni divizion protivvazdušne odbrane, Haubički divizion (122mm) i Pozadinski bataljon), dvije čete (Četa veze i Inženjerijska četa) i tri voda (Vod ABHO, Vod vojne policije za specijalne namjene i Specijalni autovod). ICTY, *Presuda u Predmetu br. IT-04-81-T: Tužilac protiv Momčila Perišića*, 6. septembar 2011, 67-68

31 ICTY, Komanda KSJ VJ, *Povratak 72. specijalne brigade u matičnu jedinicu, naređenje*, 05.01.1994, Vogošća. U potpisu akta je komandant KSJ VJ pukovnik Miodrag Panić, koji je iz VJ otišao u penziju krajem 2002. godine, sa dužnosti načelnika inspekcije borbene gotovosti, u činu general-potpukovnika. „Imena penzionisanih generala“, http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/02/01/srpski/D02013107.shtml. (14.05.2020).

32 ICTY, Komanda Gmtbr, *Komandi KSJ VJ - Operativni centar*, 05.01.1994, Vogošća. U potpisu akta je komandant Gardijske motorizovane brigade VJ potpukovnik Ljubiša Stojimirović. Stojimirović je rodom iz Negotina. U Vojsci Jugoslavije je nakon ove obavljao i druge značajne dužnosti: načelnik Štaba Prve armije, načelnik Vojne akademije, načelnik Štaba treće armijske oblasti. Penzionisan je u činu general-potpukovnika, umro 2014. godine. „Umro je general Ljubiša Stojimirović, Negotinac velikog srca“, https://www.mc.kcbor.net/ 2014/03/31/umro-je-general-ljubisa-stojimirovic-negotinac-velikog-srca/. (14.05.2020).

Stupar preuzeo je komandant Gmtbr potpukovnik Stojimirović. I on je dobio zadatak da sve aktivnosti u narednim danima usmjeri na izlazak svojih snaga na plato Žuč - Orlić.[33]

Pripadnici Gardijske motorizovane brigade i drugih jedinica iz sastava KSJ-a imali su nekoliko dana od dolaska u Vogošću do preuzimanja borbenih položaja i cijele zone odgovornosti, i mogli su se podrobno upoznati sa mjestom i prilikama, kao i sa protivnikom kojeg su došli napasti. Nije izvjesno da su odmah najbolje shvatili s kim u stvari ratuju, jer su u Ratni dnevnik prvog dana po preuzimanju položaja unijeli bilješku da su „snajperisti Turaka u popodnevnim satima pojačali dejstvo".[34] Inače je na prostoru izvođenja operacije „PANCIR-2" borbene aktivnosti karakterizirala intenzivna upotreba snajpera. Snage KSJVJ-a i ostale jedinice angažovane u operaciji vršile su nasilna izviđanja položaja odbrane i nastojale neutralizirati vatru s njenog prednjeg kraja i po dubini, istovremeno vršeći pomicanje i utvrđivanje oružja za neposredno gađanje bliže vlastitom prednjem kraju.[35] U tom cilju komandant KSJVJ-a pukovnik Panić je 8. januara naložio svom načelniku štaba u Beogradu da odmah naredi da se iz 63. padobranske brigade iz Niša donese pet pušaka sa laserskim nišanom, i da sa puškama hitno uputi u Vogošću i grupu od 3-4 starješine ili vojnika po ugovoru.[36] Većih pomjeranja snaga i linija odbrane nije bilo, a ni intenzitet borbi nije bio kao na početku izvođenja operacije. Od gubitaka u ljudstvu Gmtbr je do 13. januara imala jednog teže ranjenog vojnika, koji je prebačen na liječenje u VMA Beograd.[37]

Pominjani dolazak komandanta KSJ-a u Vogošću početkom januara 1994. nije bio samo u funkciji praćenje smjene njegovih jedinica. Iako izvori ne navode da je u Vogošći uspostavljeno istureno komandno mjesto KSJ-a, a i činjenica da je izvještavanje iz jedinica išlo prema Operativnom centru u Beogradu ide u prilog zaključku da nije, ipak je do kraja boravka i borbenog djelovanja jedinica iz sastava ovog korpusa na sarajevskom bojištu tim starješina iz njegove komande bio prisutan, pratio borbena dejstva i rad potčinjenih. Komandant Gmtbr je 17. januara izvjestio operativnog dežurnog da su izvršene smjene starješina, da je komandant pukovnik Panić ujutro krenuo za Beograd sa šest straješina i vojnika po ugovoru u dva motorna vozila, a da je načelnik štaba KSJVJ-a pukovnik Branko Petković stigao u Vogošću u popodnevnim satima.[38]

33 ICTY, *Ratni dnevnik Gmtbr od 30.12.1993. do 30.01.1994*, 06.01.1994; U Ratnom dnevniku Gmtbr u upisu za dan 06. 01. 1994. stoji da je po naređenju generala Galića (komandant SRK-a) komandu nad OG „Sever" preuzeo potpukovnik Stojimirović. Nije moguće identifikovati ovu operativnu grupu, jer se u izvorima za događaje o kojima je riječ pominje samo na ovom mjestu. Izvjesno se radi o istoj strukturi koju je Mladić u svom dnevniku označio kao BG-1 u okviru operacije „PANCIR-2", i kojom je prethodno komandovao komandant 72. specijalne brigade pukovnik Stupar.

34 ICTY, *Ratni dnevnik Gmtbr od 30.12.1993. do 30.01.1994*, 05.01.1994.

35 ICTY, Komanda SRK IKM-2 Butile, *Redovni borbeni izvještaj sa stanjem u 18,00 časova*, Str. pov.broj: 20/15-1413-47, 07.01.1994.

36 ICTY, Komanda KSJ VJ, *Operativnom centru KSJ VJ*, 08.01.1994, Vogošća.

37 ICTY, Komanda Gmtbr, 13.01.1994, Vogošća.

38 ICTY, Komanda Gmtbr, *Komandi KSJ VJ - operativnom dežurnom*, 17.01.1994, Vogošća.

Do pomenutog smanjenja intenziteta borbenih dejstava i njihovog ograničavanja na snajperska i artiljerijska dejstava na sarajevskom bojištu nakon smjene jedinica KSJ-a početkom januara, došlo je zbog odluke komande VRS-a da promijeni težište dejstava i ponovo ih prenese na olovsko bojište, gdje je još u novembru pokrenuta pominjana ofanziva „PANCIR-93“. Napadi su obnovljeni 10. januara i snage VRS-a su do 14. uspjele ovladati selom Donje Kruševo, čime su ozbiljno ugrozile odbranu Olova. Nakon toga ARBiH je preduzela snažan protivnapad, u kojem je do 17. januara uspjela vratiti pod svoju kontrolu dio izgubljenih linija na Kruševu. Napadi snaga 1. korpusa ARBiH nastavljeni su i narednih nekoliko dana na različitim pravcima.[39]

To je primoralo snage VRS-a sa pojačanjima iz Vojske Jugoslavije na privremenu defanzivu, i one su preduzimale dodatno inžinjerijsko uređenje položaja, dodatno zaprečavanje i izviđanje na pravcima izvođenja pomenutih operacija.[40] U napadima diverzantskih jedinica ARBiH, na položaje VRS-a u selu Budraže i na koti 1177 Brda, čijim bi zauzimanjem bila omogućena kontrola vatrom putne komunikacije Semizovac - Srednje, ovi objekti su bili privremeno zauzeti.[41] Semizovački bataljon Vogošćanske brigade VRS-a, koji je branio ove položaje, imao je osam poginulih boraca. U protivnapadu VRS-a kojim su izgubljeni položaji vraćeni, učestvovale su i snage KSJVJ-a sa tri borbena oklopna vozila (BOV). Na lice mjesta izašli su načelnik štaba KSJ-a i komandant Gmtbr.[42] Načelnik štaba KSJVJ-a 23. januara je izvjestio svog komandanta u Beogradu da je zbog intenziteta napada ARBiH i gubitaka koje su pretrpjele snage VRS-a, od kojih je konkretno pomenuo navedene gubitke Vogošćanske brigade, mogućnost normalnog povratka Gmtbr sa sarajevskog bojišta postala izuzetno složena. Zbog toga je predložio da se u Vogošću 28. januara uputi jedinica iz sastava niške 63. padobranske brigade, brojnosti minimalno 40-50 vojnika i straješina. Gmtbr bi za potrebe ove jedinice ostavila na terenu jedinicu veze i logističku jedinicu. Takođe je smatrao mogućim da se ostavi tehnika: vod tenkova i dva samohodna oklopna vozila protivavionske artiljerije, takozvane „PRAGE“, s tim da se omogući zamjenjivost ljudstva koje ih poslužuje. Ukoliko ne bude moguće izvršiti zamjenu ljudstvom iz sastava 63. padobranske, Petković je predložio da 30. januara pusti 50% ljudstva na desetodnevni odmor.[43]

Iz prethodno naznačenog razvoja događaja na bojištu i opisanog stanja i zahtjeva za smjenu jedinica iz sastava Vojske Jugoslavije, jasno je da je već u tom trenutku bio izvjestan potpuno neuspješan završetak operacije „PANCIR-2“. Komandant Gmtbr Ljubiša Stojimirović, koji je u toku izvršavanja zadataka na

39 Mesud Šadinlija, *Prvi korpus ARBiH: nastanak i razvoj 1992-1995*, Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo, Sarajevo 2008, 38.

40 ICTY, Komanda SRK IKM-2, *Redovni borbeni izvještaj sa stanjem u 17,00 časova*, Str.pov.broj: 20/15-1413-71, 21.01.1994.

41 Arhiv Armije Republike Bosne i Hercegovine (dalje: AARBiH), Komanda 1. korpusa, *Dnevni borbeni izvještaj*, Op.broj: 14/9-18, 18.01.1994.

42 ICTY, *Ratni dnevnik Gmtbr od 30.12.1993. do 30.01.1994*, 18. 01. 1994.

43 ICTY, Komanda BG-1, *Komandantu KSJ VJ - na ličnost*, 23. 01. 1994, Vogošća.

sarajevskom bojištu unaprijeđen u čin pukovnika, naredio je, na osnovu telegrama GŠVRS-a od 25. januara i naređenja Komandanta TG-1 „Vogošća“, izvlačenje jedinica Vojske Jugoslavije iz šireg rejona Vogošće u periodu od 28. do 30. januara 1994.[44]

Izvlačenje jedinica organizovano je i započelo prema planu. Za Beograd je 28. januara krenula prva kolona u kojoj je bilo devet motornih vozila, dvije PRAGE i jedan BOV 20/3, sa komandantom kolone majorom Cvetinovićem.[45] Istog dana je komandant Gmtbr Operativnom centru u Beogradu najavio da narednog dana iz Vogošće za Beograd kreću dvije kolone. U prvoj su bili jedan BOV, tri tenka sa tri vučna voza, jedna inžinjerijska mašina i pet motornih vozila. Komandant ove kolone bio je major Kosorić. U drugoj koloni bilo je 28 motornih vozila i četiri minobacača 120 mm. Komandant kolone bio je potpukovnik Tešić. Stojimirović je tražio da se njihov dolazak najavi MUP-u na graničnom prelazu Rača, radi nesmetanog ulaska na teritoriju Jugoslavije.[46] Najavljene motorizovane kolone su krenule prema planu 29. januara, ali zbog neplanske upotrebe vučnih vozova za tenkove od strane VRS-a, i zbog snježnih padavina, nijedna nije istog dana uspjela stići do granice, već je njihov dolazak prolongiran za sutradan.[47]

Ovim je učešće specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije u napadima na Sarajevo u okviru operacije „PANCIR-2“ okončano onako kako je i započelo, u tišini i tajnosti. Za slavu i pompu ionako nije bilo razloga.

Zaključak

Nakon što su u sastavu 2. vojne oblasti Jugoslovenske narodne armije objedinjeni svi srpski naoružani sastavi na teritoriji Bosne i Hercegovine, i ova strategijska grupacija jugoslovenskih oružanih snaga sredinom maja 1992. preimenovana u Vojsku Srpske Republike Bosne i Hercegovine, odnosno Vojsku Republike Srpske, Savezna Republika Jugoslavija, odnosno Srbija i Crna Gora, nastavila je vršiti njenu kadrovsku popunu, naoružavanje, snabdijevanje, obučavanje, opremanje i finansiranje. Osim toga, cijelim tokom rata i u različitim dijelovima zemlje, direktno i neposredno su borbeno angažovane snage Vojske Jugoslavije i specijalne jedinice Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije. U ovom radu izložili smo kontekst, ciljeve i tok planiranja i izvođenja operacije „PANCIR-2“, kojom su njeni planeri u jednoj krajnje osjetljivoj i složenoj vojnoj i političkoj situaciji, uz svestranu podršku Savezne Republike Jugoslavije, i uz tematizirano učešće specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije u izvođenju operacije, pokušali ostvariti strateške ciljeve na području Sarajeva, što su smatrali ključem uspješnog okončanja rata.

44 ICTY, VJ 4795 Beograd - „PANCIR-2“, *Smena jedinica*, Str.pov.broj: 2801-1, 28.01.1994. U potpisu pukovnik Stojimirović.

45 ICTY, *Ratni dnevnik Gmtbr od 30.12.1993. do 30.01.1994*, 28.01.1994.

46 ICTY, Komanda Gmtbr, *OC Komande Korpusa SJ VJ*, 28.01.1994, Vogošća.

47 ICTY, VJ 4795 Beograd, *OC Korpusa SJ VJ*, 29.01.1994. U potpisu pukovnik Stojimirović.

Uz jedinice iz sastava Korpusa specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije, kojima je bila obezbjeđena podrška jurišnih i transportnih helikoptera, u operaciji su angažovane snage Sarajevsko-romanijskog korpusa, i po jedna brigada iz Hercegovačkog i 1. krajiškog korpusa Vojske Republike Srpske. Operacija je planirana u dvije etape, pri čemu je u prvoj cilj bio ovladavanje objektima: Žuč, Orlić, Hum i Mojmilo, dok je u drugoj etapi trebalo ovladati prostorom Hrasnice i Butmira.

Jedinice iz sastava Korpusa specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije krenule su na izvršenje zadatka iz Beograda 16. decembra 1993. i narednog dana prispjele na područje Vogošće. Njihov udarni dio su činili pripadnici 72. specijalne brigade, uz dijelove drugih specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije: Gardijske motorizovane brigade, Oklopne brigade i niške 63. padobranske brigade. Kombinovani sastav specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije od 320 ljudi činio je okosnicu borbene grupe Vojske Republike Srpske ukupne brojnosti oko 3.000 boraca, koja je predstavljala glavninu srpskih snaga u operaciji. Za komandanta borbene grupe određen je komandant 72. specijalne brigade pukovnik Milorad Stupar. Pomoćne snage bile su strukturirane u dvije borbene grupe sastavljene od pripadnika Vojske i MUP-a Republike Srpske, uz pojačanja iz specijalnih jedinica DB Srbije, ukupne brojnosti 1.700 boraca.

Napadi srpskih snaga, uz učešće specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije i Državne bezbednosti Srbije, u prvoj fazi su trajali od 21. do 27. decembra 1993. godine, kada je 72. specijalna brigada doživjela težak poraz u borbama na Betaniji i Orahovom brijegu. Zbog pretrpljenih gubitaka ova jedinica nije više bila u stanju borbeno djelovati, pa je naređeno njeno izvlačenje i povratak u Beograd, a umjesto nje u Vogošću su upućeni dijelovi Gardijske motorizovane brigade.

Tokom januara ove snage bile su angažovane u borbenim dejstvima nešto smanjenog intenziteta na linijama odbrane Sarajeva, jer je u međuvremenu težište borbi ponovo bilo preneseno na olovsko-vareško bojište, gdje su teške borbe vođene oko sela Kruševo. Povlačenje specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije izvršeno je u tišini i bez pompe 28. i 29. januara 1994. godine, u tri marševske kolone u kojima se kretalo 45 motornih vozila, 3 tenka, 2 borbena oklopna vozila, 2 samohodna protiv-vazdušna oruđa PRAGA i jedna inžinjerijska mašina. Ovim je njihovo učešće u napadima na Sarajevo u okviru operacije „PANCIR-2“ okončano.

Summary

After all the Serb armed units on the territory of Bosnia and Herzegovina were joined in the composition of the 2nd military area of the Yugoslav People's Army, and after this strategic aggrupation of Yugoslav armed forces was renamed into the Army of the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina in May of 1992, the Federal Republic of Yugoslavia, i.e. Serbia and Montenegro, continued to fill its ranks, as well as to provide it with arms, supplies, training, equipment and finances. Aside from that, for the whole duration of the war and in different areas of the country, the forces of the Yugoslav army and special units of the Ministry of internal affairs of Serbia were directly and openly involved in military engagement. In this work we have presented the context, aims, the course and execution of the operation "PANCIR-2". The planners of this operation, in a highly sensitive and complex military and political situation, with the full support of the Federal Republic of Yugoslavia, and participation of special detachments of the Yugoslav Army in the execution of the operation, unsuccessfully attempted to achieve their strategic goals on the area of Sarajevo, considering this to be essential for the successful ending of the war.

Along with the units from the composition of the Special detachment corps of the Yugoslav Army, which had the support of charge and transport helicopters, the operation also engaged the forces of the Sarajevo-Romanija coprs, and a brigade each from the Hercegovački and 1st Krajiški corps of the Army of the Republic of Srpska. The operation was planned in two stages, whereby the first had the aim to establish control over the following objects: Žuč, Orlić, Hum and Mojmilo, while the second stage had to result with established control over Hrasnica and Butmir.

Units from the composition of the Special detachment corps of the Yugoslav Army initiated the execution of their task from Belgrade on 16 December 1993. The striking part was made up from members of the 72nd Special Brigade, with parts of other special detachments: Guards Motorized Brigade, Armoured Brigade and 63. Paratroops Brigade from Niš. The combined composition of the special detachments of the Yugoslav Army of 320 men represented the core of the fighting group from the composition of the Sarajevo-Romanija Corps, numbering a total of 3,000 fighters, and representing the main part of the Serb forces within the "PANCIR-2" operation. Colonel Milorad Stupar, the commander of the 72nd Special Brigade of the Yugoslav Army, was named as commander of the fighting group. Supporting forces were structured into two fighting groups made up from members of the Army and the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Srpska, with reinforcements from the Special detachments of the State Security Agency of Serbia, with a total number of 1,700 fighters.

The attacks of Serb forces, with the participation of Special detachments of the Yugoslav Army and State Security Agency of Serbia, in their first phase lasted from 21 to 27 December 1993, when the 72nd Special Brigade suffered a heavy

defeat in the battles on Betanija and Orahov Brijeg. Due to the suffered losses, this unit was incapable of further military action and it was ordered to retreat to Belgrade. Instead of it, parts of the Guards Motorized Brigade were directed into Vogošća.

During January, these units were engaged in battle activities of somewhat diminished intensity on the lines of Sarajevo's defence, because in the meantime the focus of the fighting was again shifted towards the Olovo-Vareš battlefield. Active participation of the units of the Yugoslav Army in the "PANCIR-2" operation was discontinued by the end of January 1994. Their return to Belgrade was executed on 28 and 29 January in three marching columns with 45 vehicles, 3 tanks, 2 armoured vehicles, 2 self-propelled anti-aircraft guns PRAGA and one engineering machine. With this their participation in attacks against Sarajevo within the operation "PANCIR-2" had come to an end.

II
PRIKAZI // REVIEWS

Dr. sc. Ramiza SMAJIĆ
Institut za historiju Univerzitet u Sarajevu
E-mail: ramizas@hotmail.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94(497.6 Sarajevo)(091)"1995" Ancel G. (049.3)

„Bilo bi bolje da nismo uopće došli i da nismo ništa učinili“ Guillaume Ancel, VENT GLACIAL SUR SARAJEVO, (Memoires de Guerre), Les Belles Lettres, Paris 2017, 224 str.

Knjiga koju je sam autor Guillaume Ancel okarakterisao kao svjedočanstvo zasnovano na teškoj vježbi pamćenja, dnevnik aktivnosti i intervjua vezanih za Sarajevo u posljednjoj godini opsade grada 1992-95, tek će se pojaviti na bosanskom jeziku. *Ledeno nebo nad Sarajevom (Sjećanja iz rata)* izdala je kuća Les Belles Lettres 2017. godine na francuskom. Već tokom 2018. godine Ancel je u nekoliko intervjua balkanskim medijskim kućama govorio o svom dolasku u Sarajevu kao visokog oficira na čelu TACP-a (Taktička oblast zračne kontrole za suzbijanje zračnih napada) za zapadni dio grada pod kontrolom Prve strane regimente. Stacioniran na Aerodromu u Sarajevu u periodu januar-juli 1995. godine, tim na čijem je čelu bio Guillaume Ancel je trebalo da u misiji Zaštitnih snaga Organizacije Ujedinjenih nacija (UNPROFOR) intervenira između zaraćenih strana radi zaštite Sarajeva i njegovog stanovništva. Prvih mjeseci je tim bio fokusiran na pronalaženje teškog naoružanja kojim se granatira opsjednuti grad. Naredni koraci u sprečavanju i uništavanju tog oružja oficiru koji je u Bosnu došao sa svježim iskustvom misija iz Kambodže i Ruande, izmijenit će potpuno njegovu percepciju francuske politike u ratu u Bosni i Hercegovini, kao i karaktera cijele misije.

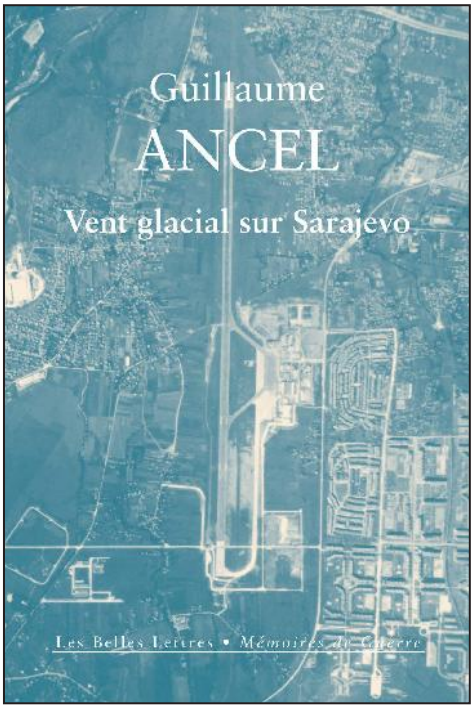

Ancel dolazi u Sarajevo kad je grad već tri i po godine pod opsadom srpskih snaga i kad su aerodrom i tunel ispod piste jedina donekle otvorena veza Sarajeva sa vanjskim svijetom. Ujedinjene Nacije su u to vrijeme imale sporazum

da ne smije biti teške artiljerije oko Sarajeva radi čega su i organizirana sabirališta tog naoružanja i municije uz legionarske punktove koji su trebali to nadzirati. Ancel se već u prvim obilascima tih lokacija suočava sa činjenicom da Srbi neometano dolaze do svog naoružanja i svakodnevno granatiraju grad sa samog sabirališta koje je pod nadzorom UN-a. Nimalo naivan prizor u kojem Srbi primjećuju na njegovim činovima polumjesec i zvijezdu kao znak Afričke regimente francuske vojske, te potežu oružje misleći da se radi o UNPROFORovim mudžahedinskim saradnicima, autor opisuje sa naznakom blagog humora, ali sa krajnjim iznenađenjem slušajući od Šefa punkta o nemoći legionara da urade išta na sprečavanju korištenja topova od strane tih srpskih snaga.

U Operativnom centru, bazi UNPROFOR-a, održavani su redovni brifinzi koje autor pomno opisuje u svojim bilješkama, uključujući i poneki znakovit razgovor prije i nakon samih brifinga. Ti detalji su posebno važni nakon situacija u kojima su se Ancel i njegovi ljudi, u jednoj prilici i on izdvojeno, suočavali sa smrtnom opasnošću zbog direktnog srpskog napada na njih, a ipak je i pri tome izostala reakcija UNPROFOR-a. Formalno su imali odobrenja da uzvrate, ali – bez vatre, što je bio apsurd u situaciji direktnih napada. Time je i cijela misija uništavanja naoružanja iz kojeg su Srbi grantirali Sarajevo dobila karakter nemoguće, zaključuje Ancel.

Njegov tim su činili dobro obučeni i iskusni vojnici sa kojima je kroz školovanje ili misije postao i prijatelj, pa se kroz sve autorove bilješke, komentare, bojazni i reakcije, uvijek proteže briga za onog drugog, od momenata direktne opasnosti po život do potrebe da se sjete koleginog rođendana ili zabrinu za sudbinu koja će ga zadesiti zbog nedvosmisleno iznesenog neslaganja sa odlukom nadređenog. Dobro poznajući karakter Legije stranaca i čast koju će čuvati po cijenu smrti, u Ancelu raste nezadovoljstvo i nerazumijevanje takve politike koja je spremna da žrtvuje vojnike između ostalog zarad - u jednoj situaciji izrečeno čak od visokog oficira, „vječitog prijateljstva Francuza i Srba“.

Same naredbe su išle po komandnom lancu UN snaga, a Francuska je putem svojih zvaničnika u to vrijeme imala ključnu ulogu u njemu. Vojska nije mogla odlučivati o tome i Ancel Guillaume je u situaciji kad je ispoštovao propise, ali i iskazao i ljudski i vojnički revolt zbog apsurdnog sprečavanja misije, trebalo da bude vraćen kući. No, iskustvo, 18 kovčega poslatih porodicama vojnika, više desetina ranjenih vojnika za šest mjeseci u Sarajevu, i konačna spoznaja janusovog lica francuske politike samo je pojačala visprenost ovog časnog oficira, poraženog obesmišljavanjem cijele misije. Ostao je do kraja mandata, polovine jula 1995. Tako se našao i u prilici da pri preuzimanju naručenih fotografija iz zraka u Centru za zračne operacije vidi snimke sa srebreničkog područja, „masovne egzekucije kojima i sami neposredno asistiraju“, ljude u grupama, tijela žrtava na dnu rovova i Srbe koji se i ne trude sakriti iako znaju da iznad njih nadlijeću avioni radi fotografiranja. „Ne mogu a da ne pomislim na Ruandu“, kaže Ancel u toj pretposljednjoj bilješci, „gdje smo pustili kriminalce najgore vrste da rade šta hoće...“

Kroz Ancelova iskustva tokom pripreme i izvršenja zadataka, dopunjena objašnjenjima koja su nekad dobijana u neformalnim razgovorima, čitalac dobija potku ovih sjećanja: misija Ancelovog tima je bila da primijene sporazum neutralizirajući teško naoružanje Srba oko Sarajeva, ali je timu bilo zabranjeno da djeluje i najviše što se postiglo jeste simulacija zračnih napada. Nakon stručne, propisne i uspješne potrage i lociranja teške artiljerije od dobro obučenih i iskusnih vojnika TACPa, uobičajeno bi uslijedilo neutraliziranje motornog ili automatskog naoružanja koje nije pod kontrolom UN-a. Iako je tim započinjao te aktivnosti u potpunosti propisanom procedurom, neposredno pred samo realiziranje zračnih napada, u momentu kad je patrola navedena do mete i kad treba da ispaljuje, zadatak bi bio obustavljen. Autoru su prve takve situacije, a bilo ih je više od stotinu, bile donekle možda objašnjive potrebama koordinacije snaga UN-a, no nadalje je postajalo sve jasnije da je riječ o pravom licu francuske politike i prezentaciji misije onim što ona nije bila. Umjesto da zaštite grad humanitarnom misijom, opsada je produžena nesprečavanjem srpskih napada.

Izuzmemo li namjernu autorovu izmjenu nekih ličnih imena, čitalac sa živim doživljajem ratnog Sarajeva prepoznat će u potpunosti događaje koje ovog puta predočava treća strana u opsadi grada. Nizanje detalja u hronološkom slijedu dešavanja na aerodromu, kreativno je razbijeno detaljima iz privatnog života Guillaumea Ancela. Njegovo snalaženje oko načina da se vidi sa suprugom u danima kad avion Specijalnog predstavnika Gen. Sekretara UN-a za Bosnu i Hercegovinu, Yasushi Akashija biva također bombardiran od srpskih snaga, te ubačeni fragmenti života njegove porodice u Francuskoj i jedne djevojčice sa Dobrinje pod granatiranjem, knjizi daju emotivni ton svakodnevice običnog čovjeka.

Ancel nije imao dvojbi oko toga da li je ili nije trebao ili smio pisati o operaciji u Sarajevu nakon izlaska iz vojske. Po njemu, humanitarna misija francuske vojske u Sarajevu nije bila povjerljiva po svom karakteru, nije bila ni to što je trebala da bude, nego historijska laž francuske politike koja je nepravedno radila u korist srpskih snaga. U više navrata je medijski objašnjavao da je demokratsko pravilo da vojska ne može kritizirati političke naredbe, Čak i govoreći o Daytonskom sporazumu, autor citira riječi historičara Tony Judta koji govori da je cilj francuskog insistiranja da bude domaćin ceremonije potpisivanja bio samo da se skrene pažnja sa prethodne nevoljnosti Francuske da djeluje protiv Srba. Prikaz ćemo zaključiti znakovitim riječima jednog drugog historičara, uporedo autora predgovora ove knjige o Sarajevu, Stéphane Audoin-Rouzeaua, da Ancelovo djelo predstavlja diskurs istine kojim nas je obavezao da ju širimo.

Dr. sc. Nada TOMOVIĆ
Filozofski fakultet Nikšić
E-mail: nada.tomovic@gmail.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94(497.16)"1988/2017" Rastoder Š. Adžić N. (049.3)

Šerbo Rastoder, Novak Adžić, MODERNA ISTORIJA CRNE GORE 1988-2017. OD PREVRATA DO NATO PAKTA, KNJ. I-III, Daily Press-Vijesti, Podgorica 2020, 1776 str.

Izlaskom iz štampe trotome edicije knjige *Moderna istorija Crne Gore 1988-2017. od prevrata do NATO pakta*, istaknutih istoričara akademika Šerba Rastodera i magistra Novaka Adžića, crnogorska istoriografija dobila je sveobuhvatnu sintezu svoje prošlosti u proteklih trideset godina. Izdavač su Daily Press Vijesti. Autori su se odlučili da recenti ove edicije budu istaknuta

naučna imena ne samo iz Crne Gore već i iz Beograda, Sarajeva, Zagreba i Amsderdama. Shodno tome koja tematika dominira u kojoj od ove tri knjige brižljivo su birani recezenti, i naravno sve istaknute ličnosti iz svoje struke. Tako su recezenti prve knjige: prof. dr. Ilija Vujošević (Podgorica), prof. dr. Husnija Kamberović (Sarajevo), Sonja Biserko (Beograd). Rezenti druge knjige su: Milan Popović (Podgorica), prof. dr. Smail Čekić (Sarajevo), prof. dr. Nevenka Tramp (Amsterdam), dok su recenzenti treće knjige: Latinka Perović (Beograd), prof. dr. Srđan Darmanović (Podgorica) i prof. dr. Hrvoje Klasić (Zagreb).

Jedan od recenzenata, prof. dr. Milan Popović, ocijenio je ovu ediciju kao „jedan od najznačajnijih, ako ne i najznačajniji događaj i u nauci i kulturi Crne Gore“. Ova konstatacija dovoljni govori o kakvom kapitalnom djelu se radi. Po prvi put u crnogorskoj istoriografiji crnogorsko društvo u ovom tridesetogodišnjm periodu obrađeno je u totalitetu. Pored burnih političkih dešavanja, analizirane su sve društvene institucije (partije, parlament, sudstvo, vojska, policija), ekonomija, kultura, vjerske prilike. Obrađivati u istorijskom pogledu jedan kratak ali buran period iz bliske crnogorske prošlosti bio je veliki izazov po mnogo čemu. Koristeći toliko izobilje izvora a napraviti pravi odabir slijedeći najsavremeniji metodološki pristup u istorijskoj nauci moralo je rezultirati time da je svaki važan događaj našao mjesto na stranicama ovih knjiga. O kojem izobilju izvora se radi pri pisanju ovih knjiga dovoljno govori broj fus nota, kojih je oko 5.000. Nijedna ličnost koja je imala važnu ulogu kako u političkim dešavanjima, tako i oblasti kulture, ekonomije i drugih sfera djelatnosti nije ostala izostavljena. Pominje se čak oko 3.500 ličnosti koji su bili aktivni sudionici događaja.

Autori su u uvodu prve knjige dali osvrt na položaj Crne Gore u Jugoslaviji u periodu 1945-1989. godine. Detaljnom analizom političkih, socijalnih, kulturnih i prosvjetnih prilika u Crnoj Gori dok je ona bila članica federacije naučna, a i šira čitalačka javnost može izvesti zaključak da li je i u kojoj mjeri socijalno nezadovoljstvo bilo uvod u dešavanja 1988. godine.

Antibirokratska revolucija i prevrat u Crnoj Gori 1988/89. godine obrađena je studiozno i temeljno s posebno detaljnom analizom rastućeg nacionalizma i koliko je taj prevrat bio nacionalno, a koliko politički motivisan.

Kako su tekle pripreme za raspisivanje referenduma o budućem statusu Crne Gore u novostvorenoj zajednici SR Jugoslaviji pitanje je koje privlači posebnu pažnju u ovoj knjizi. Naime, detaljnom analizom brojnih izvora dolazimo do pravog odgovara zašto je referendum o budućem statusu Crne Gore tako brzo raspisan. Pripreme za raspisivanje referenduma bile su prekretnica za podjelu crnogorskog društva na unioniste i konfederaliste. Refleksije tadašnje podjele postoje i danas, samo što je jako bitno napomenuti, da su određeni politički subjekti i istaknute ličnosti koje će decenijama upravljati Crnom Gorom bili zagovornici zajedničke države. Koji su unutrašnjopolitički i spoljnopolitički momenti uticali da bude tako i zašto su pristalice nezavisne države nailazile na otpor vlasti to su ključna pitanja koja se razmatraju u ovoj knjizi. Po prvi put u crnogorskoj istoriografiji imamo tumačenje kolika je bila uloga brojnih medija u ratnohuškačkoj politici ali i dalekovodost pojedinih, istina rijetkih, koji su se usuđivali otvoreno pisati protiv takve pogubne ideologije.

U Crnoj Gori se dio političkih subjekata izrazio protiv rata, zalažući se za mir, te su istaknute javne ličnosti držale mitinge za mir i protestvovali protiv ratnih priprema. Dio rezervista odbio je da se odazove pozivu regrutovanja u JNA.

Svi oni koji su se izjasnili protiv rata dobijali su etiketu „izdajnika“. U tome je prednjačio režimsko glasilo *Pobjeda.* Šta se to desilo sa crnogorskim društvom da je većina političkog vrha koje je vodilo ratnohuškačku politiku napravi otklon od iste i okrene se borbi za nezavisnost Crne Gore detaljno se analizira u sledeće dvije knjige.

Budući da se još aktuelno crnogorsko rukovodstvo hvalilo svojim uspjesima u vođenju politike u toku ratnih dešavanja u okruženju da Crna Gora nije učestvovala u ratu u V i VI poglavlju druge knjige opovrgavaju se ove tvrdnje iznošenjem činjenica koje se ne mogu opovrgnuti. Istina, ona je tada bila članica zajednice sa Srbijom i glavne odluke su donošene u Beogradu. Međutim, logično se nameće pitanje da li se mogao napraviti otklon od takve politike. Mnogi intelektualci i opozicioni političari oštro su osuđivali takvu politiku ali nažalost njihovi protesti nisu nailazili na razumijevanje nadležnih. Poglavlje u drugoj knjizi pod naslovom *Fašizacija društava* privlači posebnu pažnju obzirom na sam naslov. Na prvi pogled preoštra terminologija i neprimjerena za pozne devedesete godine XX vijeka. Ali, nažalost, dovoljno je navesti dvije rečenice akademika Rastodera koji između ostalog kaže: „Radi se o tome da su poraženi nosioci fašizma, ali ne i sama ideja. Ideja se u principu ne može poraziti oružjem, ona se prepoznaje i kao takva prihvata ili odbacuje“ (str. 813). Detaljnom analizom 10 načela fašizma koje je sistematizovao Umberto Eko u svom čuvenom eseju iz 1950. godine i koji mnogi koriste za prepoznavanje ove pojave profesor Rastoder dolazi do zaključka da je tih devedestih godina došlo do fašizacije crnogorskog društva. Nakon ove konstatacije kako i dolikuje ozbiljnim istoričarima ali i teoretičarima slijede dokazi koji utemeljuju navedenu trvdnju. Brojni zločini nad civilinim stanovništvom prije svega islamske vjeroispovijesti, progoni muslimanskih izbjeglica iz Herceg Novog, zločin nad zarobljenicima u logoru Morinj, progon Roma iz Danilovgrada, samo su neke od tamnih mrlja iz crnogorske zbilje tih ratnih godina. Odnos vlasti prema neistomišljenicima takođe je tretiran kao jedan od elemenata fašizacije društva.

Činjenice iznesene u poglavlju *Ekonomija kao grana rata* mnogima aktuelnim političarima se neće dopasti, pogotovo detalji izneseni u vezi sa švercom cigareta kao „osnovnom privrednom granom“ u vremenu sankcija međunarodne zajednice protiv SRJ. Sav taj šverc odvijao se uz saglasnost crnogorske vlasti. Procjenjuje se da je od prodaje švercovanih cigareta živjelo šest do deset hiljada stanovnika u Crnoj Gori. Italijani su 1995. godine „zvanično procijenili da se na njihovo tržište iz Crne Gore godišnje prošvercuje 1,2 miliona paketa cigareta“ Tokom sankcija (a i kasnije) cigarete su preko Crne Gore švercovane kako u Italiju, tako i u Hrvatsku i druge zemlje. Šverc cigareta imao je određene negativne političke implikacije, ne samo u domaćoj i inostranoj javnosti, već i u diplomatskim krugovima pojedinih država u pogledu imidža oficijelne Crne Gore. O švercu cigareta u Crnoj Gori pisao je i američki ambasador u SRJ i SCG Vilijem Montgomeri u svojim memoarima *Kad ovacije utihnu*. U potpoglavlju navedenih memoara pod naslovom Šverc cigareta.

U trećoj knjizi autori su akcenat stavili na uvođenje višepartijskog sistema u Crnoj Gori, izborima, kampanjama koje su pratile izbore, raskol u vladajućoj Demokratskoj partiji socijalista.

Posebnu pažnju privlači poglavlje *Crna Gora i mirovni pregovori u Rambujeu i Parizu 1999. godine.* Neučestvovanje Crne Gore na mirovnoj konferenciji o Kosovu, koja je održana u Rambujeu kod Pariza bio je kako ističu autori dokaz potčinjenosti Crne Gore u državnoj zajednici sa Srbijom i dokaz da je ona, uprkos protivljenju crnogorskih vlasti, i dalje bila talac režima predsjednika SRJ Slobodana Miloševića, koji je odlučivao o pitanjima rata i mira na prostoru cijele zemlje, a time i o sudbini Crne Gore. Zašto je onda, i koji su to faktori bili presudni da Crna Gora i pored tako inferiornog položaja u državnoj zajednici ostala u istoj do 2006. godine su pitanja koja su studiozno obrađena i autori daju analizu mnogih prekretnica u razvojnom putu crnogorskog društva ka sticanju nezavisnosti.

Zašto je crnogorsko rukovodstvo dugo ideološki lutalo i zašto su isti oni koji su su donedavno bili zagovornici državne zajednici sa Srbijom postali zagovornici nezavisnosti, u kakvoj političkoj atmosferi je sproveden referendum neka su od pitanja iz bliže crnogorske prošlosti na koja po prvi put izlaskom ove edicije iz štampe javnost dobija relevantne i nepolitikantske odgovore.

Autori su se odlučili za hronološke odrednice budu 1988. i 2017. godina. Dakle, godina početka tranzicije crnogorskog društva i godina ulaska u NATO, što je označilo opredjeljenje za prozapadni kurs crnogorske politike.

Knjiga (odnosno knjige) veoma su bogate podacima, analizima i zaključcima važnim za razumijevanje dešavanja vezanih za period iz savremene istorije Crne Gore u proteklih trideset godina. Svako od poglavlja iz ove edicije može biti osnova budućim istraživačima za još dublju i studiozniju analizu što su autori i sami više puta istakli.

Na kraju, sa zadovoljstvom ističem da je izlazak iz štampe ove knjige (knjiga) naišao na dosad neviđenu pažnju javnosti, s toga, svima onima koji žele više saznati o ovom turbuletnom periodu crnogorske istorije preporučujem da pročitaju ovo po mnogo čemu kapitalno djelo.

Mr. Edin HALILOVIĆ
JU Osnovna škola "Gnojnica" Lukavac
E-mail: edinhalilovic1978@yahoo.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94(497.6)"19/20" (082)

75. GODIŠNJICA PRVOG ZASJEDANJA ZAVNOBIH-a: POVIJESNA UTEMELJENOST OBNOVLJENE DRŽAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE U 20. I 21. STOLJEĆU,

Zbornik radova, Posebna izdanja, knjiga CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 11/1, Odjeljenje humanističkih nauka, knjiga 46/1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2019, 574 str.

Povodom 75 godina od održavanja Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a Odjeljenje društvenih i Odjeljenje humanističkih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine inicirali su pripremu i održavanje Međunarodne naučne konferencije: *75. godišnjica ZAVNOBiH-a: Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću*. U višemjesečnom zajedničkom radu odbora pokrenute su aktivnosti koje su omogućile prijavu većeg broja naučnih radnika za učešće na naučnoj konferenciji. Tako je za Zbornik radova i izlaganje na Konferenciji odabrano 25 radova.

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA CLXXIX

Odjeljenje društvenih nauka
Knjiga 11/1
Odjeljenje humanističkih nauka
Knjiga 46/1

Međunarodna naučna konferencija
75. GODIŠNJICA PRVOG ZASJEDANJA ZAVNOBiH-a:
POVIJESNA UTEMELJENOST OBNOVLJENE DRŽAVNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE U 20. I 21. STOLJEĆU

Zbornik radova

SARAJEVO, 2019.

Zbornik radova na 574 stranice daje prikaz 25 radova u dvije tematske cjeline. Veliki broj bibliografskih jedinica doprinose kvaliteti radova. Svi radovi su rezultat znanstvenih istraživanja autora iz zemlje i inozemnstva uz korištenje relevantne metodologije s obzirom na vrstu rada.

Tematska cjelina *Značaj ZAVNOBiH-a u historiji Bosne i Hercegovine* obuhvata 14 radova koji obrađuju problematiku vezanu za obnovu i razvoj državnosti Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 20. stoljeća. Političko-ustavna organizacija bosanskohercegovačkog društva, utemeljena odlukama Prvog (1943), Drugog (1944) i Trećeg (1945)

zasjedanja ZAVNOBiH-a, postala je historijski pronađen politički oblik organizacije multietničkog i multikulturnog društva koje u viševjekovnom trajanju egzistira u Bosni i Hercegovini. Bit njene državnosti je ravnopravnost građana i istovremeno ravnopravnost naroda koji žive u Bosni i Hercegovini.

Na temelju objavljene i neobjavljene arhivske građe i relevantne literature, data je analiza koja prikazuje velikodržavne politike podjele Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata i u Drugom svjetskom ratu, kao i historijski značaj odluka ZAVNOBiH-a kojima su negirane velikodržavne politike. Ukazano je i na činjenicu da ZAVNOBiH predstavlja historijski odgovor antifašističkih snaga na velikosrpsku i velikohrvatsku politiku teritorijalne podjele i uništenja Bosne i Hercegovine. Promatranje uloge historijskog mjesta, kao simboliziranog prostora u obilježavanju značajnih historijskih događaja, omogućava sagledavanje promjena vrijednosnih okvira koji su oblikovali dominantne javne percepcije. Odnos prema razvoju državnosti Bosne i Hercegovine, praćen na primjerima Bihaća, Mrkonjić-Grada i Jajca, prikazuje utjecaj društveno-političkih događanja na dinamiku sjećanja i valorizaciju tekovina antifašizma, prije i nakon disolucije Jugoslavije.

U vremenu poslije Drugog svjetskog rata državnost Bosne i Hercegovine se razvijala u društveno-historijskom kontekstu izvođenja ustavno-pravnih i socijalnih reformi. Jedan broj autora referata obrađuje socijalni, ekonomski, kulturni i politički razvoj Bosne i Hercegovine od 1945. do 1990. godine, kada Bosna i Hercegovina postiže civilizacijska dostignuća u svim oblastima društvenog razvoja. U okviru ukupnog ekonomskog, kulturnog i socijalnog razvoja Socijalističke republike Bosne i Hercegovine izrasla je moderna i snažna državna vlast Bosne i Hercegovine. Kao jedna od glavnih pretpostavki razvoja državnosti Bosne i Hercegovine od 1960. do 1990. godine javlja se političko jedinstvo republičkog rukovodstva u vođenju državnog razvoja Bosne i Hercegovine.

Dostignuti nivo razvoja državnosti Bosne i Hercegovine omogućio je da se potkraj 90-ih godina 20. stoljeća mirno izvede politička pluralizacija bosanskohercegovačkog društva i uvede višepartijski sistem. U prvoj godini rada višestranačke Skupštine Republike Bosne i Hercegovine, tokom 1991. i početkom 1992. godine, Bosna i Hercegovina je voljom većine svojih građana na referendumu o suverenom i nezavisnom statusu Bosne i Hercegovine 29. februara i 1. marta 1992. godine dobila svoj novi državno-pravni status. Na temelju volje građana o suverenom i nezavisnom statusu države Bosne i Hercegovine uslijedilo je međunarodno priznanje u aprilu mjesecu 1992. godine od zemalja Evropske zajednice, Sjedinjenih Američkih Država i velikog broja zemalja svijeta. Potom je uslijedio 22. maja 1992. godine prijem Bosne i Hercegovine u članstvo Organizacije Ujedinjenih nacija.

U drugoj tematskoj cjelini *Percepcija ZAVNOBiH-a nakon 1992. godine* autori su elaborirali više tema koje se odnose na aspekte osporavanja ZAVNOBiH-a, zatim posljedice agresije na Bosnu i Hercegovinu u vremenu rata 1992–1995, kao i na političko-pravna ograničenja državno-pravnog i političkog razvoja Bosne i

Hercegovine koja proističu iz odredbi Dejtonskog ustava za Bosnu i Hercegovinu. Pažnju privlači razmatranje normativnih rješenja i, posebno, primjene dejtonskog ustavnog poretka po kriterijima vrijednosti uspostavljenih ZAVNOBiH-om. To razmatranje dovodi do zaključka da je neuvažavanje ovih vrijednosti u kreiranju dejtonskog ustavnog poretka i u njegovoj realizaciji ključni razlog njegovih slabosti, posebno nedemokratičnosti i neučinkovitosti.

Nezaobilazna je i medijska prezentacija ZAVNOBiH-a koja uglavnom ima dvojako i politički koordinirano izvještavanje o temi bosanskohercegovačke državnosti. Rezultat toga je oštro podijeljen javni diskurs, općenito i o bosanskohercegovačkoj državnosti, ali i o ZAVNOBiH-u. Jedan broj autora ukazuje na historijske prijelomnice, ključne za izgradnju identiteta bosanskohercegovačke posebnosti i paradigme jedinstva u različitosti. Teorijska elaboracija historijskih spoznaja o obnovi i razvoju državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću omogućila je i nova istraživanja koja će subjektima društvenog odlučivanja pomoći u oblikovanju društvenih reformi tokom procesa integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju na početku 21. stoljeća. U tom kontekstu, historijski temelji i osnove za sve reforme u društvenom razvoju Bosne i Hercegovine postoje u odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Rezolucijom Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a utemeljen je koncept državnosti multietničkog i multikulturnog društva kakvo je bosanskohercegovačko društvo.

Na naučnom skupu u povodu 75-godišnjice ZAVNOBiH-a učestvovali su istraživači i stručnjaci različitih profila društvenih nauka s namjerom i željom da kroz svoja razmišljanja i raspravu pokušaju doprinijeti možda ne toliko nekim novim saznanjima o prošlosti koliko sadašnjim i budućim povoljnijim društvenim procesima u razvoju ove zemlje i njenog stanovništva. Navedeni Zbornik radova će svakako biti od velike koristi budućim generacijama historičara, ali i širem kruga čitalaca koji žele da znaju ne samo šta je sada već i kako je ranije bilo, da bi, iz ugla historijskih činjenica, mogli bolje shvatiti vrijeme u kome sada žive.

Mr. Nerman KOVAČEVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: nermankovacevic@live.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:323.1(497.6)"18" Radušić E. (049.3)

Edin Radušić, DVIJE BOSNE: BRITANSKE PUTOPISNE I KONZULARNE SLIKE BOSNE I HERCEGOVINE, NJENOG STANOVNIŠTVA I MEĐUSOBNIH ODNOSA, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019, 259 str.

Istraživanje pojedinih historijskih procesa predstavlja zahtjevan i kompleksan posao. Kao rezultat dugogodišnjeg istraživanja britanskog političkog odnosa prema Bosni, nastala je knjiga autora Edina Radušića pod nazivom *Dvije Bosne: Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*.

Nekad moćno Osmansko carstvo u XIX stoljeću pokazivalo je znakove slabosti. To se odrazilo i na držanje pojedinih država prema „bolesniku na Bosforu“. Interes velikih sila za Bosnu intezivirao se sredinom XIX stoljeća, a posebno nakon Pariškog kongresa 1856. godine. Pored već postojećih konzulata Austrije (1850) i Francuske (1852), otvaraju se i konzulati Velike Britanije i Rusije (1857), Italije (1863) te Pruske (1864). Konzulska djelatnost bila je usredotočena na izvještavanje svojih nadređenih o pitanjima i temama koju su bile od posebnog značaja. Dopisi, izvještaji i razni drugi oblici obavještenja koji su se slali u Veliku Britaniju, stvarali su sliku o Bosni. Pod krinkom praćenja procesa provođenja reformi, Velika Britanija je težila da poveća svoj uticaj u Osmanskom carstvu. Analizirajući tekstove koji su nastali u periodu između 1860. i 1878. godine, autor je nastojao da nam približi kako je percepirana Bosna.

Pored konzulata koji su bili odličan izvor za proučavanje međusobnih odnosa između stanovnika i stanja u Bosni, veoma važnu ulogu imali su i putopisci.

Njihovi tekstovi prenošeni su javnosti i kao takvi bili su „istina“ o stanovništvu i njihovom međusobnom odnosu. Međutim, samim uvidom u spise putopisaca (Miss Irby, Miss Mackenzie i Arthura Evansa) evidentno je da postoji određena dihotomija kad su u pitanju njihova viđenja Bosne. Za razliku od njih, izvještaji konzula Holmesa skoro da su komplementarni sa zahtjevima Porte i odgovarali su konzervativcima. S druge strane tekstovi putopisaca Miss Irby, Miss Mackenzie i Evansa bili su polazište na osnovu kojih su liberali kreirali svoju politiku o Istočnom pitanju.

Odgovor na ovu i sličnu problematiku nalazimo u ovoj knjizi koja je, osim *Uvoda* i *Zaključka*, struktuirana iz tri cjeline: *Bošnjaci ili Srbi*; *Međusobni odnosi između muslimana i hrišćana: suživot ili mržnja* i *Čija je Bosna: Turska, Bošnjačka ili Srpska?*

U poglavlju *Bošnjaci ili Srbi* predstavljena je slika identiteta bosanskohercegovačkog stanovništva kako je to vidio Holmes za vrijeme sedamnaest godina obavljanja funkcije konzula. U tom periodu Holmes je koristio više nominacija za pojedine grupe (kasnije nacije). Iz tog proizilazi njegovo stanovište da je struktura društva u Bosni diferencirana na muslimane i hrišćane. Po njemu, stanovnici Bosne su Slaveni i oni se razlikuju od „Turaka“. Posebnost Bosne nije prošla nezapaženo ni kod Holmesa pa je cjelokupno bosanskohercegovačko stanovništvo etiketirao kao *Bošnjaci, Bosanci, zemljaci* i *domaći.* Ovo domaće stanovništvo jasno se razlikovalo od činovnika koji su došli tu da službuju. Na osnovu dokumentarne građe, Radušić smatra (iako, ne sasvim sigurno) da je termin Bosanac bio u uskoj vezi sa zemaljskom pripadnosti, dok je naziv Bošnjak predstavljao narodnosni identitet bosanskohercegovačkog muslimanskog i hrišćanskog stanovništva. S druge strane, hrišćani su predstavljani sa jasnom distinkcijom u odnosu na „muslimane“, a česta je bila njihova podjela na pravoslavne (Orthodox Christians, Orthodox Population, Orthodox Greeks) i katolike (Roman Catholic Population ili Catholics). U izvještajima Holmesa termini Srbi i Hrvati nikad nisu korišteni za označavanje hrišćanskog stanovništva u Bosni. U Kneževini Srbiji koja je bila u sastavu Osmanskog carstva, terminom Srbi, konzul je označavao njihovo stanovništvo, dok to nije bio slučaj sa bosanskohercegovačkim pravoslavcima. Prema tome, britanski konzul nije prepoznavao srpski identitet pravoslavaca u Bosni i Hercegovini.

Za razliku od Holmesa, Miss Mackenzie svojim tekstovima prikazuje Bosnu u sasvim drugom pogledu, kad su u pitanju Srbi. Istina, u fokusu njenih spisateljskih vještina bio je Novopazarski sandžak. Njeni sagovornici iskazivali su simpatije prema političkim promjenama i pripajanju Srbiji. Njena zapažanja bila su konkretna: da su u Novom Pazaru, kao dio opće organizacije grada, odvojeni muslimanski i hrišćanski dijelovi tog mjesta; da granica brda odvaja hrišćane “orijentalne crkve” od albanskih rimokatolika i muslimana Bošnjaka. Što se tiče muslimana, Miss Mackenzie ih naziva Bošnjacima, Slavenima i muslimanima. Po njoj, Bošnjaci su

vezani za svoju zemlju Bosnu i njihov jezik je bosanski. S druge strane, Arthur Evans i Miss Irby u svojim spisima zagovarali su slobodu i ravnopravnost hrišćanskih naroda. Radušić to dobro primjećuje i povezuje to s potrebama Velike Britanije da difamira Osmansko carstvo. Po Evansu i Miss Irby „turski" zločini nad hrišćanskim stanovništvom bili su „očigledni".

Poglavlje *Međusobni odnosi između muslimana i hrišćana: suživot ili mržnja* tretira problematiku međusobnih odnosa stanovništva. Autor je na komparativan način ukazao percepiranje Holmesa s jedne strane i Miss Irby, Miss Mackenzie i Arthura Evansa s druge strane. Holmes smatra da su odnosi između stanovništva mnogo više prožeti suživotom i međusobnom saradnjom nego li ugnjetavanjem kako se pokušalo prikazati. Cilj tvrdnji kako je Bosni ugnjetavano stanovništvo, skopčano je sa željom da se Osmansko carstvo što više destabilizira. S obzirom da je krajem jula 1875. godine izbio ustanak u Hercegovini, Holmes glavnog krivca za to vidi u Kneževini Srbiji i njihovim ubačenim bandama. Njegovo viđenje međusobnih odnosa za vrijeme ustanka ostalo je približno isto kao u predustaničkom periodu. Stajalište Miss Mackenzie, Miss Irby, i Arthur Evansa bilo je nešto drugačije. Za napredak hrišćana trebalo je da žive u balkanskin hrišćanskim zemljama a ne u Osmanskom carstvu. Po njima, ustanak je bio „pravedan". Evans je nastojao da ocrni osmansku vlast pripisujući im najteže zločine. Nešto dalje otišla je Miss Irby koja bosanskohercegovačke muslimane svrštava u „okrutne Turke", a Bosnu u najbarbarskiju pokrajinu u Osmanskom carstvu.

Čija je Bosna: Turska, Bošnjačka ili Srpska? predstavlja poglavlje u kojem autor analizira, na osnovu britanskih izvještaja i putopisa, čija je zapravo Bosna, odnosno kako su to percepirali Miss Irby, Miss Mackenzie, Arthur Evans i Holmes. Da li je to jedna zaokružena cjelina ili sultanova zemlja? Ko ima pravo na Bosnu? Ukazano je na različite poglede u vezi stanovništa i granica. Diskrepanca između pogleda konzula Holmesa, s jedne strane i Miss Irby, Miss Mackenzie i Arthur Evansa s druge strane, u potpunosti odgovara nazivu knjige. Stoga ne čudi postojanje dijametralno suprotne slike o Bosni i njenom stanovništvu.

Na kraju, ovo naučno djelo na krasan obrađuje dva polarizirajuća viđenja o Bosni. Preporučuje se svima koji se bave ovom i sličnom tematikom, ali i široj čitalačkoj publici.

Damir BOŠNJAKOVIĆ
JU Osnovna škola „Vozuća“
E-mail: damirbosnjakovic@hotmail.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94(497:497.6)"18/20" (051)

HISTORIJSKI POGLEDI // HISTORICAL VIEWS, God. II, br. 2, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2019, 485 str.

U vremenu sve učestalije pristrasnosti u historijskoj nauci, te očevidne naklonjenosti određenim političkim interesima što za posljedicu ima odstupanje od metodoloških pravila pisanja, blagodat je imati pred sobom drugi broj časopisa *Historijski pogledi*. Osim predgovora, gdje je ukazano na relevantnost pokretanja časopisa, prvi dio *Historijskih pogleda*, donosi 20 radova eminentnih, kako domaćih tako i istraživača iz regiona, koji se odnose na modernu i savremenu historiju. Ovi autori su profesionalni historičari, sociolozi i politolozi čiji su radovi daleko od ideologiziranja istraživačkog pitanja, što je eksplicitni primjer i škola, kako studentima, tako i nekim „pozicioniranim“ historičarima u Bosni i Hercegovini. Svih 20 radova, (4 *Pregledna* te 16 *Izvornih naučnih radova*), se nalaze u rubrici *Članci* (5-429).

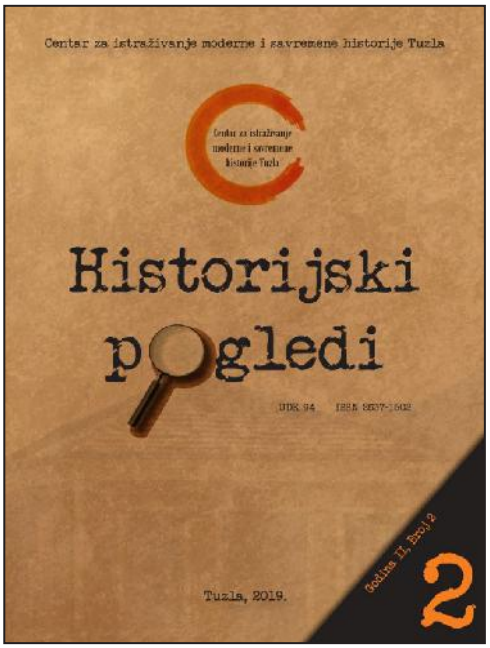

Prvi rad u ovom broju *Historijskih pogleda* donosi prof. dr. Adib Đozić pod naslovom *Hadži Husejn eff. Đozić Ruhi kadija iz Srebrenice i Nikšićki naib* (7-32). Kao teorijsko-metodološko polazište za ovaj rad autor navodi stav Emila Durkheima izrečen još 1908. godine: „Ne postoji ništa u mom sociološkom znanju da je vrijedno tog imena što ne bi imalo historijski karakter. Ne postoje dva metoda ili dva shvaćanja. Ono što je istina za historiju biće i za sociologiju.“ S tim u vezi, autor je na osnovu historijskih izvora prvog reda i, kako on kaže, *vrlo vjerodostojnog usmenog porodičnog sjećanja*, napisao tekst o Hadži Husejnu eff. Đoziću, kadiji iz Srebrenice iz druge polovine 19. stoljeća. Osim uvodnih napomena, rad sadrži

kraću biografiju kadije hadži Husejna eff. Đozića Ruhi, zatim izvještaj Husejn Ruhi Efendije (Đozića) o opsadi Nikšića 1877. godine, te nekoliko značajnih društveno-historijskih činjenica iz sidžila Srebrenica iz 1887.godine. Na kraju, autor donosi zaključak iz kojeg izdvajamo *da je kadija hadži Husejn eff. Đozić Ruhi učestvovao u najznačajnijim pitanjima rada i razvoja Ljubinja, Nikšića i Srebrenice, gradova za koje se zna da je u njima službovao*, te da je bio istinski poliglota te vrstan odgajatelj i učitelj koji je izveo nekoliko generacija softi (učenika) u oblasti tesavvufa, Nakšibendijskog tarikata.

Rad dr. sc. Safeta Bandžovića pod naslovom *Nedovršena prošlost u vrtlozima balkanizacije: refleksije „istočnog pitanja" u historijskoj perspektivi* (33-71) samim svojim naslovom upućuje na potrebu svestranijeg sagledavanja historijskih tokova na Balkanu u XIX i XX stoljeću, pa i onih u Bosni i Hercegovini. S tim u vezi, autor napominje da procesi dugog trajanja nadmašuju različite vremenske periode i prostorne granice i da se to odnosi i na sadržaj reljefnih dionica „Istočnog pitanja". Na kraju, autor ovog rada nam daje težak zadatak, a to je uklanjanje evidentnih predrasuda i negativnih stereotipa koji se, kako sam kaže, *tradicionalno artikuliraju i unose u historiografiju*.

Dr. sc. Zećir Ramčilović piše o temi *Demografske promjene nakon Berlinskog kongresa (1878) u Bosni i Hercegovini* (72-84). Autor nas prvo upoznaje sa odlukama Berlinskog kongresa, naročito članom 25. Berlinskog ugovora, te samom okupacijom i njenim demografskim posljedicama. Kroz prizmu popisa stanovništva austrougarske i osmanske (salname) provenijencije autor, u radu, prikazuje konkretne demografske promjene u Bosni i Hercegovini krajem XIX i početkom XX stoljeća. Posebnu metodološku ljepotu čini tabelarni prikaz vjerske strukture stanovništva Bosne i Hercegovine od 1870. do 1910. godine. Radi se o prikazu stanovništva Vilajeta Bosne (1870) po provincijama, zatim prikazu religiozne strukture stanovništva napravljene na bazi podataka austro-ugarskih popisa stanovništva po godinama njihovog održavanja, te strukturi stanovništva po religijskoj pripadnosti grada Sarajeva. Umjesto zaključka, autor na kraju rada iznosi posljedice demografskih promjena od kojih izdvajamo ozbiljnu prijetnju da u Bosni i Hercegovini jedna autohtona i dominantna populacija bošnjačkog naroda postane pasivizirana manjina u svojoj domovini i time izgubi i pravo da bude nosioc suvereniteta državnosti Bosne i Hercegovine.

Briga za narod u dijaspori do latentnog sukoba sa domicilnim narodom – aktualizacija prošlosti na sadašnjost u Bosni i Hercegovini rad je autora prof. dr. Ivana Balte (85-119). Strukturu rada čine dva podnaslova: „Projekt tzv. mađarske Julijanske akcije od Slavonije do Bosne i Hercegovine", te „Ponešto još o mađarskom projektu „Julijanske akcije" u Bosni i Hercegovini". Autor baca historijski pogled na razdoblje kraja XIX i početka XX stoljeća u kontekstu fenomena *brige za narodom izvan matične zemlje*. Radi se, konkretno, o projektu mađarske (ugarske) vlade, prozaičnog naziva „Julijanska akcija". Autor ističe da su ove i slične akcije ponekad politički dirigirane iz centara moći Austro-Ugarske na prostor Bosne i Hercegovine te Hrvatske i Slavonije.

Igor Mišković je napisao rad pod naslovom *Uticaj časopisa Pregled na društveni i kulturni život Bosne i Hercegovine kroz pisanje o agrarnoj problematici 1910-1913*. (120-132). Riječ je o časopisu za društvena pitanja koji je poslije *Glasnika Zemaljskog muzeja* drugi najstariji časopis u Bosni i Hercegovini. Pored uvoda, autor nas kroz četiri poglavlja provodi kroz navedeni časopis. U poglavlju *Državno-pravni položaj i agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini* autor ističe da je epicentar političkih, nacionalnih i ekonomskih previranja u Bosni i Hercegovini krajem XIX i u prvoj deceniji XX stoljeća bilo agrarno pitanje. Drugo poglavlje *Pregled o agrarnoj problematici u Bosni i Hercegovini (1910-1913)* govori o cilju pokretanja časopisa, urednicima, rukovodiocima, karakteru časopisa te o mjestu štampanja istog u navedenom periodu. Zadnja dva poglavlja ovog rada predstavljaju prikaz *agrarnog pitanja kroz Pregled* u periodu do donošenja i nakon donošenja *Zakona o fakultativnom otkupu kmetskih selišta*. Na kraju autor zaključuje da je, pored aktualnih dešavanja u Bosni i Hercegovini *Pregled* zainteresovane informisao i o ključnim društveno-političkim kretanjima u cijeloj Evropi. Autor govori da stvarne razloge zbog kojih je *Pregled,* 1. aprila 1913. godine prestao sa izlaženjem nije bilo moguće objektivno utvrditi.

U radu prof. dr. Izeta Šabotića pod nazivom *Agrarne prilike u Semberiji u prvom desetljeću 20. stoljeća* (133-152) predstavljen je Memorandum iz 1912. godine Osman-bega Pašića, zemljoposjednika iz Bijeljine, koji je upućen zajedničkom ministru finansija Bilinskom. Autor, iz ugla Memoranduma, govori o brojnim poteškoćama sa kojima se susreću bošnjački zemljoposjednici i Bošnjaci u Semberiji. Posebno naglašava istaknuti problem odnosa čifčije i age zemljoposjednika, gdje je do izražaja došlo nepoštivanje obaveza od strane čifčija, te uzurpaciji imovine. Autor ističe da je ovaj dokument samo jedan u nizu dokumenata koji potvrđuju svu kompleksnost i slojevitost agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini u ovom periodu, koji su, po njegovim riječima, bili posebno složeni na području Semberije.

Tragom pisane riječi vjerske inteligencije Bošnjaka u austrougarskom razdoblju i njihova prosvjetiteljska uloga rad je dr. sc. Edina Veladžića (153-173) u kojem se nudi kratak osvrt na značaj i ulogu vjerske inteligencije Bošnjaka na polju afirmacije pisane riječi u austrougarskom razdoblju. U fokusu rada je intelektualni aktivizam bošnjačke vjerske inteligencije u austrougarskom razdoblju sa posebnim osvrtom na njeno učestvovanje u, kako autor kaže, *društveno-civilizacijskom izazovu koji se zove štampa i izdavačka djelatnost*. Autor nam eksplicitno objašnjava zašto se radi o izazovu ističući nužnost uzimanja u obzir činjenicu da je tadašnja vjerska inteligencija Bošnjaka cijeli svoj formalni obrazovni proces završila u školama orijentalnog tipa što je za direktnu posljedicu imalo neuporedivo bolje snalaženje u pisanju na stranim jezicima (turskom, arapskom i perzijskom) nego na bosanskom. Kao primjer autor nam navodi problem Mehmeda Džemaludin ef. Čauševića koji je nakon povratka iz Istanbula, kao i druge hodže koje su se tamo školovale, *slabo poznavao naš jezik*. Osim Čauševića, autor podsjeća na pisanu riječ

i drugih bošnjačkih intelektualaca kao što su: Seid ef. Serdarević, Šukrija Alagić, Muhamed Emin ef. Dizdar, Ali ef. Kadić, Sakib ef. Korkut, Hasan ef. Nametak, Ibrahim ef. Repovac, Muhamed ef. Zahirović, Abdurahman Adil Čokić, Sejfudin ef. Kemura, Hasan ef. Spaho, Osman Nuri Hadžić, Salih Sidki ef. Hadžihuseinović – Muvekit itd.

Prof. dr. Adnan Velagić donosi rad pod naslovom *Atentat u Sarajevu i njegove refleksije na području Hercegovine* (174-193). Autor je nastojao da na osnovu arhivske građe, koja do sada nije objavljena, osvijetli događaje iz ovog burnog vremena na području Hercegovine. Koristeći fondove Arhiva Hercegovačko-neretvanskog kantona (*Gradski odbor Trebinje* i *Okružni sud Mostar*) autor nas upoznaje sa *vojnim pripremama za rat* na području Hercegovine te *društvenim kretanjima u Hercegovini poslije atentata*.

Rad mr. sc. Omera Zulića pod naslovom *Ulazak Bosne i Hercegovine u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca prema pisanju Narodnog jedinstva* (194-212) prati informacije sadržane u kolumnama navedenog glasila od 4. novembra, kada je izašao prvi broj *Narodnog jedinstva*, pa do 26. decembra 1918. godine. Osim *uvodnih napomena* rad sačinjavaju dva poglavlja: *Djelatnost Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu*, te *Ulazak Bosne i Hercegovine u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca*, naravno prema pisanju *Narodnog jedinstva*. Iz sadržaja ovog rada, kojeg autor donosi onako kako zahtijeva historijska kritika, nije teško zaključiti da je *Narodno jedinstvo* prorežimski medij i da se radi o medijskom prostoru veličanja novog poretka, ideje ujedinjenja i svega što je nosilo prefiks srpskog. S toga, zaključuje autor, korištenje *Narodnog jedinstva u naučno-istraživačkom procesu podrazumijeva obavezno kritički pristup, te komparativni metod, sa svim ostalim, relevantnim, dostupnim historijskim izvorima*.

U službi ideje „narodnog i državnog jedinstva“: školstvo u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1929. godine rad je prof. dr. Seada Selimovića (213-229). Autor u ovom radu posvećuje pažnju jednom od najvažnijih pitanja iz savremene povijesti Bosne i Hercegovine, a to je pitanje školstva. U ovom radu autor baca kritički pogled na (ne)razvoj školstva u Bosni i Hercegovini od nastanka Kraljevstva SHS pa do 1929. godine. Nakon ulaska Bosne i Hercegovine u sastav novoformirane države 1918. godine desile su se brojne promjene u organizaciji i radu osnovnih i srednjih škola. One su se, prevashodno, ogledale u nastojanju vladajuće elite da stvori, pored političkog, jedinstven obrazovni i kulturni prostor. U grupi nacionalnih predmeta izvršene su promjene tako što je akcenat stavljen na historiju i geografiju Srba, Hrvata i Slovenaca, a za školsku lektiru su propisana djela iz srpske, hrvatske ili slovenačke književnosti. Osim navedenog, autor ovog članka govori o ukazivanju bosanskohercegovačkih intelektualaca na slabosti školstva. Edhem Mulabdić, Juraj Puljić, poslanik Husejn Alić, te brojni drugi ukazivali su na slabosti u školstvu te nudili rješenja. Međutim, ističe autor, vladajuće elite se nisu mnogo osvrtale na to. Autor zaključuje da se stanje u oblasti prosvjetne politike sporo mijenjalo i išlo je u pravcu unifikacije na cijelome prostoru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Prof. dr. Omer Hamzić napisao je rad *Jedan pogled na život i djelo akademika Mustafe Kamarića* (230-241). Rad predstavlja kratak osvrt autora na život i djelo Mustafe Kamarića, skoro zaboravljenog profesora Pravnog fakulteta u Sarajevu i dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. U uvodnim napomenama autor nas upoznaje sa nekim osnovnim biografskim podacima akademika M. Kamarića, od kojih izdvajamo da je rođen u Gračanici 7. aprila 1906. godine gdje je završio osnovnu školu. Nakon toga je završio Šerijatsku gimnaziju u Sarajevu, a potom i Pravni fakultet u Beogradu. *Doktorat pravnih nauka stekao je (prije 1957. godine) u Zagrebu*. U nastavku rada autor nam govori o *mladim danima* kada je Mustafa Kamarić nastojao unaprijediti kulturno-zabavni život u rodnoj Gračanici što dokazuje osnivanje kulturno-prosvjetnog društva „Narodna biblioteka“ 1924. godine. Na osnovu izvora sa Pravnog fakulteta u Beogradu autor nam, u nastavku, predstavlja studentski život Mustafe Kamarića. Osim podatka da je Mustafa bio jedan od najvrijednijih članova beogradskog „Gajreta“, smatramo važnim izdvojiti i to da je Glavni odbor „Gajreta“ poslao svog afirmisanog pitomca na specijalističke studije u Kairo. U narednom poglavlju autor se osvrće na profesionalni angažman Kamarića u mnogim državnim organima i tijelima republičkog i saveznog značaja dajući tako veliki doprinos izgradnji pravnog poretka u Bosni i Hercegovini. Na kraju autor predstavlja Mustafu Kamarića i kao Visokog funkcionera Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini ističući njegovo članstvo u Vrhovnom saboru Islamske zajednice, te članstvo u Vrhovnom islamskom starješinstvu.

Bosna u osmanističkom fokusu: paralele jugoslovenskog i postjugoslovenskog perioda rad je dr. sc. Ramize Smajić (242-249). U radu je pažnja posvećena osmanističkoj obradi bosanskog prostora u različitim društvenim okvirima, finansijskim i kadrovskim kapacitetima, afinitetima i ideološkim usmjeravanjima. Kao inicijalni motiv ovom radu autorica navodi mudrost: *Da bi porazio jedan narod, dovoljna je jedna bitka u kojoj ćeš ga pobijediti. Da bi potpuno porobio i potčinio jedan narod, samo mu napiši historiju.* Autorica ukazuje na problem ideološke uslovljenosti razvoja osmanistike u Bosni i Hercegovini ističući karakter i realizaciju samog odnosa bosanskohercegovačkih osmanista prema bosanskom prostoru. S tim u vezi, autorica navodi nekoliko primjera u osmanističkim radovima. *Prvo*, među zajedničkim masovno prihvaćenim navikama osmanista jugoslavenskog i postjugoslavenskog doba jeste perspektiva bosanskog prostora iz sadašnjosti sa beskrupuloznom upotrebom naziva države Bosna i Hercegovina kao kontinuiranog tako kompaktnog izraza od najstarijih vremena i nikakvom opravdanošću za period koji se pokušava rasvijetliti. *Drugo*: poslije rata 1992-1995. osmanistika obolijeva od bolesti koja rijetko pogađa rad nebosanskih naučnika – od lokalizacije! *Treće*, autorica govori o jednoj čudnoj neinvetivnosti i nezainteresiranosti bosanskohercegovačkih osmanista u traganju za odgovorima na brojna namjerno ili stihijski zaobiđena pitanja. U prilog tome autorica postavlja pitanje *da li smo se ikad zapitali zašto je Putopis Evlije Čelebije kod nas ostao samo u svom djelimičnom prevodu?*

Rad mr. Semira Hadžimusića pod naslovom *Opismenjavanje stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu narodnooslobodilačkog rata (1941-1945)* (250-277) predstavlja stanje pismenosti stanovništva Bosne i Hercegovine do Drugog svjetskog rata, te posebno prezentira aktivnosti vezane za opismenjavanje stanovništva u periodu NOR-a. Autor se osvrće i na opismenjavanje stanovništva preraslog za redovnu osnovnoškolsku nastavu, te na aktivnosti koje su tim povodom odvijane u okviru NOP-a na području Bosne i Hercegovine. Podnaslovom *O prosvjetnoj politici Nezavisne Države Hrvatske* autor upotpunjuje sliku o ovom procesu na području Bosne i Hercegovine.

Rad prof. dr. Denisa Bećirovića pod naslovom *Ibrahim ef. Fejić – prvi reisul-ulema u Titovoj Jugoslaviji* (278-299) analizira i prikazuje aktivnosti prvog poslijeratnog reisul-uleme u Titovoj Jugoslaviji u kontekstu političkih, ali i ukupnih historijskih okolnosti. S tim u vezi, autor je osim kratkih biografskih podataka reisul-uleme, predstavio historijski kontekst u kojem je reis Fejić djelovao, zatim njegove stavove o pravnom položaju vjerskih zajednica. Osim toga, autor je analizirajući sadržinu govora reisa Fejića prilikom svečane mu predaje Menšure 12. septembra 1947. godine ukazao *u kakvom nezavidnom položaju se nalazila Islamska zajednica u prvim poslijeratnim godinama*. U nastavku rada autor prikazuje angažman reisul-uleme Fejića na formiranju Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini iznoseći stav da je udruženje bilo u funkciji političkog promoviranja i podrške razvoju novog društveno-političkog poretka. U prilog tome autor spominje dopis sekretara Udruženja Sulejmana Kemure kojeg je uputio predsjedniku Državne komisije za vjerska pitanja sredinom oktobra 1950. godine. Koristeći se primarnim izvorima iz Arhiva Jugoslavije autor nam na kraju predstavlja vanjskopolitičku aktivnost reisa Ibrahima ef. Fejića. Ilustrativno, autor navodi da je od decembra 1952. do decembra 1953. godine reisul-ulema primio 23 strane delegacije i javna radnika, među kojima su bili poznati književnici tog doba, ministri, generali, visoki diplomatski predstavnici, novinari poznatih medija (BBC, časopis Republika itd). Na kraju, raspravljajući o aktivnostima i učešću Islamske zajednice u okviru jugoslovenske vanjske politike, autor napominje da ova zajednica nije bila samo orijentirana na pitanja vezana za islamske zemlje. U tom kontekstu, autor navodi oštru reakciju reisul-uleme Fejića prilikom predaje zone A Slobodne teritorije Trsta u kojoj izjavljuje da se poslijeratna „klerofašistička Italija ne razlikuje po svojim imperijalističkim aspiracijama od Musolinijeve Italije“.

„*Godina raspleta*“ – *Jugoslavija 1968: studentske demonstracije i tuzlanske reakcije* rad je autora mr. Jasmina Jajčevića (300-321) u kojem se, na osnovu štampe te pisama i telegrama, predstavljaju reakcije radnika preduzeća i kolektiva rudara, prevashodno, rudnika uglja „Tito“ Banovići i rudnika „Kreka“, na demonstracije studenata u Beogradu. Pored reakcije tuzlanskih visokoškolaca autor donosi i reakciju radnog kolektiva Osnovne škole „Franjo Rezač“ Kreka gdje se, između ostalog, kaže: „i mi imamo poteškoća na planu obrazovanja i vaspitanja, ali ih rješavamo jedino putem dogovora sa samoupravnim institucijama.“ Autor navodi i poruku koju su radnici škole poslali studentima. Ona se sastojala u

tome da najveću pomoć društvu mogu pružiti ako na vrijeme završe studije i što prije se uključe u ostvarivanje društvene i privredne reforme. Na kraju rada autor predstavlja *Osobenosti i značaj studentskog pokreta u Jugoslaviji* ističući da studentski pokret u Jugoslaviji nije ni u jednom trenutku pokazao otpor prema Titu i njegovom autoritetu u društvu, a još manje bi se moglo govoriti i o nekakvoj namjeri da se u pobuni izvrši destrukcija tog autoriteta. Zaključno, autor dijeli uzroke demonstracija u nekoliko razina: materijalna situacija i akademsko okruženje studenata na univerzitetu u sklopu samoupravnih odnosa te perspektiva nakon studija i mogućnosti za zaposlenje što je, kako kaže autor, bilo povezano s trenutnim privrednim prilikama.

Dr. sc. Dženita Sarač-Rujanac donosi rad na temu *Politički zemljotres u SR Bosni i Hercegovini nakon oktobra 1969. godine. Odnos republičkog i saveznog rukovodstva početkom 1970-tih godina* (322-344). U radu se prate višemjesečni pregovori oko izvora finansiranja, udjela Federacije i drugih republika u obnovi i izgradnji Bosanske krajine te se ukazuje na političke posljedice zemljotresa u Banja Luci 1969. godine.

U radu dr. sc. Filipa Škiljana pod naslovom *Migracije Muslimana iz Zapadne Bosne na područje Banije i Korduna u socijalističkom periodu i vjersko organiziranje vjernika islamske vjeroispovjesti u Sisku i Kordunu* (345-363) predočene su informacije o doseljavanju Muslimana na područje Siska i okolice i na teritorij Korduna (općine Vrgin most, Vojnić i Slunj). Na osnovu usmenih iskaza kazivača iz više kordunskih naselja i kazivača iz Siska i Mošćenice autor donosi podatke o okolnostima doseljavanja i odnosima s lokalnim stanovništvom nakon doseljavanja. Na temelju arhivskog materijala iz Mešihata Islamske zajednice u Zagrebu i Džemata Sisak autor nam u drugom dijelu rada donosi podatke o početku organiziranja džemata u Sisku, u Maljevcu i u Bogovolji.

Mr. Jasmin Medić donosi rad na temu: *Utjecaj rata u Hrvatskoj na zbivanja u Bosanskoj krajini 1991. godine* (364-374) u kojem analizira utjecaj ratnih dešavanja u Hrvatskoj na nacionalne odnose u Bosanskoj krajini 1991. godine. Autor piše da je proces proglašenja autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini započet po uzoru na *Srpsku autonomnu oblast* (SAO) *Krajinu* proglašenu u Kninu 19. decembra 1990. godine. Prvo proglašenje jedne takve tvorevine u Bosni i Hercegovini bilo je 29. aprila 1991. godine kada je obrazovana Zajednica opština Bosanske krajine (ZOBK) u čiji sastav ulaze opštine sjeverozapadne Bosne i u kojima je srpsko stanovništvo bilo većinsko. Autor piše o razlogu nepostojanja ozbiljnijeg suprotstavljanja politici SDS-a Bosne i Hercegovine, te o saradnji *SAO Krajine* i *ZOBK*-a što je rezultiralo Deklaracijom o ujedinjenju „dvije krajine“ od 27. juna 1991. godine u kojoj je naglašeno da je „ujedinjenje srpstva imperativ“. U nastavku rada autor piše o mobilizaciji u JNA i incidentima u Bosanskoj krajini. Na kraju autor piše o problemu izbjeglica s kojim se suočila Bosanska krajina zbog ratnih zbivanja u Hrvatskoj. Prema određenim podacima, navodi autor, do kraja 1991. godine u Bosanskoj krajini bilo je oko 45.000 izbjeglica iz reda sva tri naroda.

Rad dr. sc. Senije Milišić pod naslovom *Etničko čišćenje bošnjačkog stanovništva 1992-1995. (metodi, pravci, statistički pokazatelji)*(375-413) jeste dio njene znanstvene trilogije koja tretira razmjere i strahote počinjenih zločina u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine. Pored uvodnih napomena, gdje je autorica ukazala da proces etničkog čišćenja predstavlja u suštini proces višestrukih zločina, te da je poslije 1995. godine preko 70% teritorije Bosne i Hercegovine bilo etnički očišćeno od Bošnjaka, u prvom poglavlju ovog rada eksplicitno se predstavlja *programska matrica* etničkog čišćenja polazeći od političkog programa Ilije Garašanina iz 1844. godine poznatom kao *Načertanije*. Autorica ističe da su Čubrilovićev i Moljevićev program, zatim Memorandum SANU u suštini razrada temeljnog programa Načertanija, ali i operacionalizacija u smislu pretakanja u Direktive, Instrukcije, Naredbe i Strateške ciljeve, kako 1941. tako i 1992. godine. Također, autorica govori o sprezi dva projekta ističući da *na svako aktueliziranje i doradu srpskog projekta uslijedio bi odgovor hrvatske strane*. U poglavlju *Put u istrebljenje*, autorica ovog rada nas uvodi u posljednju fazu raspada Jugoslavije (raspad SKJ – 14. kongres) ukazujući da su promjene na političkom planu pratile i promjene u JNA. S tim u vezi, autorica ističe da su političke aktivnosti Srba u Bosni i Hercegovini (SDS) pratile i aktivnosti JNA, a sve koordinirane iz centra u Beogradu. U nastavku rada autorica govori o samom *protjerivanju* stanovništva posvećujući posebnu pažnju primjeru Bijeljine iz kojeg se, po njenim riječima, da iščitati obrazac kasnijih djelovanja JNA i „paravojnih" jedinica. U poglavlju *Formiranje VRS – dovršetak etničkog čišćenja*, ukazuje se na značaj dva događaja iz maja 1992. godine koja su bila *opredjeljujuća za dalji tok rata*. Radi se o sastanku Karadžića i Bobana u Gracu i zasjedanju Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. U nastavku autorica piše o stvaranju administrativno teritorijalne jedinice hrvatske zajednice Herceg Bosna, neposredno nakon proglašenja srpskih autonomnih oblasti (SAO), čime je potvrdila svoju konstataciju o savezu dva projekta. Na kraju, umjesto zaključka, autorica ovog rada govori o posljedicama etničkog čišćenja od kojih izdvajamo: Bošnjaci su nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma svedeni na 25-27% teritorije; procjenjuje se da je preko 30.000 Bošnjakinja silovano; sa svojih ognjišta pokrenuto je 2,2 miliona stanovnika Bosne i Hercegovine (oko 63% Bošnjaci).

Granični sporovi Bosne i Hercegovine sa Republikom Hrvatskom rad je prof. dr. Seada Omerbegovića i dr. sc. Izudina Šarića (414-429) u kojem autori analiziraju ugovor o državnoj granici između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske potpisan 30. jula 1999. godine. S tim u vezi, autori ističu da nijedan dokument vezano za granicu s Hrvatskom do sada nije ratificiran u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine kao ni u Hrvatskom saboru i da je, praktično, čitava granična linija s Hrvatskom otvoreno pitanje. U posebnom poglavlju autori pišu o međudržavnoj diplomatskoj komisiji za provedbu ugovora, njenom ustrojstvu, načinu rada te o graničnim dokumentima potvrđenim od strane ove komisije na 12. sjednici, održanoj u Sarajevu 24. marta 2005. godine. *Navedeni granični*

dokumenti, uz 86 topografskih karata razmjera 1:25 000 na kojima je prikazana državna granica, sastavni su dio ugovora. U nastavku rada autori ističu dvije sporne tačke državne granice Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Radi se o Kostajnici te o poluotoku Klek kao jednoj od spornih tačaka morske granice Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske.

U drugom dijelu časopisa *Historijski pogledi*, prikazano je nekoliko značajnih publikacija izašlih u periodu od 2016. do 2019. godine. Prof. dr. Sead Selimović je prikazao knjigu Senaida Hadžića, *Primjeri suživljenja: bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću*. Knjiga je izašla u Tuzli 2017. godine, a izdavači su Arhiv Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, te Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona. Knjigu profesora Izeta Šabotića, *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)* prikazao je Amir Krpić. Knjiga je izdata u Tuzli 2019. godine, a izdavač je Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. Mr. sc. Omer Zulić prikazao je knjigu od Damira Bošnjakovića, *Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine*, Knjiga Prva, Arhiv Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje savremene i moderne historije Tuzla, JU Bosanski kulturni centar „Alija Izetbegović“ Kalesija, Tuzla 2018. Mr. Jasmin Jajčević je prikazao, Zbornik radova *Na margini povijesti*, Edicija Zbornici, knjiga 5, Udruženje za modernu historiju Sarajevo, Sarajevo 2018. Adnan Tinjić je prikazao knjigu od profesora Adnana Jahića, *Muslimansko žensko ppitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb 2017. Knjigu dr. Fikreta Karčića, *Pravno-historijske studije* prikazao je mr. Sead Bandžović. Knjiga je izdata u produkciji Centra za napredne studije u Sarajevu 2016. godine.

U trećem dijelu časopisa pod naslovom *Izvještaji*, mr. Jasmin Jajčević je donio izvještaj sa naučne manifestacije „Historijski pogledi“, Tuzla, 8. i 9. novembar 2018. godine. Konkretno Jajčević je govorio o naučnoj konferenciji pod nazivom *Bosna i Hercegovina 1878-2018. – politički i društveni procesi* koja je realizirana u okviru naslovljene naučne manifestacije.

I na kraju, u časopisu *Historijski pogledi,* predstavljene su *Aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u 2018. godini.*

Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Nikšić
E-mail: sabos@t-com.me

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:902:39:82:581.9(497.16) (051)

STARO RUHO – NOVI SADRŽAJI
GLASNIK BIHORA, br. 5, JU Centar za kulturu Petnjica, Petnjica 2020, 380 str.

Iako će vrijeme od marta 2020. godine u Crnoj Gori ostati upamćeno po otežanim uslovima rada koji su uslijedili sa pandemijom virusa COVID-19, u opštini Petnjica nisu poklekli pred ovom preprekom. Potvrđuje to i JU Centar za kulturu koji uspješno nastavlja sa svojom izdavačkom djelatnošću. Vidljiv rezultat na tom polju je peti broj naučno-stručnog časopisa *Glasnik Bihora*, čije je štampanje završeno prije nekoliko dana. Napori članova Redakcionog odbora tokom prikupljanja pisanih priloga za ovaj broj bili su usmjereni ka jednom važnom cilju – da časopis ostane na fonu kvaliteta koji će potvrditi da je njegovo izlaženje sasvim opravdano, dok su autori, ulaganjem dodatnih napora, uspjeli da na vrijeme dostave svoje radove za novi broj časopisa. U takvom timskom radu nastao je ovaj dragocjeni broj glasila na 380 strana, što JU Centar za kulturu i sve njegove saradnike, čini posebno ponosnim.

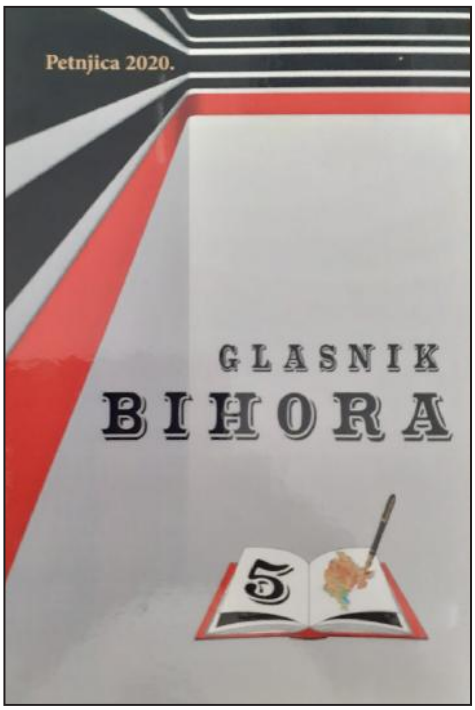

Peti broj *Glasnika Bihora* zadržao je staro ruho – naslovnu stranu i strukturu koju čini nekoliko prepoznatljivih rubrika: *Baština, Istorija, Dokumenti, Arheologija, Književnost, Botanika, Prikazi.*

Već u prvoj rubrici sa nazivom *Baština*, daje se nekoliko novih priloga, čiji autori otvaraju važna pitanja kao što su etika sabura, zatim hodonimija Bijelog Polja, kao i pitanje imama Gornjeg Bihora. Autori ovih radova su Esko Muratović, Draško Došljak i Bajro Agović. U razmatranju etike sabura Esko Muratović svoje hermeneutičke sonde usmjerava ka *tumačenju i razumijevanju ljudske opstojnosti i*

moralnog pregalaštva, sa ciljem *da se na pojmovan i racionalan način, kroz misaonu obrazloživost, logičku koherentnost i hermeneutičnu provjerljivost, zađe u jedno neistraženo polje stanja i veličine duha bošnjačkog čovjeka*. Etiku sabura autor vidi kao koegzistencijsku kodificiranost opstajanja bošnjačkog naroda, kao stalnu strpljivost, ali za nju veže i neke druge pojmove kao što su selamet, samozatajnost i samoprevazilaženje.

Saradnik *Glasnika Bihora*, koji od prvog broja pruža svoju nesebičnu pomoć ovom glasilu, dr. Draško Došljak, u svom radu se bavi hodonimijom po naseljima Bijelog Polja (nazivi ulica, mostova, trgova), i u tom kontekstu donosi obilje korisnog materijala. Prema njegovom istraživanju *u Bijelom Polju je zabilježeno 167 hodonima, koji daju preciznu sliku kulturološkog ambijenta u ovom gradu*. Hodonimi inače, kao nosioci određenih simbola, predstavljaju različite društvene, političke i kulturne slike, kao i prostorne orjentire. Eksponiranjem hodonima Bijelog Polja, Draško Došljak je čitaoce uveo u specifičan ambijent, koji je tu pred nama, ali koji često ostaje na marginama naših razmišljanja.

Vrijedni kulturni poslenik Bajro Agović, ne posustaje u svojim istraživanjima, pa u ovom broju *Glasnika Bihora* u svom prilogu daje pregled imama džamije u Petnjici, započinjući hronologiju od Saliha Havadže Hodžića dovodeći je do sadašnjeg imama Huseina efendije Ramčilovića. Napomenimo samo da institucija imama u Bihoru ima dugu tradiciju. Ona traje već punih 565 godina i stoga joj, svakako, treba pridavati značaj, voditi računa o biografijama svih imama i onome šta su tokom svog imameta radili.

U okviru rubrike *Baština*, situirana su još dva priloga. Svojim putopisnim osvrtom na boravak u Sandžaku, Hazeta Salihović iznosi svoje impresije i o Bihoru, njegovim ljudima i mjestima, te o promociji njenih knjiga u Petnjici. Ova topla priča pominje i jedan od prethodnih brojeva *Glasnika Bihora*, koji ova književnica *toplo preporučuje za čitanje*.

Sjećanje na Muja Rastodera, boema, čovjeka odanog zavičaju, poklonika pisane riječi, i zaljubljenika u dvotočkaše, daje Reho Ramčilović kao njegov dugogodišnji kolega i prijatelj. U riječima posvećenim Muji, koje su satkane od niti ljubavi i prožete sjetom, lako je uočiti šta je on značio Petnjici i šta je Petnjica značila njemu.

Rubrika *Istorija*, koja budi posebnu pažnju čitalaca, i ovoga puta nudi nove sadržaje. Ona sadrži tri rada tematski različita, ali neraskidivo povezana sa stanovnicima bihorskog kraja. Izet Šabotić, redovni profesor na studijskom programu za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, piše o jednom slučaju krvne osvete među Gornjobihorcima i to na osnovu arhivske građe Državnog Arhiva na Cetinju. Fenomen krvne osvete, kao dio običajnih normi, dugo je bio prisutan na prostoru Bihora. U surovim uslovima života, Bihorci su imali i vrlo izgrađeni kodeks ponosa i časti. Za nanijetu uvredu, počinjeno ubistvo ili slične situacije, najčešće je slijedila osveta. Događaj koji nam rasvjetljava Izet Šabotić, dogodio se početkom XX vijeka, a njegove posljedice trajale su i niz decenija nakon direktnog sukoba

bratstvenika Rastodera i Škrijelja. Uz detalje ovog sukoba, Izet Šabotić nas upoznaje i sa detaljima djelovanja muslihunskih vijeća, koja su imala vidnu i nezaobilaznu ulogu u slučajevima mirenja zavađenih pojedinaca i bratstava.

Drugi rad u okviru temata posvećenog istoriji, jeste rad istoričara Esada Rahića iz Novog Pazara. U svom tekstu Rahić se bavi refleksijama Berlinskog kongresa na stanje u Novopazarskom sandžaku, čiji je sastavni dio bila i kaza Akova sa Bihorom. Tokom događaja vezanih za Istočnu krizu koji su doveli do okupacije najvećeg dijela Bosanskog vilajeta, odnosno njegovih šest sandžaka, od strane Austro-Ugarske, sedmi i najistočniji dio tog prostora - Novopazarski sandžak, bio je odvojen od Bosne i Hercegovine i pripojen novoosnovanom Kosovskom vilajetu. U sastavu te administrativne cjeline Osmanske države, Bihor će ostati sve do 1912. godine, preživljavajući dramatične istorijske trenutke.

Dešavanja u poslednjoj jugoslovenskoj ratnoj drami, kako neki nazivaju događaje povezane sa disolucijom SFR Jugoslavije, ostavili su za sobom trajne posljedice. Jedan od njih je i genocid nad bošnjačkim stanovništvom, koji se dogodio u Srebrenici 1995. godine. Od njega je proteklo 25 bolnih godina i upravo toj godišnjici svoju pažnju je posvetio dr. Azem Kožar, dugogodišnji profesor Univerziteta u Tuzli. Razmatrajući mnoge aspekte vezane za pomenuti događaj, Kožar ukazuje na činjenicu da *shodno odredbama Konvencije o genocidu u pravnim kvalifikacijama organizovanog i ciljanog uništavanja kulturnih dobara u presudama Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Hagu ova vrsta zločina nije uvrštena u okvire pojma najtežeg ratnog zločina – zločina genocida*. U svojim daljim elaboracijama autor ukazuje na osobenosti i razmjere ratnog stradanja kulturnih dobara Bosne i Hercegovine, na pravnosudsko razumijevanje ove vrste ratnog zločina kao planiranog i svjesnog uništavanja kulturnih dobara jedne etničke grupe u cilju uništenja njenog kulturnog identiteta, te u skladu s tim i spoznajom da se prije 70 godina donesena Konvencija o genocidu neminovno treba i mora mijenjati i dopunjavati, pored ostalog i uključivanjem kulturocida u okvire zločina genocida.

Cijeneći značaj istorijskih izvora kao osnove za bilo koju vrstu izučavanja, akademik prof. dr Šerbo Rastoder je za rubriku *Dokumenti* ustupio dva priloga, koji su nedavno objavljeni u časopisu *Almanah*. Važno je napomenuti da je informativna vrijednost ovih dokumenata veoma bitna i da će, svakako, prvi prilog biti od koristi onima koji se budu bavili rodoslovljem, dok će drugi, koji se vezuje za pogibiju poznatih revolucionara iz bjelopoljskog i pljevaljskog kraja - Rifata Burdžovića Trša, Vladimira Kneževića Vološe i Tomaša Žižića, biti korisno upotrijebljen u više različitih konteksta.

Rubrika *Arheologija* zastupljena je sa jednim prilogom koji dolazi iz pera mladog arheologa Burhana Čelebića. On je studije arheologije završio na Istanbul Univerzitetu u Istanbulu, nakon čega se vratio u rodno Bijelo Polje. Ovaj prilog je dragocjen, jer ukazuje na pojedine dimenzije arheoloških istraživanja, koje su, do nedavno, kada je u pitanju područje Bihora, bili gotovo nepoznati. Pored toga, ovim svojim radom arheolog Čelebić jasno ukazuje na činjenicu da bi arheološka

istraživanja u Bihoru morala imati svoj kontinuitet, ukoliko žele biti vidljivi konkretni rezultati proučavanja starijih perioda ljudske prošlosti.

Tema *Književnost* i u ovom broju obiluje prilozima koji dolaze iz pera više autora. Među njima su Ulvija Mušović, Čedo Baćović, Dijana Tiganj, Ferid Muratović, Radosav Minja Koprivica i Reho Ramčilović. Kroz tekstove ovih autora afirmiše se Bihor, njegovi stvaraoci, slika specifičan mentalitet ljudi sa ovog podneblja i ukazuje na prošlost kraja pričom koja se prenosi kroz vrijeme.

Rubrika *Botanika* donosi jedan prilog čiji je autor Ilhan Škrijelj. Ovaj mladi stvaralac se svojski potrudio da na sistematičan način predstavi floristička i vegetacijska istraživanja opštine Petnjica i izdvoji sve biljne vrste koje se javljaju u pomenutom arealu.

Rubrika *Prikazi* sadrži osvrte na najznačajnija ostvarenja iz različitih područja, sa intencijom da su autori ljudi koji potiču iz Bihora, da je samo djelo nastalo u Bihoru ili da govori o Bihoru. U ovom broju *Glasnika Bihora* predstavljeno je devet vrijednih izdanja među kojima su i ona čiji su autori ili urednici Faiz Softić, Rifat Rastoder, Šerbo Rastoder, Mišo Drašković, Latif Adrović, Zehnija Bulić, kao i autori koji su pisali tekstove za monografiju bratstva Kožar ili oni koji su se osvrnuli na život i djelo Branke Bogavac. Autori prikaza u ovom broju *Glasnika* su: Draško Došljak, Braho Adrović, Dejana Brajaktarović Joksimović, Sait Š. Šabotić, Fehim Ličina, Željko Drinčić, Bajro Agović i Safet Hadrović Vrbički.

Na kraju, upućujemo iskrenu zahvalnost svim autorima radova, saradnicima, kolegama i prijateljima, koji su na bilo koji način pomogli štampanje petog broja *Glasnika Bihora*. Očekujemo da će i naši čitaoci znati da prepoznaju uloženi napor u stvaranju ovog broja, koji, na izvjestan način, predstavlja i prvi jubilarni broj u misiji koja je tek, nadamo se, započela.

III
IZVJEŠTAJI // CONFERENCE REPORTS

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla
E-mail: cimoshis@gmail.com

Stručni rad/Professional article
UDK/UDC: 94:32(497.6)"1800/2019" (047)

Izvještaj sa NAUČNE MANIFESTACIJE "HISTORIJSKI POGLEDI 2", Tuzla, 8. i 9. 2019. godine

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je 8. i 9. novembra 2019. godinu održao Naučnu manifestaciju "Historijski pogledi 2"[1] u okviru koje je realizirana Naučna konferencija pod nazivom *Bosna i Hercegovina u srpskim i hrvatskim koncepcijama od početka XIX stoljeća do 2019. godine*. Ista je održana 8 i 9. novembra 2019. godine u Kongresnoj Sali Hotela „Minero-Rudar" u Tuzli. Naučna konferencija je održana s ciljem podsjećanja na utjecaj srpske i hrvatske politike u Bosni i Hercegovini, kroz pojavu veliko (nacionalnih) ideja od strane prosvjetitelja iz Srbije i Hrvatske počev od XIX stoljeća do 2019. godine. Srpska i hrvatska politika ima svoj utjecaj u svim sferama političkog, društvenog, privrednog i kulturnog života Bosne i Hercegovine, osobito kroz vječitu pretenziju na zaposjedanje područja Bosne i Hercegovine i smatranje da je Bosna i Hercegovina srpska odnosno hrvatska zemlja. Svi ovi događaji i procesi u kojima je srpska i hrvatska politika imala utjecaja imali su velikog utjecaja na cjelokupan privredni, društveni, politički, kulturni i prosvjetni život u Bosni i Hercegovini.

Prilog 1. *Plakat Naučne manifestacije "Historijski pogledi 2".*

1 Vidi: https://rtvtk.ba/u-tuzli-pocela-naucna-manifestacija-historijski-pogledi-2/ (Pristup: 30.11.2020); http://boljatuzla.ba/naucna-manifestacija-historijski-pogledi-ovaj-vikend-uhotelu-minero/(Pristup: 30.11.202); https://aktuelno.ba/naucna-manifestacija-historijski-pogledi-2-tuzla-2019/ (Pristup: 30.11.2020); https://www.tuzlainfo.ba/index.php/novosti/item/19445-centar-za-istrazivanje-moderne-i-savremene-historije-tuzla-najava-naucne-manifestacije-historijski-pogledi (Pristup: 30.11.2020); http://bhstring.net/tuzlauslikama/tuzlarije/viewnewnews.php (Pristup: 30.11.2020).

Realizaciju Naučne manifestacije "Historijski pogledi 2", finansijski je podržalo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, kao i sponzor BH Telecom. Medijski pokrovitelj Naučne manifestacije "Historijski pogledi 2" bila je Radio televizija Tuzlanskog kantona. Finansijsku podršku u izdavanju drugog broja časopisa *Historijski pogledi* pružilo je Federalno ministartstvo obrazovanja i nauke i Fondacija za izdavaštvo iz Sarajeva.

Riječ je o naučnoj konferenciji visokog nivoa na kojem su učešće uzeli naučnici iz Bosne i Hercegovine i izvan nje. Da je riječ o veoma ozbiljnom naučnom sadržaju edukativnog karaktera najbolje potvrđuju broj učesnika na naučnoj konferenciji 18 (osamnaest).

Prilog 2. *Promocija časopisa "Historijski pogledi", god. II, br. 2, Tuzla 2019.*

Prije početka naučne konferencije prisutnima se obratio prof. dr. Sead Selimović, izvršni direktor CIMOSHIS-a i predsjednik Naučno-organizacionog odbora. Moderator konferencije bila je Hatidža Fetahagić. Na početku je održana promocija drugog broja časopisa *Historijski pogledi* čiji je izdavač Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. Promotori su bili: dr. sc. Senija Milišić, prof. dr. Adnan Velagić i prof. dr. Sead Selimović, glavni i odgovorni urednik.

Planirana problematika koja je prezentovana na naučnoj konferenciji bila je podijeljena u tri sesije:

I sesija

1. Dr. sc. Senija MILIŠIĆ, *Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu* (Bosna i Hercegovina), ***O međunarodnom i državnopravnom položaju Bosne i Hercegovine i ostrva Kipra u djelu Gligorija Geršića.***

2. Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli* (Bosna i Hercegovina), ***Velikosrpska nacionalna politika u vrijeme Velike istočne krize (1875-1878).***
3. Prof. dr. Senaid HADŽIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli* (Bosna i Hercegovina), ***Hrvatski sabor o Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 21. stoljeća.***
4. Mr. sc. Omer ZULIĆ, *Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla* (Bosna i Hercegovina), ***Refleksije nacionalnih odnosa u oblasti kulture u Tuzli i okolini u austrougarskom periodu.***
5. Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli* (Bosna i Hercegovina), ***Bosna i Hercegovina u koncepcijama Narodne radikalne stranke za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca***.

II sesija

1. Mr. sc. Mirza ČEHAJIĆ, *Pedagoški zavod Zenica* (Bosna i Hercegovina), ***Srpska i hrvatska velikodržavna politika i odnos prema Bosni i Hercegovini na primjeru udžbenika historije.***
2. Mr. sc. Esaf LEVIĆ, *Služba za arhiv Brčko distrikta Bosne i Hercegovine* (Bosna i Hercegovina), ***Presuda Agrarnog delegata u Brčkom br. 2488/29***.
3. Mr. sc. Osman SUŠIĆ, *Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu* (Bosna i Hercegovina), ***Bosna i Hercegovina u koncepcijama Srpskog kulturnog kluba***.
4. Mr. Jasmin JAJČEVIĆ, *Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla* (Bosna i Hercegovnia), ***Sporazum Cvetković-Maček kroz pisanje listova „Politika", „Pravda" i „Vrbaske novine" iz 1939. godine.***
5. Prof. dr. Adnan VELAGIĆ, *Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić" u Mostaru* (Bosna i Hercegovina), ***Muslimanske milicije u Hercegovini u svjetlu arhivske građe***.
6. Mr. Semir HADŽIMUSIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli* (Bosna i Hercegovina), ***Prosvjetna politika Nezavisne Države Hrvatske u Bosni i Hercegovini***.

III sesija

1. Ćazim SULJEVIĆ, politolog, *Služba za arhiv Brčko distrikta Bosne i Hercegovine* (Bosna i Hercegovina), ***Dogovor o podjeli Bosne i Hercegovine Milošević-Tuđman. Primjer Bosanske Posavine i Brčko distrikta Bosne i Hercegovine***.

2. Dr. Armina GALIJAŠ, *Univerzity of Graz* (Austrija), ***Od Autonomne regije do Republike Srpske***.
3. Prof. dr. Adib ĐOZIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli* (Bosna i Hercegovina), ***Nacionalno-kulturne koncepcije srpskog i hrvatskog velikodržavlja.***
4. Mr. Alen ZEČEVIĆ, *Kakanj* (Bosna i Hercegovina), ***Disolucija Jugoslavije: rješenje bosanskog pitanja u okviru velikodržavnih koncepcija Srbije 1991-1995***.

Organizator:
CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA
Tel: 061-888-254, 061-869-754
Email: cimoshis@gmail.com
Web: www.cimoshis.org

NAUČNA MANIFESTACIJA
HISTORIJSKI POGLEDI 2
u okviru manifestacije:
Naučna konferencija
"BOSNA I HERCEGOVINA U SRPSKIM I HRVATSKIM KONCEPCIJAMA OD POČETKA XIX STOLJEĆA DO 2019 GODINE"

Promocija časopisa
HISTORIJSKI POGLEDI br. 2

Pokrovitelj: FMON
Medijski pokrovitelj:
Sponzor manifestacije: bh

PROGRAM NAUČNE MANIFESTACIJE
"HISTORIJSKI POGLEDI 2"

Petak, 8. 11. 2019, 16:00 - 17:00 h
(Sala Hotela „Minero" - Rudar Tuzla)

Svečano otvaranje Naučne manifestacije „Historijski pogledi 2"
****
Pozdravni riječi i uvodno obraćanje Predsjednika Naučno-organizacionog odbora Naučne konferencije "Bosna i Hercegovina u srpskim i hrvatskim koncepcijama od početka XIX stoljeća do 2019 godine"
****
Pozdravni govori i učestvovanje
****
Promocija časopisa Historijski pogledi br. 2
*****
Kafe pauza
****
17:30–19:00 h (I sesija)

Dr. sc. Senija VILIŠIĆ
Institut za historiju, Univerzitet u Sarajevu (Bosna i Hercegovina),
O međunarodnom i državnopravnom položaju Bosne i Hercegovine i ostrva Krma u djelu Gilgerija Gešića

Prof. dr. Izet ŠAFOTIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina),
Velikosrpska nacionalna politika u vijeme Velike istočne krize (1875-1878)

Prof. dr. Seraid HADŽIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina),
Hrvatski utjecaj u Bosni i Hercegovini tokom 19 i početkom 20. stoljeća

Mr. sc. Omer ZULIĆ
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (Bosna i Hercegovina)
Refleksija nacionalnih odnosa u oblasti kulture u Tuzli i okolini u austrougarskom periodu

Prof. dr. Senad ŠPILMAN
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina)
Bosna i Hercegovina u koncepcijama Narodne radikalne stranke za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca

****
Diskusija
*****
Zajednička večera od 19:00 h
****

Subota, 9. 11. 2019
(Sala Hotela „Minero" - Rudar Tuzla)

9:00-11:00 h (II sesija)

Ma. sc. Mirza ČEHAJIĆ
Pedagoški savjetnik Zenica (Bosna i Hercegovina)
Srpska i hrvatska velikodržavna politika i odnos prema Bosni i Hercegovini u primjeru udžbenika historije

Mr. sc. Prof. LEVIĆ
Službu za ratne ratne zarobljenike Bosne i Hercegovine (Bosna i Hercegovina)
Presuda Agramog delegata u Beškom L. 2488/29

Mr. sc. Osman SUŠIĆ
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina)
Bosna i Hercegovina u koncepcijama Srpskog kulturnog kluba

Prilog 3. *Program Naučne manifestacije "Historijski pogledi 2", Tuzla, 8. i 9. novembar 2019. godine.*

5. Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ, *Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerziteta u Sarajevu* (Bosna i Hercegovina), ***Udruženi zločinački poduhvat – Bosna i Hercegovina u hrvatskom velikodržavnom projektu.***
6. Doc. dr. Ermin KUKA, Hamza MEMIŠEVIĆ, *Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu* (Bosna i Hercegovina), ***Višegradski zločinački krvavi pirovi – jučer, danas, sutra***.
7. Prof. dr. Omer HAMZIĆ, *Izdavačka kuća „Monos", Gračanica, Časopis za kulturnu historiju „Gračanički glasnik"* (Bosna i Hercegovina), ***Bosna i Hercegovina u aktuelnim srpskim i hrvatskim političkim koncepijama.***

Utjecaj srpske i hrvatske politike u Bosne i Hercegovine, predstavalja na neki način dodatno educiranje i podizanje svijesti kod mladih historičara, pa i studenata o važnosti i značaju njihovih utjecaja, ciljeva i pretenzija na Bosnu i Hercegovinu. Naučna konferencija bila je podstrek svim budućim historičarima, da kontinuirano prate i održavaju naučne skupove iz historije Bosne i Hercegovine, osobito iz oblasti političkih, društvenih, privrednih, kulturnih i prosvjetnih prilika procesa i utjecaja srpske i hrvatske politike na iste. Naučna konferencija podstakla je razmjenu iskustava sa naučnicima iz drugih susjednih zemalja o historijskim procesima u Bosni i Hercegovini, da tragaju i istražuju nove historijske činjenice o tih događajima koji su obilježili historiju Bosne i Hercegovine.

Prilog 4. *Zajednička fotografija učesnika Naučne manifestacije "Historijske pogledi 2", Tuzla, 8. i 9. novembar 2019. godine.*

Aktualna pitanja bosanskohercegovačke historije vezana za utjecaj srpske i hrvatske politike i njihovih pretenzija na prostor Bosne i Hercegovine potrebne su za narod Bosne i Hercegovine, zatim za učenike, studente i sve druge ljude kako bi se svima ukazao više godišnji (hiljadugodišnji) kontinuitet postojanja države Bosne i Hercegovine. Iz tog razloga organizatori su smatrali da je potrebno i na ovaj način ukazati na značaj, potrebu i neminovnost očuvanja historije Bosne i Hercegovine u svim njenim fazama kroz koje je prošla kroz historiju. Iz ovih razloga je i planirano da se na naučnoj konferenciji *Bosna i Hercegovina u srpskim i hrvatskim koncepcijama od početka XIX stoljeća do 2019. godine*, dodatno dadne na značaj ovim pitanjima, jer je to potreba historijske nauke, ali i historiografije u cjelini.

IV
AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA // ACTIVITIES OF CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA U 2019. GODINI
ACTIVITIES OF CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA IN 2019.

U toku 2019. godine Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (CIMOSHIS Tuzla) je djelovalo u skladu sa utvrđenim planom i programom. U skladu sa navedenim realizovani su brojni, stručni, naučni i kulturni sadržaji, od izložbi, izdavačke djelatnosti, promocija knjiga, organizacije i realizacije stručnih i naučnih skupova, okruglih stolova, debata, obilježavanje značajnih datuma.

Realizacija naučnih skupova:

U toku 2019. godine CIMOSHIS Tuzla je skladu sa Programom rada za 2019. godinu, pripremilo i realizovalo slijedeće Programom rada planirane naučne skupove:

1. Međunarodna naučna konferencija *Migracije i njihov utjecaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća*, Brčko, 13. i 14. septembra 2019. godine
2. Okrugli sto *Značaj Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine u odbrani Republike Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995*, Tuzla, 24. septembar 2019. godine
3. Organizacija *Naučne manifestacije „Historijski pogledi 2“* u okviru koje je održana Međunarodna naučna konferencija *Bosna i Hercegovina u srpskim i hrvatskim koncepcijama od početka XIX stoljeća do 2019. godine,* Tuzla, 8. i 9. novembar 2019. godine.

Međunarodna naučna konferencija Migracije i njihov utjecaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u saradnji sa Udruženjem građana porijeklom iz Sandžaka Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, 13. i 14. septembra 2019. godine u Brčkom, održali su Međunarodnu naučnu konferenciju “Migracije i njihov uticaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća”.

Konferencija je održana u Konferencijskoj Sali Skupštine Brčko distrikta Bosne i Hercegovine. Pokrovitellji konferencije bili su Vlada Brčko distrikta Bosne i Hercegovine i Skupština Brčko distrikta Bosne i Hercegovine. Medijski

pokrovitelj konferencije bili su: Posavina TV, HIT TV i BDC TV. Učesnici naučne konferencije bili su historičari i drugi naučnici iz Bosne i Hercegovine i zemalja okruženja.

Svečano otvorenje konferencije je počelo 13. septembra 2019. godine u 17 sati. U svečanom otvorenju konferencije, prisutnima se obratio predsjednik Naučno-organizacionog odbora prof. dr. Izet Šabotić gdje je naglasio značaj migracija za područje Brčkog iz razloga što je ovaj prostor historijski vezan za pojavu i proces migracija. *Brčko svoj nastanak i razvitak u prošlosti, veže za proces migracija, jer su ljudi sa ovih prostora dolazili, donosili i puno toga ovdje ugradili. Također, odavde su i odlazili, te na druge prostore mnogo toga odnosili i ugrađivali. Dalje je istakao: da bi se razumjeli društveni i privredni procesi, potrebno je u dovoljnoj mjeri, rezumjeti proces migracija koji na području Brčkog traje još od početka 18. stoljeća. Bilo koja priča o bilo kom pitanju, ne samo historijskom, nego i sociološkom, ekonomskom i političkom, neće nam, bez poznavanja migracija, dati jasnu sliku o ukupnom stanju i prilikama na ovom prostoru*.

Nakon izlaganja predsjednika Naučno-organizacionog odbora, pozdravnu riječ je uputio i predsjednik Skupštine Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, Esed Kadrić, gdje je istakao: *Kao aktuelni čelni čovjek skupštine ... lično ću se potruditi da dam što veći doprinos kreiranju osmišljenijeg institucionalnog odnosa prema istraživanju, dokumentovanju i produkciji pisane građe o raznim segmentima brčanske prošlosti…*, potom se obratio i predstavnik Udruženja građana porijeklom iz Sandžaka Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, Ismet Dedeić, gdje je istakao: *Cilj ove prve naučne konferencije o migracijama u Brčkom je potreba da se na naučnim osnovama, utvrde demografska kretanja koja će doprinijeti boljem međusobnom upoznavanju i poštovanju. Dalje je istakao: Poznato je da je grad Brčko mjesto gdje se često dolazilo i odlazilo, te je struktura lokalnog stanovništva vrlo heterogena. Svi smo mi ovdje sa sobom nešto donijeli i to je postalo jedno zajedničko dobro Brčkog. Uprkos tome se, ipak nedovoljno poznajemo i sa aspekta nauke, a to će nam, između ostalog pomoći, da se mnogo više poštujemo*. Po riječima Ismeta Dedeića, *Brčko ima višak historije, a manjak zapisa o sebi. Mislim da je ovo put da se, na naučnim osnovama, počne istraživati, ne samo ova, nego i sve druge oblasti. Ovaj skup bi trebalo da pokrene inicijativu da se, ovako ozbiljne teme, prestanu svoditi na amaterske rasprave, nego da se mora formirati institucija koja će se baviti ovakvim pitanjima*.

Međunarodnoj naučnoj konferenciji o migracijama, prvi put organizovanoj u Brčko distriktu, prisustvovali su, predstavnici lokalne vlasti, čelnici vjerskih i kulturnih organizacija i građani.

Nakon svečanog otvorenja Međunarodne naučne konferencije i uvodnog izlaganja i pozdrava predstavnika vlasti, gostiju i učesnika, planirana problematika Međunarodne naučne konferencije je realizovana u okviru četiri (IV) sesije, gdje je ukupno 22 učesnika iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Bugarske i Turske predstavilo svoje rezultate istraživanja na temu migracija u Brčkom i to:

I sesija

1. Dr. sc. Ramiza SMAJIĆ, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Brčko i okolina kao tranzitni prostor u nekoliko decenija nakon Bečkog rata*;
2. Dr. sc. Filip ŠKILJAN , Institut za migracije i narodnosti Zagreb (Hrvatska), *Bošnjaci/Muslimani u Gunji od doseljavanja do današnjih dana*;
3. Dr. sc. Marijan PREMOVIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta Crna Gora (Crna Gora), *Doseljavanje crnogorskog stanovništva na prostor sjeveroistočne Bosne, s posebnim osvrtom na Brčko u XVII i XVIII stoljeću*;
4. Mr. sc. Mirza ČEHAJIĆ, Pedagoški zavod Zenica (Bosna i Hercegovina), *Stanovništvo Bosanske Posavine pod osmanskom vlašću*;
5. Prof. dr. Redžep ŠKRIJELJ, Državni univerzitet Novi Pazar (Srbija), *Bosanski muhadžeri Kosovskog vilajeta u osmanlijskim izvorima*.

II sesija

1. Mr. sc. Bayram ŞEN, Bogazici University/EHESS (Turska/Francuska), *Pripovijesti povratnika: bosanski emigranti u Osmanskom carstvu*;
2. Prof. dr. Senaid HADŽIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Uticaj migracija na demografsku i konfensionalnu strukturu stanovništva Brčkog krajem 19. i početkom 20. stoljeća*;
3. Emir MUSIĆ, Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina), *Doprinos Alijage Kučukalića razvoju Brčkog*;
4. Mr. sc. Omer ZULIĆ, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (Bosna i Hercegovina), *Uticaj migracija na kulturne prilike u Brčkom u periodu austrougarske uprave*;
5. Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina) *Doseljavanje Hercegovaca na područje Brčkog poslije Prvog svjetskog rata*;
6. Akademik Prof. dr. Šerbo RASTODER, Univerzitet Crne Gore, Crnogorska akademija nauka (Crna Gora), *Izbjeglice iz Šahovića 1924. godine i njihov dolazak u Brčko*;
7. Prof. dr. Miroslav DODEROVIĆ, Univerzitet Crna Gora-Studijski program za geografiju (Crna Gora), *Naseljavanje Bosne i Hercegovine za vrijeme Austro-Ugarske okupacije, s posebnim osvrtom na prostor Brčkog*.

III sesija

1. Dr. Mariyana STAMOVA, Institut balkanistike s Centra za trakologiju kod Bugarske akademije nauka, Sofija (Bugarska), *Dinamika migracionih procesa u jugoslovenskoj i u nezavisnoj Republici Makedoniji (istorije i sadašnjosti)*;

2. Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Uticaj migracija na etničku i vjersku strukturu stanovništva Brčkog u socijalističkom periodu (1945-1991)*;
3. Enes PAŠALIĆ, prof, Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina), *Kultura sjećanje na prisilne migracije na području Brčkog*;
4. Mr. Jasmin JAJČEVIĆ, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (Bosna i Hercegovina), *Demografske promjene na području Brčkog u svjetlu novih popisa stanovništva*;
5. Mr. sc. Esko MURATOVIĆ, JU Gimnazija „Stojan Cerović“ Nikšić (Crna Gora), *Muhadžerska etika sabura – primjer muhadžera Brčkog*.

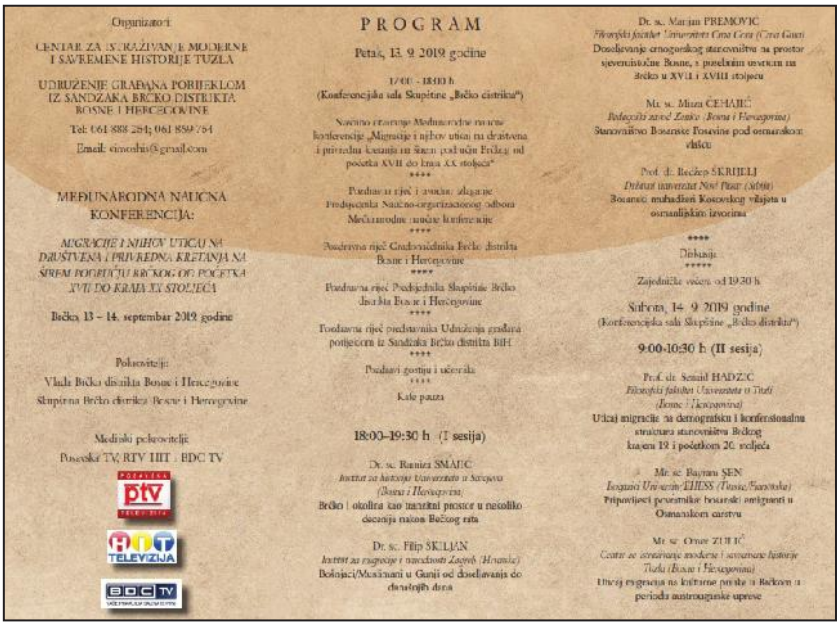
Organizatori

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

UDRUŽENJE GRAĐANA PORIJEKLOM IZ SANDŽAKA BRČKO DISTRIKTA BOSNE I HERCEGOVINE

Tel: 061 888 284; 061 889 764

Email: cimoshi@gmail.com

MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA:

MIGRACIJE I NJIHOV UTICAJ NA DRUŠTVENA I PRIVREDNA KRETANJA NA ŠIREM POGLEDU BRČKOG OD POČETKA XVII DO KRAJA XX STOLJEĆA

Brčko, 13 – 14. septembar 2019 godine

Pokrovitelji:

Vlada Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Skupština Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Medijski pokrovitelji:

Posavski TV, RTV HIT , BDC TV

PROGRAM

Petak, 13. 9. 2019 godine

17:00 - 18:00 h
(Konferencijska sala Skupštine „Brčko distrikta“)

Službeno otvaranje Međunarodne naučne konferencije „Migracije i njihov utisaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća“

****

Pozdravna riječ i uvodni dio
Predsjednik Naučno-organizacionog odbora Međunarodne naučne konferencije

****

Pozdravna riječ Gradonačelnika Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

****

Pozdravna riječ Predsjednika Skupštine Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

****

Pozdravna riječ predstavnika Udruženja građana potjecem iz Sandžaka Brčko distrikta BiH

****

Pozdravi gostiju i učesnika

****

Kafe pauza

18:00–19:30 h (I sesija)

Dr. sc. Ramiz SMAJIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina)
Brčko i okolina kao tranzitni prostor u nekoliko decenija nakon Bečkog rata

Dr. sc. Filip ŠKILJAN
Institut za migracije i narodnosti Zagreb (Hrvatska)
Bošnjaci/Muslimani u Gunji od doseljavanja do današnjih dana

Dr. sc. Marijan PREMOVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta Crna Gora (Crna Gora)
Doseljavanje etnografskog starosjedilaštva na prostor sjeveroistočne Bosne, s posebnim osvrtom na Brčko u XVIII i XVIII stoljeću

Mr. sc. Mirza ČEHAJIĆ
Pedagoški zavod Zenica (Bosna i Hercegovina)
Stanovništvo Bosanske Posavine pod osmanskom vlašću

Prof. dr. Bećko ŠKRIJELJ
Drugi univerzitet Novi Pazar (Srbija)
Bosanski muhadžiri Kosovskog vilajeta u osmanskim izvorima

****

Diskusija

*****

Zajedničke večera od 19:30 h

Subota, 14. 9. 2019 godine
(Konferencijska sala Skupštine „Brčko distrikta“)

9:00-10:30 h (II sesija)

Prof. dr. Senaid HADŽIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina)
Uticaj migracija na demografsku i konfesionalnu strukturu stanovništva Brčkog krajem XX i početkom 20. stoljeća

Mr. sc. Bayram ŠEN
Bosanski Univerzitet/UBBSS (Tuzla/Federacija)
Pripadnici prosvetitelje bosanski emigranti u Osmanskom carstvu

Mr. sc. Omer ZULIĆ
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (Bosna i Hercegovina)
Uticaj migracija na kulturne prilike u Brčkom u periodu austrougarske uprave

Prilog 1. *Program Međunarodne naučne konferencije Migracije i njihov utjecaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća, Brčko, 13. i 14. septembra 2019. godine*.

IV sesija

1. Prof. dr. Mirsad KUNIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Migracijski narativi u usmenoj tradiciji Velinog Sela*;
2. Mr. sc. Sait ŠABOTIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta Crna Gora (Crna Gora), *Uticaj muhadžerskih kretanja na iskre duha Bošnjaka u novim sredinama u vremenu do Balkanskih ratova sa osvrtom na Brčko*;
3. Ismet DEDEIĆ, Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina), *Jevreji Brčkog*;

4. Đuro TANKOSIĆ, Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina), *Cincari (Armani) i Karavlasi na području Brčkog*;
5. Kašmir RIBIĆ, Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina), *Romi u Brčkom*.

Međunarodna naučna konferencija, po ozbiljnosti i širini postavljanja problema doseljavanja i iseljavanja sa ovih prostora, predstavlja dosada najvažniji intelektualni poduhvat ove sredine od osnivanja Distrikta Brčko Bosne i Hercegovine. Zadatak koji je organizator sebi postavio bio je da, koristeći savremene metodologije oslobođene ideološkog imperativa koja je pratila prethodni pokušaj, sistematizuje dosadašnja znanja o prošlosti Brčkog i uzevši migracije kao polazišni orijentir, pođe korak dalje u odnosu na zasada jednu jedinu ozbiljniju publikaciju o prošlosti ovog grada „Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u". Migracije nisu slučajno izabrane da budu stožerna tačka za novu preispitivanje historijskih tokova ove sredine, jer one su imale ne značajan, već odlučujući uticaj na cjelokupni razvoj ovih krajeva.

Na bazi do sada poznatih izvora, stavljajući dakle migracije kao odlučujući faktor u svakom segmentu svijeta života ove sredine, u nekoliko radova, posebno domaćih autora, otvorena su po prvi put neka teška i mučna pitanja o historiji mentaliteta ove sredine i bar na nivou korelacija učinjen je pokušaj da se dovedu u vezu ciklične demografske tektonske promjene etničke i nacionalne strukture i relativne zatvorenosti ove sredine kao i niza negativnih činjenica: da Brčko u proteklih tri stoljeća nije stvorilo autentično građanstvo, da i najstarije „domaća" porodična stabla ne idu dalje od 150-tak godina unazad, da Brčko u duhovnoj u kulturnom naslijeđu Bosne i Hercegovine dao manje nego gradovi slične veličine i značaja, i posebno da Brčko u poređenju sa istim ima nedopustivo zapuštene institucije koje se bave kulturno historijskim pamćenjem, što nije garantom da se isto očuva za nadolazeća pokoljena.

Na tom planu neophodni su određeni zaokreti, prije svega onih koji odlučuju o sudbini ovoga dijela Bosne i Hercegovine u smislu snažnije institucionalne brige za onim što se zove pamćenje ovoga kraja. Institualizacija podrazumijeva osnivanje posebne naučno-stručne ustanove koja bi bila nosiocem aktivnosti kao garantom da se prošlosti ovog grada priđe na bazi historije kao nauke, a ne sa ciljem da se produciraju ideološki pristupi sa različitim svojatanjima. Ova međunarodna naučna konferencija je bila na tom fonu, poštujuću prepoznatljive metodološke i naučne uzuse, te je upravo zbog toga u potpunosti ispunila svoj zadatak. Svi učesnici koji su prezentovali svoje radove ukazali su na nepremostiv i nedopustiv nedostatak arhivske građe. Za potpuniju i tačniju sliku potrebni su novi arhivski izvori koji leže razbacani od Tuzle, Sarajevu, Beograda, Osijeka do Bugarske, Turske, Mađarske, Austrije itd. Ovo se opet neće moći uraditi bez snažne političke podrške institucijama, poput: Muzeja grada, Zavičajne zbirke, te posebno Arhiva grada.

Na kraju konferencije uslijedila je diskusija i zaključci. Čast da zatvori konferenciju pripala je prof. dr. Seadu Selimoviću, izvršnom direktoru Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla,

Međunarodna naučna konferencija "Migracije i njihov uticaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća" u potpunosti je opravdala očekivanja jer je većina priloga, koristeći suvremenu metodologiju, oslobođena natruha ideologija, uspjela da sistematizira, naučno valorizira i sintetizira dosadašnja saznanja o prošlosti Brčkog, prije svega o migracijama i demografskim kretanjima na ovim prostorima.

Jedan broj naučnih radova je donio nova saznanja o prošlosti Brčkog, prije svega o porijeklu i kulturi nacionalnih manjina i drugih marginalnih grupa na prostoru Brčkog. No, svaka ozbiljna analiza dosadašnjih saznanja o prošlosti Brčkog pokazuje da Brčko i brčansko institucionalno kolektivno sjećanje tradicionalno pati od zaborava sopstvene prošlosti. Brčko nema elementarno ozbiljnih istraživanja o sopstvenoj historiji, migracijama i demografskim kretanjima pa onda ni o sintetičkom historijskom uvidu u ekonomska, socijalna, kulturna i politička kretanja na ovim prostorima. Evidentan je nedostatak historijskih izvora, adekvatno arhiviranje, konzerviranje, digitaliziranje postojećih historijskih izvora, koji bi se učinili javno dostupnim, a posebno jedno multidisciplinarno istraživanje o prošlosti Brčkog u formi jedne monografije.

Značaj Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine u odbrani Republike Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995. godine

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla uspješno je realizovalo okrugli sto „Značaj Drugog korpusa ARBiH u odbrani Republike Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995. godine" Okrugli sto je održan u Tuzli 24. septembra 2019. godine, sa početkom u 11 sati u Tuzli (Hotel Tuzla-sala za sastanke), u povodu 27. godišnjice od osnivanja Drugog korpusa ARBiH. Važno je napomenuti da je organizator prvobitno realizaciju okruglog stola planirao da održi u Muzeju Komande 2. pješadijskog (rendžerskog) puka Oružanih snaga Bosne i Hercegovine, u kasarni i aerodromu Dubrave (Živinice), međutim, uslijed nepredviđenih okolnosti koje je 2. pješadijski (rendžerski) puk imao, organizator je navedeni okrugli sto održao u Tuzli.

Osnivanjem Drugog kopusa ARBiH učinjen je značajan iskorak ka zaustavljanju agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i sprečavanju agresora da ostvari zacrtane velikodržavne ciljeve, sadržane u agresiji Bosne i Hercegovine. Zbog nemjerljivog doprinosa kojeg je dao Drugi korpus u odbrani od agresije neophodna je bila veća naučna i svaka druga pažnja o ovom važnom historijskom pitanju, kako bi se ukazalo na značaj i ulogu Drugog korpusa u odbrani Republike Bosne i Hercegovine.

Realizaciju okruglog stola finansijski je podržalo Federalno ministarstvo za pitanje boraca i invalida odbrambeno-oslobodilaškog rata.

Kroz okrugli sto izlagači su podsjetili na okolnosti i značaj Drugog korpusa u odbrani Republike Bosne i Hercegovine. U uvodnom dijelu učesnike okruglog stola je pozdravio prof. dr. Sead Selimović, izvršni direktor Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, sa izlaganjem na temu: *Značaj Drugog korpusa ARBiH u odbrani Republike Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995. godine.*

Prilog 2. *Plakat Okruglog stola "Značaj Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995. godine*

Pred gostima, kolegama i studentima, devet izlagača dalo je kratak osvrt na značaj Drugog korpusa ARBiH. Okrugli sto je zamišljen kao obostrana diskusija između učesnika, te je organizator u tom cilju kontaktirao tadašnje predstavnike vojne, civilne, političke, policijske strukture da uzmu učešće u radu okruglog stola, pored ovih učesnika sa historijske odnosno naučne strane, učešće su uzeli dva istaknuta naučnika ispred Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, koji su ujedno i autori monografije Drugi korpus ARBiH 1992-1995.

U radnom dijelu okruglog stola učešće je uzelo devet izlagača koji su kroz svoja izlaganja i sjećanja, ukazali na značaj Drugog korpusa ARBiH, i okolnostima u kojima je nastao i djelovao, naravno svako iz svog ugla posmatranja. Izlagači su bili slijedeći:

- Prof. dr. Sead Selimović, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla.
- General Hazim Šadić,
- General Vahid Karavelić,
- Prof. dr. Salih Kulenović,
- dr. sc. Izet Hadžić,
- mr. sc. Selim Bešlagić,
- mr. sc. Mehmed Bajrić,
- Mehmed Žilić.
- Prof. dr. Izet Šabotić, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla.

Moderator okruglog stola bio je mr. sc. Omer Zulić, član Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla.

Kako je istaknuto tom prilikom, značaj Drugog korpusa u posljednjem ratu je ogroman, ali mu se ne pridaje dovoljno pažnje. Podsjetili su da je Drugi korpus odbranio najveću teritoriju Bosne i Hercegovine, da je imao najveći broj boraca i da je iznjedrio 3 heroja. U historiografiji do sada nije dobio adekvatnu pažnju, zbog čega je značaj održavanja okruglog stola poseban. Pored toga, učesnici smatraju da je potrebno činjenice iz prošlog rata prenositi i mlađim generacijama, učenicima osnovnih i srednjih škola, kao i studentima, jer se u nastavnim planovima i programima poklanja nedovoljno pažnje tom periodu.

Prilog 3. *Detalj sa Okruglog stola "Značaj Drugog korpusa ARBiH u odbrani Republike Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995. godine".*

U konačnici svrha održavanja okruglog stola bila je da se ne zaborave važni datumi koji su obilježili historiju Bosne i Hercegovine, a sve u cilju da se podigne svijest široj društvenoj zajednici i posveti značajna pažnja ovom važnom segmentu historije Bosne i Hercegovine. Opravdanost se ogleda u činjenici da se uz pomoć organiziranja ovakvih okruglih stolova animira šira društvena zajednica, stručna, naučna i kulturna javnost, te razvija svijesti kod studenata i građana, odnosno šire društvene zajednice o značaju obilježavanja historijskih datuma koji su važni za očuvanje historijske posebnosti Bosne i Hercegovine. U konačnici okrugli sto je opravdao očekivanja organizatora, učesnika i gostiju, a za naredni period je najavljena realizacija i drugih sličnih projekata.

Naučna manifestacija „Historijski pogledi 2“ u okviru koje je održana Međunarodna naučna konferencija Bosna i Hercegovina u srpskim i hrvatskim koncepcijama od početka XIX stoljeća do 2019. godine

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je 8. i 9. novembra 2019. godinu održao Naučnu manifestaciju “Historijski pogledi 2” u okviru koje je realizirana Naučna konferencija pod nazivom „Bosna i Hercegovina u srpskim i hrvatskim koncepcijama od početka XIX stoljeća do 2019“. Ista je održana 8 i 9. novembra 2019. godine u Kongresnoj Sali Hotela „Minero-Rudar“ u Tuzli. Naučna konferencija je održana s ciljem podsjećanja na utjecaj srpske i hrvatske politike u Bosni i Hercegovini, kroz pojavu veliko (nacionalnih) ideja od strane prosvjetitelja i Srbije i Hrvatske počev od XIX stoljeća do 2019. godine. Srpska i hrvatska politika ima svoj utjecaj u svim sferama političkog, društvenog, privrednog i kulturnog života Bosne i Hercegovine, osobito kroz vječitu pretenziju na zaposjedanje područja Bosne i Hercegovine i smatranje da je Bosna i Hercegovina srpska odnosno hrvatska zemlja. Svi ovi događaji i procesi u kojima je srpska i hrvatska politika imala utjecaja imali su velikog utjecaja na cjelokupan privredni, društveni, politički, kulturni i prosvjetni život u Bosni i Hercegovini.

Realizaciju Naučne manifestacije “Historijski pogledi 2”, finansijski je podržalo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, kao i sponzor BH Telecom. Medijski pokrovitelj Naučne manifestacije bila je Radio televizija Tuzlanskog kantona. Finansijsku podršku u izdavanju drugog broja časopisa *Historijski pogledi* pružilo je Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke i Fondacija za izdavaštvo iz Sarajeva.

Riječ je o naučnoj konferenciji visokog nivoa na kojem je učešće, pored naučnika iz Bosne i Hercegovine, uzeli i naučnici iz europskih zemalja. Da je riječ o veoma ozbiljnom naučnom sadržaju edukativnog karaktera najbolje potvrđuju broj učesnika na naučnoj konferenciji 18 (osamnaest).

Prije početka naučne konferencije prisutnima se obratio prof. dr. Sead Selimović, izvršni direktor CIMOSHIS-a i predsjednik Naučno-organizacionog odbora. Moderator konferencije bila je Hatidža Fetahagić. Na početku je održana je i promocija drugog broja časopisa *Historijski pogledi* čiji je izdavač Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. Promotori su bili: dr. sc. Senija Milišić, prof. dr. Adnan Velagić i prof. dr. Sead Selimović.

Planirana problematika koja je prezentovana na naučnoj konferenciji bila je podijeljena u tri sesije:

I sesija

1. Dr. sc. Senija MILIŠIĆ, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *O međunarodnom i državnopravnom položaju Bosne i Hercegovine i ostrva Kipra u djelu Gligorija Geršića*;

2. Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Velikosrpska nacionalna politika u vrijeme Velike istočne krize (1875-1878)*;
3. Prof. dr. Senaid HADŽIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Hrvatski sabor o Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 21. stoljeća*;
4. Mr. sc. Omer ZULIĆ, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (Bosna i Hercegovina), *Refleksije nacionalnih odnosa u oblasti kulture u Tuzli i okolini u austrougarskom periodu*;
5. Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Bosna i Hercegovina u koncepcijama Narodne radikalne stranke za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*.

II sesija

1. Mr. sc. Mirza ČEHAJIĆ, Pedagoški zavod Zenica (Bosna i Hercegovina), *Srpska i hrvatska velikodržavna politika i odnos prema Bosni i Hercegovini na primjeru udžbenika historije*;
2. Mr. sc. Esaf LEVIĆ, Služba za arhiv Brčko distrikta Bosne i Hercegovine (Bosna i Hercegovina), *Presuda Agrarnog delegata u Brčkom br. 2488/29*;

Prilog 4. *Detalj sa Naučne manifestacije "Historijski pogledi 2", Tuzla, 8. i 9. novembar 2019. godine.*

3. Mr. sc. Osman SUŠIĆ, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Bosna i Hercegovina u koncepcijama Srpskog kulturnog kluba*;

4. Mr. Jasmin JAJČEVIĆ, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (Bosna i Hercegovnia), *Sporazum Cvetković-Maček kroz pisanje listova „Politika“, „Pravda“ i „Vrbaske novine“ iz 1939. godine*;
5. Prof. dr. Adnan VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru (Bosna i Hercegovina), *Muslimanske milicije u Hercegovini u svjetlu arhivske građe*;
6. Mr. Semir HADŽIMUSIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Prosvjetna politika Nezavisne Države Hrvatske u Bosni i Hercegovini*.

III sesija

1. Ćazim SULJEVIĆ, politolog, Služba za arhiv Brčko distrikta Bosne i Hercegovine (Bosna i Hercegovina), *Dogovor o podjeli Bosne i Hercegovine Milošević-Tuđman. Primjer Bosanske Posavine i Brčko distrikta Bosne i Hercegovine*;
2. Dr. Armina GALIJAŠ, Univerzity of Graz (Austrija), *Od Autonomne regije do Republike Srpske*;
3. Prof. dr. Adib ĐOZIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Nacionalno-kulturne koncepcije srpskog i hrvatskog velikodržavlja*;
4. Mr. Alen ZEČEVIĆ, Kakanj (Bosna i Hercegovina), *Disolucija Jugoslavije: rješenje bosanskog pitanja u okviru velikodržavnih koncepcija Srbije 1991-1995*;
5. Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Udruženi zločinački poduhvat – Bosna i Hercegovina u hrvatskom velikodržavnom projektu*;
6. Doc. dr. Ermin KUKA, Hamza MEMIŠEVIĆ, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Višegradski zločinački krvavi pirovi – jučer, danas, sutra*.
7. Prof. dr. Omer HAMZIĆ, Izdavačka kuća „Monos“, Gračanica, Časopis za kulturnu historiju „Gračanički glasnik (Bosna i Hercegovina), *Bosna i Hercegovina u aktuelnim srpskim i hrvatskim političkim koncepcijama*.

Utjecaj srpske i hrvatske politike u Bosne i Hercegovine, predstvalja na neki način dodatno educiranje i podizanje svijesti kod mladih historičara, pa i studenata o važnosti i značaju njihovih utjecaja, ciljeva i pretenzija na Bosnu i Hercegovinu. Naučna konferencija bila je podstrek svim budućim historičarima, da kontinuirano prate i održavaju naučne skupove iz historije Bosne i Hercegovine, osobito iz oblasti političkih, društvenih, privrednih, kulturnih i prosvjetnih prilika procesa i utjecaja srpske i hrvatske politike na iste. Naučna konferencija podstakla

je razmjenu iskustava sa naučnicima iz drugih susjednih zemalja o historijskim procesima u Bosni i Hercegovini, da tragaju i istražuju nove historijske činjenice o tih događajima koji su obilježili historiju Bosne i Hercegovine.

Aktualna pitanja bosanskohercegovačke historije vezana za utjecaj srpske i hrvatske politike i njihovih pretenzija na prostor Bosne i Hercegovine potrebne su za narod Bosne i Hercegovine, zatim za učenike, studente i sve druge ljude kako bi se svima ukazao višegodišnji (hiljadugodišnji) kontinuitet postojanja države Bosne i Hercegovine. Iz tog razloga bilo je potrebno i na ovaj način ukazati na značaj, potrebu i neminovnost očuvanja historije Bosne i Hercegovine u svim njenim fazama kroz koje je prošla kroz historiju, te dodatno dati značaj ovim pitanjima, jer je to potreba historijske nauke, ali i historiografije u cjelini.

Izdavačka djelatnost

U okvirima izdavačke djelatnosti u 2019. godini, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je publikovao slijedeće:

1. „Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)“, autor prof. dr. Izet Šabotić
2. „Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća“, autor prof. dr. Izet Šabotić.
3. Časopis “Historijski pogledi“ br. 2,

Neophodno je naglasiti da je navedene projekte Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla sam realizovao. Kroz ova izdanja članovi Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla aktivno su učestvovali u dijelu uređenja, lekture, korekture, prijeloma, prevoda, recenzije itd, odnosno da Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla nije bio samo izdavač, nego i učesnik u cjelokupnoj pripremi izdavačkih projekata. Također, potrebno je naglasiti da časopis *Historijski pogledi* indeksiran u dvadeset jednu (21) međunarodnu bazu i to: ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Science; C.E.E.O.L (Central and Eastern European Online Library; ROAD (Directory of Open Access scholarly Resources); MIAR – Information Matrix for the Analysis of Journals Version 2020 live; Index Copernicus International; EuroPub – Directory of Academic and Scientific Journals Academic and Scholarly Research Publication Center; Eurasian Scientific Journal Index; Scientific Indexing Services; Slavic Humanities Index; International Scientific Indexing (ISI); Advanced Sciences Index (ASI); ResearchBib – Academic Resource Index; CiteFactor – Academic Scientific Journals – Directory indexing of international research journals; DOAJ (Directory of Open Access Journals); Electronic Journals Library of University of Regensburg; OCLC (Online Computer Library Center) WorldCat; DRJI – Directory of Research Journals Indexing; OAJI – Open

Academic Journals Index; Google Scholar – Bibliographic database; BASE – Bielefeld Academic Search Engine i Academia.edu.

Obilježavanje značajnih datuma

U 2019. godini obilježen je značajni historijski datum i to: Obilježavanje 27. godišnjice osnivanja Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine kroz Organizaciju i realizaciju Okruglog stola: *Značaj Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine u odbrani Republike Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995*, održanog u Tuzli, 24. septembra 2019. godine

Promocije publikacija

Značajnu pažnju Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je poklonilo promociji publikacija. Promocije su organizovane pojedinačno, ali i u okviru Naučne manifestacije „Historijski pogledi 2“. U toku 2019. godine promovisane su slijedeće publikacije:

Promocije knjiga prof. dr. Izeta Šabotića

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u saradnji sa Odsjekom za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli i Arhivom Tuzlanskog kantona uspješno su održali promociju knjiga prof. dr. Izet Šabotića. Promocija je održana na Filozofskom fakultetu u Tuzli dana 5. decembra 2019. Promovisane su dvije knjige prof. dr. Izeta Šabotića:

- „Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)“ i
- „Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća“.

O knjigama su, pred punim amfiteatrom A2 Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, govorili profesori Univerziteta u Tuzli: prof. dr. Senaid Hadžić, prof. dr. Adnan Jahić i prof. dr. Sead Selimović.

Moderator promocije je bio mr. sc. Omer Zulić.

Prilog 5. *Plakat promocije knjiga prof. dr. Izeta Šabotića, Tuzla, 5. decembar 2019. godine.*

Promocija časopisa „Historijski pogledi“ br. 2, Tuzla, 8. novembar 2019. godine

Održana u okviru Naučne manifestacije „Historijski pogledi 2“. Promotori su bili: dr. sc. Senija Milišić, prof. dr. Adnan Velagić i prof. dr. Sead Selimović, glavni i odgovorni urednik.

Tokom 2019. godine ostvarena je dobra saradnja sa Odsjekom za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Udruženjem građana porijeklom iz Sandžaka Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, Arhivom Tuzlanskog kantona, Društvom arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, te Institutom za društvena i religijska istraživanja. Također, u skladu sa dosadašnjom dobrom praksom saradnje sa medijima Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je i u 2019. godini nastavio sa dobrom saradnjom sa medijima, o čemu najbolje svjedoči dobra medijska propraćenost svih sadržaja koje je realizirao Centar za istraživanje moderne i savremene historje Tuzla.

Pokrenuta je web stranica: www.cimoshis.org i web stranica časopisa Historijski pogledi: www.pogledi.cimoshis.org i facebook stranica: www.facebook.cimoshis.tuzla.

Prilog 6. *Promocije knjiga prof. dr. Izeta Šabotića, Tuzla, 5. decembar 2019. godine.*

Na osnovu naprijed navedenog može se konstatovati da je Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u 2019. godini uspješno realizovao brojne stručne i naučne sadržaje. Navedeni projekti su rezultat aktivnosti članova Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla.

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA
Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26, 75 000 Tuzla, Bosna i Hercegovina
Tel. 061-888-254
132-100-201-907-2856 kod NLB Tuzlanske banke dd Tuzla
ID: 4210305890005
e-mail: cimoshis@gmail.com
www.cimoshis.org; www.pogledi.cimoshis.org

U IZDANJU CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA ŠTAMPANE SU SLIJEDEĆE PUBLIKACIJE:

1. ***Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995,*** (Sead Selimović, Izet Šabotić), Tuzla 2017, str. 574. (suizdavači).
2. ***Primjeri suživljenja: Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću,*** (Senaid Hadžić), Tuzla 2017, str. 467.
3. ***Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine, Knjiga I,*** (Damir Bošnjaković), Tuzla 2018, str. 189.
4. ***Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918),*** (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 320.
5. ***Život, ljudi i događaji – Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća,*** (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 383.
6. ***Migracije i Brčko***, Zbornik radova, Tuzla 2020, str. 400.
7. Časopis ***Historijski pogledi***, God. I, br. 1, Tuzla 2018, str. 364.
8. Časopis ***Historijski pogledi***, God. II, br. 2, Tuzla 2019, str. 485.
9. Časopis ***Historijski pogledi,*** God. III, br. 3, Tuzla 2020, str. 401.
10. Časopis ***Historijski pogledi***, God. III, br. 4, Tuzla 2020, str. 366.

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Historijski pogledi* izlazi u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. U časopisu se objavljuju radovi sa šireg područja historije nauke, kao i prikazi i ocjene stručnih i naučnih publikacija i časopisa, te izvještaji sa naučnih i stručnih skupova iz zemlje i inozemstva.

Radovi koji pristignu za časopis *Historijski pogledi* podliježu recenziji od strane eminentnih stručnjaka i naučnika iz oblasti historije, nakon iste će biti određena njihova naučna, stručna, ili pak druga vrijednost i klasifikacija. Kategorizaciju radova za časopis *Historijski pogledi* predlaže autor rada i to: *Izvorni naučni rad*, *Pregledni rad, Prethodno priopćenje* i *Stručni rad*. Radovi treba da budu neobjavljeni i da predstavljaju lični doprinos autora određenoj temi iz oblasti šireg područja historijske nauke.

Obim radova (članaka) može iznositi najmanje 5 i najviše 16 stranica i 5 ilustracija, a za prikaze i ocjene (kao i druge priloge) 3 do 6 stranica teksta.

Struktura članka treba biti slijedeća:

- *ime i prezime sa e-mail adresom autora i nazivom ustanove u kojoj je zaposlen,*
- *naslov rada,*
- *apstrakt na jeziku članka (oko 500 riječi) sa ključnim riječima (5-10 riječi) koji se donose poslije naslova članka,*
- *prevod naslova rada, apstrakta i ključnih riječi na engleski jezik,*
- *tekst samog članka (uvodne napomene, razrađena tema sa podnaslovima, zaključak/rezime),*
- *sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku obima do 2.000 znakova.*

Prilozi koji se dostavljaju trebaju biti napisani u elektronskoj formi u nekoj od verzija MS WORD programa do 6.0 i novijima, te snimljeni na formatu MS WORD dokumenta.

Rad se dostavlja u Times New Roman vrsti slova, veličine od 12 tačaka, na formatu A4, (jednostruki prored) za tekst, odnosno od 10 tačaka za fusnote koje se donose ispod teksta.

Naslov priloga piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold), a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic).

Ilustracije treba da budu jasne i oštre u crno-bijeloj ili kolor tehnici. Prilozi se dostavljaju elektronskom poštom ili na nekom od digitalnih nosača informacija.

Radove (članke) neophodno je poslati najkasnije do 31. decembra tekuće godine. Radovi koji dobiju pozitivnu ocjenu recenzenta, bit će objavljeni u časopisu *Historijski pogledi*. Rukopisi ne podliježu vraćanju.

Primjerak rukopisa poslati poštom na adresu Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla ili na e-mail adresu cimoshis@gmail.com, sa naznakom **„za časopis Historijski pogledi“.** Autori imaju pravo na besplatan primjerak časopisa u kojem im je objavljen rad.

Napomena: Uz rad idu fusnote (podnožne napomene).

Kako pisati podnožne napomene:

1. ime i prezime autora – normal
2. naslov knjige, zbornika, publikacije – kurziv
3. naslov članka – normal (bez navodnika)
4. naslov novina i časopisa – kurziv
5. naslov zakona – kurziv
6. naziv službenih glasila normal sa navodnicima
7. Isto – kurziv.

Citiranje arhivskih izvora:

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. *Poziv u Narodnu Vojsku.* Napomena: Navesti naziv dokumenta u kurzivu. Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adrese i datuma.

Citiranje knjige:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (kod broja strane ne pisati str).
Kad se ista knjiga citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 81.
Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv koji će se definisati u početnoj fusnoti za navedeni izvor ili literaturu. (npr. S. Selimović, I. Šabotić*, Drugi korpus ARBiH,* 94).

Citiranje radova u časopisima:

Adnan Jahić, Kako je Tuzla dočekala stvaranje Kraljevstva Srbe, Hrvata i Slovenaca, *Historijska misao*, god. 2, br. 2, Tuzla 2016, 101.
Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 114.
Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: A. Jahić, *Kako je Tuzla dočekala stvaranje K SHS,* 98.

Citiranje radova u zbornicima:

Fedžad Forto, Uspostava i rad milicije u Sarajevu 1945, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 85-88.
Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 92.
Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: F. Forto, *Uspostava i rad milicije*, 140.

Citiranje članaka u novina:

"Novi udarac napukloj Jugoslaviji", *Oslobođenje*, god. XLVIII, br. 356, Sarajevo, 12. septembar 1991, 6.
Napomena: Ako napis ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu).
Kad se isti članak citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*.
Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: „Novi udarac napukloj Jugoslaviji", *Oslobođenje*, 6.

Citiranje službenih glasila:

Odluku o priznavanju državnosti SR Bosne i Hercegovine, "Službeni list SR Bosne i Hercegovine", godina XLVII, broj 37, od 23. decembra 1991, 1085.

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, *Ko je Husaga Čišić*, http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm (Pristup: 26.7.2013).

Adresa Redakcije: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(za časopis „Historijski pogledi")
75000 Tuzla – Bosna i Hercegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com

Redakcija časopisa *Historijski pogledi*

INSTRUCTION FOR AUTHORS

The journal *Historical Views* is published by the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla. The journal publishes papers from a wider area of the history of science, as well as reviews and evaluations of professional and scientific publications and journals, as well as reports from scientific and professional meetings from our country and abroad.

Papers submitted to the journal *Historical Views* are subject to review by eminent experts and scholars in the field of history, after which their scientific, professional, or other value and categorization will be determined. The author of the paper proposes the categorization of papers for the Historical Views: *Original scientific article*, *Review article*, *Preliminary communication* and *Professional article*. Papers (articles) should be unpublished and represent the author's personal contribution to a particular topic in the broader field of historical science.

The volume of papers (articles) can be a minimum of 5 and a maximum of 16 pages and 5 illustrations, and for views and grades (as well as other annexes) 3 to 6 pages of text.

The structure of the article should be as follows:

- *name and surname with the author's e-mail address and the name of the institution where he is employed,*
- *title of the paper,*
- *an abstract in the language of the article (about 500 words) with keywords (5-10 words) that are brought after the article title,*
- *translation of title, abstract and keywords into English,*
- *the text of the article itself (introductory notes, elaborated topic with subtitles, conclusion / summary),*
- *summary (conclusion, summary) in English of up to 2,000 characters.*

Submissions to be submitted should be written in electronic form in one of the versions of MS WORD program up to 6.0 and later, and saved in formats of MS WORD document (doc or docx).

The paper should be submitted in Times New Roman size 12, A4 page format, single line spacing for text, or 10 dots for footnotes below text.

The title of the contribution is in bold, subtitles are in bold, and summaries, original terms, and foreign language titles are italicized.

Ilustrations should be clear and sharp in black and white or color. Attachments shall be submitted by email or one of the digital media.

Papers (articles) must be submitted no later than December 31 of the current year. Papers that receive a positive reviewer rating will be published in the journal Historical Views. Manuscripts are non-refundable.

A copy of the manuscript should be mailed to the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla, or to the e-mail address cimoshis@gmail.com, with the note "for the journal Historical Views". Authors are entitled to a free copy of the journal in which they are published.

How to write footnotes:

1. name and surname of the author – normal
2. Title of the book, collection, publication – italics
3. Article title – Normal (without quotation marks)
4. Newspaper and magazine title – italics
5. law title – italics
6. the name of the official newsletters normal with quotation marks
7. The same – italics.

Quoting archival sources:

Archives of Tuzla Canton (hereinafter: ATK), Fund: National Council of Tuzla (hereinafter: NVT), 55/1. *Call to the People's Army*. Note: Specify the name of the document in italics. In the case of raw material, please provide basic information about the document, in terms of the sender, address and date.

Citing a book:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Second Corps of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (do not write page code on page number).
When quoting the same book in the footer below, insert: *Ibidem*, 81.
When the same book is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name that will be defined in the footnote for the source or literature cited. (eg: S. Selimović, I. Šabotić, *Second Corps of the ARBiH*, 94).

Citing papers in journals:

Adnan Jahić, How Tuzla Welcomed the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, *Historical Thought*, Volume 2, No. 2, Tuzla 2016, 101.
When quoting the same work in the following footnote, insert: *Ibidem*, 114.
When the same work is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: A. Jahić, *How Tuzla Went into creation of the Kingdom of SHS*, 98.

Citation of papers in proceedings:

Fedžad Forto, Establishment and Operation of the Militia in Sarajevo 1945, *Contributions to the History of Bosnia and Herzegovina in Socialist Yugoslavia*, Proceedings, Sarajevo 2017, 85-88.
When quoting the same work in the following footnote, put: *Ibidem*, 92.
When quoting the same work elsewhere in the paper, use the abbreviated name: F. Forto, *Establishment and Operation of the Militia*, 140.

Citing newspaper articles:

"A New Blow to the Cracked Yugoslavia", *Oslobodjenje*, Vol. XLVIII, No. 356, Sarajevo, 12 September 1991, 6.
Note: If the caption has an author, indicate the author (as indicated in the signature).
When quoting the same article in the footer below, insert: *Ibidem*.
When the same article is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: "A new blow to a broken Yugoslavia", *Oslobodjenje*, 6.

Citing of official state pubications:

Decision on the Recognition of the Statehood of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina, "Official Gazette of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina", Vol. XLVII, No. 37, of 23 December 1991, 1085.

Citation from the Internet:

Avdo Metjahić, *Who is Husaga Čišić*, http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm (Accessed: 7/26/2013).

Address of the Editorial Board: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(for the journal „Historijski pogledi")
75000 Tuzla - Bosnia and Herzegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com

Editorial Board of *Historical Views*

ČASOPIS "HISTORIJSKI POGLEDI" JE INDEKSIRAN U//
THE JOURNAL "HISTORICAL VIEWS" IS INDEXED IN
(http://pogledi.cimoshis.org/medunarodne-baze-international-databases/)

C.E.E.O.L - Central and Eastern European Online Library

ERIH PLUS - European Reference Index for the Humanities and Social Science

DOAJ - Directory of Open Access Journals

MIAR – Information Matrix for the Analysis of Journals

ROAD - Directory of Open Access scholarly Resources

ICI - Index Copernicus International

EuroPub – Directory of Academic and Scientific Journals

ESJI - Eurasian Scientific Journal Index

SIS - Scientific Indexing Services

Slavic Humanities Index with full text

ISI- International Scientific Indexing

ASI- Advanced Sciences Index

ResearchBib – Academic Resource Index

CiteFactor – Academic Scientific Journals

DRJI - Directory of Research Journals Indexing

OAJI - Open Academic Journals Index

Google Scholar– Bibliographic database

Electronic Journals Library of University of Regensburg

OCLC - Online Computer Library Center - WorldCat

BASE – Bielefeld Academic Search Engine

Academia.edu

HeinOnline

ResearchGate.net

Časopis “Historijski pogledi” // “Historical Views” je štampan uz finansijsku podršku Fondacije za izdavaštvo Sarajevo, Grada Tuzla i BH Telecom